

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

ЗАДОРЖНЯ ГАЛИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 342.511(477):340.5

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ
В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
юридичних наук

Науковий консультант:

доктор юридичних наук, професор

Колодій Анатолій Миколайович

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ДОКТРИНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА НОРМАТИВНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	23
1.1. Доктринальні дослідження конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах.....	23
1.2. Нормативна регламентація конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах.....	48
Висновки до розділу 1.....	70
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ГЕНЕЗА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	73
2.1. Методологія дослідження конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах.....	73
2.2. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в Україні.....	97
2.3. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї.....	118
2.4. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в країнах англосаксонської правової сім'ї.....	139
2.5. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в країнах традиційної правової сім'ї.....	159
2.6. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в країнах релігійної правової сім'ї.....	178
Висновки до розділу 2.....	201
РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА.....	205
3.1. Поняття та елементи конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах.....	205
3.2. Правосуб'єктність глави держави в Україні та зарубіжних країнах....	219

3.3. Принципи конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах.....	237
Висновки до розділу 3.....	254
РОЗДІЛ 4. КОМПЕТЕНЦІЯ – ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ЕЛЕМЕНТ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	256
4.1. Представницька компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах.....	256
4.2. Установча компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах.....	273
4.3. Контрольна компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах.....	288
4.4. Компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах у відносинах із парламентами.....	302
4.5. Компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах у відносинах з органами виконавчої влади.....	319
4.6. Інші види компетенції глави держави в Україні та зарубіжних країнах.....	336
Висновки до розділу 4.....	351
РОЗДІЛ 5. ГАРАНТІЇ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ЯК ЕЛЕМЕНТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	357
5.1. Гарантії конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах.....	357
5.2. Відповідальність глави держави в Україні та зарубіжних країнах.....	373
5.3. Удосконалення конституційно-правового статусу глави держави в Україні на підставі досвіду зарубіжних країн.....	393
Висновки до розділу 5.....	403
ВИСНОВКИ.....	407
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	415
ДОДАТКИ.....	474

ВСТУП

Актуальність теми. Необхідність дослідження конституційно-правового статусу глави держави зумовлена незавершеністю державно-правової реформи в Україні, пошуком місця і ролі Президента України в механізмі державної влади, необхідністю забезпечення його функціональної дієвості в умовах громадянської і політичної нестабільності. В Україні за двадцять п'ять років її незалежності існували різні юридичні формати президентської влади: від поміркованої, слабкої і до сильної та навпаки, проте жоден із них не знайшов фактичної підтримки в суспільстві. Держава і донині не виробила єдиної політико-правової концепції з цього питання. Проте комплексне конституційно-правове реформування судових, виконавчих, правоохоронних та інших державних органів наразі неможливе поза межами оновлення конституційно-правового статусу глави держави, здійсненого на засадах ідеологічно-правової концептуальної визначеності.

Концепція оновлення державної влади має передбачити дієву участь у публічному управлінні не тільки вищих органів державної влади, одним з яких є глава держави, а й місцевих органів. Відтак, має відбутися комплексний перерозподіл повноважень між органами публічної влади. В апараті державного управління мають бути відсутні функціональна «перенавантаженість» одних органів державної влади та невиправдано обмежені (звужені) повноваження інших органів публічної влади, оскільки унормована наявність в останніх лише «декларативно-декоративних» повноважень апріорі викликає дисбаланс у системі стримувань і противаг, що може призвести до політичної кризи в Україні.

Україна обрала пріоритетним зовнішньополітичним курсом євроінтеграційну стратегію, що зумовлює необхідність адаптації національного законодавства до правової системи країн сталої демократії. Інститут глави держави як соціально-правове явище має універсальне значення для всіх правових систем світу, тому наукова цінність порівняльного аналізу конституційного законодавства, державотворчої практики і доктринальних учень в аспекті

дослідження конституційно-правового статусу глави держави виправдано не обмежується ні часовими межами, ні кордонами національних держав.

Важливість проведення порівняльного аналізу національного і зарубіжного конституційного законодавства в частині нормативної регламентації конституційно-правового статусу глави держави зумовлена необхідністю вивчення сучасних тенденцій розвитку конституційно-правового статусу глави держави в країнах світу, з'ясування динаміки і механізму його співпраці з іншими органами влади і суспільством, унормування гарантій його державно-владної діяльності, встановлення правових підстав притягнення глави держави до юридичної відповідальності.

Правовий статус глави держави традиційно вивчали філософи, теоретики права, теологи церкви, політичні та громадські діячі, завдяки чому вдалося окреслити й наповнити певним змістом понятійно-категоріальний апарат, пов'язаний з конституційно-правовим статусом глави держави, з'ясувати його значимість у системі світоглядних та інших координат. До проблеми правового статусу глави держави зверталися античні вчені (Аврелій Августин, Аристотель, Геракліт, Полібій, Платон, Сократ, Цицерон та ін.), які висвітлили питання законності влади правителя, його професійність, індемнітет, повноваження, віковий ценз тощо; арабські вчені (Абу-ан-Насром аль-Фарабі, Абуль-Хасан аль-Маварді, Ібн Сіна, Ібн Рушд, Ібн Халдун та ін.), які стали ідеологами мусульмано-шиїтської та мусульмано-сунітської політичних доктрин, у межах яких висвітлили такі аспекти правового статусу глави держави, як одноособовість влади правителя, суб'єктна належність верховного суверенітету, родинний зв'язок з нащадками пророка Муххамеда, можливість усунення глави держави з поста (суніти), заборона такого усунення (шиїти), імунітет, обмеження влади глави держави приписами Корану і сунн; учені дореволюційного періоду (О.Д. Градовський, В.М. Гессен, С.А. Котляревський, М.М. Коркунов, Б.М. Чичерін, Г.Ф. Шершеневич та ін.), які обґрунтували питання змінюваності правового статусу глави держави з абсолютного монарха на конституційного; унормування правового статусу глави держави конституційними законами, які

виступають не лише юридичною гарантією забезпечення імунітету короля, його прав і привілеїв, а й закріплюють підзаконний характер влади монарха; західні вчені (Ф. Ардан, М. Ахтенберг, Д.Д. Бас, К. ван Вольфєрен, А. Демішель, Ф. Демішель, П. Розанвалон, А. Кагаме, Б. Келлерма, М. Крелль, Ф. де Куланж, Ф. Мараїні, Р. Тамамес, Е. Хертслет, К. Хессе та ін.), які розвинули вчення про конституційно-правовий статус глави держави в аспекті питань організації діяльності глави держави, легітимності та підконтрольності його влади, правової природи статусу глави держави, представницької та іншої його компетенції, генези та сутності імунітету глави держави тощо; американські вчені (Дж. Джексон, В. Бредфорд, Дж. Спаркс, Д. Тейлор, Д. Уїлсон, М. Уоллерстайн, Н. Фрай, М. Шінер та ін.), які проаналізували відмінність конституційно-правового статусу президента і монарха; виборчі системи і виборність президента та пов'язану з цим строковість його повноважень; право глави держави на відставку, помилування, створення інших державних органів; можливість тимчасового заміщення глави держави; юридичні гарантії його діяльності та запобігання узурпації ним державної влади; учені країн СНД (М.В. Баглай, Н.О. Богданова, Б.М. Габричидзе, Ю.М. Козлов, О.О. Кутафін, М.Н. Марченко, В.М. Мендрин, О.О. Мішин, Н.О. Михальова, Ж. Саурбек, Б.О. Страшун, Ю.О. Тихомиров, В.Є. Чиркін та ін.), які звернулися до питань конституційно-правового статусу колегіального глави держави, порівняльного аналізу конституційно-правового статусу національного глави держави і зарубіжних країн, компетенційних повноважень глави держави в системі стримувань і противаг тощо; вітчизняні вчені (О.В. Бойко, О.Т. Волощук, Н.В. Коваль, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, Н.А. Мяловицька, О.В. Петришин, Н.Г. Плахотнюк, В.Ф. Погорілко, С.Г. Серьогіна, Т.В. Скомороха, О.Ф. Скакун, В.В. Сухонос, В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький, В.А. Шатіло, В.М. Шаповал, А.Є. Шевченко та ін.), науковий доробок яких заслуговує на увагу, оскільки предмет їх наукового дослідження окреслений загальнотеоретичними напрацюваннями інституту глави держави, а також поглибленим аналізом окремих аспектів його конституційно-правового статусу (повноваження, порядок

зайняття поста, правові акти глави держави, допоміжні органи і служби при главі держави тощо).

Позитивно оцінюючи вищенаведені предметні доктринальні здобутки в галузі юриспруденції, слід визнати, що необхідність дослідження конституційно-правового статусу глави держави зумовлена тим, що не вирішеними залишилися інші важливі питання, а саме: дослідження методології доктринальних інтерпретацій конституційно-правового статусу глави, правосуб'єктність глави держави, принципи його конституційно-правового статусу, видовий аналіз його компетенції, гарантії конституційно-правового статусу глави держави, види і форми його юридичної відповідальності тощо. Крім того, конституційно-правовий статус глави держави, пристосовуючись до нових державно-політичних, міжнародних, соціально-економічних та інших викликів соціуму, постійно еволюціонує та змінюється, що призводить до часткового нівелювання попередніх конституційно-правових досліджень, які здебільшого здійснюються в тісній прив'язці до національного законодавства, норми якого зазнали змін або ж потребують системного оновлення. Внесення таких змін і доповнень до Конституції і законів України доцільно здійснювати з урахуванням зарубіжного законодавства і державотворчої практики, що відкриває простір для нових наукових розвідок. Наведене вище свідчить про актуальність обраної теми дослідження, необхідність вивчення конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах крізь призму порівняльного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в межах положень статті 3 Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 р. № 2623 – III; розділу 3 Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015; Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ України на 2014 – 2017 рр., схвалених Вченою радою НАВС (протокол від 29 жовтня 2013 р. № 28). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національної академії внутрішніх справ (протокол від 29

квітня 2015 р. № 9). Тему дисертації розглянуто і схвалено відділенням Національної академії правових наук України (реєстраційний № 12 за 2015 р.).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дослідження полягає в тому, щоб крізь призму висвітлення поняття та елементів конституційно-правового статусу глави держави, специфіки нормативно-правової регламентації його статусу, місця і ролі глави держави в системі державного апарату України та зарубіжних країн визначити сучасний стан і недоліки конституційно-правового статусу глави держави, на основі чого розробити концепцію удосконалення конституційно-правового статусу глави держави в Україні з урахуванням законодавчого досвіду і практики зарубіжних країн.

Відповідно до поставленої мети дисертації зроблено спробу обґрунтувати і вирішити такі науково і практично значимі *задачі*:

- проаналізувати і систематизувати результати доктринальних досліджень конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах;
- дослідити правові акти, генезу і специфіку нормативної регламентації конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах;
- розкрити методологію наукового пізнання конституційно-правового статусу глави держави, охарактеризувати генезу застосування вченими методологічного інструментарію в процесі вивчення такого статусу;
- проаналізувати генезу конституційно-правового статусу глави держави в Україні і зарубіжних країнах, що належать до різних правових сімей;
- сформулювати визначення «конституційно-правовий статус глави держави», виокремити та обґрунтувати елементи такого статусу;
- розкрити конституційно-правовий зміст поняття «правосуб'єктність глави держави» та виокремити складові його правосуб'єктності;
- сформулювати визначення «принципи конституційно-правового статусу глави держави» та виокремити систему таких принципів;
- проаналізувати видову різноманітність компетенції глави держави як основоположного елемента конституційно-правового статусу глави держави в

Україні та зарубіжних країнах, розробити пропозиції, спрямовані на вирішення виявлених проблем у цій сфері правовідносин;

– дослідити архітектоніку відносин глави держави в Україні та зарубіжних країнах з парламентом, органами виконавчої влади, іншими суб'єктами правовідносин, розкрити зміст і форми таких відносин, визначити специфіку і виявити недоліки правового регулювання цих відносин в Україні, запропонувати шляхи їх вирішення;

– дослідити систему гарантій конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах, розкрити їх сутність;

– проаналізувати підстави, види і наслідки юридичної відповідальності глави держави в Україні та зарубіжних країнах;

– з урахуванням аналізу зарубіжного конституційного законодавства і державотворчої практики обґрунтувати законодавчі пропозиції, спрямовані на удосконалення конституційно-правового статусу Президента України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з конституційно-правовим статусом глави держави.

Предметом дослідження є порівняльний аналіз конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах.

Методи дослідження. Сукупність філософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів становлять основу наукового пізнання, що дозволило системно дослідити конституційно-правовий статус глави держави в Україні та зарубіжних країнах, висвітлити його в цілісності та багатогранності.

Діалектичний метод використано для з'ясування передумов виникнення, становлення і розвитку конституційно-правового статусу глави держави, визначення місця і ролі глави держави в системі органів державної влади (підрозділи 1.1, 2.2 – 2.6, розділ 4). *Герменевтичний метод* застосовано в процесі аналізу змісту і тлумачення текстів історичних джерел права, конституційних і правозастосовних актів, дослідженні наукових підходів щодо розуміння конституційно-правового статусу глави держави, нормативного тлумачення видової компетенції глави держави, гарантій його статусу (розділи 1, 2, підрозділи

4.1 – 4.3, 5.1). За допомогою *аксіологічного методу* визначено вплив світогляду на становлення і розвиток конституційно-правового статусу глави держави, проаналізовано його значимість як носія державно-правових, релігійних та інших цінностей (розділ 1, підрозділи 2.2 – 2.6, 3.2).

Системно-структурний метод дав змогу виокремити складові правосуб'єктності конституційно-правового статусу глави держави, розмежувати і розкрити його видову компетенцію, визначити систему гарантій його статусу (розділи 3, 4, підрозділ 5.1). *Методи аналізу і синтезу* спрямовано на пізнання елементів, пов'язаних з конституційно-правовим статусом глави держави (вибори, нормотворчість, імпічмент, принципи статусу), що дало змогу виявити проблеми в нормативній регламентації виборчого процесу, сфері поширення дії правових актів глави держави, притягненні його до юридичної відповідальності й на цій основі запропонувати комплекс наукових знань щодо удосконалення конституційно-правового статусу глави держави (підрозділи 3.2, 3.3, 4.6, 5.2, 5.3). *Методи індукції та дедуції* дали змогу виявити прогалини в нормативній регламентації конституційно-правового статусу глави держави, узагальнити результати дисертаційного дослідження (підрозділи 1.2, 3.2, 4.5, розділ 5). *Прогностичний метод і метод моделювання* застосовано під час аналізу стану, перспектив і шляхів удосконалення конституційно-правового статусу глави держави, запобігання зловживанням ним державною владою, посилення його юридичної відповідальності (підрозділ 3.2, розділи 4, 5).

Спеціально-юридичний *історико-правовий метод* уможливив дослідження доктринальних інтерпретацій, нормативної регламентації, методології і генези конституційно-правового статусу глави держави в Україні і зарубіжних країнах, а також дав змогу проаналізувати гарантії і відповідальність глави держави (розділ 1, підрозділи 2.1 – 2.6, 5.1, 5.2). *Порівняльно-правовий метод* використано при співставленні норм конституційного законодавства в аспекті визначення правосуб'єктності глави держави, форм і способів його відносин з іншими державними органами, гарантій і відповідальності глави держави в Україні і зарубіжних країнах (підрозділ 3.2, розділ 4, підрозділи 5.1, 5.2). *Формально-*

юридичний та логіко-семантичний методи дали змогу з'ясувати зміст юридичних понять, сформулювати пропозиції щодо удосконалення предметного понятійно-категоріального апарату (підрозділ 2.1, розділи 3, 4, підрозділи 5.1, 5.2). *Функціонально-правовий метод* застосовано для дослідження змісту і форм компетенційних відносин глави держави з парламентом, органами виконавчої влади та іншими суб'єктами правовідносин; з'ясування нормотворчого впливу глави держави на врегулювання суспільних відносин, вивчення форм і меж його функціонального впливу у сфері міжнародних відносин (розділ 4).

Теоретичним підґрунтям для дослідження стали наукові надбання конституційного права, філософії, теорії та історії держави і права, кримінального права, інших галузевих правових наук, сформульовані в працях вітчизняних і зарубіжних учених, енциклопедична юридична література. Сформульовані в роботі положення й висновки є результатом досліджень, які були здійснені на основі критичного аналізу понад 700 нормативних та наукових джерел.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертація є одним із перших у вітчизняній науці комплексних монографічних досліджень конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах, здійснених на основі порівняльного аналізу норм національного і зарубіжного конституційного законодавства, державотворчої практики і доктринальних досліджень з власними обґрунтованими пропозиціями щодо законодавчого вдосконалення конституційно-правового статусу Президента України в умовах формування правової демократичної держави.

На основі проведеного дослідження сформульовано низку нових для науки конституційного права положень, рекомендацій та висновків, зокрема:

уперше:

– обґрунтовано доцільність законодавчого унормування «перехідної» установчої компетенції від глави держави до парламенту з метою запобігання зловживанню владою Президентом України шляхом доповнення частини 1 статті 6 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 р. другим реченням такого змісту: «У разі не внесення Президентом України такого

подання до Верховної Ради України протягом трьох місяців з моменту спливу повноважень члена (-ів) Центральної виборчої комісії Верховна Рада України уповноважена призначати на посади та звільняти з посад членів Центральної виборчої комісії на основі пропозицій депутатських фракцій і груп». Законодавче унормування такої «перехідної» установчої компетенції від глави держави до парламенту можливе й щодо інших органів держави чи їх посадових осіб, зокрема до половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Голови і половини складу Ради Національного банку України;

– доведено, що Президентіві України необхідно надати право в аспекті делегованого законодавства приймати правові акти, юридична сила яких прирівнюється до закону, лише в разі воєнної загрози, порушення територіальної цілісності, суверенітету, екологічного лиха, тобто вичерпного переліку питань, передбаченого конституцією держави за умови здійснення обов'язкового дієвого парламентського контролю, проте таку нормотворчу компетенцію глави держави не може бути виправдано прогалинами в законодавстві чи недієздатністю парламенту;

– аргументовано, що в процесі нормативної регламентації конституційно-правового статусу глави держави в Україні з боку парламенту очевидним є законодавче нівелювання відмінності між гарантіями, привілеями та пільгами, що призводить до невиправданого обтяження державного бюджету, а з боку уряду – до перевищення меж його повноважень, що є виявом зловживання ним владою;

– запропоновано використання досвіду країн мусульманського та арабського світу, законодавство яких забороняє главі держави укладати міжнародні договори, що містять «секретні пункти», шляхом викладення пункту 3 частини 1 статті 106 Конституції України в такій редакції: «3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України, які не можуть містити секретні пункти; Президент України має право продовжити дію лише тих міжнародних договорів, строк дії яких закінчується в період його перебування на

посту глави держави, але не раніше як за рік до закінчення строку дії договору чи його повноважень»;

– аргументовано доцільність використання досвіду тих країн світу, у правових системах яких прокуратура входить до структури Міністерства юстиції (Франція, Польща, США, Японія), а Генеральний прокурор обіймає посаду заступника міністра юстиції. За такого підходу кадрові зміни в системі прокуратури буде виведено зі сфери установчої компетенції Президента України, оскільки Генеральний прокурор України буде призначатися на посаду і звільнятися з посади не указом Президента України, а постановою Верховної Ради України за поданням Кабінету Міністрів України. Це посилить політичну відповідальність уряду за діяльність органів прокуратури, що стимулюватиме Кабінет Міністрів України до оптимізації їх роботи, та усуне можливість тиску глави держави на органи прокуратури, зокрема й у процесі реалізації імпічменту;

– визначено, що релігія становить ідеологічне підґрунтя, а право – інструмент формування конституційно-правового статусу глави держави в країнах релігійної правової сім'ї, який може мати певну національно-правову ідентифікацію, оскільки право розвивалося в системі національних координат, а ідеологічні засади утвердження різних релігій були і є неоднаковими;

удосконалено:

– обґрунтування, що дефініцію «глава держави» необхідно розуміти як загальнодержавний, одноособовий або колегіальний, постійно діючий орган державної влади, що юридично чи фактично посідає вище місце в ієрархії державних органів, відповідно до конституційного законодавства або усталених традицій здійснює верховне представництво держави всередині країни і за її межами та забезпечений дієвими гарантіями державного захисту;

– науковий підхід у частині дослідження визначення «конституційно-правовий статус глави держави», під яким запропоновано розуміти його особливий стійкий правовий стан у системі органів державної влади, визначений та гарантований Конституцією і законами України, що формується з таких

елементів, як правосуб'єктність, принципи, компетенція, гарантії та юридична відповідальність;

– узагальнення про необхідність забезпечення співрозмірності сфери компетенції Президента України з його юридичною відповідальністю шляхом викладення частини 1 статті 111 Конституції України в такій редакції: «Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту в разі умисного порушення ним Конституції України, вчинення ним державної зради або іншого злочину»;

– обґрунтування про доцільність використання досвіду зарубіжних країн, у яких рішення про усунення президента із займаного ним поста приймає парламент (Білорусь, Вірменія) або орган конституційної юрисдикції (Македонія, Словенія) двома третинами голосів від свого конституційного складу, шляхом внесення змін до речення першого частини 6 статті 111 Конституції України, в якому словосполучення «не менш як трьома четвертими» замінити іншим – «не менш як двома третинами»;

– обґрунтування про необхідність доповнення статті 111 Конституції України частиною 7 такого змісту: «Президент України, усунений з поста в порядку імпічменту, не може обіймати політичні посади в державі, зокрема пост Президента України, посади народного депутата України або члена Кабінету Міністрів України»;

– узагальнення про необхідність забезпечення комплексної нормативної регламентації конституційно-правового статусу Президента України шляхом прийняття Закону України «Про Президента України», що має містити такі розділи: «Загальні положення»; «Порядок зайняття поста Президента України»; «Порядок припинення повноважень Президента України»; «Компетенція Президента України»; «Організація діяльності Президента України»; «Гарантії забезпечення діяльності Президента України»; «Перехідні та прикінцеві положення»;

– науковий підхід у частині дослідження результатів доктринальних інтерпретацій про конституційно-правовий статус глави держави в Україні та

зарубіжних країнах, виокремлено доктринальні здобутки таких періодів, як: стародавній (від найдавніших часів до V ст. н.е.); період середньовіччя (від V ст. н.е. до XVI ст.); період Нової історії (від XVI ст. до поч. XX ст.); період Новітньої історії (від поч. XX ст. і донині);

– положення, що генеза методології дослідження конституційно-правового статусу глави держави пройшла шлях від фактичного використання методів (стародавній період), активного їх продукування і теоретизації нових методів (античність), часткового запозичення методів античності та формування власних на основі світоглядних (релігійних, світських) засад (середньовіччя), усвідомленого відходу від методів схоластики, активної теоретизації нових методів (порівняльно-правовий, раціональний, логічний, аналітичний та ін.) з позицій можливого, а не абстрактного розвитку конституційно-правового статусу глави держави (період Нової історії) і до фетишизації діалектичного матеріалізму, «забуття» методологічної множинності (зокрема, радянський період), а також до сучасного «методологічного ренесансу», який ознаменувався фактичним відходом від теоретизації нових методів наукового пошуку (Новітній період);

– обґрунтування, що поняття «правове регулювання» і «нормативна регламентація» конституційно-правового статусу глави держави не тотожні, оскільки перше являє установчу дію норм і принципів права на суспільні відносини, у результаті якої забезпечується базове юридичне підпорядкування та впорядкування цих відносин на основі конституційних приписів, натомість поняття «нормативна регламентація» конституційно-правового статусу глави держави означає такий спосіб унормування змістовно близьких, однорідних суспільних відносин, якому властивий підвищений ступінь деталізації і процесуальної конкретизації;

– науковий підхід у частині дослідження визначення «правосуб'єктність глави держави», під якою запропоновано розуміти закріплену в законодавстві й забезпечену державою його юридичну можливість та особисту здатність, що визначені на основі встановлення відповідності конституційно-правовим вимогам, здійснювати державно-владні повноваження відповідно до функціонального

призначення в механізмі державної влади. Складовими такої правосуб'єктності є порядок зайняття ним поста, вимоги до кандидата на цей пост, порядок припинення його повноважень, титульне представництво, строковість чи безстроковість перебування особи на посту глави держави тощо;

– обґрунтування, що принципи конституційно-правового статусу глави держави становлять зафіксовані в конституційно-правових актах універсальні юридичні засади та основоположні вихідні вимоги-правила, що є результатом комплексного розвитку суспільства, відповідно до яких формується і розвивається статус глави держави, і які, враховуючи статичну й функціональну складові такого статусу, поділяються на матеріально-статусні й організаційно-функціональні;

– науковий підхід у частині дослідження відносин глави держави і парламенту, які в системі розподілу влади ґрунтуються на паритеті їхніх конституційних прав та обов'язків, предметів відання, а також певних політико-правових умов, об'єктивуються шляхом реалізації таких процесів, як організаційно-установчий, організаційно-законодавчий, організаційно-адміністративний та організаційно-контрольний;

– висновок про законодавчу недоврегульованість відносин між Президентом України та органами виконавчої влади, що компенсується ухваленням главою держави указів, прийняття яких призводить до «позаконституційного» розширення компетенції глави держави та порушення вимог статті 92 Конституції України. У зв'язку з цим, запропоновано прийняти Закон України «Про нормативно-правові акти», який би визначав сферу правового регулювання правових актів Президента України та уряду;

– обґрунтування, що конституційно-правове представництво держави її главою становить легітимну репрезентацію інтересів країни і народу, що він здійснює шляхом розроблення, прийняття правових актів і вчинення нормативно передбачених церемоніальних, організаційних, розпорядчих дій. Таке представництво за своєю суттю є видом політико-правової діяльності уповноваженого суб'єкта, за змістом – реалізацією главою держави законодавчо

визначеної предметної компетенції шляхом виконання ним певних державно-владних повноважень, за формою – вчиненням церемоніальних, організаційних та інших дій, які за потреби супроводжуються прийняттям правових актів;

– визначення «установча компетенція глави держави», під якою запропоновано розуміти встановлені й гарантовані конституційним законодавством його права та обов'язки, які знаходять об'єктивізацію в юридично значимих формах його дискреційної чи погоджувальної діяльності щодо утворення, реорганізації, злиття, ліквідації, затвердження структури певних державних органів, визначення їх чисельності й мережі, а також вчинення дій щодо фізичних осіб, пов'язаних з призначенням, переведенням їх на посаду чи звільненням з посади, заповненням вакансії або надання згоди на вчинення наведених вище дій іншими уповноваженими суб'єктами;

– положення про особливість контролю, суб'єктом якого є глава держави, що здійснюється за діяльністю законодавчо визначених суб'єктів публічної влади, яка полягає в тому, що це вид політико-правового контролю, за результатами якого може настати винятково конституційно-правова відповідальність, проте не адміністративна чи кримінальна;

– обґрунтування, що гарантії конституційно-правового статусу глави держави становлять визначену конституцією і законами держави систему умов, засобів і способів, необхідних для забезпечення безперешкодної і повноцінної реалізації ним державно-владної компетенції, виокремлено систему таких гарантій (конституційно-правові, процесуально-організаційні, матеріально-фінансові, організаційно-правові та атрибутивно-церемоніальні);

– узагальнення, що під конституційно-правовою відповідальністю глави держави необхідно розуміти встановлений санкціями конституційно-правових норм самостійний вид політико-правової відповідальності, що настає за порушення норм конституційного права і полягає в позбавленні суб'єкта конституційного правопорушення блага політичного, матеріального, морального чи іншого характеру;

– обґрунтування про необхідність доповнення частини 1 статті 9 Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. другим реченням такого змісту: «Не можуть бути висунуті кандидатами у Президенти України громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі або мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо цю судимість не погашено і не знято у встановленому законом порядку»;

дістало подальший розвиток:

– положення про те, що з метою оптимізації конституційно-правового статусу глави держави частину 2 статті 103 Конституції України необхідно викласти в такій редакції: «Президентом України може бути обраний громадянин України за народженням віком від тридцяти п'яти до сімдесяти років, який має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою» і розширити перелік обов'язкових документів, необхідних для реєстрації Центральною виборчою комісією кандидата на пост Президента України, шляхом доповнення частини 1 статті 51 Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. пунктом 2-1 такого змісту: «адреса місця проживання із зазначенням часу проживання в Україні підтверджується документом, виданим Центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері реєстрації фізичних осіб»;

– обґрунтування про необхідність визнання порушення принципу єдиного громадянства, визначеного у статті 4 Конституції України, законодавчою підставою для відмови в реєстрації кандидатом на пост Президента України або скасування такої реєстрації;

– положення про доцільність доповнення статті 109 Конституції України частиною 2 такого змісту: «2. Президент України не може брати участь у виборах, що проводяться у зв'язку з достроковим припиненням його повноважень унаслідок відставки»;

– обґрунтування, що Президент України, на відміну від президентів інших країн (Бразилія, Кіпр, Ліван), може бути суб'єктом конституційно-правової і цивільно-правової (матеріальної), проте не кримінальної відповідальності;

– узагальнення, що суверенітет Ватикану є похідним від суверенітету, святості і недоторканності Папи Римського, оскільки специфіка формування статусу Папи Римського зумовила територіально-правову ідентифікацію самого Ватикану, тоді як формування конституційно-правового статусу глави у світських державах традиційно здійснюється в сув'язі з виникненням і розвитком політичної системи держави;

– положення про необхідність урегулювання питання тимчасового заміщення поста Президента України і внесення, у зв'язку з цим, змін до Конституції України;

– узагальнення про необхідність прийняття Закону України «Про імпічмент Президента України» (або Закону України «Про відповідальність вищих органів державної влади») з метою врегулювання правовідносин, пов'язаних з інститутом імпічменту Президента України, та законодавчого унормування повноважень і порядку діяльності спеціальної тимчасової слідчої комісії, створення якої передбачено частиною 3 статті 111 Конституції України;

– науковий підхід, що конституційно-правовий статус глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї еволюціонував за формулою «номінальна – абсолютна – обмежена влада»: номінальність влади монарха зумовлена роздробленістю держави, слабкістю центральної влади і майже політичною незалежністю місцевих феодалів (XII – XV ст.); процес централізації державної влади сприяв утвердженню абсолютної влади монарха (XVI – XVIII ст.); відхід від абсолютної влади глави держави та формування правового статусу конституційного монарха і президента стало можливим завдяки утвердженню принципу поділу влад, що зумовило посилення ролі парламенту та уряду в механізмі державної влади (кінець XVIII ст. і донині);

– обґрунтування, що конституційно-правовий статус глави держави в Україні зазнав не тільки політичної та юридичної деформації, а й нерідко його

утвердження і розвиток унеможливлувалися через загарбання території України іншими державами;

– науковий підхід, що доктринальним дослідженням конституційно-правового статусу глави держави мусульманських країн, на відміну від країн романо-германської правової сім'ї, не властива ідеологічна розгалуженість, оскільки вчення формувалися тими державознавцями і богословами, які підтримували офіційну ідеологію держави;

– положення про те, що правовий статус глави далекосхідних держав містив світську, військову і релігійну складові, змістовне наповнення яких протягом історії змінювалося, проте релігійна складова була невід'ємною, завдяки чому інститут імператора як глави держави став не тільки традиційним у цих державах (Китай, Японія), а й непорушним упродовж усієї історії (Японія).

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації висновки, положення та рекомендації використані або можуть бути використані:

у науково-дослідній роботі – для формування системного підходу щодо розуміння конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах;

у правотворчій діяльності – як теоретико-методологічне підґрунтя для удосконалення конституційно-правового статусу глави держави в Україні, прийняття правових актів (довідка про впровадження в правоінтерпретаційну діяльність Конституційного Суду України від 22 жовтня 2015 р. при підготовці проекту Висновку Конституційного Суду України від 19 вересня 2013 р. № 2-в/2013);

у правозастосовній діяльності – при підготовці Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року (довідка про впровадження в практичну діяльність Державної служби фінансового моніторингу України від 15 жовтня 2015 р. № 4448/0320–05);

навчально-методичній роботі – при підготовці підручників, навчальних посібників з дисципліни «Конституційне право України», в науково-дослідній роботі студентів, слухачів, аспірантів, а також у лекційних курсах з таких дисциплін, як «Конституційне право України», «Конституційне право зарубіжних країн», «Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні», «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн» (акти про впровадження наукових розробок дисертації у навчальний процес Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного від 5 листопада 2015 р. № 01/5 – 1528 та Національного транспортного університету від 12 листопада 2015 р. №3090/0825).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаним, цілісним та завершеним науковим дослідженням конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країн крізь призму зарубіжного й вітчизняного досвіду. Окремі питання дисертації розглянуто вперше, інші – проаналізовано в контексті останніх державотворчих процесів та додатково обґрунтовано. Положення дисертації висвітлено автором у розділі 10 «Президент України» одноосібного навчального посібника «Конституційне право України» (м. Київ, 2009), у розділі X «Конституційно-правовий статус Президента України» навчального посібника «Конституційне право України» (м. Київ, 2012), підготовленого у співавторстві з Н.К. Шапталю (особистий внесок становить 65 %). Висновки і положення кандидатської дисертації здобувача не використовувались у цьому дослідженні.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження оприлюднено на міжнародних, всеукраїнських науково-практичних і науково-теоретичних конференціях: «Юридичний факультет КДАВТ – база підготовки висококваліфікованих фахівців-юристів для транспортної галузі» (м. Київ, 12 – 13 квітня 2012 р.); «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 17 листопада 2012 р.); «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського і транспортного права» (м. Київ, 11 – 12 квітня 2013 р.); «Інноваційний потенціал

світової науки – XXI сторіччя» (м. Запоріжжя, 7 – 11 квітня 2014 р.); «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського і транспортного права» (м. Київ, 10 – 11 квітня 2014 р.); «Правова держава: досвід, можливості, механізми формування в сучасній Україні» (м. Київ, 24 квітня 2014 р.); «Ludske a obsianske prava a slobody: mechanismus ich implementacie a ochrany v roznych odvetviach prava» (м. Bratislava, 19 – 20 septembra 2014); «Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов» (г. Кишинев, 7 – 8 ноября 2014 г.); «Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя» (м. Запоріжжя, 19 – 24 листопада 2014 р.); «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського і транспортного права» (м. Київ, 16 – 17 квітня 2015 р.); «Конституційний розвиток в Україні: історична ретроспектива та сучасні трансформації (м. Сєвєродонецьк, 21 травня 2015 р.); «Актуальні питання конституційного розвитку незалежної України» (м. Київ, 15 червня 2015 р.); «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського і транспортного права» (м. Київ, 14 – 15 квітня 2016 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки, сформульовані в дисертаційному дослідженні, відображено в 43 наукових публікаціях, серед яких монографія, двадцять шість статей у фахових наукових виданнях, у тому числі п'ять у закордонних виданнях, чотирнадцять тез доповідей на міжнародних, всеукраїнських науково-практичних і науково-теоретичних конференціях, два навчальні посібники (один у співавторстві).

РОЗДІЛ 1.
ДОКТРИНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА НОРМАТИВНА
РЕГЛАМЕНТАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ
ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

1.1. Доктринальні дослідження конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах

Інститут глави держави виник і розвивався одночасно із самою державою, оскільки функціонування останньої поза межами публічної влади неможливе. «Держава, – як наголошує В.М. Гессен, – існує та діє в органах своєї влади, немає органів – немає держави» [1, с. 137]. Дослідження доктринальної спадщини про конституційно-правовий статус глави держави має бути структуровано відповідно до цивілізаційних періодів, що дозволить систематизувати розвиток предметних політико-правових та філософських учень, зробити комплексний порівняльно-правовий аналіз наукових напрацювань у цій сфері. Вважаємо за доцільне виокремити чотири періоди: стародавній (від найдавніших часів до V ст. н.е.) (античність становить крайню фазу цього періоду (із VII ст. до н.е. до V ст. н.е.)), період середньовіччя (від V ст. н.е. до XVI ст.), період Нової історії (від XVI ст. до поч. XX ст.), період Новітньої історії (від поч. XX ст. і донині).

Моноверховна влада правителя стародавніх країн (Китай, Вавилон, Персія, Межиріччя) стала невід’ємним принципом організації та функціонування цих держав. Принцип централізації влади, з одного боку, забезпечував внутрішню політичну єдність країн Стародавнього світу, а з іншого – був спрямований на протистояння зовнішній небезпеці, тому правитель мав статус полководця. При переході людства в IV – III тис. до н.е. до державної форми організації суспільства, як зазначав А.Б. Венгеров, цілісність стародавньої держави зберігалася завдяки публічній владі, яка опиралася на військо [96, с. 121]. Відтак, така державність не могла функціонувати поза межами інституту глави держави.

Феномен правителя (керівника) держави завжди предметно цікавив дослідників, починаючи з античних часів і донині. Публічну владу досліджували античні філософи, відомі постаті середньовічної епохи, серед яких були представники духівництва, філософи, професори університетів, юристи. Проте характерною ознакою розвитку правовідносин в античній і середньовічній періоди було те, що публічно-правові відносини, порівняно з приватноправовими, розвивалися повільніше. Дослідження правового статусу правителя держави влада сприймала як посягання на її існування, що було вкрай небезпечно. Доказом цього слугує трагічна доля Сократа, Цицерона та ін. Отже, інтенсивність предметних теоретичних надбань, порівняно з літературними, загальнофілософськими джерелами, у зазначені періоди була невисокою.

І все ж такі дослідження проводили. Одним із перших звернувся до питання статусу правителя держави китайський учений Конфуцій, філософсько-правові погляди якого викладено в праці «Бесіди і висловлювання». Імператор, за Конфуцієм, наділявся статусом «сина неба», тому в своїх діях повинен керуватися не людськими, а божими законами, етично-моральними принципами. Учений вважав, що правитель не обов'язково повинен належати до знатного роду і бути заможним, проте важливими є його знання в управлінських справах та добропорядність [242, с. 32]. Такий підхід до розуміння правового статусу глави держави активно продукувався в Китаї впродовж усієї його історії.

Давньогрецький філософ Геракліт Ефеський виклав свої філософсько-правові погляди щодо глави держави у праці «Про природу», що містила три книги: «Про космос», «Про державу», «Про бога». Він не відкидав ідею спадкової влади, проте вважав, що правити державою повинен один або кращі з кращих, оскільки над усіма тяжіє не воля монарха, а влада закону, зміст якого має бути справедливим. Таким чином, незважаючи на те, що політико-правові погляди Геракліта тісно перепліталися з філософсько-моральними поглядами на розвиток всесвіту, його вчення про главу держави було досить прагматичним, конкретним і логічно аргументованим. Проте Демокріт не поділяв думки Геракліта стосовно того, що кращими правителями держави є вихідці з аристократії. Кращі, за

Демокритом, це не стара знать і не багатії, а ті, хто володіє високими розумовими та етичними якостями [242, с. 49].

Заслуговує на прискіпливу увагу вчення Платона, який порушив такі важливі питання, як найменування особи, яка управляє державою, її особисті морально-етичні якості й розумові здібності, вік та обов'язки правителя, матеріальна винагорода за його працю тощо. Так, Платон у праці «Держава» запитує: «Як називає народ своїх правителів у державі?» і надає відповідь: «У багатьох – панами, а в демократичних державах зберігається ось ця сама назва – «правителі» [568, с. 239]. Правитель – це родова назва глави держави в період античності: «... якщо серед правителів виділиться хто-небудь один, це можна назвати царською владою, якщо ж правителів декілька, тоді це буде аристократія» [568, с. 221]. Платон доводив, що: «управляти повинні старші, а бути під началом ті, хто молодші» [568, с. 181]. Віковий ценз правителів держави має становити від 50 до 70 років, а перебувати при владі можна не більше 20 років [242, с. 62]. Відтак, за платонівською концепцією лише зрілі й досвідчені люди можуть займатися політикою. Проте в разі відсутності істинних правителів, як стверджує філософ, правління має здійснюватися за законами. Отже, у творчій спадщині Платона принцип законності дістає очевидне визнання, хоча роль законів у процесі державного регулювання, порівняно з волею правителя, має допоміжне, а не першочергове значення. Як бачимо, вчення Геракліта і Платона про верховну владу правителя держави різняться.

Політико-правові погляди Платона формувалися під впливом ідей та філософських установок його вчителя Сократа, який обстоював ідею дотримання законів у державі. У вченнях Сократа і Платона спостерігається паралель поглядів стосовно тих, хто може бути правителем: правити мають ті, що знають. «Царі і правителі не ті, які носять скіпетри, не ті, які обрані відомими вельможами, і не ті, які досягли влади за допомогою жеребу або насильством, обманом, а ті, які уміють правити» [242, с. 56]. Головний обов'язок правителя – це піклування про свою державу, «як про матір і годувальницю». Таке піклування правителя, за Платоном, має достойно винагороджуватися, оскільки він діє і повеліває не ради

власного блага, а в інтересах держави [568, с. 104, 184]. Отже, вчення Платона про главу держави є не лише морально-етичним, а й політико-правовим. Сформульовані ним загальні вимоги до правителя (віковий ценз, індемнітет (матеріальна винагорода за діяльність), повноваження, ценз проживання, законність) становили основу формування низки вимог до правового статусу глави держави.

Правову природу глави держави крізь призму його влади дослідив Аристотель. За його вченням, влада монарха є особливою, тому відрізняється від влади чиновника (державного мужа), а саме: а) монарх є джерелом влади, а не тільки її носієм, натомість державний муж є лише носієм влади, наділеної (делегованої) йому іншими (монархом, народними зборами); б) влада монарха є повною і необмеженою, що не властиво владі державного мужа; в) влада першого є безстроковою і не обмежена волею інших осіб, влада другого не підпадає під ці ознаки. Отже, особливість інституту глави держави (монарха) полягає не тільки і не стільки в тому, що він має владу над людьми, оскільки владу над іншими мають і державні мужі, і домовладики, і заможні люди, а в тому, що він сам є джерелом влади. Фактично Аристотель порушив питання про сутність вищої влади в державі. Відтак, постає питання: що означає володіти вищою владою? Аристотель у праці «Політика» писав: «У всякій державі та людина або ті збори, волі якої, як було сказано, підпорядкували свою волю окремі особи, володіє, як то кажуть, вищою могутністю (*summam potestatem*) або верховною владою (*summum imperium*), або пануванням (*dominium*). Це могутність, або право повелівати полягає в тому, що кожен громадянин переніс всю свою силу і могутність на цю людину» [24, с. 332]. Отже, влада самодержця за еллінською доктриною є похідною від волі народу, тому така влада є верховною, проте не безмежною.

Небезпекою для будь-якої держави, у тому числі й для її правителя, за словами грецького історика Полібія, є порушення меж закону, що неминуче призведе до занепаду держави [459, с. 23], оскільки нехтування законами породжує тиранію, що є початком «кінця» держави.

Марк Туллій Цицерон виклав свої науково-теоретичні ідеї про правителя держави в працях «Про державу», «Про закон», «Про обов'язки» та ін. Цицерон, обіймаючи державну посаду сенатора в Римській республіці, був досвідченим політиком, тому його теоретико-правові обґрунтування стосовно інститутів публічної влади мали практичну проекцію. Він був противником одноособового повновладдя в державі (за що й поплатився своїм життям), проте усвідомлював, що правитель має володіти достатніми повноваженнями для забезпечення правопорядку в країні. Учений вказував на можливість і необхідність тимчасового розширення повноважень правителя держави, зокрема для наведення в державі правопорядку, недопущення зміни державного правління, відвернення зовнішньої небезпеки тощо. Отже, Цицерон сформулював правову позицію, за якою легітимним є збільшення обсягу повноважень глави держави в період суспільних потрясінь або воєнного стану. Проте це можливо тільки заради досягнення загальнодержавного, а не особистого блага. Водночас Цицерон доводив, що поряд з «правителем або керманичем держави» (*rector et gubernator rei publicae*) має стояти «опікун й управитель» (*tutor et procurator*), оскільки сили однієї людини, навіть дуже здібної, не вистачить для дієвого управління державою [247, с. 24, 25]. Підсумовуючи вчення Цицерона про статус глави держави, доходимо висновків: повноваження є невід'ємним складовим правового статусу глави держави, які мають бути достатніми для забезпечення правопорядку в державі та її обороноздатності; державний та суспільний інтерес є головним фактором легітимної зміни обсягу повноважень глави держави.

Хронологічно постать Аврелія Августина, автора праць «Про державу Божу», «Про вільну волю» та інших, належить до когорти античних мислителів. Його теоретико-правові погляди сформувалися як симбіоз політико-правових теорій давньогрецьких філософів та Святого писання, у тому числі чотирьох апостольських Євангелій (Матвія, Марка, Луки та Іоанна), послань апостолів та християнських учень богословів християнської церкви, наприклад, Євсевія Кесарійського (260 – 338 рр.) та його вчення про розмежування історії людства за Старим і Новим заповідями [202, с. 177].

За змістом праць Августина вбачається, що він визнавав право народів на свою державу (по суті національну державу) на чолі з правителем, який здійснює державне управління на основі Закону Божого та правових приписів, що втілюють справедливість, тому така влада заслуговує на авторитет і підтримку з боку церкви й народу. За вченням Августина, безгрішним є тільки один верховний цар і суддя – Бог, усі інші – гріховні, у тому числі правителі держав, проте ступінь їх гріховності різний. «Невже без справедливості царство не є вертепом розбійників» [353, с. 3]. На його думку, такі тирані не заслуговують на підтримку народу і церкви. «Тримай, що ти маєш, щоб твого вінця ніхто не забрав, – говорив Августин, – інший не отримає, якщо той не згубить» [536, с. 310]. Якщо перенести ці слова в площину світського трактування, то стає зрозумілим, що влада правителя є досить хиткою, і для її утримання необхідно докласти чимало чеснот і зусиль. Отже, політико-правове та історичне значення доктринальної спадщини Августина полягає в тому, що він: а) уперше поєднав світське політико-правове вчення про главу держави з нормами християнської моралі, обґрунтував державно-правову концепцію єдності історії людства; б) довів відсутність у глави держави надзаконної влади; в) вказав на межі повноважень правителя держави, які передбачаються природними правами людини, визначеними Законом Божим.

Таким чином, стародавній період ознаменувався появою різноаспектних доктринальних поглядів на статус правителя держави, які тісно перепліталися з філософсько-моральними поглядами на розвиток усесвіту і морально-етичними чеснотами людини, і поступово доповнилися такими складовими правового статусу, як законність влади правителя, визнання монарха джерелом (а не носієм) державної влади, професійність, індемнітет (матеріальна винагорода за публічну діяльність), повноваження, віковий ценз тощо. Проте з утвердженням християнства продукувалося заперечення абсолютної влади правителя держави, оскільки джерелом влади визнавався сам Бог.

Початок епохи середньовіччя бере свої витоки з часу розпаду Римської імперії. Унаслідок її зникнення на геополітичній карті світу в період раннього середньовіччя (кінець V ст. – середина XI ст.) виникли держави з властивим їм

економічним, соціальним, культурним та іншим розвитком. У результаті цього доктрина права збагатилася новими політико-правовими вченнями, предметом дослідження яких були питання правового статусу глави держави.

Політико-правову доктрину однієї з наймогутніших нових держав того часу Київської Русі викладено в трактаті «Слово про Закон і Благодать», автором якого був Київський митрополит Іларіон. У цій праці статус князя як глави держави формується як поєднання трьох першооснов – релігії, права та моралі: а) релігійна складова полягає в тому, що князь як «причасник і спадкоємець небесного царства» отримував верховну владу з Божої волі; б) правова – наділений статусом «єдинодержця землі своєї» [242, с. 210 – 211], який здійснює управління в державі на основі закону; в) моральна – спадкоємець має виховуватися в благодатному дусі чеснот і справедливості, у своїх діях керуватися добрими помислами. Змістовно близька концепція правового статусу глави містилася і в «Повісті временних літ», у працях князя Володимира Мономаха.

Значний внесок у розвиток доктрини правового статусу глави держави зробив Фома Аквінський, який у праці «Політика», визнавши необхідність існування держави як політичного об'єднання громадян, зазначив, що правитель може бути як одноособовим, так і колегіальним, проте найкращим із них є монарх, який посідає місце Бога в еволюції держави. Богослов не ототожнював правителя з Богом, і не наділяв його абсолютними повноваженнями: «Божа природа, не пасує іншим, хіба що згідно з причетністю до уподібнення» [536, с. 107]. Теолог визнав право народу виступати проти правителя-тирана. Проте постає дилема: «Як погоджувати це положення з твердженням апостола Павла..., що «*omnis potestas a Deo* (всяка влада від бога)»? І далі: «*Non bonis tantum et modestis, rerum etiam discolis dominis reverenter subditos esse* (всі мають бути покірними як хорошим, так і поганим панам)» [74, с. 123].

Учений-теолог пояснив цю складність відмінністю понять між сутністю влади та формою її здійснення. Сутність влади міститься в інституті держави, яку створив Бог для людей, проте форма і способи здійснення державної влади – різні. Не всі правителі приходять до влади за провидінням Божим, тому не всім

потрібно підкорятися. Ф. Аквінський пропонує шукати захист від тирана в того, хто звів його на престол. Деякі вчені із засторогою допустили, що теолог відвів таку роль не Богу, а папству [74, с. 125]. Зважаючи на традицію отримання корони з рук папи, можна визнати таку позицію цілком ймовірною.

Водночас М. Падуанський у своїй праці «Захисник миру» виступив проти імперативу верховних сановників католицької церкви. Він, визнаючи крайню необхідність відмежування церкви і держави, обстоював світський характер статусу глави держави. Учений був противником феодальної роздробленості, ратував за централізацію державної влади та посилення монарха. Останнього він вважав найкращою юридичною формою глави держави [552, с. 587], повноваження якого мають визначатися не божественним, а людським законом.

Радикальність політико-правових поглядів М. Падуанського, на нашу думку, полягала: а) у запропонованому ним виборному главі держави; б) в обмеженні повноважень глави держави шляхом створення законодавчої і виконавчої гілок влади; в) у конституюванні повноважень органів публічної влади з чітким розподілом їх повноважень, достатніх для вирішення світських питань «відповідно до їх раціональної суті» [540, с. 274]. Таким чином, М. Падуанський фактично обґрунтував концепцію конституційної монархії, завдяки чому намагався нівелювати вплив церкви на світську владу.

Вільям Окам також був прихильником королівської, а не папської влади. Верховна влада папи з релігійних позиції, на думку вченого, була ересю, а з позиції політики – руйнівною, що призвела до порушення прав світських правителів. Він обстоював світський характер статусу глави держави. Мислитель заперечував, що влада імператора «дарована йому папою, а обряд коронації додає щось до його законних повноважень» [540, с. 285]. Він доводив, що імператорська влада – чи влада будь-якого монарха – постає зі згоди об'єднання підданих, яку висловлюють магнати. Учений визнав за монархом як главою держави навіть право втручатися у справи церкви з метою її реформування, проте застерігав, що таке втручання має застосовуватися лише в крайньому разі. Таким чином, у теорії політичної влади М. Падуанський та В. Окама обґрунтували світський характер

правового статусу глави держави, повноваження якого визначалися світським, а не канонічним правом.

У період середньовіччя, на відміну від попереднього періоду, потужним чинником, який вплинув і на політико-правову ситуацію в державах, і на розвиток тогочасної правової системи, була релігія. Мусульманська правова доктрина про статус правителя держави зародилася в період Раннього середньовіччя і була пов'язана з виникненням на Аравійському півострові монотеїстичної релігії ісламу, ідейним пророком якої був Муххамед. Арабська політична доктрина про правителя держави представлена працями таких мислителів, як Абу-ан-Насром аль-Фарабі, Абуль-Хасан аль-Маварді, Ібн Сіна, Ібн Рушд, Ібн Халдун та ін. Перший з цих мислителів зазначав, що добродійними міста-держави можуть бути, якщо управління в них здійснюватимуть просвічені правителі з високими моральними якостями. Такий морально-етичний підхід до правителя держави викладено в платонівсько-аристотелівському вченні. Абуль-Хасан аль-Маварді доводив, що правитель імамату (держави) є спадкоємцем пророка і зобов'язаний захищати віру мусульманську й керувати земними справами [242, с. 150].

У науці мусульманського права в XI – XIV ст. виокремилися певні доктрини правового статусу глави держави. За мусульmano-сунітською доктриною верховний суверенітет належить Аллаху, а не правителю чи общині, проте останні від імені Аллаха здійснюють вищу владу в державі й володіють суверенітетом, який є земним відображенням суверенітету Аллаха. Це дає право представникам общини – муджахідам обирати, за мовчазної згоди інших членів общини, правителя держави. Влада глави держави не абсолютна, він не має божественного походження, не наділений жодними пільгами чи імунітетом, тому за порушення норм мусульманського права може бути покараний та усунений з поста глави держави. Отже, за цією доктриною глава держави є першим серед рівних. Натомість мусульmano-шиїтська політична доктрина, визнаючи виключну належність верховного суверенітету Аллаху, зазначає, що одноособовий правитель держави – імам – здійснює управління в державі від імені Аллаха, у справах підкоряється тільки шаріату і не пов'язаний волею общини [242, с. 152].

Відтак, постає питання: у який спосіб за цією концепцією імам приходиться до влади в державі. Відповідно до шиїтської доктрини права, імам є прямим представником Аллаха і пророка Муххамеда на землі, тому він не обирається общиною. Вважається, що імама одноособово призначає Пророк з числа прямих його спадкоємців по лінії зятя Алі. За шиїтською політичною доктриною імам як глава держави вважається таким, що має божественне походження, тому він оголошувався священним і наділявся абсолютною владою, у тому числі правомочністю приймати рішення, які мали силу законів, у разі вияву прогалин у Корані чи сунні [242, с. 154]. Отже, за мусульmano-шиїтською політичною доктриною імам вважається не тільки політичним, а й релігійним лідером держави, у своїх діях він керувався лише нормами мусульманського права. Отже, науці мусульманського права не властиве розмаїття доктринальних позицій про правовий статус глави держави, оскільки її вершили ті догмати, які підтримували офіційну позицію держави з цього питання.

Новий час ознаменувався появою класика політичної думки Нікколо Макіавеллі, який «дозволив собі міркувати про правління володарів і встановлювати для них правила» [374, с. 40] у таких своїх працях, як «Правитель» («Державець») 1513 р., «Міркування з приводу першої декади Тіта Лівія» прибіл. 1521 р., «Історія Флоренції» 1525 р. Він сприймав державу винятково через призму її верховного правителя. Так, у трактаті «Правитель» автор розвиває думку про способи здобуття влади та її утримання, у наступній («Міркування з приводу першої декади Тіта Лівія») – про можливі шляхи її зміцнення. Фактично наведені праці становлять певну «інструкцію» для зайняття поста правителя держави та поради з управління державою. Автор виділив декілька правил успішного владарювання монарха: змушувати боятися себе, проте не викликати ненависті підданих; вселяти страх, не збуджуючи ненависті; не порушувати майнових, особистих прав підданих; не посягати на їх честь і гідність [374, с. 82].

Заслуга Н. Макіавеллі в юриспруденції полягає в тому, що він: а) увів у науковий обіг термін «держава» – «*stato*», невід'ємними складовими якої є апарат управління (правитель держави, призначені ним посадові особи), військо (власне

чи винайняте), а також народ; б) предметно виокремив інститут глави держави в механізмі державної влади; в) дав загальноправову характеристику державам: «Усі держави, всі власті, які панували і панують над людьми, були і є або республіками, або князівствами» [374, с. 40]. Отже, оперуючи у своїх творах такими термінами, як «глава уряду», «правитель держави», «володар держави», «глава війська», «глава церкви», він де-факто впритул наблизився до введення в науковий обіг поняття «глава держави».

Введення в науковий обіг поняття «глава держави», на думку окремих учених, зумовлене появою в XVII ст. органічної теорії держави [141, с. 115 – 122]. Проте активне використання словосполучення «глава держави» вченими Німеччини, Франції, Італії, Великої Британії, Росії відбулося в XIX ст., що сприяло його інституціоналізації. Так, Т. Гоббс, досліджуючи правовий статус глави держави, зазначив: «Ті, хто має звичай зіставляти державу з людиною та членами її організму, майже одностайно стверджують, що той, хто володіє верховною владою в державі, є відносно неї в цілому тим же, що і голова відносно всієї людини, проте той, хто наділений подібною владою, співвідноситься з державою не як голова, а як душа... З головою швидше слід порівнювати збори радників або одного радника, порадою якого користується в найважливіших справах, той, хто володіє верховною владою в управлінні державою. Справа голови – радити, а душі повелівати» [140, с. 346 – 347]. Отже, глава держави, за Т. Гоббсом, є невід'ємною складовою державного організму, якому належить вища влада, тому правитель «може здійснювати будь-яку дію, не дозволену жодному громадянину, ні всім громадянам разом» [140, с. 346].

Т. Гоббс вважав, що наділення глави держави верховною владою дає йому необмежені повноваження, а саме: «встановлювати і відмінити закони, оголошувати війну і укладати мир, розслідувати всі спори і виносити по них ухвали або самотійно, або через призначених ним суддів, призначати всіх посадових осіб» [140, с. 346]. Крім того, верховна влада надавала главі держави так званий імунітет, зокрема він не міг бути покараний, оскільки в державі немає вищої влади за його владу, з тих же причин він не складав присягу, його влада

була безстроковою. Проте Ж. Боден, який уперше вказав на необхідність розмежування статусів монарха як глави держави і як громадянина, дійшов висновку, що повновладним глава держави виступає в публічній сфері, натомість у приватноправовій – урівнюється з іншими громадянами, тому він може виступати суб'єктом певної відповідальності.

Ж. Боден обґрунтував переваги спадкової монаршої влади порівняно з виборною, одноособовою перед колегіальною [201, с. 57]. Водночас він зазначив прерогативи монарших повноважень, якими є: ухвалення законів; оголошення війни та укладення миру; призначення на посади офіційних осіб, суддів; помилування; керування своїми васалами і прийняття феодалної присяги; чеканка монет; встановлення єдиної системи міри і ваги; стягнення державних податків [242, с. 186 – 189]. Загалом Ж. Боден був переконаним монархістом, оскільки вважав, що належність монарху верховної влади в державі кореспондує його праву бути носієм державного суверенітету.

Ідею абсолютної влади глави держави підтримував Р. Філмер, який у своїй праці «Патріархія, або Природна влада королів» (1642 р.) доводить, що правитель держави не призначається, не обирається і не зміщується з престолу підданими. Глава держави отримав усю повноту влади у спадок від прародителя людського роду Адама [242, с. 317]. За такого підходу глава держави має надзаконний статус, а його діяльність не піддається жодному правовому регулюванню, оскільки він править на основі законів божих.

Політико-правові погляди щодо правового статусу глави держави Дж. Мільтона, порівняно з ученням Т. Гоббса і Р. Філмера, були більш демократичними й радикальними. Він вважав, що носієм верховної влади є не глава держави, а народ, який наділяє короля владою для виконання ним доручень народу. У своїх працях автор, намагаючись сформулювати оптимальну модель держави нового часу, поєднав кращі елементи монархії та республіки, з одного боку, управлінські здібності монарха, його досвід і знання, а з іншого – участь громадян в управлінні державою через запровадження виборної системи. Отже, Дж. Мільтон збагатив вчення про правовий статус глави держави, вказавши, що:

а) він є символом держави; б) має бути наділений достатнім обсягом повноважень; в) зобов'язаний нести юридичну відповідальність за ініціативи громадян, яку вони реалізують шляхом звернення до парламенту.

У XVII ст. політико-правова доктрина про статус глави держави формувалася під впливом буржуазних подій в Англії. Теорію народного суверенітету використали радикальні вчені – Дж. Мільтон, Дж. Локк, О. Сідней – як ідеологічне обґрунтування падіння абсолютизму, що неминуче призвело до зміни правового статусу глави держави. Так, Дж. Локк доводив: якими б широкими повноваженнями монарх з дозволу народу не володів би, проте «суверенітет, тобто розпорядження державною владою, належить народу, тому будь-яка влада, встановлена народом, може бути ним повалена [134, с. 148 – 149]. Отже, учений виступив проти абсолютизму і надзаконної влади монарха, вказавши на невідворотність юридичної відповідальності глави держави за порушення природних прав людини.

О. Сідней уперше обґрунтував правовий статус глави конституційної монархії. Повновладному народному управлінню в державі, на його думку, мала передувати еволюція влади монарха від абсолютного до обмеженого [242, с. 319]. Він піддав критиці вчення монархістів про божественне походження влади глави держави, його не підпорядкованість світським законам, проте вважав, що глава держави має сповідувати релігію свого народу.

Не менш радикальним у своїх політико-правових поглядах щодо інституту глави держави був і німецький учений С. Пуфендорф. Він вважав, що главою держави є той суб'єкт (колегіальний орган – збори оптиматів, монарх), якому народ на договірних засадах вручив владу. За цим договором глава держави отримує від народу первинний суверенітет і є уособленням волі народу. Проте глава держави і народ зобов'язані дотримуватися умов договору: монарх піклуватися про народ, натомість останній зобов'язаний коритися його владі. Відтак, спрацьовував принцип: «правам однієї сторони кореспондують обов'язки іншої, і навпаки» [134, с. 150].

Запропонована вченим теорія договірних відносин ініціювала світський характер державної влади і заперечувала божественне походження глави держави. Водночас С. Пуфендорф, як і представники англійської доктрини Дж. Мільтон та О. Сідней, не заперечував обмеження влади правителя парламентом. Отже, вчення С. Пуфендорфа про правовий статус глави держави має дуалістичний характер, що зумовлено намаганням автора, з одного боку, обґрунтувати історичну непохитність влади монарха, а з іншого – знайти шляхи пристосування інституту монарха до нових суспільно-політичних відносин.

Запропонувати осучаснену модель побудови демократичної держави в епоху буржуазних подій намагався Ж.Ж. Руссо. Проте складність вирішення питання про належність влади в державі, на думку Б.О. Кістяківського, полягала у відсутності загальнотеоретичних напрацювань, пов'язаних, насамперед, з формуванням понятійно-категоріального апарату. Тогочасна юриспруденція не сформувала визначення «державна влада» [258, с. 14 –15], тому питання про носія такої влади залишалося не вирішеним. У своїх працях Ж.Ж. Руссо доказував, що суверенітет або верховна влада повинні належати лише нації, а не одній особі. У доктрині права ця теорія мала своїх послідовників. Так, О.С. Алексєєв зазначав, що в державі панує не особа, а загальні правила чи правові норми, тому найбільш типовою ознакою публічної влади є її безособовість. Особи, які наділені державною владою, підвладні нормам права нарівні з особами, які не наділені такою владою [14, с. 32]. Законодавча влада, за вченням Ж.Ж. Руссо, має належати народу, виконавча влада – главі держави: виконавча влада підвладна законодавчій. Тому глава держави зобов'язаний діяти в межах закону, який визнається найвищим авторитетом у державі. Практично статус правителя держави за цією доктриною визначається як король-адміністратор, король-управлінець і не більше. Ж.Ж. Руссо пропонував суттєво обмежити повноваження глави держави на користь парламенту.

Ж.Ж. Руссо обстоював ідею юридичного оформлення правового статусу глави держави. Конституція виступала юридичною гарантією забезпечення особистого імунітету короля, спадковості його влади, визначала легітимні

підстави дострокового припинення його повноважень тощо. Відображення цієї доктрини згодом мало місце в низці конституцій, зокрема французькій (1791 р.), іспанській (1812 р.), норвежській (1812 р.), сицилійській (1820 р.), португальській (1822 р.) тощо [134, с. 157 – 159]. Узагальнений аналіз політико-правового вчення Ж.Ж. Руссо дає підстави для висновку, що мислитель намагався втиснути в одні межі народний суверенітет і раціонально оновлену монархічну форму правління. Відтак, правовий статус глави держави ґрунтувався не на принципі надзаконної влади монарха, а навпаки – на його підвладності волі народу, оскільки де-юре монарх був адміністратором-управлінцем.

Доктринально-правові проекти, в яких пропонувалися шляхи раціоналізації правового статусу глави держави, його місця і ролі в механізмі державної влади, були представлені й у національній теорії права. Професор права С.Є. Десницький намагався надати відповідь на питання: якою має бути державна влада і кому належати? У своїй праці «Проект державних перетворень» він обґрунтував перехід від абсолютної монархії до конституційної, обмеження влади монарха парламентом. Зокрема, учений вивів нову модель повноважень глави держави. Так, у тогочасній Франції та Англії закон, запропонований главою держави чи урядом, набирав чинності після його затвердження парламентом. С.Є. Десницький висловився за зворотний порядок прийняття законів, а саме: закон проходить стадії розгляду в сенаті, після чого подається главі держави, який має право затвердити або відхилити (ветувати) його. Влада «монарха полягає не в тому, щоб він відхилив закон, який йому не до вподоби, а в тому, що він з власної волі бере участь у перетворенні законопроекту на закон» [135, с. 18]. Отже, учений фактично запропонував сучасну модель прийняття законодавчих актів, визначив місце і роль глави держави в цьому процесі.

Крім того, С.Є. Десницький обґрунтував ідею формування чотирьох влад: «законодавчої», «судової», «наказової» [виконавчої – Г.З.], «цивільної» [міське самоуправління – Г.З.] [458, с. 99 – 112]. Відокремлення влад було необхідною умовою для перетворення влади монарха з «надзаконної» на «підзаконну» [135, с. 18 –19]. Отже, учений ігнорує теорію про надзаконну владу глави держави як

єдиного носія верховної влади в державі, відтак, дії глави держави в конституційній монархії мають пов'язуватися силою закону. С.Є. Десницький розглядав монарха як публічну особу, правовий статус якого мають вивчати та аналізувати фахівці в галузі юриспруденції. Це позитивно вплинуло на розвиток вчення про державу.

Еволюційну зміну правового статусу глави держави виразно окреслив О.С. Алексєєв: «Монарх у сучасній державі перестає бути земним богом... Монарх – особа, яка згідно із законами держави покликана бути верховним державним органом. Він відрізняється від інших членів союзу не фізичними чи духовними якостями, а тільки ознаками юридичними, зумовленими тими повноваженнями, якими його наділяють основні закони держави» [13, с. 10 – 11].

Таким чином, історичне завдання континентальної доктрини природного права XVII – XVIII ст. полягало в раціоналізації монархічної форми правління, її пристосуванні до нових політико-правових, соціальних, економічних умов, зокрема до потреб буржуазного суспільства. Прикладом такої раціоналізації, на нашу думку, були обґрунтування вчених щодо запровадження конституційної монархії, у межах якої статус глави держави набував конституційного оформлення. Проте конституція утвердила не тільки підзаконний характер функціональної діяльності монарха, оскільки зобов'язувала главу держави діяти в межах закону, а й виступила юридичною гарантією забезпечення імунітету короля, його прав і привілеїв. Проте зміна конституції могла передбачати зміну правового статусу монарха.

Так, М.М. Коркунов на основі аналізу конституційних актів низки європейських країн дійшов висновку про змінюваність правового статусу глави держави залежно від соціального, економічного, правового розвитку суспільства. Спочатку відносини владарювання в державі будувалися подібно приватноправовим, тобто монарх вважався власником усієї державної землі і людей, які визнавалися належними до землі [424, с. 496 – 497]. Проте в Новий час, як зазначає вчений, правовий статус глави держави змінюється, правитель «не

визнається власником державної території і тим не менше його влада тепер ширша, йому безпосередньо підвладне все населення держави» [317, с. 40].

М.М. Коркунов уперше сформулював визначення «правовий статус глави держави» як особливе юридичне становище, зумовлене наданням йому реальних та почесних переваг. Реальними перевагами вчений називає «безвідповідальність, недоторканність, особливе матеріальне забезпечення», почесними – «користування титулом, гербом, печаткою; носіння корони, порфіри, скіпетру, держави; здійснення церковними службами молитов за монарха; святкування днів його народження, тезоіменинства, вступу на престол і вінчання на царство; оголошення загального трауру на випадок його смерті» [317, с. 233]. Проте більшість учених Російської імперії обстоювали монархічну форму глави держави і тлумачили її зміст «у повній відповідності» з чинним законодавством [598, с. 226].

Не можна залишити осторонь політико-правові погляди Л.О. Тихомирова, перу якого належать такі праці, як «Боротьба віків», «Одноособова влада як принцип державного устрою», «Монархічна державність», «Самодержавство і народне представництво», в яких він відтворив складний шлях становлення своїх політико-правових поглядів: від революціонера-народника до переконаного монархіста. Перебуваючи в еміграції, він ознайомився з працями європейських учених, спостерігав за політичним життям революційної Франції з її численними змінами органів влади. Критично оцінюючи політичний досвід радикальних перетворень, він дійшов висновку, що найкращий спосіб побудови соціального суспільства вбачається в удосконаленні монархічної форми правління.

Л.О. Тихомиров у своїй праці «Монархічна державність» ставить складне політико-правове питання: «Яким чином одна людина може стати Верховною владою для того народу, до якого вона сама належить». На думку вченого, це може мати місце тільки за умови присутності релігійного начала. «В Єгипті прямо говорили, що в державі спочатку правили боги, іншими словами, – як зауважує учений, – пращури царів були зачислені до божеств» [602, с. 85, 86].

Не заперечують релігійних витоків утвердження поста глави держави й інші вчені. Наприклад, знавець історії сходу С.М. Георгієвський також вказував на релігійне походження перших правителів Китаю. «За словами китайської історії, – писав він в одній із своїх праць, – відбувалася поступова зміна тянь-хуань – «небесних правителів», ді-хуань – «земних правителів», жень-хуань «правителів людей» [128, с. 108]. І все ж Л.О. Тихомиров констатує, що монархи східних династій (татарських, арабських, турецьких) не ідеальні, бо вони є деспотами. Деспотичність східних монархів учений пояснює хибними релігійними цінностями, оскільки «належне, правильне керівництво суспільного життя, в повсякденному житті і в політиці дає лише той релігійний вплив, який люди отримують від Істинного Бога» [602, с. 87].

За вченням Л.О. Тихомирова вбачається, що він виокремлює три різновиди монарха як глави держави: істинний монарх є носієм верховної влади, уособлює верховенство народної віри в самодержавній монархії; монарх-деспот, який має верховну, проте свавільну владу, керівництвом його дій слугують не закони (у тому числі й релігійні), а власні бажання, що не підвладні контролю чи обмеженню; абсолютний монарх, який має всю повноту правління в державі, проте не наділений верховною владою, оскільки її володарем є народ [602, с. 105]. Отже, верховна влада не є абсолютною ознакою монарха як глави держави.

На нашу думку, Л.О. Тихомиров, досліджуючи статус монарха, не завжди був логічним у своєму вченні. Так, з одного боку, він стверджував, що народ, а не монарх, наділений верховною владою в державі (що означає підзаконність дій глави держави), а з іншого – вважав, що обмежити волю монарха можуть лише релігійні цінності, натомість норми права як регулятори його діяльності залишалися поза його увагою. Відтак, він оминув таку складову статусу монарха, як підзаконність, без якої конституційна монархія не може бути такою.

І все ж у доктрині права на зламі XIX – XX ст. досі залишалися дискусійними питання: хто є фактичним носієм верховної влади в державі, у чому полягає її сутність, яка роль глави держави в цих відносинах? Австрійський учений А. Менгер спробував дати відповідь на ці питання у праці «Нове вчення

про державу» [399]. А. Менгер писав: «Хто серйозно вірить у те, що відносини верховної влади можуть бути, подібно виборчому праву, втиснуті в рамки певної дюжини параграфів, той, звичайно, змушений вирішувати це питання на основі цих формальних ознак. Насправді фактичне володіння верховною владою визначається не тією обставиною, що суверен має право використовувати відомі державно-правові повноваження, а якраз навпаки – тим, що він, у разі необхідності, може здійснити свою волю і проти права» [399, с. 196]. Отже, осьовим центром сутності верховної влади є необмежене право її носія діяти на власний розсуд з огляду на певні політичні обставини.

А. Менгер вважав некоректною постановку питання про те, хто є сувереном у монархії – глава держави чи народ. «Якщо співвідношення сили в державі таке, що монарх, у разі необхідності, може з успіхом здійснити державний переворот, то сувереном є він і, навпаки, суверенним є народ, якщо саме він може це здійснити» [399, с. 196 – 197]. За вченням А. Менгера, монарх визнавався носієм верховної (суверенної) влади, а президент – ні. Така правова позиція, на нашу думку, є нецілісною, оскільки залишає не вирішеним питання про статус глави держави в конституційних монархіях.

А. Менгер критикував наукові погляди німецьких учених, які в умовах панування монаршого абсолютизму оминали питання дослідження правового статусу глави держави. До когорти таких учених він відніс І. Канта – автора праць «Критика чистого розуму», «Вчення про право», Д. Штрауса, перу якого належать твори «Життя Ісуса», «Християнське віровчення», які насмілилися у своїх рукописах «шматували» «всі таїнства християнської релігії, проте не дозволили собі торкнутися таїнства монархії» [399, с. 266, 267].

Комплексному аналізу правової держави, місця і ролі глави держави в її механізмі присвячено працю «Конституційна держава. Юридичні передумови російських Основних Законів» С.А. Котляревського. На його думку, главою у правовій державі може бути як президент, так і монарх. «Президент є главою держави, як і монарх...; його влада безпосередньо впливає із конституції. Відмінність президента від монарха полягає у виборності й тимчасовому

характері». Водночас учений був переконаний у тому, що «де немає переваги спадковості, яка забезпечує стійкість і спадкоємність, там узагалі немає місця для монархії» [321, с. 151, 141]. У цьому контексті погляди С.А. Котляревського є змістовно близькими до вчення Г. Еллінека, який стверджував, що «право монарха є єдиним із публічних прав, яке не може бути взяте назад, крім волі його носія. Цим він відрізняється від права президента, і з цього випливає безвідповідальність монарха» [321, с. 20].

С.А. Котляревський проаналізував місце і роль глави держави в системі виконавчої влади, дійшов висновку, що президент і монарх за своїми повноваженнями можуть бути главами виконавчої влади, проте правові наслідки для них різні: монарх не несе юридичну відповідальність за діяльність виконавчої влади, що зумовлено спадковим характером його повноважень, натомість президент є суб'єктом такої відповідальності, оскільки він отримує владу через одноразовий «акт національного повноваження». Водночас, як свідчить державотворча практика, порядок організації і діяльності виконавчої гілки влади досить різний: «англійський король царює, але не править; американський президент править, але не царює, французький президент не царює і не править», а німецький імператор в особі прусського короля, як зазначав С.А. Котляревський, «і царює, і править» [321, с. 175, 177 – 179]. Отже, за С.А. Котляревським політико-правовий вплив глави держави в механізмі публічної влади залежить не від різновиду його юридичної форми (президент чи монарх), а від реального змісту його повноважень.

Професор І.О. Ільїн у своїй праці «Загальне вчення про право і державу» здійснив порівняльний аналіз правового статусу глави держави в монархії та республіці [225, с. 134 – 135] і дійшов висновку про наявність чималої кількості спільних ознак між правовими статусами монарха і президента, що інколи навіть унеможлиблює ідентифікацію форми державного правління. Такої думки дотримувалися й інші вчені (С. Жирон, А. Есмен): «Конституційний король – не що інше, як спадковий президент; президент республіки – не що інше, як тимчасовий конституційний король» [134, с. 157 – 159]. І.О. Ільїн критикував тих

учених, які, досліджуючи відмінність правового статусу монарха і президента, уподібнювалися спостереженням «маленької дівчинки, яка впевнено відрізняла государя від президента за одягом: государ завжди у військовому, а президент у штатському» [225, с. 423].

І.О. Ільїн вважав, що принцип єдиновладдя верховного державного органу не підтверджується ні в республіках, ні в монархіях. Історія знає немало держав, на чолі яких стояв колегіальний орган: «Рада п'ятисот» у Греції, двоєдина царська влада в Спарті, співправителі царської влади династії Меровінгів (V – VI ст.), Директорія у Франції, російська Семибоярщина в Смутний час, Союзна Рада у Швейцарії, влада чотирьох правителів у Візантії (XI ст.) (в офіційних документах підписи ставили усі чотири царі) тощо. Проте більш усталеною все ж є одноособова форма глави держави. Міністр Людовіка XVIII говорив спадкоємцю, графу д'Артуа: «Трон не диван, а крісло, де є місце лише для однієї особи» [225, с. 427]. Отже, інститут глави держави в республіках і монархіях може бути представлений як однією особою, так і декількома.

Стосовно способу обіймання поста глави держави доктрина права вирізняла такі як спадкування (монарх) та вибори (президент). Проте І.О. Ільїн, з урахуванням конкретних фактів, дійшов висновку, що спадкування є не єдиним легітимним способом зайняття престолу. Так, у Римі царська влада ніколи не була спадковою, як і імператорська влада у Візантії, в Афінах царів обирали за жеребом, спартанський цар Лікурґ у 222 р. до н.е. був призначений на престол аристократією, інститут виборного монарха мав місце і в Німеччині (X, XIV ст.). Крім того, верховенство царської влади, на думку вченого, не є її беззаперечною ознакою [225, с. 428 – 432]. Відомі випадки, коли імператори, королі, царі, князі були політично та юридично залежні. Так, зміцнення позицій католицизму в період середньовіччя призвело до того, що монархи європейських держав визнавали себе васалами папи і платили йому щорічну данину (німецький імператор Генріх IV, англійський король Іоан Безземельний та ін. Руські князі понад два століття були васалами монголо-татарських ханів, отримували від них дозвіл на управління державою і платили данину. Історія знає обмеження влади

іспанських королів кортесами (XIII ст.). Отже, монарх не завжди наділений абсолютною владою, якої, до речі, не має і президент.

Що ж стосується строку повноважень глави держави в монархії, то далеко не завжди його повноваження були позитивними, про що свідчать численні дворцеві та військові перевороти. Отже, безстроковість влади монарха також не є абсолютною ознакою його правового статусу, завдяки чому статуси монарха і президента містять ще одну спільну точку дотику. Відтак, І.О. Ільїн дійшов висновку про умовність відмінностей інститутів монарха і президента.

Радянська історіографія дослідження правового статусу глави держави містить значно менше теоретичних напрацювань, ніж у XIX ст., що зумовлено відсутністю в СРСР класичного інституту глави держави в особі монарха чи президента, продукуванням ідеології партійно-колективного управління державою, категоричним неприйняттям «буржуазної» правової доктрини та намаганням сформувавши державно-правову систему «радянського типу». І все ж до питання про правовий статус глави держави у своїх наукових працях зверталися такі вчені, як В.М. Дурденевський [178, 179], П.С. Граціанський [149], М.А. Крутоголов [345], І.Ю. Козліхін [265], І.Д. Левін [360], В.В. Маклаков [378], Л.С. Мамут [384], А.Х. Махненко [396], Н.С. Мерзляков [401], А.О. Мішин [405], Ю.І. Нипорко [420], В.П. Серебренніков [543], Ю.А. Юдін [696] та ін.

Радянські вчені найбільш прискіпливо досліджували правову систему тих країн світу, в яких глава держави наділявся сильними позиціями в системі розподілу влад (абсолютні монархії, президентські республіки). Учені найчастіше досліджували інститут глави держави США і Франції. Такий вибір держав не був випадковим, оскільки на тлі широких повноважень одноособового органу – президента – можна було досить вигідно підкреслити повновладдя рад як колегіальних органів. Водночас наукова цінність наведених праць беззаперечна, оскільки їх автори, зокрема М.А. Крутоголов, А.О. Мішин та Ю.І. Нипорко, не лише проаналізували політико-правову природу інституту президента, а й привідкрили правову завісу утворення і функціонування публічної влади зарубіжних держав. З розпадом СРСР і заснуванням інституту президента в

країнах СНД доктринальні напрацювання цих учених набули значної актуальності та отримали нове прочитання в сучасній доктрині права.

З утвердженням інституту глави держави в країнах СНД, у тому числі й Україні, дослідження правового статусу глави держави отримало новий виток доктринальних досліджень. Окремі проблеми інституту президента як глави Української держави розглядали такі вітчизняні вчені, як В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, Ф.Г. Бурчак, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, В.О. Котюк, Л.Т. Кривенко, О.Д. Крупчан, В.Ф. Мелашенко, Н.А. Мяловицька, Н.Р. Нижник, В.Ф. Погорілко, М.І. Ставнійчук, В.В. Сухонос, Ю.М. Тодика, О. Ф. Фрицький, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко. В.Д. Яворський та інші, до наукових праць яких ми будемо звертатися в процесі нашого дослідження.

Окремі філософські, загальнотеоретичні, конституційно-правові та інші аспекти інституту глави держави стали предметом дисертаційних досліджень вітчизняних учених. Так, філософсько-правові засади інституту глави держави в українському державотворенні вивчала О.О. Житник, акти правотворчості президента розглядали Д.В. Мазур і Т.В. Скомороха, конституційно-правові засади строків повноважень глави держави в Україні та зарубіжних країнах досліджував В.В. Кохановський, теоретико-правовим і політичним проблемам інституту президентства присвятили свої праці Н.Г. Плахотнюк, О.Т. Волощук і В.А. Шатіло, теоретично-правові засади компетенції Президента України стали предметом науково-практичного аналізу С.Г. Серьогіної, питання місця і ролі глави держави в системі вищих органів влади досліджував Ю.М. Коломієць тощо.

Доктринальна спадщина правового статусу глави держави збагатилася також працями зарубіжних учених, в яких досліджено витoki становлення і розвитку інституту президентства (Г.В. Дьогтев, Л.А. Окуньков, С.Г. Паречина), президентський контроль (А.М. Тарасов), порівняльно-правові аспекти статусу глави держави (В.О. Чиркін), повноваження президента щодо інших органів публічної влади (Ю.І. Скуратов), сучасні моделі президентства (М.А. Сахаров), президентська влада (Р. Нойштадт, В.А. Малиновський), теорія політичної динаміки влади глави держави (Ентоні де Ясаї), порядок президентських виборів,

повноваження президента (М.В. Баглай), демократична легітимність інститутів влади (П. Розанвалон), статус президента в парламентських республіках (Басу Дурга Дас) [42]. В.В. Сухонос крізь призму форм державного правління, форм державного устрою та форм державного режиму дослідив місце глави держави в механізмі функціонування держави як його окремого елемента, проте поза увагою вченого залишилися такі питання, як: нормативна регламентація конституційно-правового статусу глави держави та методологія його дослідження, правосуб'єктність глави держави, принципи його конституційно-правового статусу, видовий аналіз компетенції, гарантії конституційно-правового статусу глави держави, а також на основі аналізу зарубіжного законодавства і державотворчої практики ученим не було сформовано пропозиції до законодавства в аспекті удосконалення конституційно-правового статусу Президента України. Отже, предметом наукового пошуку вчених періоду Новітньої історії стали лише окремі аспекти конституційно-правового статусу глави держави, що не дозволяє всебічно оцінити його статусну і функціональну значимість у системі сучасних координат національної державної влади.

Таким чином, структурування дослідження доктринальної спадщини про правовий статус глави держави відповідно до чотирьох цивілізаційних періодів державотворення, а саме: стародавній (від найдавніших часів до V ст. н.е.) (античність становить крайню фазу цього періоду (із VII ст. до н.е. по V ст. н.е.)), період середньовіччя (від V ст. н.е. до XVI ст.), період Нової історії (від XVI ст. до поч. XX ст.), період Новітньої історії (від поч. XX ст. і донині), дали змогу виявити й систематизувати політико-правові та філософські погляди на правовий статус глави держави, а й дослідити еволюційні зміни таких поглядів, а саме:

а) стародавній період ознаменувався появою різноаспектних доктринальних поглядів на статус правителя держави, які тісно перепліталися з філософсько-моральними поглядами на розвиток всесвіту й морально-етичними чеснотами людини, і поступово доповнилися такими складовими правового статусу, як законність влади правителя, визнання монарха джерелом (а не носієм) державної влади, професійність, індемнітет (матеріальна винагорода за публічну діяльність),

повноваження, віковий ценз. З утвердженням християнства абсолютна влада монарха, оскільки джерелом влади за християнським ученням є сам Бог;

б) у період середньовіччя, на відміну від стародавнього, релігія вплинула на розвиток національних правових систем. Так, у мусульманському праві виснувалися мусульмано-шиїтська і мусульмано-сунітська доктрини статусу глави держави. За першою політичною доктриною імам вважається політичним і релігійним лідером держави, натомість правовий статус правителя держави за мусульмано-сунітською доктриною визначається як перший серед рівних, він не має божественного походження, тому за порушення норм Корану може бути покараний та усунений з поста глави держави;

в) доктринальні дослідження правового статусу глави держави в період Нової історії, з одного боку, полягали в юридичному обґрунтуванні статусу президента як нової формації глави держави, а з іншого – у раціоналізації монархічної форми правління, її пристосуванні до нових політико-правових, соціальних, економічних умов. Прикладом такої раціоналізації були обґрунтування щодо конституційної монархії, у межах якої статус глави держави набував певного правового оформлення. Конституція встановила не тільки підзаконний характер функціональної діяльності монарха, а й стала юридичною гарантією забезпечення імунітету короля, його привілеїв і прав;

г) на основі аналізу доктрини права періоду Новітньої історії встановлено вкрай невисоку інтенсивність дослідження правового статусу глави держави в радянський період, що зумовлено специфікою державно-партійної ідеології, натомість виявлено активізацію таких предметних досліджень у сучасний період, завдяки чому вдалося дослідити окремі аспекти конституційно-правового статусу глави держави (компетенція і правові акти президента, строки повноважень глави держави, його місце в системі вищих органів державної влади). Проте в Україні, на жаль, і донині немає цілісного, монографічного, системного порівняльно-правового дослідження конституційно-правового статусу глави держави в Україні й зарубіжних країнах, що зумовило актуальність теми цієї роботи.

1.2. Нормативна регламентація конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах

Юридична література здебільшого оперує таким словосполученням, як «правова регламентація», а не «нормативна регламентація» [91, с. 785; 468, с. 622–623]. Ми усвідомлено використовуємо в цій праці словосполучення «нормативна регламентація, оскільки: а) це має на меті підкреслити важливість інституту глави держави в механізмі публічної влади та вказати на імперативність приписів правових норм, предметом унормування яких є названий правовий інститут. Цінність імперативних (категоричних) норм права полягає в тому, що вони містять владні приписи, відступ від яких не допускається [71, с. 421]; б) натомість вказівка на «правову» регламентацію допускає унормування певних суспільних відносин як імперативними, так і диспозитивними нормами права. До того ж пріоритетність застосування цих норм права значною мірою залежить від належності інституту до публічної чи приватної галузі права. Отже, використання словосполучення «нормативна регламентація» у дослідженні правового статусу глави держави як інституту галузі публічного права має об'єктивні підстави.

Системний аналіз юридичної літератури свідчить, що термін «нормативна регламентація» не визначений ні доктриною права, ні законодавством, що актуалізує його дослідження. Слово «нормативний» походить від слова «норма», тобто норма права, і тлумачиться як «офіційний», «обов'язковий» [93, с. 792]. Слово «нормативність» означає спрямованість регулювання певного виду суспільних відносин нормами права [213, с. 223], характерними ознаками яких є загальний і зобов'язуючий характер [393, с. 569]. Нормативність дозволяє згладжувати всі особливості правового врегулювання суспільних відносин, відкриває шлях до високого ступеня їх упорядкованості, сприяє вирішенню управлінських завдань тактичного і стратегічного масштабів, запобігає «сповзанню» суспільства в тенета згубного хаосу [46, с. 498]. Отже, слово «нормативний» означає імперативний характер приписів правових актів

(документів), норми яких мають обов'язковий характер і безпосередньо визначають поведінку суб'єктів правовідносин.

Слово «регламентація» є похідним від іншого – «регламент», що від французького *reglement* і латинського *regle* означає правило – нормативно-правовий акт, який регулює внутрішню організацію і порядок діяльності державного органу, його підрозділу [71, с. 637]; як «сукупність правил, що регламентують діяльність», тобто примушують «кого-небудь дотримуватися певних правил, обмежень; точно визначати, суворо встановлювати що-небудь» [5, с. 1207]. Відповідно до юридичних словників, термін «регламентація» необхідно розуміти як «правове регулювання суспільних відносин шляхом наділення їх учасників суб'єктивними юридичними правами і покладення на них юридичних обов'язків» [604, с. 744]; «спосіб організації правового регулювання суспільних процесів шляхом наділення їх учасників суб'єктивними юридичними правами та обов'язками» [92, с. 785]. Таким чином, автори наведених вище джерел фактично ототожнюють такі явища як регламентація і регулювання, проте в нас виникає сумнів щодо доцільності й можливості їх синонімізації.

Насамперед спробуємо визначити зміст терміна «правове регулювання». У юридичній літературі використання цього терміна є поширеним. Він трактується як «здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток» [549, с. 488]; «як здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони і розвитку» [504, с. 153], «як єдність системи правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини» [17, с. 264]. Відтак, феномен правового регулювання вчені розуміють щонайменше у двох значеннях, зокрема, як упорядкування і як вплив. О.Ф. Скакун зауважує, що правове регулювання і правовий вплив не тотожні речі, оскільки перший термін «означає впорядкування, налагодження, приведення чого-небудь у відповідність з чим-небудь», натомість другий – «вплив на що-небудь за допомогою системи дій» [549, с. 489]. Така

позиція не позбавлена сенсу, оскільки «правове регулювання» суспільних відносин є об'єктивним явищем і не залежить від волі, дій конкретних індивідів, натомість «правовий вплив» характеризується суб'єктивним, тобто особистим сприйняттям індивідом дії певних норм права. Отже, правове регулювання має безособовий характер, тоді як правовий вплив – персоніфікований. Таким чином, «правове регулювання» і «правовий вплив» не варто ототожнювати.

На нашу думку, поняття «правове регулювання статусу глави держави» необхідно розуміти як установчу дію норм і принципів права на певні суспільні відносини, у результаті якої настає базове юридичне підпорядкування та впорядкування цих відносин на основі конституційних приписів права.

Натомість поняття «нормативна регламентація» правового статусу глави держави означає такий спосіб унормування змістовно близьких, однорідних суспільних відносин, якому властивий підвищений ступінь деталізації і процесуальної конкретизації, унаслідок чого посилюється їх юридична охорона та гарантування. Особливість нормативної регламентації полягає в тому, що їй властивий інституційний підхід, завдяки якому відбувається поглиблене юридичне впорядкування конкретних суспільних відносин. Так, С.С. Алексєєв, виокремлюючи юридичні складові визнання правового акта нормативним, акцентує увагу не на регулюванні, а саме на регламентації процедури його прийняття уповноваженим суб'єктом [20, с. 315]. Загалом, об'єктом нормативної регламентації є найважливіші для держави та суспільства інститути, які об'єктивно потребують більш конкретного юридичного унормування, одним з яких є інститут глави держави. Отже, поняття нормативної регламентації, на відміну від правового регулювання, є вузьким. Крім того, відмінність між правовим регулюванням та нормативною регламентацією полягає і в тому, що регулювання суспільних відносин здебільшого здійснюється правовим актом загального характеру, зокрема конституцією держави, натомість регламентація – передбачає унормування таких відносин спеціалізованим актом (закони про престолонаслідування, про статус президента, про вибори президента та ін.).

Досліджуючи зміст словосполучення «нормативна регламентація», необхідно дати предметну відповідь: як співвідносяться між собою такі юридичні складові, як «нормативна регламентація» та «інституціоналізація»; чи становлять вони один синонімічний ряд або ж змістовно різняться між собою; чи містять вони певні точки дотику? Аналіз юридичної літератури свідчить, що термін «інституціоналізація» у доктрині права має поширене застосування.

Одним із перших поняття «інституціоналізація» дослідив американський учений А. Бенлі у своїй праці «Процес правління» (1908 р.), який дійшов висновку, що «інституціоналізація» (від лат. *institutum* – устрій, установа) становить не що інше як процес поєднання та оформлення певних структур для задоволення суспільних потреб [117, с. 703 – 704]. Інші вчені підтримали таку концепцію, проте уточнили, що «інституціоналізація» є засобом формування державно-правових інститутів [213, с. 156 – 157], який полягає в нормативно-правовому оформленні організації і діяльності певних публічних інститутів влади [408, с. 199]. Відтак, порівняльний аналіз понять «нормативна регламентація» та «інституціоналізація» правового статусу глави держави, дає підстави стверджувати, що останнє є складовим першого, оскільки інституціоналізація має місце лише на стадії установчого процесу. Натомість нормативна регламентація охоплює не лише установчий процес, а й динаміку юридичного становлення і функціонування глави держави як органу державної влади.

І все ж, у чому полягає необхідність, а отже, і мета інституціоналізації правового статусу глави держави як органу публічної влади. На нашу думку, процес інституціоналізації передбачає: а) реалізацію установчої функції, зміст якої полягає в нормативному закріпленні заснування поста глави держави в механізмі публічної влади або в нормативному підтвердженні його фактичного існування. Тобто завдяки інституціоналізації *de ure* забезпечується легітимність утвердження інституту глави держави, інакше унеможлиблюється й зайняття будь-ким цього поста, оскільки не можна отримати те, чого немає; б) реалізацію функції легітимації, яка полягає в підтвердженні прав певного суб'єкта на здійснення державно-владних повноважень на посту глави держави. Процедура

легітимації, на думку учені, полягає у зверненні до традицій, звичаїв держави, посиленні на законність і необхідність рішення, прийнятого авторитетною особою, яка уособлює сподівання народу [597, с. 467]. Поєднання цих складових забезпечує легітимність інституту глави держави. Легітимність (від лат. *legitimus* – законний, легітимний) – обов’язкова ознака законної влади держави, що означає визнання її як усередині країни, так і за її межами [193, с. 467].

У сучасній юриспруденції прийнято вважати, що легітимною є та влада, яка утворена згідно з процедурою, встановленою нормами права. Маємо визнати, що такий підхід є виправданим в умовах сьогодення, проте не придатний у період раннього формування держав, наприклад, античних. Так, один із «семи мудрійшин» Стародавньої Греції Солон, здійснюючи політичну реформу в державі, усвідомлював, що новий «порядок потрібно легітимувати, тобто освятити релігією й обґрунтувати звичаєм. Потрібна була відповідна релігійна санкція, оскільки все нове, що він збирався ввести, мало хоча б формально відповідати традиціям і неписаним звичаям. Лише в такому разі традиційно орієнтоване суспільство могло прийняти й адаптувати що-небудь нове» [616, с. 235]. Відтак, інститут легітимізації державної влади, у тому числі й влади глави держави, забезпечувався в той спосіб, який відповідав рівню та «духу» цивілізаційного розвитку держав. Отже, мета інституціоналізації правового статусу глави держави як органу публічної влади вбачається в забезпеченні легітимності функціонування цього інституту в механізмі державної влади, у підтвердженні його прав на здійснення ним державно-владних повноважень, у нормативному закріпленні правових цінностей тощо.

Проте інститут глави держави є історичним явищем, його юридичному утвердженню передувало фактичне становлення. У цьому контексті Ф. К. фон Савін’ї стверджував, що «не всім юридичним особам необхідне позитивне правило, що регламентує умови їх законного виникнення» [523, с. 153], оскільки правові акти є більш пізнішим продуктом людського мислення. Відтак, зважаючи на те, що формування феномена глави держави здійснювалося еволюційним шляхом, починаючи з ватажка, вождя племені й закінчуючи сучасним його

представництвом у механізмі державної влади, то й нормативна регламентація його статусу залежала від рівня розвитку самого суспільства, зокрема сформованості публічної влади, усталеності суб'єктів та відносин публічного владарювання, розвитку права.

Отже, починаючи з кінця XVIII ст. і донині в переважній більшості країн основним установчим стандартизованим документом інституціонального унормування правового статусу глави держави є конституція. Відтак, доцільно розмежувати процес нормативної регламентації правового статусу глави держави на два періоди: доконституційний (від найдавніших часів і до II пол. XVIII ст.) і конституційний (з кінця XVIII ст. і донині).

Конституція як правовий акт була відома ще в Стародавньому Римі, починаючи з V ст. до н.е. [449, с. 88 – 89.], проте римське право не знало конституції як правового акта найвищої юридичної сили. Із занепадом Римської держави термін «конституція» вийшов з ужитку. Проте цей термін уживався в канонічному праві для визначення найменування актів церкви, наприклад, Павійська Конституція 1037 р., Конституція (Статут) ордену ченців [454, с. 364 – 365]. Сучасним змістом категорія «конституція» наповнилася завдяки науковим доробкам європейських філософів-мислителів XVIII ст.

Складність дослідження феномена нормативної регламентації правового статусу глави держави в доконституційний період полягає в тому, що значну частину джерел права, які врегульовували ці відносини, втрачено. «Ми можемо, – як стверджував В. Сергеевич, – скласти певне бачення лише про деякі сторони найдавнішого юридичного побуту» [541, с. 4–5]. Заповнити нестачу відомостей щодо нормативної регламентації правового статусу глави держави часткового можна завдяки дослідженню історичних джерел, що збереглися. Зміст таких джерел права різний, а їх матеріальна форма – численна. Це написи на кам'яних плитах, мармурових колонах і стовпах величних споруд. Так, закони царя Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н.е.), які були висічені на базальтовому стовпі, вказують, що вавилонський цар наділявся широкими управлінськими, суддівськими, військовими повноваженнями, а рівних йому немає [652, с. 12, 15].

Заслуговує на увагу «Указ царя Неферіркара із Абідоса» (XV ст. до н.е.), висічений на вапняній плиті, за яким цар уповноважений видавати правові акти найвищої юридичної сили. Таке право царя закріплювалося за ним «навіки» і не було «ніякої іншої грамоти проти цього в якій-небудь службі» [654, с. 19]. Невід'ємним елементом статусу глави держави, про що свідчить напис царя Іті з Гебелейна (XX ст. до н.е.) на кам'яній стелі, є його жрецькі функції [654, с. 30].

Іншими матеріальними джерелами права є клинописні таблиці, які характеризують правовий статус правителя держави, насамперед, як воєначальника. Авторство значної кількості таких джерел належить єгипетським царям (заповіт Рамзеса III) [654, с. 107]. «Повчання Гераклеопольського царя своєму сину» містить настанови майбутньому правителю держави: «слідуй отцям твоїм, предкам твоїм», «розгортай сувої твої, слідуй премудрості, той хто навчається, стане майстерним», «поважай своїх вельмож», «зміцнюй свої кордони», «добре творити для майбутнього», «будь ворожим до бідняка» [654, с. 31 – 32]. Вочевидь, цей документ не можна назвати таким, що в імперативній формі регламентує правовий статус правителя держави, проте «дух» цього джерела права свідчить про наявність усталених традицій державотворення. Отже, письмові закони в доелінський період були усталеною формою нормативної регламентації правового статусу глави держави.

Давньогрецький історик Діодор Сицилійський у своїй праці «Державний устрій Куша» писав, що закони держав, які ґрунтувалися на звичаях свого народу, могли суттєво відрізнятись. Саме такими були ефіопські закони, що визначали порядок обрання царя. «Спочатку жерці обирали самих кращих зі свого середовища, а кого з обраних торкнеться бог під час ходи..., того обирали царем й одразу починали йому вклонятися і визнавати його владу» [654, с. 142]. Не менш дивною була традиція припинення царем своїх повноважень. Жерці відправлялися на острів Мерое молитися і «щойно їм прийде на розум усвідомлення, вони посилали гінця до царя, наказуючи йому померти». Утікати до чужої країни вважалося ганебним вчинком, тому цар безапеляційно виконував згаданий присуд, оскільки це була «воля богів», висловлена жерцями. Такий

звичай існував з давніх давен у цій державі. Проте ефіопський цар Ергамен (III ст. до н.е.), який отримав грецьке виховання та мав глибокі філософські знання, знехтував цим наказом. Маючи спосіб мислення, гідний статусу царя, він відправився разом із солдатами в заповідне місце, де був розташований золотий храм ефіопів, перебив усіх жерців, і знищив цей звичай [654, с. 141 – 142]. Проте наведений приклад, насамперед, є винятком, ніж правилом.

У додержавний період не йдеться про нормативну регламентацію статусу глави держави, оскільки цей інститут є невід'ємним складовим публічної влади, яка формується разом з державою. З появою держави утвердився інститут глави держави, який ще довго ніс на собі пережитки родоплемінних часів. Так, македонські вчені І. Пухан, М. Поленак-Акімовська дійшли висновку: «Цар – гех – був типовим органом родоплемінного управління. Це був пожиттєво обраний вождь племінного союзу з повноваженнями верховного головнокомандувача, верховного жерця, верховного судді і глави спільноти в цілому» [502, с. 11].

У царський період (VIII – V ст. до н.е.) правові звичаї стають основним джерелом права [198, с. 83]. Традиція приписує Ромулу (753 – 717 рр. до н.е.) закон про прерогативи царської влади, за яким правовий статус носія царської влади встановлював: верховенство у проведенні релігійних обрядів; охорону царем звичаїв і законів; виконання ролі верховного судді; право царя скликати сенат і народ та першим виголошувати на зборах свою думку; абсолютну владу військового вождя [325, с. 73]. Щоправда, цей закон Ромула існував в усній формі, проте, починаючи з Нума Помпілія (715 – 673/672 рр. до н.е.), закони в Стародавньому Римі мали письмову форму. Отже, початково відносини публічного владарювання існували «тільки у свідомості і практиці народу; пізніше вони були закріплені письмово в законодавстві» [399, с. 194].

З утвердженням і розвитком держави звичаї зазнають змін, удосконалюються і, отримавши державне визнання, перетворюються на правові. У такий спосіб виникає звичаєве право [203, с. 34]. Відтак, витоки нормативної регламентації правового статусу глави держави формуються з укорінених звичаїв, які з утвердженням держави заслужено використовуються як закон. Політичні

закони царя Солона, які встановили нові інститути публічної влади, також мали письмову форму. Солон ставив собі в заслугу те, що завдяки ухваленим законам йому вдалося обмежити управлінські та установчі права народу, тобто залишити за народними зборами той обсяг повноважень, який був прийнятний для безпечного управління державою, натомість йому вдалося зміцнити владу правителя держави. Плутарх писав, що Солон створив свою Раду чотирьохсот для того, щоб приборкати породжену відміною боргів зарозумілість народу. Насамперед, під цим «приборканням», як доводить професор Латвійського університету Х. Туманс, слід розуміти обмеження ініціативи народного зібрання. Соломонівська Рада просіювала і корегувала всі справи і пропозиції до їх винесення на народні збори, у тому числі й питання обрання найвищих посадових осіб держави [616, с. 249]. В античних державах цар наділявся повноваженнями ініціювати, тобто вносити законопроекти на розгляд народних зборів, які їх ухвалювали [325, с. 164; 326, с. 14 – 24]. Отже, письмова традиція законодавчої регламентації статусу правителя держави існувала і в доелінський період, проте із занепадом стародавніх держав (Асирія, Межиріччя, Хатті, Урарту та ін.) була втрачена, однак занову утвердилася лише з розвитком нових античних цивілізацій, наприклад, грецької та римської. Відтак, процес нормативної регламентації правового статусу глави держави в стародавній період був несистемний і перервним, за якого не відбувався процес акультурації. У Китаї, на відміну від інших стародавніх держав, письмова традиція ніколи не переривалася, завдяки чому збереглося чимало джерел права. Одним з них є «Книга правителя області Шан», авторство якої належить головному раднику правителя Сяо-гуна (361 – 338 рр. до н.е.), легісту Шан Яну. «Якщо [правитель] досягає хорошого управління за допомогою закону, [його держава] стане сильною; у разі, якщо правитель досягає хорошого управління за підтримки добродійних чиновників, [його держава] буде розділена»; «розумний правитель ставиться обережно до законів і постанов..., він сам не вчиняє проступків, суперечок закону... . І в державі панує порядок, землі розширюються, а правитель перебуває у шані..., правитель повинен обдумати [все, що тут сказано]» [652, с. 94 – 95]. Зважаючи на

деспотичність східної влади, фактичне обожнювання імператора в стародавньому Китаї, суворість дотримання традицій, а також наближеність Шан Яна до правителя держави, можна дійти висновку, що цей твір був «санкціонований» імператором, а дотримання його приписів – обов'язковим.

Традиція складання письмових законів, які регламентували статус глави держави, існувала й в Індії. Так, відповідно до положень глави VII «Настанови про обов'язки царя та управління державою» Законів Ману (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) цар (незалежно від віку) проголошувався «великим божеством з тілом людини» [652, с. 53], мав право «розглядати справи» по суті [651, с. 104]. Глава держави наділявся виключними повноваженнями щодо встановлення виду і розміру податків, виду і міри покарання, помилування, призначення послів тощо.

Найдавніше джерело японського права, що дійшло до нас, є «Закон 17 статей» (604 р.). Авторство цього твору належить принцу Сетоку Тайсі (574 – 622 рр.). Важливим у змісті цього джерела права є обґрунтування єдиновладдя імператорської влади в державі: «... народ не може мати двох господарів. Народ... землі має лише одного правителя. Всі чиновники, які отримали посаду від правителя, йому підвладні» [652, с. 505].

У деяких середньовічних державах (Імперія Чингізхана) не було писемності, проте правителі винаймали іноземців – писемних людей, які записували законодавчі положення. Саме за велінням Чингізхана було написано «Велику Ясу», що з монгольської мови означає «правила» або «декрет». Це був нормативний документ: «Тому, хто на царському троні сидить, належить лише один титул – Хан або Каан.... Забороняється проголошувати будь-кого ханом, до того часу, коли він не буде обраний знатними представниками народу на курултай» [652, с. 494 – 495]. Отже, правовий статус глави держави унормовувався не тільки законами, а й прирівняними до них правовими актами.

Водночас історії відомо й незвичні форми нормативної регламентації правового статусу глави держави, спрямованої на обмеження його влади. Так, афінський цар Клісфен (565 – 492 рр. до н. е.) ухвалив закон про остракізм. Особі, яка підозрювалася в тиранії, а також її родині загрожувало таке покарання, як

атимія – позбавлення честі, цивільних прав або оголошенням поза заступництвом законів. Згодом закон про остракізм знайшов свій вияв у висловленні вотуму недовір'я інститутам публічної влади чи їх посадовим особам [79, с. 119 – 119].

Із занепадом Римської держави традиція писемної законотворчості, у тому числі й кодифікованої, знайшла свій розвиток у Візантії. Прикладом таких джерел права є Еклоги. Їх було складено за наказом імператорів Льва III Ісавра і Костянтина (VIII ст. н.е.). Цей документ містив норми релігійного змісту, які, з одного боку, посилювали владу імператора, а з іншого – обмежували її вимогами християнської моралі. «Господь ... вручив нам імператорську владу, такою була його милостива воля; ... ми намагаємося служити Богу, який вручив нам скіпетр [царства]; ... ми рекомендуємо, а разом з тим наказуємо, ... ухвалювати рішення, керуючись здоровим глуздом та істинною справедливістю» [651, с. 342 – 343].

Не менш важливими джерелами нормативної регламентації правового статусу глави держави є Салічна правда франків (V – VI ст. н.е.), Саксонська правда (802 – 803 рр.). На думку В.М. Корецького, Саксонська правда охороняла політичну владу, владу правителя і приватну власність. У правителя держави були широкі повноваження, зокрема право помилувати і покарати, встановлювати види і розміри податків, призначати на посади вельмож і звільняти їх, видавати «іммунітетні грамоти» світським і церковним магнатам тощо [655, с. 27, 36, 42]. Таким чином, джерела права свідчать, що правителі в середньовічній державі налідалися фактично необмеженим обсягом повноважень. Доказом наведеного є запис, зроблений єпископом Гінкмаром у його праці «Про двірцевий порядок» (882 р.): якщо закони світські і звичаї не містили постанов щодо врегулювання ситуацій, які настали, то їх вирішення «виносилося на розсуд короля» [655, с. 54].

На теренах України в період середньовіччя діяла «Руська Правла», що фактично закріпила за главою держави роль «глави правосуддя». До інших середньовічних джерел права, які унормовували статус глави держави, належать Саксонське і Швабське зеркала в Німеччині, Сім партид в Іспанії, збірник звичаїв Бовезі у Франції тощо. Відповідно до Саксонського зеркала (складене між 1224 – 1230 рр.): «Німці повинні обирати короля за законом. З благословення єпископа,

він отримує королівську владу і королівський титул. Коли його освячує на престол папа, він отримує ще й імператорську владу та імператорський титул» (стаття 52); «Імператора не може ні папа, ніхто інший відлучити від церкви з того моменту як він посвячений на престол, крім трьох випадків: якщо він сумнівається в істинній вірі, якщо він залишив свою законну дружину, якщо він руйнує божий храм» (стаття 57) [655, с. 372]. Папи намагалися в будь-який спосіб впливати на світську владу, у тому числі й шляхом відлучення правителя від церкви, у результаті чого пост глави держави ставав вільним. Отже, значний вплив на правовий статус глави держави мала церква, яка, надаючи королю благословення на престол, ніби санкціонувала волю виборців.

Згодом глави держав намагалися відкрито протистояти впливу католицької церкви. Так, закон Людвіга Баварського «Про обрання імператора» (1338 р.) не лише визначав порядок обрання глави держави, а й мав іншу важливу мету – нівелювати вплив церкви на світську владу. «Імператорська гідність і влада, – зазначалося в цьому законі, – походять із самого початку безпосередньо від єдиного лише Бога, щоб Він через імператорів і королів зміг дати людському роду мирські закони і що імператор внаслідок його обрання тими, кому належить (право) обирати, стає істинним імператором і не потребує затвердження чи схвалення з боку кого-небудь іншого, тому що в земних справах він не має нікого вище за себе» [655, с. 435]. Завдяки таким законодавчим актам відбувалося реформування державно-політичної системи, зменшувався вплив римсько-католицької церкви і зміцнювалася світська влада глави держави.

Важливим джерелом права, яке показує досить повну картину нормативної регламентації правового статусу глави держави в Іспанії, є Сім партид (1348 р.). Цей документ надав виключне право імператору ухвалювати закони: «ніхто інший не може ухвалювати їх тимчасово хіба що з дозволу імператора чи короля. Закони, ухвалені в інший спосіб, не мають ні назви, ні сили законів і не можуть діяти в часі». Водночас глава держави наділявся виключним правом тлумачити закони, а також виступав гарантом дотримання законів [655, с. 469 – 478].

Кутюми Бовезі (1282 р.) – збірник звичаїв середньовічного французького права, автором якого був фаховий юрист Філіп Бомануар (1247 – 1295 рр.), містив деякі положення, що регламентували правовий статус глави держави. Так, § 1043 «Про суверена» Кутюмів Бовезі вказав: «Необхідно розуміти, що король є сувереном над усіма, і на основі свого права охороняє все своє королівство, унаслідок чого він може створювати будь-які заклади, які йому необхідні для загальної користі» [655, с. 590]. Отже, французькому королю за правовим статусом не було рівних, він наділявся найвищою публічною і судовою владою.

Іншим важливим документом середньовічної доби, що загалом позитивно вплинув на розвиток демократичних інститутів Англії була Велика хартія вольностей (Magna Carta) (1215 р.). Це був договір між англійським королем Іоаном Безземельним та англійськими баронами, що передбачав створення ради з 25 баронів для контролю за королівською владою. Це стало важливим підґрунтям для формування парламенту в Англії. Фактично, починаючи з XIII ст. і донині, глава держави Англії змушений ділити владу з парламентом, незважаючи на те, що у правових відносинах короля і парламенту прослідковується верховенство корони. Прикладом суттєвого обмеження влади короля є прийняття англійським парламентом у 1539 р. статуту, що юридично урівняв укази короля і закони парламенту. Такий крок запобігав абсолютизації монаршої влади, хоча в умовах сьогодення мав би зворотній характер. Отже, положення Хартії вплинули на політичну організацію державної влади в Англії і були спрямовані на обмеження влади короля [393, с. 174], разом з Хабеас корпус акт (1679 р.), Білем про права (1689 р.) та Актом про престолонаслідування (1701 р.).

Нормативна регламентація правового статусу глави держави в Англії традиційно здійснювалася і в регламентах парламенту: «Король – це глава, початок і кінець парламенту, тому він не має рівного собі по рангу... Король у всіх випадках має бути особисто присутнім у парламенті, якщо цьому не перешкоджає яка-небудь тілесна недуга; і в останньому випадку він може перебувати у своїй палаті..., при цьому він повинен уповноважити архієпископа... і свого головного суддю на те, щоб вони разом й окремо відкрили б парламент і продовжували б

(його вести) від імені короля» [655, с. 280, 283]. Отже, регламенти закріплювали за королем статус «спікера» парламенту.

Акти парламентів становили одну з найпоширеніших категорій джерел права, які регламентували правовий статус глави держави і в інших країнах. Наприклад, рішенням Люблінського сейму про об'єднання Польщі і Литви в одну державу – Річ Посполиту (1569 р.) встановлено: «... король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці... Обраний таким чином на Польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кракові» [653, с. 122 –123]. Отже, в умовах фактичного і юридичного розподілу влад рішення народних представництв регламентували правовий статус глави держави.

Значний вплив на унормування правового статусу глави держави мали й «Генріхові артикули» (1573 р.), які проголошували Річ Посполиту дворянською республікою на чолі з виборним королем. «Ми і наші нащадки, польські королі, вони ж великі князі литовські..., не повинні ні в якому випадку призначати ... собі спадкоємця престолу. А це для того, щоб після кончини нашої і наших нащадків вибір короля залишався за всією шляхтою. Тому ні ми, ні наші нащадки, польські королі, не повинні використовувати титул престолонаслідування» [237, с. 35]. Нерідко статус глави держави унормовували правові акти, які за своїм змістом були подібними до конституцій. Наприклад, Золоту буллу угорського короля Андрія II (1222 р.) називали конституцією. Документ закріпив титул «святого короля», що забезпечило особисту недоторканність та широкі повноваження короля в усіх сферах суспільного життя, в тому числі й у військовій [655, с. 707 – 708].

Система джерел права в частині нормативної регламентації правового статусу глави держави може бути представлена національно-генотипними джерелами. В Україні такими джерелами права є гетьманські універсали. Усього виявлено понад 640 таких універсалів, з них близько чверті становлять оригінали, решта – копії [623, с. 18]. Більшість універсалів видана гетьманами України. «За змістом вони охоплювали найрізноманітніші сторони управління України і досить

повно відображали діяльність гетьманського уряду» [622, с. 7]. Такі політико-правові та адміністративно-управлінські акти видавалися від імені гетьмана і за його підписом. «У частині своїх універсалів» їх автори інколи величали себе «гетьманами обох боків Дніпра» [622, с. 36]. Б. Хмельницький здебільшого іменував себе як «Гетьман з Військом його королівської милості Запорізьким» [621, с. 35]. Отже, гетьманські універсали підтверджували функціонування інституту гетьмана та його правовий статус як глави держави. Іншим національним джерелом нормативної регламентації правового статусу глави держави є «Договори і постанови», укладені між Гетьманом і Військом Запорізьким, що увійшли в історію під назвою «Конституція Пилипа Орлика». Документ визначив його повноваження і зобов'язав «справи вирішувати відповідно до своїх гетьманських повноважень».

Національно-генотипними джерелами права, які регламентували правовий статус глави держави, є ордонанси (від англ. ordinances, фран. ordonnances, от ordonner – наказувати). Це назва королівського указу в Англії і Франції, який за своєю юридичною силою прирівнювався до закону [702, с. 218 – 219].

Історія вказує й на інші документи, що регламентували правовий статус глави держави, якими є маніфести, накази, пакти, іменні укази глави держави, уложення імператорських фамілій, духовні регламенти, військові артикулі, морські устави, священні книги, навіть рішення судів та резолюції парламентів. М.М. Коркунов доводив, що законодавчі акти, які визначали державний устрій в Росії, а відтак, регламентували правовий статус монарха, представлені такими різноманітними і здебільшого неординарними джерелами права, як Соборне Уложення (1649 р.), Військовий артикуль (1716 р.), Морський статут (1720 р.), Маніфест Анни Іоанівни (1730 р.), Установлення імператорської фамілії (1797 р.) тощо [317, с. 200]. Така множинність правових актів зумовлена тим, що влада, як зазначає В.А. Бачінін, бачить свою цивілізаційну функцію в тому, щоб упорядковувати і регламентувати соціальне життя, у тому числі й публічно-правове. Так, сучасники Людовіка XIV відзначали його дивну здатність вносити в усе, що його оточувало, «дух ієрархічної регламентації», цьому навіть «служували

різноманітні правила придворного етикету і церемоніалу» [46, с. 498]. Отже, деякі елементи правового статусу глави держави регулювалися навіть системою придворних правил.

Таким чином, регламентація правового статусу глави держави в доконституційний період характеризується таким: а) найдавніші предметні джерела права сформувалися не в результаті нормотворчої діяльності органів публічної влади чи найвищих посадових осіб, а становили результат фіксації найбільш поширених звичаїв і напрацювань юридичної практики, що безпосередньо вплинуло на казуїстичний характер їх приписів; б) відсутність стандартизованих, уніфікованих предметних правових актів; в) архаїчні написи на твердих носіях заклали основу писемної традиції нормативної регламентації статусу правителя держави, їх оприлюднення та дотримання; г) здійснюється розгалуженою системою джерел права: спочатку нормами звичаєвого права, які поступово замінюються ордонансами, маніфестами, наказами, пактами, іменними указами глави держави, уложеннями імператорських фамілій, духовними регламентами, військовими артикулями, рішеннями парламентів тощо; г) процес нормативної регламентації правового статусу глави держави в стародавній період був перерваним і несистемним, що фактично зумовлено відсутністю процесу акультурації; д) наявність національно-генотипних звичаєвих джерел права, таких як гетьманські універсали в Україні, ордонанси в Англії і Франції тощо.

У конституційний період, тобто з кінця XVIII ст. і донині, основним джерелом нормативної регламентації правового статусу глави держави є конституція держави. Конституція США 1787 р., а також конституції Франції і Польщі 1791 р. поклали початок «конституційному буму», який дуже швидко поширився країнами світу, завдяки чому XIX ст. увійшло в історію як «століття конституцій». У цей період були ухвалені Конституція Норвезького королівства від 17 травня 1814 р., Конституційна Хартія Португалії від 20 квітня 1826 р., Конституція Бельгії від 7 лютого 1831 р., Конституція Данії від 5 червня 1849 р., Конституція Пруссії від 31 січня 1850 р., Конституція Аргентини від 1 травня 1853 р., Конституція Мексики від 1857 р., Конституція Греції від 16 листопада

1864 р., Конституція Румунії від 12 липня 1866 р., Конституція Люксембургу від 17 жовтня 1968 р., Конституція Німецької імперії від 24 березня 1849 р., а згодом Конституція Німеччини від 16 квітня 1871 р., Конституція Іспанської монархії від 30 червня 1876 р., Конституція Колумбії від 5 серпня 1886 р., Конституція Нідерландів від 30 листопада 1887 р., Конституція Сербського королівства від 22 грудня 1888 р. [190, с. 620 – 668]. У XIX ст. були прийняті Конституція Швеції (1809 р.), Конституційний акт Канади (1867 р.), Конституція Японії (1889 р.) та ін.

Із прийняттям національних конституцій нормативна регламентація правового статусу глави держави набула системного та уніфікованого підходу, що дало змогу розвинути цей процес на якісно новому рівні. Наявність у кожній національній конституції приписів, предметом нормативної регламентації яких стали питання правового статусу глави держави, дозволило не лише ідентифікувати його місце і роль у механізмі державної влади держави, а й юридично визнати ту чи іншу юридичну форму глави держави. Завдяки нормативній регламентації правового статусу глави держави, забезпечувався процес інституціоналізації президента як нової на той час (XIX ст.) юридичної форми глави держави. Поширення практики прийняття конституцій країнами всіх континентів світу сприяло уніфікації інституту глави держави як правового феномена. Отже, правовий статус глави держави в переважній більшості західноєвропейських, латиноамериканських та азійських країн світу, починаючи з XIX ст., урегульовувався конституціями.

Учений І.О. Ільїн у праці «Загальне вчення про право і державу» писав, що в державі є вищі органи влади, без яких вона не може існувати, а їх правовий статус визначено в основних законах [225, с. 134]. У контексті дослідження питання нормативної регламентації правового статусу глави держави необхідно розрізнити основні закони і загальні закони. Професор О.Д. Градовський у праці «Начала русского державного права» писав, що «на монарха не поширюється дія загальних законів держави – *princeps legibus solutus est*. Юридичні наслідки цього принципу полягають у невідповідальності монарха за свої дії, оскільки в державі немає влади, яка юридично могла б притягнути його до відповідальності.

У конституційних монархіях цей принцип міститься в конституціях держави. У необмежених монархіях це розуміється само собою» [147, с. 136].

І все ж представники науки конституційного права вже два століття поспіль не втомлюються наголошувати, що такий важливий конституційно-правовий інститут, як глава держави, має «закріплюватися конституціями», до того ж у «перших главах основного тексту» [85, с. 329]. Системний аналіз тексту національних конституцій дає підстави стверджувати, що конституцієдавець по-різному підходить до вирішення цього питання, проте спільним для всіх них є те, що практично жодна чинна конституція перший розділ Основного Закону не присвячує главі держави. Так, Конституція Іспанії від 27 грудня 1978 р. містить розділ II «Про корону», Конституція Нідерландів від 17 лютого 1983 р. – главу II «Уряд. Розділ I. Король», Конституція Князівства Монако від 17 грудня 1962 р. – Титул II «Князь, спадкування корони», Конституція Франції від 3 червня 1958 р. – розділ II «Президент Республіки», Конституція Колумбії від 5 серпня 1886 р. – розділ II «Президент Республіки, заступник президента», Конституція Аргентинської Нації від 1 травня 1853 р. – розділ II «Виконавча влада», Конституція ОАЕ від 18 липня 1971 р. – розділ II «Президент і його заступник», Конституція Князівства Ліхтенштейн від 5 жовтня 1921 р. – главу II «Князь». Натомість нормативну регламентацію правового статусу глави держави містить розділ III у конституціях таких країн, як Азербайджан, Бельгія, Бразилія, Греція, Ємен, Кіпр, Люксембург, Македонія, Мексика; розділ IV – у конституціях Албанії, Бахрейну, Бразилії, Йорданії, Словенії, Південної Кореї, Катару, Кувейту, Оману, Мальдів, Перу; розділ V – у конституціях України, Польщі, Швейцарії, Мальти; розділ VI – у конституціях Гватемали, Домініканської Республіки і Куби; розділ X – у конституції Болівії. Отже, правовий статус глави держави в більшості західноєвропейських держав урегульовувався конституціями. Проте форма державного правління та режиму не мають істотного впливу на порядок розміщення норм Конституції, що унормовують статус глави держави.

Учені наголошують, що в країнах, у яких відсутня писана конституція, правовий статус глави держави визначається не тільки статутом (законом),

скільки конвенційними нормами, що складаються в процесі багатовікової еволюції державних інститутів. Конвенція (від лат. *convention* – договір, угода) – це вид договору [701, с. 206], що встановлюється за взаємною згодою сторін у межах їх повноважень. Конвенційні норми визначають правовий статус глави держави – монарха у Великій Британії, його взаємовідносини з Урядом [273, с. 97.], порядок коронації. Так, вступ короля Великої Британії на престол пов'язаний зі складенням ним присяги, яка проводиться у формі надання ствердних відповідей короля на питання архієпископа кентерберійського про те, чи обіцяє він правити відповідно до звичаїв, статутів і права, користуватися владою відповідно до законів і справедливості [317, с. 130]. Кожна держава може мати певні національно-правові особливості регламентації правового статусу глави держави. Л.М. Ентін вважає, що винятково широкі повноваження глави держави США ґрунтуються «не на тексті Конституції, а на рішеннях Верховного суду, резолюціях Конгресу і доктрині «зовнішнього суверенітету» [289, с. 230]. Отже, статус глави держави має бути офіційно визнаним та документально підтвердженим. Проте А. Менгер зауважував, що «паперове право ніколи не може дати вичерпної картини відносин владарювання і підпорядкування» [399, с. 194].

Сучасні конституції є основоположним джерелом нормативної регламентації правового статусу глави держави, оскільки цей правовий акт містить не лише концептуальні засади його правового статусу, а й визначає межі його владних повноважень та порядок взаємодії з іншими органами державної влади. Здебільшого конституція досить повно регламентує статус глави держави, тому закони загального характеру про статус глави держави в багатьох країнах світу не приймаються. Хоча деякі країни практикують таке законодавство. Наприклад, Закон Білорусії «Про Президента Республіки» від 21 лютого 1995 р. № 3602 – XII [90, ст. 179], Конституційний Закон Казахстану «Про Президента Республіки Казахстан» від 26 грудня 1995 р. [492], Закон України «Про Президента Української РСР» від 5 липня 1991 р. [493, ст. 445] тощо.

Проте в державах діє низка інших законів, які регулюють ті чи інші аспекти статусу і діяльності глави держави (про порядок престолонаслідування, про

вибори президента, про надзвичайний стан, про військову мобілізацію, про громадянство і т.д.). Деякі сторони правового статусу глави держави визначаються конституційними звичаями (наприклад, королівська прерогатива – особливі повноваження монарха у Великій Британії), дипломатичним етикетом (наприклад, при врученні вірчих грамот послами іноземних держав)» [663, с. 6]. Конкретизація норм конституції в частині правового статусу глави держави в країнах світу здебільшого знаходить своє вираження в спеціальному законі.

Конституційно-правовий статус Президента України нині визначений Конституцією України від 28 червня 1996 р., Законом України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. № 474–XIV, Законом Української РСР «Про Президента Української РСР» від 5 липня 1991 р. № 1295–XII, іншими нормативно-правовими актами. Окремі з таких правових актів морально застаріли і не відповідають сучасним вимогам суспільства і держави. Дійсно, за чверть століття в Україні так і не був прийнятий Закон України «Про Президента України», незважаючи на беззаперечну важливість глави держави в системі органів державної влади, в механізмі держави, в зовнішньополітичній діяльності.

Відтак, нормативна регламентація конституційно-правового статусу глави держави в Україні потребує оновлення шляхом прийняття Закону України «Про Президента України». Предмет нормативної регламентації закону, на нашу думку, мають становити: Розділ I «Загальні положення» (правовий статус Президента України, його місце в системі органів державної влади, основні завдання, принципи діяльності, правові засади діяльності, право на звання, місцезнаходження); Розділ II «Порядок зайняття поста Президента України» (вимоги до кандидата на пост глави держави, порядок висування, процедура інаугурації, строки повноважень, несумісність поста); Розділ III «Порядок припинення повноважень Президента України» (складення повноважень у зв'язку з обранням нового Президента України, підстави і порядок тимчасового заміщення поста Президента України, підстави і порядок дострокового припинення повноважень Президента України); Розділ IV «Компетенція Президента України» (загальні питання компетенції, зокрема вирішення питань

державного управління у сфері завдань внутрішньої і зовнішньої політики, делеговане законодавство; видова компетенція; компетенція Президента України у відносинах з Верховною Радою України; компетенція Президента України у відносинах з Кабінетом Міністрів України; компетенція Президента України у відносинах з іншими органами державної влади, правові акти Президента України); Розділ V «Організація діяльності Президента України» (порядок організації та діяльності консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб Президента України, підготовка проектів актів Президента України, набрання ними чинності); Розділ VI «Гарантії забезпечення діяльності Президента України» (імунітет, оплата праці, порядок надання відпустки, матеріально-побутове забезпечення, державна охорона, трудові гарантії, пенсійне забезпечення); Розділ VII «Перехідні та прикінцеві положення» (набрання чинності законом, поширення його дії, втрата чинності іншими актами). Відтак, прийняття наведеного Закону зумовить комплексну регламентацію його конституційно-правового статусу.

Отже, нормативній регламентації конституційно-правового статусу глави держави в конституційний період (кін. XVIII ст. і донині) властиві такі ознаки:

а) конституція стала основним установчим документом інституціоналізації глави держави як органу державної влади в переважній більшості західноєвропейських, латиноамериканських та азійських країн світу, починаючи з XIX ст., завдяки чому процес нормативної регламентації його правового статусу набув системного та уніфікованого характеру;

б) завдяки конституційно-правовій регламентації конституційно-правового статусу глави держави, забезпечувався процес інституціоналізації президента як нової на той час (XIX ст.) юридичної форми глави держави;

в) конституції країн світу структурно, по-різному, підходять до унормування правового статусу глави держави, при цьому форма державного правління та режиму держави не мають істотного впливу на порядок розміщення приписів у Конституції, які унормовують правовий статус глави держави, проте спільним для всіх них є те, що практично жодна з них перший свій розділ не

присвячує главі держави, об'єктивуючи цей інститут у наступних розділах, зокрема в розділі II (Аргентина, Іспанія, Колумбія, Князівство Ліхтенштейн, Князівство Монако, Нідерланди, Франція), у розділі III (Азербайджан, Бельгія, Бразилія, Греція, Ємен, Кіпр, Люксембург, Македонія, Мексика), у розділі IV (Албанія, Бахрейн, Бразилія, Йорданія, Словенія, Південна Корея, Катар, Кувейт, Оман, Мальдіви, Перу), у розділі V (Мальта, Польща, Україна, Швейцарія), у розділі VI (Гватемала, Домініканська Республіка, Куба), у розділі X (Болівія);

г) важливими правовими документами нормативної регламентації конституційно-правового статусу глави держави є закони, які регулюють окремі аспекти правового становища і діяльності глави держави (про статус президента, про порядок престолонаслідування, про вибори президента, про надзвичайний стан, про військову мобілізацію і т.д.);

г) деякі аспекти статусу глави держави визначаються конституційними звичаями, конвенційними нормами, правилами етикету і церемоніалу;

д) з метою забезпечення комплексної нормативно-правової регламентації конституційно-правового статусу Президента України необхідно прийняти Закон України «Про Президента України».

Висновки до розділу 1

Узагальнивши вітчизняний та зарубіжний досвід доктринальних досліджень конституційно-правового статусу глави держави та нормативну регламентацію такого статусу, можна сформулювати певні положення, висновки і пропозиції:

1. Доктринальні дослідження конституційно-правового статусу глави держави, починаючи з давніх часів і донині, складають чотири цивілізаційні періоди державотворення, а саме: а) стародавній період (від найдавніших часів до V ст. н.е.) (античність становить крайню фазу цього періоду (із VII ст. до н.е. по V ст. н.е.)) ознаменувався появою різноаспектних доктринальних поглядів на статус правителя держави, які тісно перепліталися з філософсько-моральними поглядами на розвиток всесвіту, морально-етичними чеснотами людини, і поступово доповнилися такими складовими статусу, як законність влади правителя, визнання монарха джерелом (а не носієм) державної влади, професійність, індемнітет (матеріальна винагорода за публічну діяльність), повноваження, віковий ценз. Проте з утвердженням християнства відбулося заперечення абсолютної влади правителя держави, оскільки джерелом влади за християнським ученням є сам Бог; б) у період середньовіччя (від V ст. н.е. до XVI ст.), на відміну від стародавнього періоду, потужним чинником, який вплинув і на політико-правову ситуацію в країнах світу, і на розвиток національних правових систем, була релігія. Наприклад, у мусульманському праві висувалися мусульмано-шіїтська і мусульмано-сунітська доктрини правового статусу глави держави. За першою доктриною імам вважається не тільки політичним, а й релігійним лідером держави, натомість правовий статус правителя держави за мусульмано-сунітською доктриною визначається як перший серед рівних, він не має божественного походження, тому за порушення норм Корану може бути покараний та усунений з поста глави держави; в) доктринальні дослідження правового статусу глави держави в період Нової історії (від XVI ст. до поч. XX ст.), з одного боку, полягали в юридичному обґрунтуванні статусу президента як нової формації глави держави, а з іншого – у раціоналізації монархічної форми

правління, її пристосуванні до нових політико-правових, соціальних, економічних умов. Прикладом такої раціоналізації були обґрунтування щодо конституційної монархії, у межах якої статус глави держави набував певного правового оформлення: конституція утверджувала не тільки підзаконний характер функціональної діяльності монарха, оскільки зобов'язувала главу держави діяти в межах закону, а й виступала юридичною гарантією забезпечення імунітету короля, його прав і привілеїв; г) період Новітньої історії (від поч. ХХ ст. і донині) ознаменувався вкрай невисокою інтенсивністю предметних досліджень конституційно-правового статусу глави держави, що зумовлено специфікою радянської державно-партійної ідеології, натомість виявлено активізацію таких предметних досліджень у сучасний період, завдяки чому вдалося дослідити окремі аспекти конституційно-правового статусу глави держави (компетенція і правові акти президента, строки повноважень глави держави, його місце в системі вищих органів державної влади). Проте в національній доктрині права і донині немає цілісного, монографічного, комплексного, системного порівняльно-правового дослідження конституційно-правового статусу глави держави в Україні й зарубіжних країнах, що зумовило актуальність теми цієї роботи.

2. Поняття «правове регулювання» і «нормативна регламентація» правового статусу глави держави не тотожні, оскільки перше необхідно розуміти як установчу дію норм і принципів права на певні суспільні відносини, в результаті якої настає базове юридичне підпорядкування та впорядкування цих відносин на основі конституційних приписів права, натомість поняття «нормативна регламентація» правового статусу глави держави означає такий спосіб унормування змістовно близьких, однорідних суспільних відносин, якому властивий підвищений ступінь деталізації і процесуальної конкретизації. Відмінність між правовим регулюванням та нормативною регламентацією статусу глави держави полягає і в тому, що регулювання правовідносин здійснюється конституцією держави, натомість регламентація передбачає унормування відносин спеціалізованими актами, зокрема законами про статус президента, про вибори президента, про порядок престолонаслідування та ін.

3. Процес нормативної регламентації правового статусу глави держави розмежовано на два періоди: а) доконституційний період (від найдавніших часів і до II пол. XVIII ст.) характеризується тим, що найдавніші джерела права, предметом унормування яких були питання статусу правителя держави, сформувалися не в результаті нормотворчої діяльності органів публічної влади, а становили результат фіксації найбільш поширених звичаїв та юридичної практики, що вплинуло на казуїстичний характер їх приписів. Тому регламентація правового статусу глави держави здійснювалася розгалуженою системою джерел права: нормами звичаєвого права, які замінювалися такими правовими актами, як ордонанси, маніфести, накази, пакти, іменні укази глави держави, уложення імператорських фамілій, духовні регламенти, військові артикулі, морські устави, навіть рішення парламентів тощо. Частина таких правових актів становили національно-генотипні звичаєві джерела права (гетьманські універсали в Україні, ордонанси в Англії і Франції). Отже, для цього періоду характерна відсутність системи стандартизованих, уніфікованих правових актів, предметом правового регулювання яких були б питання правового статусу глави держави; б) конституційний період (з кінця XVIII ст. і донині) нормативної регламентації правового статусу глави держави ознаменувався тим, що конституція стала основним установчим документом інституціоналізації глави держави як органу державної влади в переважній більшості світу, завдяки чому цей процес набув уніфікованого характеру. Конституції країн світу структурно, по-різному, унормовують статус глави держави, проте практично жодна з них перший розділ не присвячує главі держави.

4. З метою забезпечення комплексної нормативної регламентації конституційно-правового статусу Президента України необхідно прийняти Закон України «Про Президента України», що має містити такі розділи: «Загальні положення»; «Порядок зайняття поста Президента України»; «Порядок припинення повноважень Президента України»; «Компетенція Президента України»; «Організація діяльності Президента України»; «Гарантії забезпечення діяльності Президента України»; «Перехідні та прикінцеві положення».

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ГЕНЕЗА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

2.1. Методологія дослідження конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах

Формуючи концепцію написання цього підрозділу, перед нами постало питання: який підхід узяти за основу в процесі методологічного дослідження конституційно-правового статусу глави держави, а саме: а) конкретні методи і розвивати їх генезу шляхом черпання теоретичних обґрунтувань правового статусу глави держави в дослідницьких працях їх авторів; б) предметно знакові праці дослідників та за аналізом їх змісту вичленити методи наукового пошуку, що були обрані авторами як інструментарій у процесі дослідження правового статусу глави держави; в) або ж за результатами формування цивілізаційного світогляду про статус глави держави чи його складових здійснити аналіз методів наукового дослідження, обраних представниками певної епохи.

Вочевидь, саме світоглядний підхід дає можливість найбільш комплексно вивчити методологію дослідження правового статусу глави держави, оскільки його використання зумовлює об'єктивний зв'язок із політико-правовими, соціально-культурними, філософсько-етичними, релігійними досягненнями соціуму, які склали певні умови для розвитку інституту глави держави. Утвердження нового світогляду зумовлює переосмислення, зміну та привнесення в науку нових методів, використання яких зумовлює якісно новий результат предметного дослідження. Німецький філософ-гуманіст А. Швейцер у праці «Благоговіння перед життям» писав: «Було б нісенітницею намагатися заперечити зв'язок, що існує між правом і світоглядом. Для суспільства, як і для індивіда, життя без світогляду постає патологічним порушенням вищого чуття орієнтації ... Світогляд є зародком усіх ідей і переконань, які зумовлюють характер поведінки

індивіда і суспільства» [683, с. 89 – 90]. Загалом філософи розуміють світогляд як систему принципів, поглядів, цінностей, ідеалів і переконань, які визначають напрям діяльності і ставлення до дійсності. Отже, світогляд ґрунтується на системі узагальнених знань суб'єкта, зумовлює певний спосіб, розуміння, аналізу та оцінки ним соціально-правових явищ, одним з яких є інститут глави держави.

У стародавніх країнах східної деспотії (Китай, Єгипет, Вавилон, Персія, Урарту, Індія та ін.) дослідження статусу глави держави здійснювалося засобом фактичного використання методологічного інструментарію, застосування якого не супроводжувалося теоретичним дискурсом щодо видового чи змістовного його наповнення. Китайський мислитель Конфуцій оперував, як вбачається зі змісту його праці «Бесіди і висловлювання», такими методами пізнання, як аналіз, переконання, опис, порівняння та ін. Так, використання мислителем методу критичного аналізу є очевидним у його висловлюваннях про те, що правитель має бути гуманним і дотримуватися ритуалу, по суті відчуття міри, оскільки «якщо людина не гуманна, то який сенс у церемоніях?» [537, с. 48.]. Інший китайський мислитель Шан Ян використовував порівняльний метод і метод логічного аналізу, завдяки чому виразно окреслив перспективи способів владарювання правителя в державі [652, с. 94 – 95]. Загалом, спільним для цієї епохи є емпіричний шлях їх використання і відсутність їх теоретизації. Відтак, період стародавніх країн східної деспотії – це епоха фактичного використання «неназваних методів».

Ситуація з методологічними дослідженнями в країнах античного світу, порівняно з країнами східної деспотії, мала не тільки значно ширше емпіричне застосування, а й уперше в історії права вирізнялася глибоким загальнотеоретичним осмисленням засобів наукового пошуку. Уперше в історії статус глави держави в епоху античності став невід'ємним складовим філософських і загальнотеоретичних досліджень, у процесі яких не тільки започатковано, а й сформовано багатий методологічний інструментарій наукового пошуку, що має певну цінність і донині. Сократ одним із найперших звернувся до питання методологічного забезпечення наукового пізнання державно-правових інститутів. Основним засобом його пізнання, як зауважує Ф.Х. Кессіді, був діалог,

жвава розмова, тобто запитально-відповідальний метод дослідження проблем, що передбачав контакт співбесідників, спільний пошук істини в процесі бесід і суперечок. Відтак, Сократ вважав «життя поза межами діалогу, обговорення і дослідження безглуздим» [255, с. 138 – 139]. Сократ виокремив власний методологічний шлях наукового пошуку, наприклад, якщо його попередник Геракліт надавав перевагу монологу як методологічному способу пошуку істини [255, с. 143], то Сократ, обравши діалог, виявився більш демократичним філософом, надавши співбесіднику право висловлювати свої міркування. Так, Геракліт, використовуючи метод критичного аналізу, піддавав сумніву раціональність демократичного устрою і стверджував, що натовп правити державою не може і в цьому немає жодної потреби. Натомість Сократ доводив, що важливим є не стільки хто управляє державою, а в який спосіб він це робить.

І все ж метод, який ґрунтується на паритеті питання та відповіді, не є суто сократівським дітищем, його винахідником був Зенон Елейський, проте заслуга Сократа полягає в розвитку діалектичного методу у зв'язку з конкретним предметом дослідження. Наприклад, хто може бути правителем держави, в який спосіб має здійснюватися управління в державі, як правитель повинен взаємодіяти з народом, якими моральними, етичними якостями має володіти та ін. Сократ активно використовував низку інших методів дослідження, зокрема метод порівняльного аналізу для визначення тих осіб, які придатні для здійснення управління державою, і тих, яким це не під силу [242, с. 56].

Сократ вважав, що загальне про державу, форму правління, правителя держави можливо знайти і в часткових уявленнях про них. Він шляхом логічного переконання вимагав для знайдених таким шляхом положень всезагального визнання [444, с. 32]. Таким чином, Сократ зазначив про необхідність формування понятійно-категоріального апарату на рівні наукових обґрунтувань та індуктивних умовиводів, проте не теоретизував цей метод, хоча привів до руху процес, завдяки якому стало можливим відкриття такого методу, як логіка [444, с. 222], без використання якого неможливе жодне дослідження.

Платон розвинув у своїх працях чимало ідей Сократа. Першою складовою філософії Платона, як зауважує Л.В. Петрова, «є діалектика, тобто логіко-гносеологічне уявлення про ідеї» [444, с. 29]. Платон, розкриваючи сутність діалектичного методу, зазначив: «У кого початком служить те, чого він не знає, а висновок і середина складаються з того, що не можна сплести в єдине, чи може подібного роду неузгодженість будь-коли стати знаннями? – Ніколи. – Значить, у цьому відношенні один лише діалектичний метод дотримується правильної дороги: відкидаючи припущення, він підходить до першооснови з метою його обґрунтування; він потихеньку вивільняє, немов би з якогось варварського бруду, погляд нашої душі, що зарився туди, і направляє його увись» [453, с. 317]. Отже, цінність використання Платоном діалектичного методу спонукає до усвідомлення (засвоєння) певних державотворчих фактів, зумовлює сходження до «самих начал» [452, с. 217], тобто причин появи феномена правителя держави.

В.І. Онопрієнко зауважує: «Платон займався питаннями методів мислення або методів інтелектуальної діяльності ... уперше чітко визначивши метод роздуму про сутності – метод діалогу» [427, с. 71]. Дійсно, Платон обрав діалог як методологічний засіб пізнання державно-правових явищ, у процесі якого були сформовані важливі умовиводи, у тому числі й понятійно-термінологічного ряду. Важливою складовою вчення Платона є знання в поняттях, практична потреба в яких зумовила їх теоретичне продукування. Платон першим із мислителів показав понятійну природу мислення як рівня абстракції, відмінного від плотського сприйняття [255, с. 164]. Він визначив спосіб формулювання понять «від часткового до загального», що зумовило необхідність логічного зв'язку його складових. Заслуга Платона полягає й у тому, що «він увів метод гіпотетичного дослідження понять, який зводиться до того, що придатність і достовірність здобутого мислення поняття перевіряється правильністю наслідків, що з нього випливають» [444, с. 31]. Наведений методологічний ряд не є вичерпним у платонівському вченні. «Зараз ми ліпимо в нашій уяві державу, як ми вважаємо, щасливу... в цілому; а услід за тим, – писав Платон, – ми розглянемо державу, протилежну їй» [453, с. 189]. Тут очевидним є використання порівняльного методу

дослідження. Отже, цінність методологічного багажу Платона в процесі дослідження державно-правових інститутів, одним з яких є глава держави, окреслюється не лише теоретичним їх обґрунтуванням, а й практичною спрямованістю.

Вагоме слово в розвитку методології дослідження правового статусу глави держави належить Аристотелю. Відтак, постає питання: у чому полягає цінність доктринально-методологічних його напрацювань. Якщо виходити з того, що методи – це різні стилі мислення, то Аристотеля є всі підстави визнати не тільки різноплановим філософом, а й мислителем, якому під силу генерувати вихідні методологічні засоби наукового дослідження. Про що йдеться? Справа в тому, що в процесі висвітлення методологічної складової досліджень правового статусу глави держави необхідно розрізнати практичне використання методів наукового дослідження і теоретизацію доцільності використання тих чи інших методів дослідження. Що стосується першої складової, то використання методів дослідження правового статусу глави держави може здійснюватися як усвідомлено, так й інтуїтивно. Таке оперування методами наукового пошуку було поширено як до Аристотеля, так і після нього. Натомість теоретизація методів є більш високим рівнем наукової діяльності, оскільки вимагає від їх автора певного аналітичного мислення, уміння переконувати і логічно доводити свою думку, здатність поєднувати методологічні умовиводи з емпіричною базою про державний устрій, статус глави держави. Аристотель належав до тієї когорти філософів, які не лише вміло оперували відомим на той час методологічним інструментарієм наукового пошуку, а й продукувати, тобто вводили в науковий обіг нові методологічні прийоми дослідження правового статусу глави держави.

«Політика» Аристотеля, на відміну від однойменного твору Платона, написана не як діалог, а як наукове дослідження, що містить низку логічних обґрунтувань, цитат та значний термінологічний ряд: держава, державний устрій, цар, власність та ін. [24, с. 389, 314, 489].

Водночас постає питання: який метод мислитель використав у процесі формулювання наведених та інших понять? Стосовно цього Аристотель зазначив:

«Те, що сформульоване стане ясным при розгляді за допомогою засвоєного нами раніше методу: як і в інших випадках, розчленовуючи складне на його прості елементи (найдрібніші частини цілого) і розглядаючи, з чого складається держава, ми з відносно перерахованих понять краще побачимо, чим вони відрізняються одне від іншого і чи можливо кожному з них дати наукове пояснення» [24, с. 376]. Нескладний аналіз наведеного дає підстави стверджувати, що дедуктивний метод покладено в основу наукового пізнання державно-правових явищ Аристотелем, якого варто визнати творцем цього методу.

Німецький учений Г. Дільс визнав трактат «Політика» найважливішим твором Аристотеля, який вплинув на становлення і розвиток історичного методу, оскільки формування нових знань відбувалося на основі документальних досліджень [395, с. 94]. Метод синтезу матерії і форми, що вперше був генерований Аристотелем, є настільки універсальним, що ним послуговуються практично в усіх сферах суспільного пізнання, у тому числі й державно-правовій.

Предметний аналіз наукової спадщини Аристотеля дає підстави стверджувати про використання ним низки інших методів наукового дослідження (аналізу, узагальнення, логіки, порівняння) тощо. Підтвердженням наведеного слугують міркування Аристотеля щодо правового статусу носіїв влади, зокрема правителя держави. «Неправильно говорять ті, які вважають, ніби поняття «державний муж», «цар», «домогосподар», «пан» тотожні. Адже вони вважають, що ці поняття різняться кількісно, а не якісно; скажімо, пан – той, кому підвладна невелика кількість людей; домовладика – той, кому підвладна більша кількість людей; а кому підвладна ще більша кількість – це державний муж або цар; і ніби відмінність державного мужа від царя полягає в тому, що цар править в силу особисто належної йому влади, а державний муж частково владарює, частково підкоряється на основі відповідної науки – політики» [24, с. 376]. Відтак, Аристотель доводив, що влада не може постійно перебувати в одних і тих самих руках, оскільки це збунтує людей [452, с. 347].

Аристотель, використовуючи аналітично-логічний, порівняльно-правовий, системний та інші методи в процесі висвітлення таких питань, як форма держави

та її устрій, важливою складовою яких є правитель держави, намагався поєднати зроблені ним логічні умовиводи з емпіричною реальністю. Він називав «емпіриками тих, хто знає лише дані факти, водночас як мудрець – це той, хто знає причину фактів» [444, с. 70]. Наприклад, Аристотель вказав на те, що призводить до тиранії в державі, якими повноваженнями і навичками має володіти правитель держави, щоб забезпечити суспільний правопорядок, якими можуть бути способи зайняття поста правителя держави тощо. Таким чином, вибір Аристотелем методологічних засобів наукового пізнання передбачав певну раціональність і мету. Отже, завдяки Аристотелю інструментально-дослідницька спадщина, зокрема й в аспекті дослідження правового статусу глави держави, збагатилася низкою загальнотеоретичних методів, зокрема методами дедукції, синтезу матерії й форми, телеологічної раціональності та ін.

Метод закономірного історичного розвитку був узятий грецьким філософом Полібієм за основу в процесі дослідження правового статусу глави держави. Полібій доводив, що статус правителя держави рельєфно змінюється відповідно до генези форми держави. Так, вождь-самодержець природно перетворюється на царя, на зміну правителю «басилеї» в аристократії приходять до влади «найкращі і найсправедливіші державні мужі», згодом аристократія вироджується в олігархію, де безкарність і свавілля її правителів поступово спричиняють громадські заворушення і повстання, унаслідок чого правителем держави стає народ, який з часом через свою розбещеність і беззаконня перетворює державу на охлократію, як результат – народ дичавіє, що зумовлює новий державотворчий кругообіг [702, с. 626 – 627]. Отже, юридичні форми глави держави приходять на зміну одна одній згідно із законами природи.

Цицерон, маючи досвід виконання обов'язків консула, тобто фактичного правителя Римської держави, у процесі аналізу правового статусу глави держави дійшов висновку, що державою повинен керувати мудрий державний діяч за допомогою традиційних інститутів влади. Правитель держави, тобто *prinsep*, зобов'язаний, – як зазначав Цицерон, – «вивчити закони і право», «бути досвідченим у всьому, що стосується користі і гідності громадян». Цицерон

вимагав від правителя (princeps) державної мудрості, що полягає в знанні «доріг і поворотів у справах держави, щоб, знаючи, куди приведе те або інше з них, бути в змозі затримати його хід і навіть перешкодити йому» [247, с. 21, 23]. Отже, політико-правові погляди Цицерона формувалися на основі застосування методів логіки та аналізу, завдяки чому вирізнялися практичною спрямованістю.

У IV – V ст. виникає необхідність формування нового світогляду, оскільки елінізм, як доводив італійський богослов Л. Падовезе, вичерпав свою об'єднавчу функцію в імперії [371, с. 148]. Зміна античної культури християнським геоцентризмом належить до самих кардинальних, оскільки результат цього «повороту» ми спостерігаємо й сьогодні [538, с. 3]. Блаженний Августин доводив, що християнство має стати основою формування нового світогляду. І для цього були всі передумови, оскільки і на Заході, і на Сході церква фактично спасала державу, здійснюючи її функції (освітню, культурну, суддівську) тощо. Августин навіть скаржить на те, що він «до того завантажений світськими цивільними справами, що це заважає йому відправляти пастирські обов'язки» [62, с. 683 – 684, 688]. Отже, Августин жив в епоху зародження нового світогляду і був причетний до його формування. Відтак, постає питання: які методи наукового пошуку були зумовлені потребами часу в процесі дослідження інститутів влади в умовах кризи державності та зародження і зміцнення теоретизованих християнських учень?

Концептуальною світоглядною засадою державотворення в післяантичний світ стає принцип «єдиний народ, єдина релігія, єдина держава», розроблення якого здійснюють теологи. «Основними структурними закономірностями буття в Августина, – як стверджує В.В. Бичков, – є насамперед цілісність і єдність» [60, с. 534]. Незважаючи на пишну писемну красномовність теолога, наповнену низкою етико-ліричних відступів, його вчення має науковий зміст. Отже, постає питання: які методи дослідження він використовував? Аналіз змісту його праць свідчить про те, що раціональне пояснення існуючого вабило теолога Августина. «Цей раціоналізм, – як доводив Є.М. Трубецький, – був до душі мислителю...; він шукав світопізнання наукового», «гностичний раціоналізм» був «споріднений його південному африканському темпераменту» [62, с. 703].

Теолог, оперуючи знаннями Святого Письма, не жадав створення ідеальних держав, як це було властиво філософам античності, а шукав, озброївшись методами раціонального пошуку, саме можливі та/або реальні шляхи державотворення. «Думка Августина, – як вважає Марру Анрі–Ірене, – ґрунтується на життєвому досвіді» [387, с. 77]. Проте помилково було б обмежити дослідницький інструментарій Августина Блаженного наведеними вище методами. Так, методи диспуту і синтезу, діалектичний та логічний методи він використав у процесі обґрунтування низки теологічних і державно-правових питань. Таке багатство методологічних засобів наукового пошуку предметно цікавило відомих докторів теології від Ансельмана до Абеяра та їх противників, тобто від Петра Даміані до Бернара Клеворського [387, с. 171].

Світоглядні міркування Ф. Аквінського частково також сформувалися під впливом наукової спадщини Августина Блаженного, про що свідчить реалістичне спрямування його вчення. Так, заслуговує на увагу використання Ф. Аквінським системно-аналітичного методу дослідження в процесі виокремлення передумов ефективного розвитку держави, у якому визначальну роль відігравав правитель держави. Теолог стверджував, що для цілеспрямованого розвитку держави необхідно дотримуватися трьох умов: по-перше, підтримувати сформований устрій у державі; по-друге, правитель держави повинен бути носієм найголовніших повноважень і виконувати ті завдання, яких вимагає цей пост; по-третє, потрібно аби правитель виявляв чесноти і керувався законами [11, с. 540].

Заслуга Ф. Аквінського полягає і в розробленні та застосуванні ним методу раціонального поєднання суджень теократичного та світського спрямування, завдяки чому монарх як глава держави сприймався як «посланник Божий», що зумовлювало й відповідне шанобливе ставлення до нього, а з іншого – він сприймався як звичайна людина, яка за свої гріховні діяння має нести покарання.

Учитель Ф. Аквінського Альберт Великий «був першим мислителем на латинському Заході, хто систематично читав, парафразував і коментував повний корпус творів Аристотеля» [43, с. 74, 75], і застосовував такі методи наукової діяльності, як методи аналізу і синтезу, порівняльний метод та ін.

Метод логічного аналізу покладено в основу обґрунтування Ф. Аквінським питання щодо необхідності функціонування інституту монарха в державі. Сутність такої влади – повне підпорядкування нижчих вищим, завдяки чому держава не гине. Використання теологом наведеного методу дослідження підтверджується й таким його міркуванням. «(Дослідник), розглядаючи державний устрій, повинен спочатку з'ясувати, що становить спочатку поняття «держава», а про це ми можемо судити лише тоді, коли розглянемо діяльність того чи іншого (правителя), наприклад, тирана, з чого буде зрозуміло, якою за змістом та характером є та чи інша держава» [11, с. 308.]. Відтак, Ф. Аквінський активно використовував порівняльний метод наукового пошуку в процесі дослідження правового статусу глави держави.

Присутність структурно-аналітичного методу є логічним у процесі дослідження форм тиранії, які автор виводить зі змісту повноважень правителя та способів його владарювання: а) коли особи обираються на верховні посади з необмеженими повноваженнями; б) правителі управляють деспотично, керуючись тільки своєю волею і нехтуючи законами; в) кожен (із державців) не кориться законам, правителі через насильство панують над кращими людьми задля власної вигоди, а не в інтересах підлеглих [11, с. 415]. Рене Давид вважав, що саме з праць Ф. Аквінського розпочинається відродження права в Європі, оскільки його праці довели, що «дохристиянська філософія, яка ґрунтувалася на розумі, значною мірою відповідала божественному закону» [160, с. 42]. Отже, Ф. Аквінський уособлює відмінний від античного світу світогляд, в основі якого лежить не філософське, а теологічне вчення.

У період раннього і частково зрілого середньовіччя теологи, філософи черпали свої аргументи щодо правового статусу правителя держави зі Святого Письма, відмінність між ними полягала в неоднаковому трактуванні [421, с. 26]. Методологічна складова таких досліджень мала двояке походження: частина методів була привнесена з епохи античності, інша – сформувалася з урахуванням досягнутого рівня розвитку науки, в тому числі й під впливом релігійного світогляду. Щоправда, питання методології дослідження правового статусу

правителя держави вивчали не тільки богослови, а й світські професори права (Вільгельм з Оксеру, Александер з Гельса та ін.).

У період пізнього середньовіччя в Європі утверджується епоха Відродження (40-і роки XIV ст. – поч. XVII ст.), яка ознаменувалася новим методологічним піднесенням щодо дослідження правового статусу глави держави. Такими методами, як зазначають вітчизняні вчені, є експериментальний метод, метод емпіричного пізнання та ін. [427, с. 90].

Обрані Ж. Боденом методи дослідження правового статусу глави держави характеризуються комплексністю. Він намагається з'ясувати зміст таких понять, як держава та її правитель на основі історичної дійсності, оскільки вважав: чим багатший матеріал для порівняння, тим об'єктивнішими будуть теоретичні викладки. Водночас Г.Ф. Шершеневич писав, що твори Ж. Бодена, з точки зору методології, «становлять собою поєднання двох течій мислення – раціоналізму та емпіризму» [686, с. 271].

Знаковою є постать Р. Декарта в розробленні методів наукового пошуку. Він є автором відомої праці «Роздуми про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках» (1637 р.). Автор у трактаті виокремив чотири правила свого методу – чотири вимоги системного і когерентного мислення: 1) старанно уникати нерозважливості й суперечностей і вводити до своїх міркувань лише те, що є для розуму настільки ясним і виразним, що не дає жодного приводу для сумніву; 2) поділити кожне з досліджуваних утруднень на стільки частин, скільки треба для кращого його подолання; 3) дотримуватися певного порядку мислення, починаючи з найбільш простих речей; 4) складати найповніші переліки та найзагальніші огляди [168, с. 7 – 8]. Ці правила зумовлені раціональністю наукового пошуку.

На думку Р. Декарта, краще взагалі не прагнути відшукувати істини, ніж робити це без будь-якого методу. Досліджуючи сутність політико-правових інститутів, він дійшов висновку: «... я переконався, що навряд чи є розумним задум перебудувати державу, змінюючи й руйнуючи все до самих підґрунть, щоб знову її відновити» [168, с. 27–28]. Таким чином учений піддавав сумніву

необхідність здійснення кардинальних змін правового статусу глави держави, проте не заперечував можливість його часткового реформування відповідно до вимог часу. Таке реформування залежить від волі людей, яка лежить «в основі права і моралі» [214, с. 36]. Загалом, Р. Декарт був досить вимогливим у виборі методів наукового дослідження. Так, він не сприймав диспут як метод дослідження: «Будь-яка суперечка даремна і лише виснажує сперечальників» [645, с. 63]. Він мислив раціонально і був прихильником дедуктивного методу, методів логічного аналізу і синтезу та ін. При цьому Р. Декарт залишився не тільки великим ученим, а й умілим «політиком слова» [572, с. 58, 59].

Т. Гоббс, як зауважив французький учений Хесс Ремі, був першим великим філософом Нового часу, який глибоко зацікавився політикою. З його приходом у світ науки зароджується нове світоглядне вчення: «Теологія не може замінити науку». Відтак, теологічна філософія епохи середньовіччя поступається світському вченню. Абсолютна влада монарха виснувала Т. Гоббсом не з «Божої милості» (як у середньовічних теологів), а із суспільного договору. Політичне вчення Т. Гоббса ґрунтувалося на нових світоглядних основах, відповідно до яких правитель держави за своїм статусом не пов'язувався жодними зобов'язаннями ні перед ким, у тому числі й перед церквою. Що стосується методів наукового дослідження Т. Гоббса, то його теорія «заснована на раціональній і дедуктивній логіці» [645, с. 108]. Водночас А. Антісері та Д. Реале небезпідставно вказали на певні методологічні складнощі у філософії Т. Гоббса, який «механічно відриває одну галузь знань від іншої; емпіризм і раціоналізм, індукція і дедукція залишаються не зв'язаними між собою і не переходять одна в одну», крім того, емпіризм «переплетений з раціоналізмом» [508, с. 320].

Дж. Локк сформулював вчення про публічно-правові інститути, зокрема й правовий статус глави держави, на міцній методологічній основі. Він першим теоретизував ідею про емпіризм і розробив сенсуалістичну теорію пізнання [508, с. 321]. Якщо політичне вчення Т. Гоббса є абстрактним, то Дж. Локк будує свої міркування на конкретних спостереженнях політичного життя. Отже, Дж. Локк – емпірик і прагматик. Він розвиває своє вчення не про те, що має бути, а про те, що

можливо. Отже, «головна відмінність, – як вважають учені, – між двома філософами полягає в їх методології» [645, с. 108].

На нашу думку, такий висновок учених є дещо поспішним. Справа в тому, що системний аналіз творчої спадщини Дж. Локка та Т. Гоббса свідчить не тільки на їх методологічну відмінність у процесі дослідження правового статусу глави держави, а й змістовну. Так, якщо Т. Гоббс був ідеологом абсолютизму, то Дж. Локк – його противником. Дикий інстинкт є причиною виникнення держави в Т. Гоббса, натомість – здоровий глузд – у Дж. Локка тощо.

Загалом, Дж. Локка можна охарактеризувати як високодуховну і толерантну людину, політико-правові погляди якого ніколи суперечили християнському вченню. Він не втомлювався наголошувати, що путівником у його житті й творчості є Святе Письмо [508, с. 343]. Саме завдяки глибокому проникненню в зміст Святого Письма він сформулював одну з основоположних засад свого вчення. «Монархія не заснована на божественному праві, – доводив Дж. Локк, – цієї концепції... не можна знайти ні в Писанні, ні в патристиці» [508, с. 341]. На нашу думку, наведений Дж. Локком аргумент стосовно походження монаршої влади є більш ніж переконливим.

Методологічний інструментарій Дж. Локка, можливо, зазнав би певних змін у разі його ознайомлення з працею німецького вченого Г.Ф. Лейбніца «Нові дослідження про людське розуміння» (1704 р.), в якій методи аналізу і синтезу позиціонувалися як такі, що дозволяють отримати найбільш точні знання, була написана і презентована автором Дж. Локку, проте французький учений знехтував таким подарунком, не захотівши взяти її навіть до своїх рук [645, с. 122].

Підсумовуючи викладене, процитуємо англійського філософа Ф. Коплстона про Дж. Локка: «Він – емпірик, оскільки стверджував, що весь матеріал для пізнання конвертується почуттями із зовнішнього світу ... У галузі дослідження найпростіших форм він – реаліст, тому що впевнений у приматі раціональних суджень» [508, с. 343].

Німецька філософія Нового часу (Самуель Пуфендорф, Христіан Томазій і Христіан Вольф зробила свій вагомий внесок у розвиток методології дослідження

конституційно-правового статусу глави держави. Вони, як доводив П.І. Новгородцев, «справили на сучасників враження, головним чином, тією новою методою дослідження, яку вони засвоїли вслід за Гроцієм». Відтак, постає питання: про який метод йдеться і чому протестантські богослови виступили проти С. Пуфендорфа? С. Пуфендорф вважав, що не в «божественному одкровенні», а в «розумі людини» слід бачити вище джерело природного права, походження влади тощо. Учений доводив, що «християнської науки немає; наука одна для всіх народів; у неї одне джерело – розум, одна метода» [421, с. 127, 128, 129]. Історична держава є справою рук людських і безпосереднє виведення влади від Бога суперечить, за словами С. Пуфендорфа, розуму. «Він вважає забобою, – писав П.І. Новгородцев у курсі «Лекцій по історії філософії права», – думати, що Бог спеціально призначає і визначає на служіння князя, обраного народом. Приклади із старозавітної історії відхиляються ним, як такі, що не підходять до практики європейських держав» [421, с. 130]. Використання філософом раціонального методу підштовхнуло його до висновку про те, що слабкість німецького імператора не сприяє позитивному державотворенню, оскільки фактично унеможлиблюється встановлення «твердого» державного порядку.

Х. Томазій і Х. Вольф також були раціоналістами, прихильниками логічного мислення, які намагалися все випробувати перед судом розуму, у тому числі й інститут глави держави. Завдяки їх діяльності раціоналізм остаточно утвердився в науці. Дж. Віко, який розробив учення про трьохвікову історію (вік богів, вік героїв та вік людей), доводив, що втрата відчуття історичного часу, як і перебільшення раціональних можливостей – помилки вчених різних поколінь [508, с. 444, 445]. І. Кант, на відміну від Х. Вольфа, не відкидав історичної складової формування правового статусу глави держави. Глава держави, за І. Кантом, є недоторканим, проте традиційно має певні зобов'язання перед своїм народом. Натомість Т. Гоббс відкидав ідею про наявність будь-якого обов'язку правителя перед своїми підданими. Особливість наукової спадщини І. Канта в частині дослідження публічно-правових інститутів полягала в тому, що він, на

відміну від Б. Констана, Г. Гегеля та інших філософів, не обтяжував себе практичним вирішенням політичних питань.

Б. Констан, сприйнявши форму державного правління Англії, став послідовним теоретиком конституційної монархії. В основу його вчення покладено принцип нейтралітету королівської влади: «Король царює і не управляє». Тому глава держави є невідповідальним, відповідальні міністри. Монарх як глава держави, за Б. Констаном, покликаний виконувати таку важливу функцію, як примирення конфліктів, виникнення яких зумовлено розподілом гілок влади [421, с. 201]. Отже, практична спрямованість такого вчення про главу держави є очевидною.

Висвітлюючи питання методології дослідження правового статусу глави держави, неможливо оминати увагою філософські й політико-правові погляди Г. Гегеля. Німецький учений сприймав логіку як єдино правильний підхід до філософського пізнання, яка розкладає конкретну і складну дійсність на окремі елементи, щоб піддати їх системному аналізу. За Гегелем, в основі руху чи будь-якої діяльності, у тому числі й наукової, лежить діалектичний принцип. Дослідження здійснюється через поняття, які об'єднуються численними зв'язками в одне ціле. Так, особа може зайняти пост глави держави шляхом насилля і це, безперечно, антиморально і протизаконно, проте в цілому суспільство і держава не можуть обійтися без правителя. Отже, історична складова діалектики схиляється перед абсолютно-логічною діалектикою [421, с. 212].

Учені, аналізуючи методологічний інструментарій Г. Гегеля, задалися питанням: чи не применшує філософ значення формальної логіки, підносячи діалектику. «У жодному разі ні. Більше того, Гегель переконаний, що і діалектичному мисленню, – як пише А.В. Гулига, – не обійтися без твердих основ розсудливої логіки» [151, с. 100]. Так, інструментальне застосування логіки в процесі дослідження правового статусу глави держави дало можливість Г. Гегелю дійти висновку: «Державна посада вимагає компетентності. Не можна більше діяти відповідно до старого жарту: «Кому Бог дає посаду, тому Він дає й розум» [645, с. 173]. Відтак, доходимо висновку, що метод раціональної логіки і

діалектичний метод тісно переплітаються і взаємоузгоджуються у вченні Г. Гегеля про правовий статус глави держави.

Професор С.Є. Десницький доводив, що правовий статус глави держави необхідно вивчати у взаємозв'язку з історією держави і права, використовуючи історико-порівняльний та інші методи. «Він вважав за необхідне застосування історичного, філософського і політичних методів при розгляді та оцінюванні державних порядків і правових інститутів. Це був величезний крок уперед порівняно з пануючою в німецькій феодальній школі юриспруденції ... схоластиком» [458, с. 58]. С.Є. Десницький, наполягаючи на обов'язковому використанні історико-порівняльного методу при дослідженні правового статусу глави держави, відкидав ідею прямого запозичення інститутів державної влади.

Застосування формально-логічного методу спостерігається в науковій спадщині Б.М. Чічеріна при визначенні таких понять, як «монарх», «контроль», «державний закон» та ін. Він використав історичний метод у процесі дослідження статусу глави держави, починаючи з вождя племені й закінчуючи представництвом глави держави в політичних системах країн Заходу наприкінці XIX ст. [667, с. 17, 60, 64, 105].

Використання комплексного арсеналу методологічного інструментарію спостерігаємо і в праці Б.О. Кістяківського «Сутність державної влади». Складовими такого інструментального багажу є методи аналізу і синтезу, історичний, порівняльно-правовий, формально-юридичний методи та ін. Так, місце і роль глави держави в політико-правовій системі він досліджує через інститут влади, зокрема формально-юридичне визначення влади [258, с. 40, 41].

Професор О.С. Алексєєв, аналізуючи концептуальну роль методів у дослідженні конституційно-правового статусу глави держави, у праці «Безвідповідальність монарха і відповідальність уряду» написав: «Історичний досвід й аналізуюча думка відняли ґрунт у вироблених минулим переконань і доктрин. Вони протверезили правосвідомість сучасної людини від містичних уявлень про божественне походження влади і від метаюридичних понять про монарха, як про істоту вищого порядку» [13, с. 10].

Отже, Новий час – це період боротьби минулого із сучасним і майбутнім, це протистояння духу традицій і духу новизни, яке призвело до конкурування різних політичних теорій і наукових концепцій, у тому числі світських і релігійних, монархічних та антимонархічних, і спровокувало тернистий шлях утвердження методологічного інструментарію не тільки в юриспруденції, а й у філософії. Провідну роль у розробленні методів наукового пошуку в період Нового часу все ж відіграли філософи, а не правники. Проте заслуга останніх полягає в тому, що вони, виходячи із світоглядних позицій цивілізаційного розвитку державно-правових інститутів влади, зуміли із запропонованого філософами методологічного арсеналу не лише обрати ті методи, за допомогою яких було досліджено конституційно-правовий статус глави держави, а й розширити та адаптувати його в царині юриспруденції. У Новий період відбувся поступовий відхід від тих наукових методів, результатом використання яких було схоластичне дослідження правового статусу глави держави, натомість продукувалися історичний, порівняльно-правовий, раціональний, логічний, аналітичний та інші методи. Завдяки їх використанню філософам та юристам вдалося розвинути логіку своїх міркувань про конституційно-правовий статус глави держави, відштовхуючись від конкретних спостережень, узятих з політичного життя. У результаті цього з'явилася низка доктринальних напрацювань, у яких правовий статус глави держави було досліджено з позицій можливого, а не з абстрактних міркувань ідеального.

Що стосується питання методології дослідження правового статусу глави держави в Новітній час, складовим якого є радянський період, то інтенсивність таких досліджень досить нерівномірна, насамперед, у територіальному відношенні. Відсутність традиційного глави держави в СРСР, Китаї, на Кубі, у Чехословаччині та інших країнах соціалістичного табору політично деактуалізувала необхідність здійснення таких наукових розвідок, хоча для юриспруденції це питання було цікавим навіть в умовах ідеологічного тиску.

Методи наукового пошуку продукувалися не філософами, теологами чи професорами права, а радянською державою, партійними ідеологами. Фактично

устами директора Інституту радянського права П.І. Стучкою було оголошено про визнання владою революційно-діалектичного методу, натомість інші методи визнавалися буржуазними, а відтак, оголошувалися неприйнятними для радянської юриспруденції, у тому числі й формально-юридичний метод, метод логіки та ін. Методологічний монізм був підтверджений на Першій Всесоюзній нараді з питань науки радянської держави і права (1938 р.), яка до того ж проголосила офіційною в державі доктрину юридичного позитивізму [444, с. 214]. Відтак, радянський період в юриспруденції ознаменувався утвердженням комплексного методу діалектичного матеріалізму.

Із 70 – 80-х рр. ХХ ст. спостерігається використання широкого спектру методів П.С. Граціанським [149], І.Ю. Козліхіним [265, с. 64 – 68.], Л.С. Мамутом [384], А.О. Мішиним [405] у процесі дослідження правового статусу глави держави. Ними є: критичний, системний, формальний, порівняльно-правовий, історичний та ін. Проте з розпадом СРСР та утвердженням одноособового інституту глави держави в країнах постсоціалістичного простору настав період «методологічного ренесансу». Вчені отримали безкомпромісну можливість використовувати в процесі дослідження правового статусу глави держави той методологічний інструментарій, який, на їхню думку, дає можливість досягти мети дослідження.

Узагальнений аналіз як вітчизняних, так і зарубіжних сучасних монографічних досліджень свідчить про те, що здебільшого в них відсутній окремий розділ, який би був присвячений питанню методології дослідження правового статусу глави держави [367, 382, 423, 437, 544]. Водночас спостерігається тенденція до комплексного застосування методів наукового пошуку в процесі дослідження правового статусу глави держави в Україні і в зарубіжних країнах. Так, для досягнення цілей і реалізації завдань, пов'язаних з дослідженням конституційно-правового статусу глави держави, у Китаї було застосовано методи порівняльно-історичний, порівняльно-правовий, системного аналізу правових норм. Методи індукції і дедукції, на основі яких відбувається процес пізнання від приватного до загального і від загального до приватного,

використовувалися для формулювання висновків і пропозицій. Конкретно-історичний метод використано для аналізу конкретних чинників політико-правового характеру, що вплинули на зміст, місце і роль конституційного та фактичного статусу Глави КНР [380, с. 12, 13]. Дослідження правового статусу глав держав Йємену і Єгипту побудовано «на порівняльно-правовому методі – зіставленні однорідних конституційно-правових аспектів двох країн. Так, наприклад, порівняльний метод використовувався в процесі вивчення конституційних положень і нормативно-правових актів Йємену і Єгипту для виявлення відмінності й схожості в регулюванні статусу глави держави. Історичний метод застосовувався разом з логічним і статистичним методами при аналізі судової практики і вживання надзвичайних повноважень президента. Інституційний метод мав важливе значення в процесі вивчення місця і ролі Президента в системі державних властей [22, с. 4, 5]. Використання С.В. Берізкою загальнонаукових (системний, діалектико-матеріалістичний) і спеціальних (юридично-компаративістський, нормативно-логічний, історико-юридичний) методів пізнання дозволило здійснити комплексне порівняльно-правове дослідження елементів конституційно-правового статусу глав російської й української держав [50, с. 11]. У процесі дослідження правового статусу глави держави в країнах Східної Європи на прикладі Польщі автор використав такі методи, як порівняльно-історичний, порівняльно-правовий, системного аналізу правових норм [58]. Змістовно близький до наведеного вище застосовується методологічний арсенал і в царині філософії права. Так, О.О. Житник, досліджуючи філософсько-правові засади інституту глави держави в українському державотворенні, використала діалектичний метод для відтворення динамічного процесу еволюції цього інституту, філософсько-правовий метод – для висвітлення соціокультурних, світоглядних, ментальних аспектів організації і функціонування інститутів публічної влади, юридичний (формально-догматичний) метод – для з'ясування нормативно-правового змісту інституту глави держави, інституційний – для розкриття сутності інституту глави держави як підвиду соціального інституту держави тощо [192, с. 3]. Отже, у сучасних

дослідженнях правового статусу глави держави використовуються як загальнонаукові, так і спеціальні методи. Юристи досить розлого оперують методологічним інструментарієм, проте фактично не вдаються до теоретизації нових методів наукового пошуку.

Дослідивши питання методології дослідження правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах, доходимо висновків: а) утвердження нового світогляду зумовлює переосмислення, зміну та привнесення в науку нових методів, використання яких зумовлює якісно новий результат предметного дослідження; б) особливість доктринальних досліджень стародавніх країн східної деспотії полягала в тому, що це був період фактичного використання методів, що не супроводжувалося їх теоретизацією, тому це період фактичного використання «неназваних методів»; в) методологічні дослідження в країнах античного світу вирізнялися широким емпіричним застосуванням методів та загальнотеоретичним осмисленням засобів наукового пошуку. Відтак, загальнотеоретичне обґрунтування методологічних прийомів і засобів як інструментарію пізнання соціально-правових явищ, одним з яких є глава держави, стало підвладне не східним мудрецам, а античним філософам; г) теоретизація методів є більш високим рівнем наукової діяльності, ніж практичне їх застосування в науковій діяльності, оскільки вимагає від науковця високого рівня аналітичного мислення, уміння переконувати і логічно доводити свою думку, здатність поєднувати методологічні умовиводи з емпіричною базою про статус глави держави. Античні філософи не лише вміло оперували відомим на той час методологічним інструментарієм наукового пошуку, а й продукували нові методи дослідження правового статусу глави держави (методи диспуту, дедукції, синтезу матерії і форми, телеологічної раціональності та ін.); г) у IV – V ст. на зміну античності приходить християнський світоглядний геоцентризм, який став осьовим центром наукових досліджень епохи середньовіччя. Учення теологів і філософів щодо розуміння правового статусу правителя держави ґрунтувалися на Святому Письмі. Методологічна складова таких досліджень мала двояке походження: частина методів була привнесена з епохи античності, інша – сформувалася з

урахуванням досягнутого рівня розвитку науки і релігійного світогляду; е) визначальну роль у розробленні методів наукового пошуку в період Нового часу відіграли філософи, а не правники. Проте останні зуміли із запропонованого філософами методологічного арсеналу не лише обрати ті методи, за допомогою яких було досліджено правовий статус глави держави, а й розшитими та адаптувати його в царині юриспруденції. Цей період ознаменувався поступовим відходом від наукових методів, результатом використання яких було схоластичне дослідження статусу глави держави, натомість продукувалися історичний, порівняльно-правовий, раціональний, логічний, аналітичний та інші методи. У результаті цього з'явилася низка праць, у яких правовий статус глави держави було досліджено з позицій можливого, а не з абстрактного; є) Новітній час ознаменувався двояким підходом до методології досліджень правового статусу глави держави: радянський період характеризувався утвердженням моністичного підходу, в основі якого лежав комплексний метод діалектичного матеріалізму, а сучасний – «методологічним ренесансом», проте вчені фактично не вдалися до теоретизації нових наукових методів.

Проблема порівняльного аналізу конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах, обрана нами як предмет дослідження, має комплексний та міждисциплінарний характер і зумовлює обґрунтування низки теоретичних і прикладних її аспектів, дієве вирішення яких потребує використання широкого методологічного інструментарію. Сучасні вчені по-різному класифікують методи наукового пошуку, проте найбільш вдалою, на нашу думку, є та, що запропонована П.М. Рабіновичем [505, с. 149], а згодом підтримана С.Д. Гусарєвим, А.Ю. Олійником та ін. [156, с. 21–23]. Отже, методологія дослідження тематики цієї роботи включає три рівні: філософський, загальнонауковий і спеціально-науковий (спеціально-юридичний), кожен з яких охоплює систему методів.

Систему філософських методів нашого дослідження складають такі з них, як діалектичний, герменевтичний, аксіологічний тощо. Використання діалектичного методу крізь призму таких його складових, як одиничне, особливе і

загальне, форма і зміст, причина і наслідок, простір і час, елемент і структура, необхідність і випадковість, дозволило визначити загальну концепцію і логіку дисертаційного дослідження, його зміст і структуру.

За допомогою діалектичного методу з'ясовано передумови виникнення, становлення і розвитку правового статусу глави держави, його місце і роль у системі органів публічної влади, у справі утвердження принципу поділу державної влади (підрозділ 1.1; підрозділи 2.2 – 2.6; розділ 4).

Одним з найбільш дієвих філософських методів аналізу текстів джерел права є герменевтичний, оскільки «кожний текст розуміється у герменевтиці як багат шаровий, а в процесі розуміння та інтерпретації важливим є його розгортання у часі» [80, с. 5]. Крім того, герменевтичний метод дослідження має змістовні точки дотику із діалектичним методом, оскільки герменевтичне тлумачення становить сув'язь діалектичного поєднання частини і цілого, аналізу і синтезу, що, з одного боку, забезпечує деталізацію тексту джерела права, а з іншого – зумовлює поновлення логічної єдності такого тексту. Відтак, застосування герменевтичного методу мало місце в процесі з'ясування змісту та тлумачення текстів історичних джерел права, конституційних і правозастосовних актів, інтерпретації наукових підходів щодо розуміння правового статусу глави держави, нормативного тлумачення представницької, установчої і контрольної компетенції глави держави, гарантій його правового статусу (розділ 1; розділ 2; підрозділи 4.1 – 4.3; підрозділ 5.1).

Використання аксіологічного методу дослідження правового статусу глави держави в Україні і зарубіжних країнах зумовлене тим, що цей філософський метод ґрунтується на ціннісному підході, який не тільки вивчає єдність правових цінностей з урахуванням морально-етичних, культурних, духовних, релігійних та інших складових, а й впливає на юридично значиму поведінку учасників правовідносин, в тому числі й на главу держави. Відтак, правові цінності не тільки значною мірою зумовлюють і пояснюють прийняття тих чи інших рішень суб'єктами правовідносин, а й об'єктивують логічне поєднання конституційної теорії і практики. Використання аксіологічного методу, з огляду на його

інструментальну функціональність, дозволило визначити вплив цивілізаційного світогляду на становлення і розвиток правового статусу глави держави, проаналізувати значимість глави держави як носія державно-правових, релігійних та інших цінностей (розділ 1; підрозділи 2.2 – 2.6; підрозділ 3.2).

Методологічний фундамент дисертаційного дослідження склали й загальнонаукові (системно-структурний, аналізу та синтезу, логіко-семантичний, індукції та дедукції, прогностичний і моделювання) методи наукового пізнання. Системно-структурний метод становив основу при виокремленні складових конституційно-правового статусу глави держави, розгляді питань його компетенції, при визначенні складових правосуб'єктності глави держави та опрацюванні системи гарантій його конституційно-правового статусу (розділ 3; розділ 4; підрозділ 5.1). Методи аналізу та синтезу використовувалися при опрацюванні окремих елементів, пов'язаних з конституційно-правовим статусом глави держави (вибори глави держави, нормотворчість, імпічмент, принципи його конституційно-правового статусу), що дало змогу виявити наявні проблеми в правовому регулюванні виборчого процесу, сфері поширення дії правових актів глави держави, притягненні його до юридичної відповідальності і сформулювати пропозиції щодо удосконалення правового статусу глави держави (підрозділи 3.2, 3.3; підрозділ 4.6; підрозділи 5.2, 5.3). Методи індукції та дедукції використовувалися при виявленні прогалин у нормативній регламентації відносин, пов'язаних з конституційно-правовим статусом глави держави; здійсненні підсумкових узагальнень дисертаційного дослідження (підрозділ 3.2; підрозділ 4.5; розділ 5). Прогностичний метод і метод моделювання склали основу для визначення перспектив і шляхів удосконалення конституційно-правового статусу глави держави, запобігання зловживання ним державною владою та забезпечення невідворотності його юридичної відповідальності (підрозділ 3.2; розділ 4; розділ 5).

Спеціально-юридичні (історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний, функціонально-правовий) методи склали невід'ємну складову методологічного фундаменту дисертаційної роботи. Так, історико-

правовий метод становив основу дослідження доктрини і генези конституційно-правового статусу глави держави в Україні і зарубіжних країнах; нормативної регламентації його статусу; становлення і розвитку таких інститутів як гарантії і відповідальність глави держави (розділ 1; підрозділи 2.2 – 2.6; підрозділи 5.1, 5.2). Зважаючи на те, що порівняльно-правовий метод є незамінним при порівнянні понять, явищ і процесів у межах певного суспільного зрізу або предметного правового явища, його застосування мало місце при співставленні норм конституційного законодавства в аспекті визначення правосуб'єктності глави держави, форм і способів відносин глави держави з іншими органами державної влади, гарантій і відповідальності конституційно-правового статусу глави держави в Україні і зарубіжних країнах (підрозділ 3.2; розділ 4; підрозділи 5.1, 5.2). Формально-юридичний метод в сув'язі з загальнонауковим логіко-семантичним методом використано для вивчення сутності основних юридичних понять теми дослідження і виокремлення складових цих понять, з'ясування змісту предметних положень чинних конституцій країн світу, формулювання пропозиції відносно удосконалення понятійно-категоріального апарату, пов'язаного з конституційно-правовим статусом глави держави (підрозділ 1.2; розділ 3; розділ 4; підрозділи 5.1, 5.2). Функціонально-правовий метод склав основу дослідження змісту і форм компетенційних відносин глави держави з парламентом, органами виконавчої влади та іншими суб'єктами правовідносин; з'ясування нормотворчого його впливу на врегулювання суспільних відносин, визначення його функціонального впливу на міжнародному рівні (розділ 4).

Таким чином, комплексне використання філософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів дозволило доповнити і розвинути наукові положення про конституційно-правовий статус глави держави, збагатити новими дефініціями понятійно-категоріальний апарат, деталізувати певні теоретичні і нормативні положення, критично проаналізувати конституційно-правові акти і результати наукових досліджень, сформулювати теоретичні і практичні рекомендації, що можуть бути покладені в основу конституційно-правової реформи в Україні.

2.2. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в Україні

Генеза становлення і розвитку конституційно-правового статусу глави держави на території України має багатовікову історію, що зумовлює необхідність її класифікації. Зокрема, очевидною є можливість застосування низки критеріїв: а) за усталеністю найменування глави держави в певний державотворчий період (вождь, князь, король, гетьман та ін.); б) за функціональною значимістю глави держави в механізмі публічної влади; г) за порядком зайняття поста глави держави, наприклад, виборний чи спадковий; г) за кількісним критерієм: одноособовий чи колективний глава держави. Незважаючи на те, що використання наведених критеріїв у процесі дослідження конституційно-правового статусу глави держави, безумовно, матиме універсальну наукову цінність, проте жоден із них ми не обрали для розмежування державотворчих періодів генези конституційно-правового статусу глави держави.

Відтак, постає питання: використання якого критерію є найбільш прийнятним для дослідження генези правового статусу глави держави на території України і чим зумовлено такий вибір. Важливість вибору критерію зумовлена складністю державотворчих процесів, які відбувалися на території України. Складність полягає в тому, що національна державотворчість не була системною і безперервною. Це зумовлено періодичним примусовим приєднанням окремих територій історичної України до інших держав. Натомість на політичну арену українських земель привносилися та юридична форма глави держави, що діяла в загарбницьких державах. Унаслідок цього генеза статусу глави держави в Україні зазнавала не тільки політичної та юридичної деформацій, а й нерідко унеможлиблювалася.

Враховуючи викладене, виокремлено такі етапи генези конституційно-правового статусу глави держави на території України: утвердження одноосібної публічної влади в додержавний період (від давніх часів до IX ст.); князівська влада Київської Русі і Галицько-Волинської держави (IX – XIII ст.); монархічна влада Литовської держави і Речі Посполитої (XIV – поч. XVII ст.); гетьманська

влада (40-ві рр. XVII ст. – 1764 р.); абсолютна монархічна влада (російська та австрійська (з 1867 р. Австро-Угорська) імперії) (II пол. XVIII ст. – 1918 р.); боротьба за утвердження національного інституту глави держави в Україні (1917 – поч. 1920-х рр.); глава держави радянського періоду (1922 – 1990 рр.); інститут президента в незалежній Україні (1991 р. – донині). Отже, ми виокремили вісім етапів генези конституційно-правового статусу глави держави. Це дасть змогу не тільки визначити характерні особливості кожного з них, а й здійснити їх комплексний порівняльно-правовий аналіз та дослідити генеалогію утвердження і розвитку правового статусу глави держави на території України.

Дослідження першого періоду генези правового статусу глави держави ускладнено давністю подій і відсутністю писемності. Багатовікова історія свідчить про те, що на території українських земель, починаючи з VI ст. до н.е. і закінчуючи VIII ст. н.е., існувало чимало протодержавних і державних утворень, з властивою їм політичною системою організації публічної влади, які утворювалися, розвивалися і зникали з геополітичної карти України внаслідок боротьби одне з одним. Ними були: Скіфська держава (VI – IV ст. до н.е.) і Сарматське царство (III ст. до н.е. – III ст. н.е.) зі спадковою і необмеженою владою царя; грецькі міста-держави Північного Причорномор'я, вищим органом влади в яких були народні збори [685, с. 12, 13]; Боспорське царство, що утворилося в 480 р. до н.е. в результаті об'єднання декількох грецьких міст, у якому утвердилася абсолютна царська влада династії Арханектидів (до 438 р.), а згодом Спартокидів; імперія Гунів – держава кочових скотарів, політична влада в яких утримувалася царями, найвідомішим з них були каган Баламбер (Велимир) [215, с. 38, 40.] і цар Аттила, після смерті якого (453 р.) держава розпалася [685, с. 16, 17] та ін. Отже, на території українських земель навіть у давній період були представлені різні форми публічної влади.

Араб Масуді у своїй праці «Золоті луки» (X ст.) писав про союз слов'янських племен VI ст., які проживали в передгір'ї Карпат: «... верховний цар був у нього, і цьому цареві підкорялися всі інші царі; потім пішли розбрати між їх племенами, союз їх зруйнувався, вони розділилися на окремі коліна, і кожне

плем'я вибрало собі свого царя. Це пануюче плем'я називало себе «валинана» (волиняни). «Повість временних літ» зазначає, що «валинана» – це дуліби, які жили вздовж Західного Бугу. В.О. Ключевський писав, що «слов'яни управлялися численними царями і філархами, тобто князьками племен і родовими старійшинами, і мали звичай збиратися на нараду про загальні справи. Мабуть йдеться про родові збори і племінні віча», проте вже у VI ст. дрібні слов'янські роди починають об'єднуватися в більш могутні союзи» [260, с. 24, 27].

Джерела вказують на понад п'ятнадцять слов'янських племен (древляни, сіверяни, поляни, в'ятичі, дреговичі, радимичі, кривичі та інші), управління якими здійснювали князі, інколи їх називали каганами або конунгами [215, с. 47]. «Термін «князь» етимологічно пов'язаний із стародавньогрецьким терміном «конунг», що означало старійшину роду. У болгарській мові термін «кнез» означав старійшину» [633, с. 10, 11, 43]. В.О. Ключевський вважає, що князь (каган, конунг), успадковував владу за династичною лінією, наприклад, відомо, що в полян правила династія князів Київ [260, с. 28]. Професор В.О. Рогов, аналізуючи зміст арабських джерел IX ст., в яких ідеться про публічну владу в слов'ян, писав: «цар слов'ян носить найвищий титул – каган», доходить висновку, що це може свідчити про досить високий рівень розвитку державності ще до того моменту, як Олег об'єднав південні й північні центри Русі [515, с. 13]. Отже, слов'янські союзи племен становили протодержавні утворення, в яких одноосібна публічна влада належала представникам династій – князям (каганам, конунгам), а колегіальна – зборам старійшин громади.

Князівська влада Київської Русі і Галицько-Волинської держави (IX – XIII ст.) становить другий етап генези конституційно-правового статусу глави держави в Україні. Процесу утвердження і розвитку статусу глави держави кореспондує таке соціально-правове явище, як виникнення і функціонування самої Давньоруської держави. М.Ф. Котляр доводить: «Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва у Східній Європі» [320, с. 48].

Отже, ми дійшли таких висновків: а) київський князь відігравав пріоритетну роль у формуванні Давньоруської держави; б) відбулася ідентифікація князя як глави Давньоруської держави; в) утвердився централізований спосіб виникнення держави з центром у місті Київ; г) визнано слов'янську народність соціальною основою формування Давньоруської держави. Відповідно до зазначеного, постає логічне питання: яка соціально-політична структура, зокрема плем'я, союз племен, княжіння чи інші публічні форми владарювання стали основою виникнення князя як інституту глави держави у слов'ян? Узагальнений аналіз джерел права свідчить про те, що науковці у своїх міркуваннях стосовно першооснов заснування та утвердження Давньоруської держави поділяються на дві групи. Одна група вчених вважає, що державність давньоруських земель сформувалася на основі племінної самоорганізації слов'янських груп, які освоїли територію Подніпров'я і Подністров'я. В.В. Момотов, аналізуючи зміст «Повісті временних літ» («живяху каждо с своїм родом и на свои местах, владеюще каждо родом своим»), дійшов висновку про те, що «початково влада князя була родовою і супроводжувалася співправлінням» [409, с. 66]. Водночас В.О. Ключевський трактував наведену вище цитату з «Повісті» так: «Це означає, що родичі жили окремими поселеннями, не в перемішку з чужинцями» [260, с. 29]. М.Ф. Котляр констатував: «Майже всі дослідники солідарні в думці, що Давньоруська держава народилася із союзів східнослов'янських племен» [320, с. 9]. Союз племен передбачає наявність управління, яке може здійснюватися колегіально – радою старійшин, або одноособово – князем, роль якого набувала особливого значення в період війни. Деякі джерела права вказують, що «князь» у стародавніх слов'ян означав вождя племені, до повноважень якого належала не тільки організація і здійснення воєнних походів, а й, передусім, виконання жрецьких функцій [207, с. 5]. Наявність останніх істотно зміцнювала статус князя, оскільки його страта завдавала удар по сакральному, яке непросто відновити, тоді як для заміни воєначальника досить провести чергові вибори. Проте інша група вчених вважає, що державність давньоруських земель сформувалася не на основі племінної самоорганізації слов'янських груп, а на засадах територіально-громадського

самоврядування з розвинутим міським осередком, навколо якого об'єднувалися приміські й сільські громади [539, с. 3].

Зважаючи на погляди вчених щодо форми утвердження давньоруської державності, вважаємо племінну й територіальну форми самоорганізації слов'ян почерговими складовими одного й того самого державотворчого процесу, в якому племінна організація публічної влади слов'ян на певному етапі свого розвитку набула територіальної прив'язки. Отже, статус князя як глави Давньоруської держави еволюціонував зі статусу вождя племені (або союзу племен).

Правовий статус правителя Давньоруської держави можна було: а) успадкувати владу по династичній лінії [409, с. 67]. В.М. Бодрухін доводить, що однією з особливостей політичного розвитку давньоруських земель є можливість наділення князівською владою лише представників роду Рюриковичів, натомість бояри не могли зазіхнути на князівський престол [65, с. 21]; а) бути обраним на віче. Історія доводить, що «із 50-ти князів, які обіймали київський престол, 14 були запрошені вічем» [28, с. 197].

Усталене (офіційне) найменування глави держави є складовою його правового статусу. У Київській Русі міцно утвердилася назва глави держави – «князь», проте деякі зарубіжні джерела за власною традицією найменували князів по-іншому, зокрема, архонт, конунг. Так, у візантійських джерелах руські князі Ігор і Святослав іменуються «архонтами» – це термін, що вживався до чужоземних правителів держав, натомість скандинавські джерела згадують про Ярослава Мудрого так: «Конунг був там у княжому одязі» [176, с. 96, 510]. Використання скандинавами терміна «княжий» одяг свідчить про ідентифікацію титулу князя з правителем Київської Русі. Правителі Галицько-Волинської держави також іменувалися князями.

Що стосується повноти княжої влади в Київській Русі, то на думку вчених, влада князя була обмежена, з одного боку, дружинною радою, з іншого – вічем [84, с. 8]. Правовий статус глави держави в цей період формувався на основі звичаїв, поступове санкціонування яких перетворило їх на звичаєве право. Відповідно до звичаю, влада по старшинству переходила від одного князя до

іншого. Так, «наступником» Рюрика був не малолітній син його Ігор, а родич Олег, за переказами, його племінник. Проте з часом своєрідними правовстановлювальними документами стають настанови-послання батька-князя своїм дітям, зокрема Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха тощо. Система державно-політичного управління в Давньоруській державі була такою: батько-князь правив у Києві, а своїх синів ставив посадниками в удільні князівства, які йому платили данину [260, с. 46], розмір і види якої спочатку визначалися князем довільно, а згодом були унормовані. Водночас князь як глава держави виконував не лише військові, управлінські, установчі повноваження, а й такі, як законодавчі, суддівські, контрольні, дипломатичні та інші, завдяки чому вдавалося зберігати політичну залежність удільних князів від Київського князівського престолу. Проте однією з визначальних причин розпаду Київської Русі стала нерегульованість правового статусу глави держави, передусім у частині спадкування влади. Учені допускають, що між батьком і дітьми могли діяти «сімейне право», але «між братами, скоріш усього, не існувало жодного установленого, визнаного права, чим і можна пояснити чвари» [260, с. 47].

Монголо-татарська навала в 1240 р. лише прискорила розпад Київської Русі. Знову постає питання: як змінилася у зв'язку з цим генеза правового статусу глави держави та яка юридична форма глави держави утвердилася відтепер на території українських земель? «У свідомості тогочасних людей основним символом державності виступав князь, володар держави. Тому всюди, де був незалежний князь, – як доводить Я. Ісаєвич, – можна говорити про незалежну державу» [228, с. 6]. Виникає питання: наскільки київські й галицько-волинський князі були незалежними в умовах політичного тиску з боку ханської влади? Галицько-Волинський літопис називає великого князя Романа (1199 – 1205 рр.) «вікопомним самодержцем усієї Русі», а Данила Галицького (1240 – 1264 рр.) – «королем» і «самодержцем» Галицько-Волинської держави [122, с. 9, 34, 81].

Водночас невирішеним залишається питання: наскільки політично самостійними були князі-русичі в період монголо-татарської навали? Відповідь на це питання частково дає одне з тогочасних першоджерел, яке містить відомості

про факт юридичного оформлення акта «передачі держави» від князя Володимира до брата його князя Мстислава. «Даю тобі, брату своєму, землю свою всю і городи по своєму животе: а се ти даю при царих и при его рядьцахъ» [122, с. 120]. Ця подія відбулася в присутності монголо-татарських ханів Телебуги й Алгуя під час походу на Польщу в грудні 1287 р. Факт отримання юридичних прав на «державу» треба було узгоджувати з татарськими ханами, які виступали гарантами укладення такого договору. Таким чином, монголо-татари в особі їхніх ханів не перебирали на себе повноваження глави Руської держави, обмежуючись лише санкціонуванням, тобто наданням ярлика на здійснення такої влади.

«Ханські ярлики – це письмові документи, що виходили від монголо-татарських ханів, дипломатична документація, документи внутрішньодержавного управління в Золотій Орді» [28, с. 238]. Важливим є те, що хани видавали ярлики князям північно-східної Русі на велике та удільне княжіння, зобов'язуючи їх сплачувати данину, надавати військову підтримку і визнавати верховенство монголо-татарських правителів. У всіх інших справах руські князі були незалежними. Отже, руські правителі не були заміщені монголо-татарами, вони продовжували перебувати на своїх посадах (у разі отримання ними ярлика), зберігаючи фактично всю повноту політичної влади.

Таким чином, основними рисами генези конституційно-правового статусу глави держави в цей період є: а) утвердження статусу князя як глави держави, що є відображенням самобутності політико-державотворчих традиції східних слов'ян; б) правовий статус саме київського князя лежить в основі формування правового статусу глави Давньоруської держави; в) відсутність у глави держави абсолютних повноважень, що зумовлено функціонуванням віче і боярської ради; г) формування правового статусу глави держави здійснюється на основі звичасвого права, рішень віче і князівської правотворчості.

Монархічна влада Литовської держави і Речі Посполитої (XIV – поч. XVII ст.) становить третій етап генези конституційно-правового статусу глави держави на території України. Дослідження цієї проблеми зумовлює пошук відповідей на низку важливих питань, а саме: яка юридична форма глави держави утвердилася

на території України у виокремлений період; чи є правовий статус глави держави національним за своїм походженням, чи був привнесений ззовні Литвою і Польщею; і чи був власне це розвиток національного державотворення?

Вочевидь, відповіді на поставлені питання можливо за умови з'ясування відповіді на останнє питання: чи є Литовська держава відродженням української державності? Аналіз джерел права свідчить, що науковці розділилися у своїх міркуваннях: одні доводять, що розвиток української державності відбувався в межах литовської доби, інші це заперечують. О. Субтельний вважає, що Велике Князівство Литовське є відродженням української державності, оскільки «влада литовців здавалася більш привабливою, ніж татарська» [582, с. 90 – 92]. Проте «більша привабливість» тієї чи іншої державно-політичної системи не є гарантією чи хоча б ознакою національного державотворення.

М.С. Грушевський заперечував факт відродження української державності в складі Литовського князівства, наголошуючи на тому, що там був «більше білоруський, ніж український фактор», до того ж Галицько-Волинське князівство системно опиралося владі Литви [150, с. 8]. І. Крип'якевич вважав, що Литовська держава не була українською, а литовські князі намагалися знищити в Україні стремління до створення самостійного державницького життя [342, с. 28].

Хроніки описали вторгнення Литви на українські землі так: «... зостал на пляцу забитым ... Лев, князь Луцків ... утекал аж до Брянска северского до князя Романа зятя свого..., Станислав, великий князь киевский ... утекл до князя рязанського, который ему дал в малжонство дочку свою Олгу» [657, с. 37, 38]. Після литовського вторгнення, як зауважують учені, ніхто з українських князів на своїх вотчинах уже не сидів [66]. У всіх великих руських князівствах, як стверджує О.М. Атоян, «були Гедиминовичі», які «відчували за собою підтримку великого князя литовського» [28, с. 254]. Особливо запеклим був опір Галицько-Волинського князівства, яке майже сорок років боролось проти Литви. Відтак, складно назвати добровільним входження українських земель до складу Литви. Гедимин позиціонував себе як «король литовський і руський» [28, с. 252]. Нагадаємо, що монголо-татарський хан Батий жодних «руськодержавних» титулів

до свого титулу не додав, чим фактично визнав історичний (традиційний) князівський інститут глави Давньоруської держави.

У Литовську добу очевидними є державницькі зміни на території України. По-перше, влада київського князя де-факто втратила свої загальнодержавні позиції і поступово еволюціонувала від «великого князя Київського – правителя Давньоруської держави» до київського князя як одного з удільних руських князів. По-друге, у руських князівствах посади займали вже не представники княжої династії Рюриковичів, а прості намісники [65, с. 31]. Ними ставали литовці. По-третє, у політичному аспекті Литва була сильнішою за роздроблені українські землі, офіційне долучення Гедимином до свого титулу «короля литовського» ще й «руського», де-юре і де-факто унеможлиблювало існування національного глави держави на українських землях, оскільки фактична роздробленість руських земель ставила під сумнів існування самої руської держави як цілісного територіального об'єднання на чолі з одним правителем. По-четверте, зовнішня політика Литовської держави щодо Русі зводилася до захоплення політичної влади, в якій не було місця руським князям, тоді як інші сфери суспільних відносин, зокрема соціально-правова, культурна та інші, складовими якої є українська мова, православ'я, національні звичаї і традиції, суддівська система, територіальний устрій, фактично залишалися поза межами впливу Литви.

Отже, незважаючи на те, що в Литовській державі, як і в Київській Русі, застосовувалося однакове найменування глави держави – «князь», глава держави на українських землях у Литовсько-русський період не був національним за своїм змістом і представництвом (походженням). Це той випадок, коли збереження форми публічної влади не означало збереження змісту цієї влади. Відтак, Литовська держава не є відродженням української державності.

У XIV – XVI ст. Україна, як доводять учені, втратила свою державність [28, с. 249]. І в цьому процесі знакову роль відіграла Литва, а згодом і Польща. Експансія Польщі на українські землі почалася в XIV ст. під прикриттям гасла захисту католиків. Польський король Казимир, завоювавши в 1349 р. Галичину, у грамотах титулував себе не лише королем Польщі, а й «руської землі господарем і

спадковим володарем» [67, с. 103, 216]. Польські історики права констатують, що в Польщі за короля Казимира утвердився принцип «Corona Regni» [159, с. 299 – 313], який означав монархічну форму правління. Правовий статус короля визначався як *dominus*, тобто адміністратор.

Польський дослідник К. Гжибовський вважав, що термін «Corona Regni» застосовувався щодо влади та форми правління, а «regnum» стосовно території, тому після приєднання до Польщі руських земель Corona Regni включала «Regnum Poloniae» та «Regnum Russiae», тобто дві різні етнічні території, об'єднані в одній державі [159, с. 311 – 313]. Державна влада польського короля Казимира III вважалась «Maiestas», тобто одержана від Бога. Згідно з принципом «Maiestas», влада короля прирівнювалась до влади давньоримського імператора. К. Гжибовський зазначав, що абсолютна влада польського короля Казимира III була проявом запозичення імператорських традицій Стародавнього Риму [159, с. 317 – 318]. Відповідно до принципу «Corona Regni» за монархом, як вказує І.Й. Бойко, зберігалися владні повноваження довічно, вони були невідчужуваними [67, с. 109]. Фактичне з'єднання Польщі й Литви (1569 р.) в єдину державу змінило юридичне підпорядкування українських земель Речі Посполитій, яка противилася будь-якому натяку на українське національне державотворення з власним інститутом глави держави. За таких обставин складно говорити про можливість існування, навіть латентного, національного глави держави на українських землях. Проте українці не втратили своєї національної, мовної, культурної, релігійної ідентифікації, завдяки чому згодом появилися національні лідери, які очолили боротьбу українського народу проти Речі Посполитої. Саме з таких лідерів висновується гетьман – національний генотип глави держави.

Гетьманська влада – четвертий етап (40-ві рр. XVII ст. – 1764 р.) генези правового статусу глави держави на території України. Уперше в 1576 р. польський уряд назвав волинського князя Б. Ружинського гетьманом [189, с. 17]. Історія налічує 70 осіб (від Дмитра Вишневецького 1550 р. до Максима Гулака 1647 р.), які обіймали посаду гетьмана до Б. Хмельницького [66, с. 154]. Щоправда на той час титул «гетьмана» не пов'язувався зі статусом глави держави,

оскільки гетьманська влада мала суто військовий характер, що виникла з кошових отаманів Запорізької Січі.

У словниковій літературі гетьман тлумачиться як «виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі» в XVI ст., а з 1648 до 1764 рр. – «начальник козацького війська та верховний правитель України» [557, с. 58]. Водночас етимологія слова «гетьман» вказує на його запозичення з польської «hetman» або німецької «houhetman» мов, що означає «командир», «командувач» [66, с. 99]. Отже, становлення правового статусу гетьмана, починаючи від військового керівника і до фактичного глави держави, було тривалим, проте поступальним.

Дослідження генези правового статусу глави держави в Україні в період Гетьманщини зумовлює необхідність з'ясування низки питань, а саме: які вимоги пред'являлись до кандидата на цей пост, якими були порядок і процедура зайняття цього поста, який строк його повноважень, якими повноваження наділявся гетьман, якими були вид і міра його юридичної відповідальності тощо.

Історія доводить, що у Гетьманщині не існувало писаних норм права, оскільки «порядки», привнесені із Запоріжжя, покоїлися на звичаєвому праві. Так, за звичаєм претендувати на пост гетьмана могла особа, яка належала до реєстрових козаків і мала досвід управління військовими походами. «Звичай не передбачав вікового, освітнього чи майнового цензу, не встановлював обмежень за походженням і національністю» [66, с. 18]. Проте після укладення Брестської церковної унії 1596 р. право на гетьманство реєстровці визнавали тільки за православними. Важливою вимогою до кандидата на пост гетьмана був ценз осілості. Певного строку постійного проживання на території України звичай і джерела права не встановлювали, проте Переяславська угода 1659 р. забороняла «новохрещеним іноземцям» займати керівні посади в Україні [66, с. 18].

Звичай не встановлював майнового цензу для майбутнього гетьмана. Історія свідчить про те, що гетьмани (Б. Хмельницький, Ю. Хмельницький, І. Виговський, І. Брюховецький, І. Мазепа та ін.) були вихідцями із дрібної шляхти, Д. Многогрішний – із селян. Незважаючи на те, що не існувало вимоги освітнього цензу для кандидатів на пост гетьмана, проте багато з них все ж

здобули хорошу освіту. Так, Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Самойлович, І. Мазепа навчалися в Києво-Могилянській академії. Гетьман Д. Многогрішний був «чоловіком простим», він отримав лише початкову освіту. Отже, до кандидата на пост гетьмана висувалися такі вимоги: а) належати до реєстрових козаків; б) мати досвід управління військовими походами; в) бути православним християнином; г) проживати на території України, не бути «новохрещеним іноземцем»; г) мати непересічні якості, щоб авторитетно вирізнятися з численної кількості реєстрових козаків тощо.

Демократичним був порядок зайняття поста гетьмана. За козацьким звичаєм гетьман обирався на загальновійськовій раді. Історія згадує і про традиційну процедуру вступу гетьмана на престол, зокрема новообраний гетьман ставав на стіл, його плечі покривали військовим прапором. Гетьман і військо складали присягу один одному. Новообраному гетьману вручали символи державної влади – клейноди, булаву, бунчук і печатку. На честь обрання гетьмана салютували з мушкетів. Завершувалася процедура інавгурації молебнем у храмі.

Складовою правового статусу гетьмана є його матеріальне забезпечення. Це були маєтності. Уже з другої половини XVII ст., як зазначає М.В. Журавель, гетьмани стають найбільшими землевласниками. Так, у володіннях І. Мазепи, І. Скоропадського налічувалося приблизно по сто тисяч залежних селян і по двадцять тисяч кріпаків у Росії [195, с. 40, 41].

За традицією гетьман обирався пожиттєво, проте його повноваження могли бути припинені в будь-який час. Загальновійськова рада, керуючись звичаєм, за порушення «давніх прав і вольностей» могла прийняти рішення про усунення гетьмана із займаного ним поста [189, с. 20]. Водночас за традицією особа мала право скласти повноваження гетьмана з власної волі, поклавши булаву на стіл на загальновійськовій раді [319, с. 17]. Починаючи з другої половини XVII ст., російський цар отримав право впливати на строк повноважень гетьмана. Відповідно до статті 7 Переяславської угоди 1659 р., загальновійськова рада не могла усунути гетьмана із займаного ним поста за порушення козацьких звичаїв без санкції царя: «войску без указу царского величества самим гетмана не

переменять» [189, с. 22]. Чимало гетьманів України (І. Брюховецький, Д. Многогрішний, І. Самойлович та ін.), було позбавлено влади за наказом царського уряду. 22 липня 1687 р. гетьмана І. Самойловича без проведення слідства, лише на підставі звинувачень, висловлених В. Голіциним, було заарештовано і призначено покарання у вигляді довічного заслання. За встановлення воєнно-політичного союзу зі Швецією у листопаді 1708 р. загальновійськова рада в Глухові за вказівкою московського царя винесла І. Мазепі смертний вирок. Отже, козацька традиція пожиттєвого обрання гетьмана була умовною.

У юридичній літературі існує ідея про те, що Б. Хмельницький «уперше, прямо і опосередковано, почав висловлювати думку про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу повного володаря України» [685, с. 96]. Так, Б. Хмельницький, присвоївши «титул гетьманича» своєму сину Тимішу, фактично оголосив його своїм правонаступником, проте передчасна смерть сина завадила намірам батька. Після смерті Б. Хмельницького його молодший син Юрій 6 серпня 1657 р. без виборів у шістнадцять років став гетьманом України, проте ще молодим насильно був пострижений у ченці. Гетьман І. Виговський також проводив політику щодо успадкування після нього гетьманства його братом Данилом без жодних виборів. І. Самойлович намагався передати гетьманську владу представникам своєї родини, зокрема синам Семенові, Григорію і наймолодшому Якову. Навіть «найбільш конституційний гетьман» П. Дорошенко, який «дотримувався старих козацьких традицій», обстоював ідею родового успадкування гетьманської влади і намагався «неодмінно» передати титул гетьмана своїм нащадкам – сину і внуку [189, с. 22]. Отже, гетьмани України намагалися утвердити традицію спадкового глави держави подібно тому, як це було в країнах Європи, проте цього не сталося.

Постає питання: що завадило їм це зробити? На нашу думку, не утвердження спадкового монарха спричинено таким: 1) статус гетьмана як глави держави виник у результаті козацької демократії, тому козацька старшина і козаки не бажали втрачати установчі права в процесі формування органів

публічного влади; 2) виборність гетьмана забезпечувала козацтву гарантії політичної свободи; 3) традиція виборності глави держави має глибокі традиції, оскільки існувала на території України ще з часів віча Київській Русі, і була прийнятна для ментальності українців; 4) у встановленні спадкової влади гетьмана не були зацікавлені Польща і Росія, які повсякчас намагалися вплинути на процес обрання нового глави держави в Україні.

Важливим складовим конституційно-правового статусу гетьмана як глави держави є його повноваження. Аналіз джерел права [706; 175; 685] свідчить про те, що звичай надавав гетьману більше повноважень, ніж будь-який урядовий акт чи договір. З розвитком гетьманства повноваження глави держави здобували все ширшу регламентацію. Статті про устрій Війська Запорізького 1648 р. стали першим конституційним актом, що закріпив за гетьманом значно ширші повноваження, ніж були до цього. Сучасники так охарактеризували обсяг повноважень Б. Хмельницького: «У них радить гетьман і що їм гетьман повеліває робити, те вони роблять» [685, с. 95]. Повноваження гетьмана регламентувалися також постановами загальновійськової і старшинської рад. Здебільшого такі акти ухвалювалися щодо розширення обсягу повноважень гетьмана в період війни чи підготовки до неї, укладення миру тощо.

Д. Дорошенко писав, що «влада гетьмана була дуже велика: від нього залежало роздавання земельних маєтностей за службу й за «військові заслуги», а також призначення на посади» [175, с. 114]. Як свідчать джерела, державна чи військова служба не була виключною підставою надання гетьманом землі у володіння чи власність. Так, відомо, що Б. Хмельницький своїми універсалами надав Флорівському та Печерському монастирям у володіння нові земельні угіддя з декількома селами, заборонивши селянам цих сіл вступати в лави козаків [587, с. 207]. Це вказує на те, що гетьман як глава держави фактично був верховним розпорядником землі. В.А. Смолій, аналізуючи правління гетьманів І.Самойловича та І. Мазепи, зазначає про «різке збільшення ними форм земельного володіння, ведення панщини і збільшення податків» [706, с. 17 – 18]. Отже, обсяг повноважень гетьмана поширювався практично на всі сфери

державно-суспільних відносин, незважаючи на те, що періодичне укладення польсько-українських і російсько-українських договорів було спрямоване на обмеження влади гетьмана. Як приклад можна навести «Глухівські статті» (1669 р.) Д. Многогрішного, «Конотопські статті» (1672 р.) І. Самойловича, «Коломацькі статті» (1687 р.) І. Мазепи [175, с. 114] тощо.

Вчені доводять, що це був період боротьби за козацьку державу на двох фронтах: внутрішньому і зовнішньому. З одного боку, це боротьба за визнання Української держави, формування її політичного устрою, а з іншого – за утвердження її суверенітету в міжнародних відносинах [520, с. 29]. Внутрішні суперечки між козацькою старшиною за гетьманську булаву супроводжувалися поступовим посиленням впливу спочатку польського, а потім російського уряду. Так, Б. Хмельницького козацька рада обрала на пост гетьмана самостійно, без будь-яких зовнішніх санкцій, натомість 73-річного миргородського полковника Данила Апостола 1 жовтня 1727 р. було обрано на пост гетьмана Лівобережної України в присутності царського міністра Ф.В. Наумова, який оприлюднив «дозвіл» царського уряду на проведення цих виборів [114, с. 525]. І все ж, Українська держава на чолі з гетьманом, незважаючи на вплив Росії і Польщі, утримувала власне військо, самостійно встановлювала збори і податки, керувала фінансами, мала власний адміністративний і судовий устрій, свою систему права.

Таким чином, генеза конституційно-правового статусу гетьмана як глави Української держави характеризується тим, що: а) гетьман як глава держави є результатом суто національного державотворення, що підтверджує політичну здатність української нації будувати власну державність; б) гетьман за своїм правовим статусом наближений до статусу президента, а не монарха, на що вказує його виборність на загальних зборах козаків, строковість обіймання посади, відповідальність за свою посадову діяльність; в) основою формування правового статусу гетьмана, в умовах відсутності конституційної бази, стало козацьке звичаєве право, міждержавні україно-польські та україно-російські договори; г) гетьман України не мав абсолютної влади, що зумовлено наявністю загальновійськової та старшинської рад, укладенням міждержавних договірних

зобов'язань; д) правовий статус гетьмана з його демократичними традиціями організації та діяльності виявився настільки близьким ментальності українців, що формат його політичного відновлення мав місце і на початку ХХ ст.

Абсолютна монархічна влада (російська та австрійська (з 1867 р. Австро-Угорська) імперії) (II пол. XVIII ст. – 1918 р.) становить п'ятий етап генези правового статусу глави держави в Україні. Учені О.І. Гуржій, О.П. Реєнт стверджують, що «жоден із трьох останніх гетьманів уже не міг протидіяти антиукраїнській політиці абсолютистської монархії в Росії» [154, с. 222]. Доба гетьманщини фактично добігла свого кінця. На початку ХІХ ст., унаслідок ліквідації Гетьманщини і Запорозької Січі, трьох поділів Польщі українські землі ввійшли до складу Російської та Австрійської імперій. Росія володіла Слобожанщиною, Лівобережжям, Правобережжям і Півднем. Після приєднання до Російської імперії українських земель їх було поділено на три генерал-губернаторства. Очолював її генерал-губернатор, якого призначав і звільняв імператор, він мав практично необмежену владу в Україні (військову, адміністративну, судову, фінансову). Перетворення України на частину Російської імперії зумовило поширення юрисдикції правового статусу російських самодержців в Україні. Інші українські території (Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття) стали частиною Австрійської імперії. У 1772 р. Галичина, а в 1775 р. Буковина відійшли до складу Австрії – другої за територією держави в Європі [419, с. 44, 45]. Відтак, постає питання: чи можливий був на окупованій території розвиток національного глави держави? Якщо так, то який?

Відповідь на це питання намагався дати директор Буковинського інституту в Аугебурзі (Німеччина) Ортфрід Котціан, який писав: «Буковина потрапила під зверхність Австрії за часів абсолютизму. Тобто ситуацію того часу не можна оцінити з національної точки зору, оскільки національне питання чи національні рухи не відіграли жодної ролі. Із сучасної точки зору на історію, політика ... Австрійської імперії була імперіалістичною у повному розумінні цього слова, оскільки головною метою було збільшення розмірів та влади рейху або імперії... Абсолютизму не притаманне опитування народу. Ні султан [частина Буковини до

1775 р. була територією Туреччини – Г.З.], ні цар не надавав населенню можливості вирішувати, якого правителя воно бажало б мати» [323, с. 649]. Ця держава була імперіалістичною за своїм духом, вона насаджувала свій спосіб владарювання [171, с. 113]. Перетворення українських земель на адміністративні одиниці Австрійської імперії (згодом Австро-Угорської імперії) зумовило поширення юрисдикції імператорів династії Габсбургів [209, с. 66]. Отже, в Австрійській, а з 1867 р. Австро-Угорській імперії в умовах монархічної влади Габсбургів, а також в абсолютиській Російській імперії, прісікався будь-який національний державотворчий процес. За таких обставин унеможлилювалася генеза конституційно-правового статусу національного глави держави.

Боротьба за утвердження національного глави держави в Україні в 1917 – поч. 1920-х рр. становить шостий період генези правового статусу глави держави в Україні. Помилковою є думка, що першим Президентом України був М.С. Грушевський. Він очолював Центральну Раду України і на пост президента ніколи не обирався, оскільки Конституція УНР від 29 квітня 1918 р. не встановила такого поста [681, с. 355]. Повноваження глави держави, відповідно до пункту 35 Конституції УНР, належали Голові Всенародних Зборів [557].

Важливим державотворчим моментом становлення правового статусу глави держави в цей період було обрання гетьманом України 29 квітня 1918 р. на всеукраїнському З'їзді Союзу землевласників П.П. Скоропадського. Новообраний глава держави в цей же день оприлюднив «Закони про тимчасовий державний устрій України», в основу яких було покладено ідею короткочасної міцної влади [220, с. 350]. Диктаторські повноваження гетьмана зумовлювалися тими обставинами, в яких перебувала країна [154, с. 33]. За «Законами про тимчасовий державний устрій України» влада управління належала «виключно Гетьману України в межах усїєї Української держави». Гетьман призначав і звільняв весь склад уряду, керував зовнішньою політикою, був «Верховним Воєводою Української Армії і Флоту», оголошував військовий стан, здійснював помилування тощо [220, с. 350, 351].

Одні вчені вважають П.П. Скоропадського диктатором, інші – продовженням гетьмансько-монархічних традицій, проте сам гетьман відкидав усі звинувачення в узурпації влади [154, с. 33, 34]. 1 серпня 1918 р. за ініціативою П.П. Скоропадського було ухвалено «Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Ясновельможного пана Гетьмана всієї України». У зазначених випадках владні повноваження переходили до колегії верховних правителів держави. Із трьох її членів одного визначав гетьман, ще по одному – Державний сенат і Рада Міністрів. Голову колегії призначав гетьман [599].

Гетьман П.П. Скоропадський був патріотом української державності, про що свідчить аналіз нормативно-правових актів тієї пори. Наприклад, «Закон Ради міністрів Української Держави про відновлення українського козацтва» від 10 серпня 1918 р. [212], «Закон Ради міністрів Української Держави про відкриття чотирьох кафедр українознавства у Харківському та Новоросійському державних університетах» від 28 вересня 1918 р. [211] тощо. Загалом за неповних вісім місяців уряд прийняв понад п'ятсот законів, які були спрямовані на зміцнення і відродження української державності, проте цього не сталося. Гетьманщина була знищена могутнім селянським повстанням на чолі із С. Петлюрою, яке знищило армію П. Скоропадського [620, с. 24]. Внутрішня нестабільність та зовнішня воєнна загроза, зокрема наступ більшовиків, змусили гетьмана поступитися владою на користь директорії. Підтвердженням цього є «Постанова Ради міністрів про зняття з себе повноважень і передачу влади Директорії» від 14 грудня 1918 р. [469]. Складність дослідження Директорії УНР полягає в тому, що жодного документа, який би визначав її правовий статус, не було прийнято, хоча передбачалося створення президентсько-парламентської республіки з Главою Держави (президентом) і парламентом [215, с. 204]. Отже, гетьман як юридична форма глави держави є вдалим досвідом національного державотворення, оскільки і за формою, і за змістом є зразком національного державотворення.

Наступний період генези правового статусу глави держави окреслюється межами радянського періоду (1922 – 1990 рр.). Вхідження України до складу

СРСР зумовило підпорядкування державотворчого процесу радянській доктрині. Незважаючи на те, що після жовтневого перевороту 1917 р. більшовики висловилися за республіку, статус президента як глави держави, був неприйнятним для радянської ідеології, оскільки юридично пов'язаний з поділом гілок державної влади.

Більшовицька влада вкрай критично ставилася не тільки до одноособового «глави держави», а й безпосередньо до цього терміна, вважала його правовим пережитком і неприйнятним в умовах колективного управління державою [354, с. 4]. Упродовж усього радянського періоду в жодному правовому акті чи навіть у його проекті термін «глава держави» не згадується. Навіть Сталін у доповіді про проект Конституції СРСР 1936 р. завбачливо його оминув. Уперше нормативне закріплення його спостерігаємо в статті 127 Закону СРСР «Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР» від 14 березня 1990 р. № 1360–І: «Главою Радянської держави – СРСР є Президент СРСР» [483].

Інститут глави радянської держави покладался на «Президію Верховної Ради СРСР» [167, с. 49; 576, с. 531], а в Україні – на Президію Верховної Ради УРСР, яку можна вважати правонаступницею Президії Центрального Виконавчого Комітету (1924 р.) і Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (1929 р.) [220, с. 431, 434]. Водночас де-факто главою СРСР були генеральні секретарі компартії. «В СРСР, – як доводить В.О. Чіркін, – населення правильно вважало істинним главою держави Й.В. Сталіна [663, с. 17]. Поодинокі ідеї щодо радикального реформування інституту глави в радянській державі, зокрема М.С. Хрущовим (1962 р.), залишилися не реалізованими [167, с. 49]. Отже, доходимо таких висновків: а) генеза конституційно-правового статусу глави держави в радянській Україні де-юре знайшла вияв у такій юридичній формі як Президія певних органів державної влади (ЦВК, ВУЦВК і Верховної Ради УРСР), де-факто – в інституті Генерального секретаря компартії; б) президія – нетрадиційний глава держави як для правової системи в цілому, так і

для ментальності українського народу, у пам'яті якого збереглася князівсько-гетьманська ідентифікація правового статусу глави держави.

Утвердження інституту президента завершує генезу конституційно-правового статусу глави держави в Україні (1991 р. – донині). Статус президента в Україні встановлений законами Української РСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» [483, ст. 445], «Про Президента Української РСР» [493, ст. 446] і «Про вибори Президента Української РСР» від 5 липня 1991 р. [475, ст. 450]. Конституційно-правовий статус Президента України визначався цими Законами як «найвища посадова особа Української держави» та «глава виконавчої влади», натомість за Конституційним договором від 8 червня 1995 р. – це був «глава держави і глава державної виконавчої влади України» (стаття 19) [8, ст. 133]. Конституція України від 28 червня 1996 р. вкрай загально визначила його статус: «Президент України є главою держави і виступає від її імені» (частина 1 статті 102). Конституційно-правовий статус Президента України в період незалежності держави зазнав певних змін, зумовлених утвердженням тієї чи іншої форми державного правління, зокрема таких форм республік як: президентсько-парламентська (з 1991 р. по грудень 2005 р.; з жовтня 2010 р. по лютий 2014 р.); парламентсько-президентська (з січня 2006 р. по вересень 2010 р.; з березня 2014 р. по сьогоднішній день), що зрештою позначилися і на його компетенції.

Узагальнюючи наведене, доходимо таких висновків:

1) генеза конституційно-правового статусу глави держави на території України становить вісім етапів: утвердження одноосібної публічної влади в додержавний період (від давніх часів до IX ст.); князівська влада Київської Русі і Галицько-Волинської держави (IX – XIII ст.); монархічна влада Литовської держави і Речі Посполитої (XIV – поч. XVII ст.); гетьманська влада (40-ві рр. XVII ст. – 1764 р.); абсолютна монархічна влада (російська та австрійська (з 1867 р. Австро-Угорська) імперії) (II пол. XVIII ст. – 1918 р.); боротьба за утвердження національного інституту глави держави в Україні (1917 – поч. 1920-х рр.); глава

держави радянського періоду (1922 – 1990 рр.); інститут президента в незалежній Україні (1991 р. – донині);

2) конституційно-правовий статус глави держави в Україні зазнав не тільки політичної та юридичної деформації, а й нерідко його утвердження і розвиток унеможливлувалися у зв'язку із загарбанням українських територій;

3) правовий статус вождів слов'янських союзів племен – каганів, конунгів – склав основу формування конституційно-правового статусу князя як глави Давньоруської держави. Регламентация його статусу здійснюється на основі звичаєвого права, рішень віче і князівської правотворчості;

4) правовий статус глави держави в Литовсько-руський період не був національним за своїм змістом, він був привнесений (насаджений) ззовні;

5) з утворенням Речі Посполитої (1569 р.) українські землі втратили ознаки державності. Правовий статус короля Речі Посполитої в повному обсязі поширювався на українські території, що унеможливило можливість навіть латентного розвитку правового статусу національного глави держави;

6) правовий статус гетьмана є зразком національного державотворення, він наближений до статусу президента, а не монарха, про що свідчать виборність, юридична відповідальність, наявність загальновійськової ради;

7) юридична форма глави держави Австрійської (а з 1867 р. Австро-Угорської) і Російської імперій, де монарх наділявся абсолютними повноваженнями, була неприйнятна для ментальності українців, оскільки ні Давньоруські князі, ні гетьмани України не мали абсолютних повноважень;

8) генеза конституційно-правового статусу глави держави в радянській Україні де-юре знайшла свій вияв у такій юридичній формі як Президія Центрального Виконавчого Комітету, Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Верховної Ради УРСР), де-факто – в інституті Генерального секретаря комуністичної партії. Це був приклад нетрадиційного глави держави не тільки для правової системи загалом, а й для ментальності українського народу.

2.3. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї

Політична компаративістика, як доводить німецький учений Клаус Байме, відкриває широкі можливості для реального аналізу відповідності змін викликам та історичним традиціям певних політичних систем [47]. В аспекті дослідження генези конституційно-правового статусу глави держави маємо дати відповідь на питання: в чому полягає особливість трансформації статусу глави держави в країнах цієї правової сім'ї і чим викликана така трансформація.

Обґрунтовуючи відповідь на зазначене питання, вкажемо, що з розпадом Римської імперії (VI ст.) була зруйнована система правових відносин, норми римського права втратили свою легітимність, їх виконання та реалізація більше не забезпечувалися імперським державним впливом. Тогочасні держави змушені були формувати нову систему регуляторів суспільних відносин. Правовою основою формування публічного статусу глави держави в територіальних межах, що нині окреслюються кордонами країн романо-германської правової сім'ї, стали звичаї тих союзних об'єднань, які зуміли розвинути свою державність. В Європі, як доводять учені, аж до другої половини XI ст. основні риси звичаєвого права мали локальний характер, а родові зв'язки були визначальними і виступали першочерговою гарантією правового статусу [53, с. 279]. Обрання певної особи правителем держави відповідно до вимог звичаїв предків не тільки легітимізувало його правовий статус, а й зумовлювало наповнення його реальним змістом.

Початок формування романо-германської правової сім'ї одні вчені відносять до XII – XIII ст. (Д. Рене), інші пов'язують її утвердження з кінцем XVIII ст. (С.С. Алексєєв), тобто з часу появи кодифікаційних актів [53, с. 278]. Утвердження цієї правової сім'ї необхідно пов'язувати з відродженням римського права, що заклало пріоритетність закону з-поміж інших джерел права.

Не втручаючись в доктринальну полеміку щодо визначення поняття «романо-германська правова сім'я», зауважимо, що в нашому розумінні, це не що інше як поєднання на основі спільних закономірностей виникнення, тенденцій

розвитку та функціонування національних систем права. Цим складовим кореспондує й генеза конституційно-правового статусу глави держави, оскільки вона існує як у певних територіальних, так і в часових межах, пов'язаних з функціонуванням національних систем права.

Таким чином, дослідження генези конституційно-правового статусу глави держави в країнах цієї правової сім'ї доцільно класифікувати на певні періоди. Критерієм такої періодизації можуть слугувати: а) джерела нормативної регламентації конституційно-правового статусу глави держави; б) наявність у глави держави абсолютної чи обмеженої влади тощо. Виокремлені критерії є об'єктивними, оскільки однією з ознак романо-германської правової сім'ї, які вирізняють її з-поміж інших правових сімей, є домінування нормативно-правового акта в системі регуляторів суспільних відносин. Водночас застосування другого критерію допоможе визначити не лише ступінь самостійності глави держави в механізмі державного управління порівняно з іншими суб'єктами владарювання, а й дослідити генезу його конституційно-правового статусу.

Генеза конституційно-правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї, на нашу думку, умовно охоплює три періоди:

- 1) період номінальної (обмеженої) монархічної влади (з XII до XV ст.);
- 2) період абсолютної монархічної влади (з XVI – кінець XVIII ст.);
- 3) період зменшення влади глави держави з поступовим переходом до конституційних монархій та республік (кінець XVIII ст. до сьогодні).

Розглянемо перший період. Витоки генези конституційно-правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї відбувалися в умовах завершення процесу феодалізації. Це означало, що вся земля перебувала у володінні великих землевласників (феодалів). Іншою важливою особливістю генези статусу глави держави була феодальна роздробленість, в умовах якої сильна місцева знать намагалася відмежуватися від впливу короля.

Особливістю було й те, що монарх вибудовував свою політичну владу відносно феодалів шляхом застосування звичаїв та укладення з ними договорів. Оскільки «середньовічна Європа, – як зазначає О.І. Петрушев, – знала не державу

на територіальній основі, а союзи персонального характеру» [445, с. 23]. Місцеві феодалі, укладаючи такі договори, мали свою мету: визнавали королівську владу в обмін на фактично необмежену їх владу на місцях. Королі були надто слабкими, щоб протистояти сильній місцевій знатті. Учені доводять, що «королівська влада існувала номінально, реальна влада на місцях належала феодалам. Найбільші з них, які отримали свої феоди від короля, вважали себе рівному йому ..., хоча формально числилися його васалами» [376, с. 86, 87]. Невиконання місцевим феодалом наказу короля було не поодиноким явищем.

І в джерелах права наведено підтвердження цього. Так, один земельний магнат Генріх Лев, який володів майже королівською владою в Саксонії і Баварії, у 1176 р. відмовився підтримати короля Фрідріха у військовому поході на ломбардські міста. За наполяганням короля в 1180 р. у Вюрцбурзі з'їзд князів відібрав у Генріха Льва його саксонські й баварські володіння, подаровані монархом, але не зазіхнув на його родинні землі в Брауншвейзі та Люнебурзі. У цьому епізоді примітним є те, що монарх не приєднав до своїх власних володінь імперські землі, подаровані Генріху Льву, а згодом відібрані в нього за непокору. Монарх подарував їх іншим імператорським князям, тому що, навіть будучи монархом, він не міг здійснювати управління без їхньої підтримки [445, с. 24].

Неповнота влади середньовічного монарха підкреслена й тим, що рішення про позбавлення Генріха Льва земельних володінь ухвалив не монарх, а з'їзд князів. Феодал не був притягнутий до юридичної відповідальності за свій непослух королю і не позбавлений привілейованого статусу. Вочевидь, притягнення до юридичної відповідальності знатної особи не можна було здійснювати довільно, а лише на основі певного джерела права. Проте практика і в цьому разі свідчить про обмеженість влади монарха. «Монарх може творити закон, але він не може, – як доводив Г.Д. Берман, – творити його довільно» [52, с. 9]. Таким чином, коло ніби замикалося.

Крім того, існували й інші звичаї, які віддзеркалювали раціональні основи збереження політичної незалежності феодалів від влади короля. Найважливіші з них: «Васал мого васала – не мій васал». Це означало, що король мав право

віддавати наказ своєму васалові герцогу, але через його голову не міг віддавати наказ графові, який виступав васалом герцога. Васал був зобов'язаний сюзерену не лише військовою службою, а й сплатою податків. Водночас сюзерен зобов'язувався надавати йому військову допомогу, захищати інтереси васала в королівському суді. Загалом у середньовічній Західній Європі сюзеренами називали великих землевласників (сеньйорів, баронів, графів, герцогів, князів), а правителя держави – верховним сюзереном [222, с. 116]. Отже, правовий статус монарха середньовічної європейської держави можна визначити як одного із сюзеренів, тобто власника великого феоду, який отримав відповідно до звичаїв і династичної належності політичну владу.

Середньовічні монархи, намагаючись посилити свій статус і таким чином політично «піднятися» над іншими великими феодалами, змушені були шукати дієві способи досягнення цієї мети. Оригінальними щодо цього були німецькі монархи. Вони проголосили Священну римську імперію німецької нації правонаступницею Римської імперії, а себе – спадкоємцями римських імператорів. В.Г. Виноградов з цього приводу зауважив: «... імператори германського походження вважалися прямими нащадками Костянтина та Юстиніана. Фрідріх Барбаросса і Фрідріх II посилались на свої спадкові права, як правонаступники древніх римських імператорів» [103, с. 82, 83]. Отже, римське право становило не тільки історичну, а й генетичну основу формування конституційно-правового статусу німецьких монархів.

Французькі монархи, на відміну від німецьких, не проголошували свою державу правонаступницею Римської імперії, а себе – спадкоємцями її правителів. Поступове зміцнення правового статусу монарха у Франції відбувалося у зв'язку з централізацією державної влади, яка здійснювалася шляхом проведення численних реформ. Французький король Філіп II Август провів такі з них: а) замінив королівськими сеньйоральні суди: відтепер податок за ці послуги надходив до державної казни; б) територіальний поділ держави на адміністративні одиниці бальяжі на чолі з бальями, тобто представниками короля, які отримали право здійснювати судочинство, збирати податки, контролювати

війська місцевих феодалів, завдяки чому зумів перетворити фактично непідконтрольну місцеву знать на звичайних землевласників. Король Людовік IX Святий заборонив міжфеодальні війни і приватне карбування монет. Відтепер королівська казна Франції карбувала загальнодержавні монети (золоті), тоді як Німеччина ввела загальнодержавну монету (пфеніг) у 1495 р. [376, с. 98, 99].

Зміцненню незалежності королівської влади у Франції сприяли й інші нововведення. Так, завдяки утвердженню у Франції королівських судів (XIII ст.) король став юридично невідповідальним. Королівський балій Філіп де Бомануар, аналізуючи статус французького короля в системі публічного владарювання, зазначав, що у Франції «кожен барон є сюзереном у своєму баронстві, але король є сувереном над усіма» [52, с. 472]. Отже, процес централізації державної влади на чолі з одноособовим правителем на кінець XIII ст. не був завершений, проте слова королівського баліі, чітко вказують на тенденцію до такої централізації.

Централізація державної влади передбачала необхідність збільшення кількості чиновників, водночас поширення мережі королівських суддів вимагало кваліфікованих юристів. Звичайно, таке становище актуалізувало появу університетів. Франція серед інших країн континентальної Європи і в цьому разі займала позиції лідера. Так, у Франції станом на 1300 р. було п'ять університетів. Наприклад, Паризький університет було створено в 1150 р., Сорбонський – у 1253 р. [187, с. 19.], натомість у Північній Італії було три університети, у Кастилії – два, у Португалії – один і жодного в Німеччині [445, с. 27]. Європейські монархи, передусім французькі, дбали про вищу освіту, оскільки вони бачили в професійних чиновниках та юристах свою надійну опору, що зрештою також спрацювало на посилення їхнього правового статусу.

Політичне об'єднання Франції відбулося в 1453 р. за часів правління короля Людовіка XI. Перемога над англійцями та політичне об'єднання держави сприяли політичному зростанню могутності французького монарха. Конституційно-правовий статус короля набував реального змісту: а) у державі сформувалась єдина армія французького короля (приватні війська феодалів були заборонені);

- б) юрисдикція королівських судів поширилася на всю територію держави;
- в) податки встановлювалися за ініціативи монарха тощо.

Інші країни романо-германської правової сім'ї також пройшли свій шлях генези конституційно-правового статусу глави держави. Однією з них є Іспанія. Загалом Іспанії як єдиної держави у XII – XIII ст. ще не існувало. Матеріальною основою її утворення, починаючи з другої пол. XV ст., стали такі королівства, як Каталонія, Арагон, а пізніше Кастилія, Ліон та ін. Початок централізації державної влади в Іспанії поклав династичний шлюб між спадкоємцем арагонського престолу Фердінандом і королевою Кастилії Ізабеллою (1474 р.). Арагонський письменник Дієго де Валера у своїй праці «Іспанські хроніки» (1481 р.) називає Ізабеллу королевою Кастилії, Леону, Арагону, Сицилії та інших державних утворень [252, с. 32], але не називає її королевою Іспанії. Це вказує на те, що термін «Іспанія» був досить «хитким» у XV ст., хоча автор його неодноразово використовує в тексті. Проте історик П. Портокарредо ще в 1700 р. констатував, що саме король Фердінанд заснував Іспанську імперію. На нашу думку, конституційно-правовий статус короля Іспанії як глави імперської держави був передусім претензією, ніж реальністю.

Іспанський учений Раймон Тамамес писав, що в Іспанії в XVI ст. централізований державний апарат на чолі з королем не був створений, тому монарх у процесі державного управління був змушений співпрацювати з місцевою знаттю [589, с. 198 – 199]. Проте король через віддаленість територій імперії фактично не контролював місцевих чиновників. Останні, як зазначає П. Жофрей, мали по два роки чекати відповіді на свій лист від короля, щоб узгодити з ним вирішення того чи іншого питання [438, с. 50 – 55.]. За таких обставин король де-факто не спроможний був ефективно керувати своєю імперією, оскільки не завжди чітко орієнтувався навіть в її межах. Англійський учений Г. Кеймен доводив, що не було навіть карти тогочасної Іспанії. Король Філіп лише в 1570 р. «наказав космографу Франциску Домінгету її скласти» [252, с. 230.]. Отже, очевидною є обмеженість влади короля як глави Іспанії.

На такий висновок наводять й інші джерела. Так, Г. Кенігсбергер у своїй праці, присвяченій уряду Сицилії в період правління іспанського короля Філіпа II, згадує лист останнього до віце-короля Неаполя, такого змісту: «На майбутнє, коли посади будуть звільнятися, повідомляйте нас, чи є іспанці, яких можна призначити» [268, с. 50]. Вочевидь тогочасна практика реалізації монархом установчих повноважень не передбачала його прямого втручання в процес формування місцевої адміністрації.

Що стосується питання отримання корони, то в державі існував династичний порядок престолонаслідування, титул короля успадковували виключно члени монаршої родини. Поширеною була практика дарування титулів майбутньому спадкоємцю. Наприклад, король Філіп отримав титул корони Сицилії і Неаполя у день свого одруження (1554 р.) [252, с. 217]. Це сталося за декілька років до набуття ним статусу короля Іспанії. Правозастосовним актом отримання такого титулу була постанова чи грамота короля. Таким чином, правовий статус короля Іспанії ґрунтувався на звичаях, проте цей статус змінювався не рідко з волі самого монарха.

Що стосується генези конституційно-правового статусу глави держави в Нідерландах, то історично склалося, що ця країна була під владою Бургундської герцогської корони, після падіння якої (XV ст.) вона перейшла під протекторат Габсбургів, пізніше – їх іспанської гілки [676, с. 141]. За таких обставин генеза національного глави держави у виокремлений період була унеможливлена.

У XI – XII ст. на геополітичній карті континентальної Європи не існувало такої держави, як Бельгія, її територія на той час входила до складу Фландрії. Це була монархічна держава, управління якою здійснювали графи. Учений Г.Д. Берман зазначав, що графи Фландрії «були королями в усьому, крім титулу» [52, с. 512]. Династичний порядок спадкування влади правителя держави нерідко супроводжувався боротьбою за престол. На нашу думку, це свідчить про слабкість центральної системи влади і нестійкість правової системи держави. Дійсно, правовий статус графів-правителів визначався статутами миру, кодифікованими збірниками звичаїв – *coutume generale* та іншими правовими

актами [52, с. 513], проте не було єдиного конституційного акта, норми якого регламентували б правовий статус глави держави. Загалом, як свідчить історія, генезі правового статусу правителів Фландрії не характерний процес поступального зміцнення їх статусу, оскільки рівень авторитету правителів і ступінь концентрації влади в них залежали від особистих якостей кожного.

Узагальнюючи генезу конституційно-правового статусу глави держави в країнах цієї правової сім'ї в період з XII по XV ст., доходимо висновків:

а) інтенсивність процесу формування конституційно-правового статусу глави держави у країнах континентальної Європи була різною: Франція успішно торувала цей шлях першою, Німеччина із значним запізненням вторила першій. Фактично спільна традиція утвердження конституційно-правового статусу глави держави, яка генетично базувалася на римському праві, релігійній єдності, а також територіальній близькості, торгово-економічній сув'язі, соціально-становій подібності та приблизно однаковому рівні правосприйняття європейськими народами, забезпечила не лише формування однакової юридичної форми глави держави – монарха, визначила векторну спрямованість такого розвитку: від номінального правителя до одноособового правителя держави, а й сприяла змістовному наповненню його правового статусу як глави держави;

б) процес формування конституційно-правового статусу глави держави в континентальній Європі ускладнювався феодалною роздробленістю, тому королі змушені були виборювати свій конституційно-правовий статус не стільки в зовнішній боротьбі, скільки в боротьбі внутрішній, тобто з місцевою знаттю;

в) правовий статус глави держави висновувався знизу–доверху, тобто з численної кількості джерел, якими були звичаї, сюзерено-васалітетні договори, збірники права і закони, а не шляхом разового ухвалення конституційного або іншого кодифікованого правового акта;

г) процес середньовічної централізації державної влади в країнах романо-германської правової сім'ї супроводжувався зміцненням конституційно-правового статусу глави держави, а не парламенту, що зумовило утвердження абсолютизму.

Встановлення абсолютної монархічної влади становить другий період генези конституційно-правового статусу глави держави в континентальній Європі (XVI – кінець XVIII ст.). «Держава втілюється інститутом влади» [445, с. 23]. Глава держави став саме тим інститутом влади, який ознаменував перехід від станово-представницької до абсолютної монархії. «Абсолютна монархія (лат. *absolutus* – необмежений, безумовний) – різновид монархічної форми правління, який характеризується юридичним і фактичним зосередженням всієї повноти державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), а також духовної (релігійної) влади в руках монарха [554, с. 4].

Франція стала першою країною романо-германської правової сім'ї, в якій монарх набув статусу абсолютного монарха. Вершина абсолютизму у Франції окреслилася правлінням короля Людовіка XIV. Так, усі правові акти в державі, у тому числі й закони, набирали чинності лише за підписом короля. Французький парламент з 1673 р. був позбавлений важливих важелів впливу на монарха – права заперечувати королівські закони. Що стосується виконавчої влади, то Людовік XIV оголосив сам себе «першим міністром», тому особисто розпоряджався державними коштами. «Паризький парламент (вищий суд країни) був позбавлений свого політичного значення... У 1688 р. Людовік XIV з'явився в Паризькому парламенті і власноручно відер сторінки протоколів періоду Фронди: «Ви гадали, панове, що держава – це ви? Держава – це я!» [376, с. 136 – 137], Всеволодність абсолютизму знайшла свій вияв у тому, що монарх та члени королівської родини перебрали на себе функцію суддівського провадження в будь-якій справі, що призвело до остаточної концентрації влади в руках корони.

Завдяки вибудованій державно-владній системі, абсолютна влада королів Франції проіснувала до Великої Французької революції і завершилася правлінням Людовіка XVI. І все ж практика підтверджує, що абсолютизм правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї, на відміну від країн традиційної правової сім'ї, не є стійким і довготривалим. Становлення абсолютних монархій у країнах романо-германської правової сім'ї не було одномоментним. У німців національна свідомість зародилася в епоху Реформації

(XVI ст.), тобто з часу появи єдиної німецької мови. Енциклопедист Ісідор Севільський стверджував, що «народи народжуються з мови, а не мова з народу» [232, с. 23]. У німецького народу, починаючи з XVI ст., утвердилася єдина мова, а національно-державна єдність – ні. Навіть у 1796 р. І. В. Гете і Ф. Шиллер скептично запитували: «Німеччина? Але де ж вона знаходиться?» [445, с. 6]. Відповідь на це питання дав Отто фон Бісмарк у 1871 р. Правовою основою утворення Німеччини та утвердження конституційно-правового статусу глави держави стала Конституція 1871 р. Але це було згодом.

Водночас постає питання: чи відбулося утвердження абсолютизму монаршої влади на території сучасної Німеччини в період з XVI по XVIII ст.? Якщо так, то яких форм і змісту набуло це політико-правове явище? Формуючи відповідь на питання, зауважимо, що в XVI ст. Німеччина була роздроблена, до її складу і надалі входило понад 200 державних утворень, тим не менше поняття «імперія», як доводять учені, «вже регулярно пов'язують з німецькими землями [232, с. 209, 210.], зокрема з Пруссією та Австрією [580, с. 109].

На рубежі XVI – XVII ст. Австрія була роздробленою. Повноваження австрійських королів обмежувалися місцевими ландтагами і сеймами [376, с. 149]. Вони обирали намісників провінцій, яких формально затверджував король Австрії. Король фактично не втручався в складну станову систему судових органів. Отже, повноваження австрійського монарха не були абсолютними. Проте, починаючи з другої половини XVII ст., відбуваються кардинальні зміни, спрямовані на централізацію державної влади. Династія Габсбургів проводить численні реформи з метою концентрації державно-владних повноважень у короля, його дорадчого органу – Таємної ради, виконавчого органу – придворної канцелярії, військової канцелярії. Це супроводжується кодифікацією законодавства, завдяки чому поступово сформувалася єдина система права. У результаті цього реформи зумовили послаблення місцевих органів і посилення загальноавстрійських. Важливим аспектом стало використання Габсбургами ідеологічних засад обґрунтування необхідності концентрації влади в руках корони, необхідністю забезпечення реалізації загальнонаціональних інтересів

[580, с. 110], хоча Австрія за своїм національним складом, на відміну від Пруссії, була багатонаціональною державою, тому не зрозуміло, про яку саме національність передусім йдеться.

Уособленням вершини австрійського абсолютизму є постать монарха Йосифа II Габсбурга, якому вдалося не лише максимально сконцентрувати владу в руках корони, а й, скориставшись поділом Польщі, розширити кордони Австрії. Після Росії і Франції, Австрія стала третьою за населенням (20 млн осіб) державою в Європі [376, с. 149].

Іншою великою державою романо-германської правової сім'ї була Прусія. Вона займала дві третини території Німецької імперії [232, с. 13]. Найбільші німецькі князівства, зокрема Пруссія та Австрія, у XVII – XVIII ст. де-факто перетворилися на самостійні й незалежні державні утворення. Це був період номінальних повноважень німецького імператора та локального абсолютизму німецьких кюрфюрстів-князів. Останні висували низку вимог до новообраного імператора: а) не порушувати інститут виборності імператора (заборонялося спадкування престолу); б) поважати незалежність кюрфюрстів, зокрема не втручатися в їхні справи щодо здійснення влади на місцях, встановлення і збору податків, судочинства, укладення міжкнязівських і міждержавних угод, ведення війни чи укладення миру, карбування монет, сповідання релігії; в) вирішувати загальноімперські справи на князівських з'їздах тощо.

І все ж «німецький абсолютизм», порівняно з класичним французьким, так і не досягнув тієї повноти одноособової монаршої влади, якої було досягнуто королем Людовіком XIV. Пруський король Фрідріх Вільгельм I, правління якого прийнято вважати вершиною німецького абсолютизму [232, с. 349], так і не став повновладним та єдиним носієм верховної влади в державі. Цьому заважали імперський рейхстаг, прусський ландтаг і федеральний імператор. Проте обсяг повноважень останнього суттєво обмежувався «виборчими капітуляціями», ідейними натхненниками укладення яких були німецькі князі-курфюрсти.

Генеza конституційно-правового статусу глави держави в Німеччині надалі могла висновуватися фактично з двох інститутів влади: або із

загальнофедерального глави держави – імператора, або з інституту локального князя-курфюрста. Конституція Німеччини 1871 р. встановила: «Головування в союзі належить королю Пруссії, який має титул Німецького імператора» (стаття 11). Наведений правовий акт визначив конституційно-правовий статус глави держави Німеччини майже на п'ятдесят наступних років.

Таким чином, аналіз наведених та інших першоджерел права свідчить про те, що конституційно-правовий статус глави держави у Франції та Німеччині в епоху абсолютизму відрізнявся не лише ступенем та суб'єктами концентрації державної влади в руках корони, а й наслідками такого владарювання. Після смерті короля Людовіка XIV, який неодноразово говорив: «Після нас, хоч потоп», борги Франції в тридцять два рази перевищували щорічний дохід держави, натомість прусський король Фрідріх Вільгельм I залишив сильну державу, консолідовану організацію державного управління, наповнену казну [232, с. 379].

Утвердження абсолютизму в Іспанії відбувалося в період правління короля Карла V, влада якого, завдяки реформам, набула реального змісту в Арагоні, Барселоні, Валенсії, Леоні й Кастилії. Карл V фактично одноособово управляв державою. Парламент, тобто кортеси, він майже не скликав, тому закони та інші правові акти ухвалював одноособово. Йому була підпорядкована складна система бюрократичного апарату держави. Призначення чиновників на посади та їх звільнення здійснювалися за його розпорядженням. Він мав необмежений контроль над судовою сферою. Отже, у руках корони була зосереджена вся повнота центральної влади. Французький учений П'єр Вілар у своїй праці «Історія Іспанії» писав, що Карл V, здобувши перемогу над «комунерасами» – членами міської общини, які відстоювали міське право, підпорядкував собі місцеву владу [102, с. 49]. Отже, у руках корони була зосереджена центральна і місцева влада, завдяки чому відбулась «централізація» влади і статусу глави держави в Іспанії. Так, уперше титул «короля Іспанії» офіційно отримав Філіп II – син Карла V.

У XVII – XVIII ст. політика «регалізму» [102, с. 49], яка активно проводилася іспанськими монархами, була спрямована на посилення світського контролю над церквою. Завдяки цій політиці зменшувався вплив церкви на главу

держави, що сприяло зміцненню його конституційно-правового статусу. Абсолютна монархія – це форма державного правління, яка, на нашу думку, породжує спочатку гордість, а потім сором і страх. Справа в тому, що абсолютизм традиційно пов'язується з централізованою міцністю держави, що є прийнятним для кожної нації, проте законодавча необмеженість одноособової влади монарха призводить до значного зростання бюрократичного апарату, необґрунтованого витрачання державних коштів, що зумовлює необхідність збільшення податкового тиску на незахищені верстви населення. Так, піддані Франції періоду абсолютизму були «обтяжені майже сімома тисячами загальнодержавних податків і повинностей», значна частина яких витрачалася на «утримання королівського двору» [363, с. 281]. Об'єктивним наслідком такої податкової політики є соціальне загострення, яке вигідне опонентам монарха, тобто буржуазії.

Існувало два способи обмеження влади монарха: еволюційний і радикальний. Спільним для них було ухвалення нормативно-правових актів, які змінювали конституційно-правовий статус глави держави, відмінним – умови, порядок і суб'єкти ухвалення цих актів. Як свідчить історія, наприкінці XVIII ст. зміна конституційно-правового статусу глави держави в низці країн романо-германської правової сім'ї відбулася в радикальний, тобто революційний, спосіб. Наведене дає відповідь на питання: чому низка революцій, які відбулися двісті – триста років тому в Західній Європі, називаються буржуазними, а також, якими чинниками викликана необхідність зміни правового статусу глави держави?

Узагальнюючи генезу конституційно-правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї в період з XVI до XVIII ст., доходимо висновків: а) процес набуття конституційно-правового статусу глави держави з абсолютною владою відрізнявся не лише ступенем, часовими межами та суб'єктами концентрації державної влади в руках корони (імператор, король, князь), а й політико-правовими наслідками такої концентрації (наприклад, буржуазна революція у Франції, утворення єдиної національної держави Німеччини тощо); б) набуття конституційно-правового статусу глави держави з абсолютною владою здійснювалося завуальовано, здебільшого завдяки

проведенню численних реформ, унаслідок яких вся повнота державної влади поступово концентрувалася в руках корони. Відтак, нормативно-правовою основою набуття главою держави таких повноважень були не конституції, а правові акти, ухвалені безпосередньо монархами; в) поступове набуття монархами конституційно-правового статусу глави держави з абсолютною владою свідчить про еволюційність цього процесу.

Третій період генези конституційно-правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї (кінець XVIII ст. і донині) характеризується зменшенням влади глави держави з поступовим переходом до конституційних монархій та республік.

У кінці XVIII ст. Франція ознаменувалася радикальними подіями політичного характеру, що призвели до буржуазної революції. Конституційні акти, що регулярно ухвалювалися у Франції в XIX ст., зумовили неодноразову зміну юридичної форми глави держави. Конституція Франції 1791 р. стала нормативною основою заміни абсолютизму конституційною монархією. Особа короля за цією Конституцією була «недоторканна і священна; він носить титул короля французів. У Франції немає влади, що стоїть над законом. Король владарює лише на основі закону, і лише ім'ям закону він може вимагати покори» [311]. Отже, монарх зобов'язувався діяти лише в межах закону і під контролем парламенту. Король мав право вето на всі закони парламенту, крім фінансових і конституційних [138, с. 516]. Виконавча влада була в руках короля і дворян, законодавча і судова – у великої буржуазії. Проте Декретом Національних зборів від 25 вересня 1792 р. Франція була проголошена республікою, що зумовило ухвалення в 1793 р. нової Конституції, за якою Конвент став вищим органом законодавчої і виконавчої влади [363, с. 290, 291].

Наступна суттєва зміна конституційно-правового статусу глави держави була пов'язана з ухваленням Конституції Франції від 22 серпня 1795 р., що зумовило появу такої юридичної форми глави держави, як Директорія. Вона обиралася законодавчим органом шляхом таємного голосування у складі п'яти осіб із щорічною заміною однієї з них. Директорія здійснювала державне

управління, визначала внутрішню і зовнішню політику держави, реалізовувала установчі повноваження щодо вищих посадових осіб держави тощо.

Ухвалення в грудні 1799 р. Конституції Франції стало нормативною основою утвердження замість Директорії консульської форми глави держави. Відповідно до положень статті 39 цієї Конституції, із трьох консулів перший консул (Наполеон Бонапарт) володів фактично диктаторськими повноваженнями. І все ж де-юре це був період колегіального глави держави.

Конституція Франції 1804 р. закріпила одноособовий інститут глави держави. Відтепер імператору Франції Бонапарту Наполеону належала виконавча влада, йому були підконтрольні не тільки Висока і Таємна ради, а й католицька церква. Французькі вчені А. Демішель, Ф. Демішель, М. Пикемаль стверджують, що для «Франції характерна наявність постійних авторитарних традицій» [169, с. 47], наприклад, «бонапартизм», «деголізм» тощо.

Відречення імператора Наполеона від престолу (1814 р.) відкрило шлях до реставрації династії Бурбонів (1814 – 1830 рр.). Це був період конституційно-парламентської монархії. Главою держави відповідно до Конституційної Хартії (1814 р.) був король, який оголошувався «священною» і «недоторканною» особою. З огляду на те, що цей правовий акт був открийований особисто королем Людовіком XVIII, конституційно-правовий статус глави держави був досить вагомим, зокрема, він затверджував й оприлюднював закони; видавав укази, що мали силу законів; призначав і звільняв вищих посадових осіб; формував уряд; оголошував війну, укладав мир і затверджував міжнародні договори; мав статус верховного командувача військових сил тощо [363, с. 302, 303]. Конституція Франції 1830 р., визнавши монарха главою держави, скоротила обсяг його повноважень. Відтепер він не мав права ухвалювати укази, що мали силу законів, уряд формувався парламентом, і був відповідальний перед ним, а не монархом.

Наступна суттєва зміна конституційно-правового статусу глави держави відбулася у зв'язку з ухваленням у 1848 р. Конституції, яка проголосила Францію республікою на чолі з президентом. Першим президентом на європейському континенті став Луї Наполеон Бонапарт 20 грудня 1848 р. Інші конституції

Франції, які були ухвалені в 1875 р., у 1946 р., і в 1958 р. (чинна), і надалі регламентували існування такої юридичної форми глави держави, як президент [251, с. 325]. Таким чином, генеза конституційно-правового статусу глави держави у Франції ознаменувалася низкою юридичних форм глави держави, окремі з яких (конвент, директорія) є нетрадиційними для правової системи країн романо-германської правової сім'ї. Політичний досвід Франції XVIII – XIX ст., як стверджує Є.М. Кожокін, мав виняткове значення для світового розвитку, він нерідко виступав як модель для інших країн [264, с. 3, 4].

Нормативною основою регламентації конституційно-правового статусу глави держави в Німеччині стали конституційні акти, наприклад, Конституція Німеччини (1871 р.), що діяла до 1919 р. Конституційно-правовий статус Німеччини за цим документом визначався як «союз держав», тобто імперія у складі 22 монархій і трьох вільних міст. Президентство в союзі, відповідно до статті 11 цієї Конституції, належало королю пруському, який отримав титул німецького імператора [251, с. 28]. У цій Конституції не було жодної згадки про народний суверенітет, уся повнота влади (законодавча, виконавча і судова) зосереджувалася в імператора (кайзера). Уряду в сучасному розумінні не було: він був представлений лише канцлером (він єдиний мав звання міністра), інші – називалися державними секретарями. Уряд підпорядковувався тільки імператору і звільнявся від відповідальності перед парламентом.

Кайзер як глава держави був головнокомандувачем збройних сил, призначав на військові посади, за згодою бундесрату мав право оголосити війну, достроково припиняв повноваження обох палат парламенту, розробляв та оприлюднював закони, контролював їх виконання. У разі рівного розподілу голосів у парламенті голос канцлера був вирішальним. За наполяганням О. Бісмарка в Конституції була відсутня норма, яка встановлювала оплату праці членам парламенту (вона була встановлена лише в 1906 р.) [251, с. 29, 30]. Отже, Конституція Німеччини 1871 р. закріпила за кайзером як главою держави статус єдиного носія верховної влади.

Конституційно-правовий статус кайзера до кінця Першої світової війни лише посилювався. У 1916 р. в Німеччині фактично була встановлена «військова

диктатура», проте поразка в цій війні зумовила втрату авторитету імператора й обмеження Конституцією Німецької імперії (Веймарська Конституція) від 11 серпня 1919 р. (стаття 50) його повноважень [304].

Призначення А. Гітлера 30 січня 1933 р. рейхсканцлером Німеччини поклало початок системній централізації одноособової влади. Після смерті в серпні 1934 р. президента Німеччини П. Гінденбурга цей пост був ліквідований, а повноваження глави держави отримав рейхсканцлер Гітлер. Німецький учений Норберт Фрай писав, що фюрер до самого кінця свого життя «був зосередженням усієї системи влади» [631, с. 159]. А. Гітлер отримав право пожиттєво займати посаду рейхсканцлера і призначати свого правонаступника. 30 квітня 1945 р. цим правом він скористався і призначив адмірала К. Деніца своїм правонаступником.

Зміна післявоєнної політичної ситуації зумовила новий виток генези конституційно-правового статусу глави держави. Нормативною основою зміни цього статусу став Основний Закон ФРН від 23 травня 1949 р., відповідно до якого Німеччина набула статусу парламентської республіки. Це Конституція «сильного канцлера» і «слабкого президента», останній обирався на пост установчими зборами (Федеральними зборами). Усі акти глави держави контрасигнувалися канцлером. Чи не найсуттєвішим правом глави держави була можливість зайняття ним посади канцлера в разі відсутності стійкої більшості в парламенті. Загалом конституційно-правовий статус глави держави в Німеччині, починаючи з 1949 р. і до сьогодні, не зазнав істотних змін. Таким чином, конституційно-правовий статус глави держави в Німеччині у виокремлений нами період на відміну від Франції еволюціонував не від «сильного» до «сильного» глави держави, а від «сильного» до «слабкого».

Главою держави, відповідно до Основного Закону Італії 1861 р., був король – «священна» і «недоторканна» особа, який наділявся значним обсягом повноважень (формував уряд, призначав членів верхньої палати парламенту, промульгував закони, ухвалював декрети на виконання цих законів, оголошував війну і мир, здійснював установчі повноваження щодо вищих посадових осіб держави та ін.) [501, с. 390]. Після призначення королем Італії Віктором-

Емануїлом 30 жовтня 1922 р. Беніто Муссоліні головою уряду та ухвалення в 1925 р. закону «Про правомочність і прерогативи уряду» [580, с. 508, 509] монарх був позбавлений низки повноважень. Останні відійшли до голови уряду, який активно виступав за ліквідацію монархії.

Нормативною основою заміни монархії на республіку стала Конституція Італії 1947 р.: «Президент Республіки є Главою держави і представляє національну єдність» (стаття 87). Президент обирається шляхом голосування установчих зборів (палатами парламенту і представники областей) строком на сім років. Глава держави в Італії має право на помилування, вето, призначення та звільнення посадових осіб, дострокове припинення парламенту, а також уповноважений ухвалювати декрети з окремих питань, що мають силу законів.

Отже, дослідження конституційно-правового статусу глави держави в Італії свідчить про його змістовну схожість зі статусом глави держави в Німеччині. Таке становище, на нашу думку, зумовлено таким: а) значний вплив римського права на розвиток системи права Німеччини, яка проголосила себе Священною Римською імперією; б) багатовікове владарювання німецьких імператорів на території роздробленої Італії; в) вплив держав-переможниць після Другої світової війни на політичну систему Італії.

Конституційно-правовий статус глави держави в Іспанії в період, що досліджується, також зазнавав неодноразових змін, нормативною основою яких стало ухвалення конституцій (у 1812, 1834, 1837, 1845, 1856, 1869, 1876 роках). Прийняття останніх пов'язано з численними революціями, яких лише в ХІХ ст. було п'ять. Одним із ключових питань цих конституційних актів була інституціоналізація юридичної форми глави держави.

Інститут президента в політичній системі Іспанії був представлений у двох випадках: у період існування першої (1873 – 1875 рр.) і другої (1931 – 1936 рр.) республік. Період Першої республіки ознаменувався двома державними переворотами, унаслідок яких змінилися чотири президенти. Друга республіка утвердилася 14 квітня 1931 р., у день, коли король Іспанії Альфонс ХІІІ утік із країни [646, с. 73]. Нормативною основою утвердження інституту президента в

Іспанії стала Конституція 1931 р. [102, с. 151]. Проте громадянська війна зумовила ліквідацію інституту президента та утвердження диктатури Ф. Франко (1836 – 1975 рр.). Аналіз джерел права свідчить про наявність як позитивної, так і негативної політичної оцінки такої абсолютизації влади [194, с. 26 – 27; 456; 457; 161; 334]. Після закінчення Другої світової війни У. Черчіль з цього приводу писав: «Політика генерала Франко протягом усієї війни залишалася виключно своєкорисливою та холоднокровною. Він думав лише про Іспанію» [448, с. 4].

Форма правління в Іспанії в період диктаторського правління Ф. Франко не була законодавчо врегульована, генерал офіційно обіймав пост глави уряду. Щоправда, ситуація була змінена з ухваленням в 1947 р. Закону «Про заснування поста глави держави», за яким монарх де-юре став главою держави, проте де-факто цей пост обіймав аж до своєї смерті Ф. Франко (20 листопада 1975 р.) [102, с. 212]. У 1975 р. король Іспанії Хуан Карлос I де Бурбон офіційно зайняв пост глави держави, який доклав чимало зусиль для утвердження демократії в Іспанії. Сьогодні правовий статус глави держави визначений Конституцією Іспанії від 27 грудня 1978 р. (стаття 56): «Король є главою держави, символом її єдності і постійності; він – арбітр і гарант правильного функціонування державних інститутів.... Особа Короля недоторканна, і він не підлягає відповідальності» [300]. Отже, Іспанія на відміну від інших країн романо-германської правової сім'ї, генетично тяжіє до монархічної форми правління.

У Нідерландах, незважаючи на досвід республіканського правління (перша Конституція Нідерландів 1579 р. встановила Конфедеративну Республіку Семи Об'єднаних Провінцій), утвердилася парламентська монархія. Конституції цієї держави 1815, 1848, 1983 рр. двісті років поспіль продукували інститут монарха. Конституція Королівства Нідерландів від 17 лютого 1983 р. досить прискіпливо регламентує правовий статус короля, і навіть його його невідповідальність: «Уряд складається з Короля і міністрів. Міністри, а не король, несуть відповідальність за діяльність уряду» [302, с. 482]. Отже, монархічну форму глави держави покладено в основу генези правового статусу глави держави в Нідерландах.

Гене́за конституційно-правового статусу національного глави держави в Бельгії бере свої витоки з часу здобуття державою незалежності 4 жовтня 1830 р. та ухвалення 7 лютого 1831 р. першої Конституції цієї держави, за якою главою держави був король. Конституція Бельгії від 17 лютого 1994 р. не змінила юридичну форму глави держави, проте унормувала його статус у дусі традицій європейської демократії. «Король не має інших повноважень, крім тих, що формально покладені на нього Конституцією і особливими законами, ухваленими відповідно до Конституції» (стаття 105 Конституції Бельгії) [295].

Гене́за конституційно-правового статусу глави держави окремих країн романо-германської правової сім'ї (Болгарія, Греція, Італія, Румунія) ознаменувалася зміною монархічної форми на президентську [679, с. 280]. Водночас конституційна практика свідчить, що гене́за конституційно-правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї знає приклади і нетрадиційного глави держави, зокрема як Союзна Рада у складі семи осіб відповідно до статті 175 Конституції Швейцарії від 18 квітня 1999 р. [312]. Отже, у межах романо-германської правової сім'ї конституційно-правовий статус глави держави представлений президентом, монархом та колегіальним главою держави.

Отже, третій період гене́зи конституційно-правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї ознаменувався: а) зменшенням влади глави держави з поступовим переходом до конституційних монархій та республік; б) обмеження абсолютної влади монарха та утвердження інституту президента відбулося в радикальний спосіб (шляхом буржуазних революцій); в) конституція стала основним джерелом регламентації правового статусу глави держави.

Таким чином, розвиток конституційно-правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї ознаменувався таким:

1) поділом країн на ті, в яких монархічна форма глави держави була незмінною (Бельгія, Монако), тимчасово переривалася інститутом президента (Іспанія, Нідерланди), була замінена інститутом президента (Франція, Німеччина, Італія, Австрія, Португалія, Польща та ін.);

2) правовий статус глави держави еволюціонував за формулою «номінальна – абсолютна – обмежена влада»: а) номінальність влади монарха була зумовлена роздробленістю держави, слабкістю центральної влади і майже політичною незалежністю місцевих феодалів (XII – XV ст.); б) процес централізації державної влади сприяв утвердженню абсолютної влади монарха (XVI – XVIII ст.); в) відхід від абсолютної влади глави держави та виникнення інститутів конституційного монарха і президента стало можливим завдяки утвердженню принципу поділу влад, що зумовило посилення ролі парламенту та уряду в механізмі державної влади (кінець XVIII ст. і донині);

3) утвердження правового статусу глави держави відбувалося в різний спосіб: а) у період з XII по XV ст. – шляхом військових походів, приборкання місцевої знатті; б) у період з XVI до XVIII ст. – здебільшого еволюційним шляхом, тобто через проведення реформ, ініційованих монархом. Тому правовою основою набуття главою держави абсолютної влади були не конституції, а нормативні акти, ухвалені монархами: в) у період з кінця XVIII до XX ст. – здебільшого в радикальний спосіб (шляхом військового чи іншого перевороту). Проте початок XXI ст. вказує на тенденцію до еволюційного способу зміни юридичної форми глави держави;

4) інституціоналізація правового статусу глави держави здійснювалася на основі численних джерел права (звичаєве право, сюзеренно-васалітетні договори, королівське право, акти парламенту, правові акти монархів (ордонанси, грамоти, накази і зрештою – конституції і закони).

2.4. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в країнах англосаксонської правової сім'ї

Територіальну основу англосаксонської правової сім'ї становлять Австралія, Велика Британія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія, США, острівні держави Карибського басейну та ін. [356, с. 390]. Англосаксонська правова сім'я сформувалася на основі загального права, «домінуючою частиною, ядром» якого, за словами М.М. Марченка, є англійське право [394, с. 134, 135]. До XVIII ст. загальне право розвивалося у Великій Британії, а згодом було привнесене в правові системи США, Канади, Австралії та інших держав. Відтак, генеза глави держави в Англії бере свої витoki з часу утвердження цієї держави, а в країнах, які запозичили англійське право, окреслюється періодом з XVIII ст. і дотепер.

Генеза конституційно-правового статусу глави держави у Великій Британії бере свої витoki з ранньофеодальної держави, правителем якої був король. У IX ст. король був найвищим носієм державних повноважень, зокрема йому належало право суду, ухвалення законодавчих актів, управління військом, призначення посадових осіб. Водночас королівський двір, як доводять окремі вчені, був єдиним інститутом централізованої влади держави [676, с. 119]. Король був найбільшим феодалом у державі, він вважався верховним власником землі.

У XI ст. вищим державним органом був уітангемот – рада мудрих уітанів, до складу якої входили король, вище духовництво і світська знать. Це був не виборний, а представницький орган. Повноваження короля обмежувалися згодою ради уітанів у таких питаннях, як оголошення війни, укладення миру, збір податків та ін. Проте основними функціями цієї ради, як зазначають В. В. Сажина і Д. Є. Тягунов, було обрання королів і здійснення вищого суду [525, с. 120]. Відтак, у ранньофеодальній англосаксонській державі інститут монарха був виборним, а не спадковим, що свідчить про обмеженість влади короля.

Поступова зміна конституційно-правового статусу глави держави в Англії відбулася після норманського завоювання в 1066 р., унаслідок чого посилювалися процеси централізації державної влади. Відтак, постає питання: про які зміни в

конституційно-правовому статусі глави держави йдеться? По-перше, норманський король Вільгельм I, зобов'язавши всіх феодалів скласти присягу на вірність королю, встановив їхню пряму васальну залежність від корони. По-друге, за королем закріпився статус верховного сюзерена. По-третє, в Англії утвердився принцип: «Васал мого вассала – мій васал» [525, с. 121]. Це докорінно відрізняло правовий статус монарха в Англії від статусу монархів у країнах континентальної Європи. По-четверте, король Англії, на відміну від тогочасних континентальних монархів, цілеспрямовано утверджував верховенство над церквою. Так, ще Constitutions of Clarendons («Кларендонські конституції») (1164 р.) офіційно встановили верховенство монарха над церквою (без згоди короля ніхто не міг бути відлучений від церкви, бути призначеним вищим церковним садовником, король наділявся повноваженнями апеляційного судді в церковних справах) [363, с. 145]. Британський монарх отримав право легітимізувати постанови єпископських з'їздів [566, с. 67 – 68]. Отже, очевидним є політичне виокремлення англійського монарха від інших землевласників; монарх був не тільки землевласником, а й верховним правителем у державі.

Практично всі наступні зміни конституційно-правового статусу глави держави у Великій Британії були зумовлені реформами, проведення яких пов'язане з волею монархів, вимушеним ухваленням монархами конституційно-правових актів, ініційованих знаттю, а згодом парламентом.

Англійський король Генріх II Плантагенет провів низку реформ (судову, військову, фінансову), спрямованих на посилення королівської влади. Незважаючи на те, що після завоювання Англії в 1066 р. англонорманське право здебільшого ґрунтувалося на англосаксонському [402, с. 31] і збереглися судові порядки та звичаї англосаксонських часів [641, 272 с.], проведення судової реформи встановило перевагу королівської юстиції в державі. Королівський суд став судом «загального права». Король Генріх II під час своїх поїздок сам відправляв правосуддя, проте на початку XIII ст. ці обов'язки було покладено на професійних суддів, які вирішували справи, що стосувалися особи короля. Проте посилення королівської влади зумовлювало зростання бюрократичного апарату.

Це призводило до введення нових поборів. Стягування надмірних платежів, які до того ж не були схвалені звичаями і не встановлені законом, викликали незадоволення підданих. Генріх II за 36 років свого правління 17 разів здійснював побори, натомість його син Іоан Безземельний – 20 разів за 17 років правління [648, с. 253]. Численні безчинства короля (позасудова конфіскація маєтків знаті, свавільне обмеження юрисдикції баронських судів) призвели до незадоволення ним з боку знаті, яка бажала обмеження влади монарха.

Велика Хартія вольностей, підписана королем Іоаном Безземельним 15 червня 1215 р. під тиском озброєних баронів біля міста Раннімед, обмежила повноваження монарха. Д. Петрушевський пов'язував з Хартією 1215 р. початок побудови правової держави в Англії [446, с. 42, 92, 119]. Правовий статус монарха обмежувався Радою у складі 25 баронів, яка відповідно до статті 61 цієї Хартії мала право «примушувати та тіснити короля усіма способами, ... вказуючи на порушення, і жадаючи їх виправлення без уповільнення» [451]. Отже, монарх, ухвалюючи цей документ, визнав обмеження королівської влади на користь феодалів. Такий крок монарха був вимушеним в умовах громадянської смути в державі, зумовлений відсутністю сильного королівського війська, а також виборністю короля. Традиція успадкування престолу утвердилася в Англії за короля Едуарда I [676, с. 124], який поклав початок регулярній законодавчій діяльності королівської влади [99, с. 7 – 36].

Наступне обмеження конституційно-правового статусу глави держави в Англії пов'язане з утвердженням парламенту (уперше був скликаний у 1293 р.) [648, с. 255]. Відтепер конституційно-правовий статус глави держави в Англії розвивався в умовах утвердження станово-представницької монархії. Англійські історики В. Уілкінсон та У. Стеббс зазначали, що XIII – XIV ст. ознаменувалися політичною боротьбою за «верховну владу» в державі, яка вибухнула між королем і його радою, з одного боку, і баронами – з іншого [157, с. 26 – 27].

Спочатку обсяг повноважень парламенту був незначним (погоджував розміри і види податків, подавав колективні петиції королю), проте з часом він отримав право здійснювати судочинство, а з 1414 р. – ухвалювати закони [676,

с. 124]. Це суттєво вплинуло на конституційно-правовий статус короля, повноваження якого в законодавчій сфері були зведені до затвердження або відхилення законів, ухвалених парламентом. З кінця XIV ст. парламент затвердив інститут імпічменту [234, с. 352], який згодом поширився і на главу держави.

Проте кінець XV – середина XVII ст. ознаменувалися зміцненням конституційно-правового статусу глави держави в Англії. Абсолютизм в Англії сформувався при династії Тюдорів, представники якої обіймали пост глави держави з 1485 по 1603 рр. [81, с. 6]. Зміцнення конституційно-правового статусу глави держави в Англії, як і в країнах романо-германської правової сім'ї, пов'язане з реформами, які проводилися за ініціативи і під егідою монаршої влади. Так, король Англії Генріх VII Тюдор заборонив феодалам утримувати військові загони, зруйнував замки непокірних феодалів, дав землю і титули покірній знаті, чим встановив їхню залежність від корони [676, с. 124].

Одним із центральних державних органів при королі була Таємна рада, склад і компетенцію якої одноособово визначав король. До складу цієї Ради входили поряд з королем лорд-канцлер, лорд-скарбничий, лорд-адмірал тощо. Англійський учений К. Хейг пише, що з «двадцяти п'яти таємних радників з 1568 до 1582 рр. вісімнадцять були родичами один одного і короля» [643, с. 119]. Фактично в руках корони були зосереджені значні державно-владні повноваження у законодавчій, виконавчій і судовій сферах.

В Англії склалася практика, за якої канцлер за дорученням короля розглядав скарги на рішення Вестмінстерських судів. Такий королівський суд отримав назву «суд справедливості», рішення якого мали силу прецеденту [648, с. 260]. Відтак, поряд із звичаєвим правом, статутами парламенту, ордонансами короля сформувалося таке джерело права, як судовий прецедент.

Феномен утвердження судового прецеденту, на нашу думку, тісно пов'язаний зі зміцненням конституційно-правового статусу короля і реформами в судовій сфері, спрямованими на підпорядкування короні суддівської влади. Важливість створення суду короля зумовлювало певні наслідки, а саме: а) рішення королівського суду у вирішенні справ вважалися еталоном

справедливості, тому вони використовувалися як «формула» для вирішення спорів в аналогічних справах іншими судами; б) під егідою «суду справедливості» формувалася не тільки єдина судова практика, а й вибудовувалася єдина традиція судочинства. Отже, судовий прецедент «спрацював» на посилення королівської влади, роль якого особливо зросла в період абсолютизму.

І все ж англійський абсолютизм, що увійшов в історію як «незавершений», на відміну від континентального, зокрема «класичного» французького абсолютизму, поступився, на нашу думку, ступенем концентрації влади в руках корони: а) англійський парламент продовжував функціонувати, третина членів якого була обрана містянами [642, с. 49]; б) збереглися органи місцевого самоврядування; в) не був сформований потужний централізований апарат державної влади; г) відсутність постійно діючого сухопутного війська унеможливило ефективне приборкування смут у королівстві.

У XVII ст. конституційно-правовий статус глави держави в Англії зазнав низки змін у зв'язку з посиленням позицій буржуазії, революційними подіями та ухваленням низки конституційних актів. Петиція про права, підписана 7 червня 1628 р. королем Карлом I під тиском парламенту, забороняла королю встановлювати без згоди парламенту податки, свавільно карати тих, хто відмовився сплачувати податки, не дозволені парламентом [648, с. 282]. Це стало, на нашу думку, початком «згортання» абсолютизму в Англії.

У 1640 – 1641 рр. парламент ухвалив низку законів, спрямованих на обмеження влади короля. Так, Біль про саморозпуск заборонив королю достроково припиняти повноваження парламенту без його згоди. Велика демонстрація встановила перелік того, що вважалось зловживанням короля (позасудова конфіскація майна, заборона вільної торгівлі і підприємницької діяльності та ін.). Парламент у 1641 р., ухваливши заборони для короля, фактично утвердив конституційну монархію. Проте постійні уступки короля парламенту, як зазначав Ф. Гізо, не забезпечили компроміс між ними [136, с. 266]. Невдала боротьба короля Карла I проти парламенту за відновлення монарших прав

закінчилася його стратою 30 січня 1649 р. [525, с. 158], що формально створило передумови утвердженню республіки в Англії.

19 травня 1649 р. парламент відмінив королівську владу «як безплідну, обтяжливу і небезпечну для свободи» англійської нації [614, с. 133]. Відтепер легітимним верховним органом державної влади став парламент, натомість Олівер Кромвель був визнаним лідером опозиційного руху. Ухвалена 16 грудня 1653 р. Державною радою Конституція «Знаряддя управління» підтверджувала республіканську форму правління, проте фактично встановила диктатуру. Ця Конституція зумовила зміну юридичної форми глави держави з короля на лорд-протектора Англії, Шотландії та Ірландії.

Цей пост Конституція 1653 р. пожиттєво закріпила за Олівером Кромвелем, якого сучасники вважали «найрозумнішим ... правителем в Європі після Ріщельє» [26, с. 217 – 222]. Законодавча влада, за Конституцією, належала однопалатному парламентові, який складався з депутатів від найбільших міст. Натомість лорд-протектор зосередив у своїх руках усю повноту виконавчої влади (затверджував склад Державної ради, збирав податки та ін.).

Фактично така юридична форма глави держави, як лорд-протектор за своїм змістом, на нашу думку, була рівновіддаленою як від монарха, так і від президента, проте змістовно близька до такої перехідної і тимчасової юридичної форми глави держави, як військовий диктатор, влада якого трималася на авторитеті страху і сили. Отже, Велика Британія у XVII ст. була на роздоріжжі в процесі пошуку правового статусу глави держави.

Авторитет статусу лорда-протектора після смерті Олівера Кромвеля (1658 р.) різко втратив свою популярність. За таких обставин склалися передумови для реставрації інституту монарха у Великій Британії. Парламент у 1689 р. утвердив інститут монарха, ним став Вільгельм III Оранський. Відтак, Велика Британія, починаючи з 1689 р. і донині, є конституційною монархією, а монарх – беззмінним главою держави [349, с. 6]. Таким чином, генеза конституційно-правового статусу англійського короля, його змістовне наповнення є компромісом парламенту і короля в частині розподілу державної влади.

Парламент мав право ухвалювати закони з будь-яких питань. Витрати на утримання короля і його свити відтепер щорічно затверджував парламент [614, с. 136], що зумовило матеріально-фінансову залежність корони від парламенту.

Правовий статус глави держави в Англії фактично набув сучасного оформлення у XVIII ст. Правовим підґрунтям таких змін стали конституційні акти (наприклад, Закон про престолонаслідування 1701 р.), конституційні прецеденти, неписані правила, які склалися в державно-управлінській практиці у XVIII ст. Ними є: а) фактична відмова короля від права вето (не застосовувалось з 1707 р.); б) невідвідування королем засідань Кабінету Міністрів; в) колегіальна відповідальність уряду перед парламентом; г) невідповідальність короля; д) формування уряду не за бажанням короля, а з числа представників тієї політичної партії, яка перемогла на виборах.

Таким чином, глава держави у Великій Британії, починаючи з XVIII ст., став структурно віддаленим від виконавчої гілки влади, оскільки Кабінет Міністрів на чолі з Прем'єр-міністром набув статусу вищого органу виконавчої влади, завдяки чому здобув самостійність в організації своєї функціональної діяльності. XX ст. ознаменувалося посиленням виконавчої гілки влади у Великій Британії, про що свідчать Закони про надзвичайні повноваження (1920, 1939 рр.) та інші правові акти. Проте фактична відособленість монарха від уряду і політика невтручання корони в його діяльність не зумовили істотних змін у статусі глави держави.

Особливість генези конституційно-правового статусу короля, на нашу думку, полягає й у тому, що його державно-владні повноваження поширювалися за територіальні межі Великої Британії, а до титулу англійського монарха додалися численні найменування колоній. Вікторія I, тривале правління якої увійшло в історію як «вікторіанська епоха» [82, с. 89, 173], мала титул королеви Об'єднаного королівства і 28 колоній в Азії та в Африці, а також була імператрицею Індії [251, с. 8]. Отже, англійський король був главою держави не лише у Великій Британії, а й у всіх залежних від неї колоніях.

Весмінстерський статут 1931 р. визначив конституційно-правовий статус англійського монарха у Співдружності Націй (Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканський союз, Канада, Ньюфаундленд, Ірландія): «Корона є символом вільного об'єднання Британської Співдружності Націй», які об'єднуються спільною відданістю короні [275, с. 89]. Глава Співдружності своїм актом за рекомендацією уряду домініону призначав свого представника – генерал-губернатора. Отже, уперше правовий статус британського монарха об'єднав такі титули глава Британської Співдружності Націй і глава держави-домініону.

Сьогодні англійський монарх, будучи главою Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, також виступає главою п'ятнадцяти держав Співдружності Націй (і кількох десятків заморських територій), главою самої Співдружності, верховним головнокомандуючим британськими збройними силами і верховним правителем Англіканської церкви. Згідно з англійським загальним правом, британський монарх є законним власником землі всіх держав і територій, які визнають її своїм сувереном [349, с. 344]. Практична дієвість суверена у державних справах досягається завдяки використанню ним традиційних прав, зокрема «давати поради Прем'єр-міністрам під час конфіденційних щотижневих зустрічей» [95, с. 210]. Отже, об'єднуючи певні важелі влади, англійський монарх представляє найвищу ланку в британській управлінській ієрархії.

Академік А.О. Мішин, роздумуючи над питанням, чому державна влада Великої Британії зберігає монархію, дійшов висновку, що цей феномен навряд чи можна пояснити лише повагою до цього інституту влади, швидше тим, що «монархія зберігається як резервна політична установа, використання якої може бути здійснене в умовах політичної кризи» [406, с. 72]. Не заперечуючи цієї політичної складової, зауважимо, що збереження інституту монарха у Великій Британії зумовлено й давніми традиціями спадкової аристократії, демократичною формою владарювання, консервативною ментальністю англійців, популярністю монаршої родини як у Великій Британії, так і у світі, що сприяє процвітанню туристичної галузі і збагаченню державної казни.

Англійський монарх, на думку королеви Єлізавети II, поряд з парламентом є вічною, неминущою цінністю, що визначає ідентичність нації і служить «маяком, світло якого вказує шлях наступним поколінням» [95, с. 200]. Правовий статус короля Великої Британії відповідно до вимог загального англійського права визначається як намісник Бога на землі, що породжує його непідзвітність ні перед народом, ні перед урядом, а лише перед Господом Богом і своєю совістю.

Отже, генеза конституційно-правового статусу глави держави у Великій Британії ознаменувалася такими ознаками:

а) інститут монарха був не єдиною юридичною формою глави держави в Англії, оскільки в період республіки (1649 – 1653 рр.) відбулося утвердження лорда-протектора, який за своїм конституційно-правовим статусом був близьким до такої юридичної форми глави держави, як військовий диктатор;

б) англійський монарх висновувався у ранньофеодальний період із когорти великих землевласників, проте, на відміну від глав держав континентальної Європи, був правителем над усіма підданими, включаючи васалів свого васала;

в) зміцнення конституційно-правового статусу глави держави в Англії пов'язане з реформами, ініційованими монархами;

г) «незавершеність» англійського абсолютизму зумовлена таким: англійський парламент продовжував функціонувати; збереглися органи місцевого самоврядування; відсутність централізованого апарату державної влади і постійно діючого сухопутного війська змушувало англійського монарха йти на компроміс із парламентом;

г) конституційно-правовий статус глави держави в Англії фактично набув сучасного оформлення у XVIII ст., правовим підґрунтям таких змін стали конституційні акти і конституційні прецеденти;

д) феномен утвердження судового прецеденту тісно пов'язаний із зміцненням конституційно-правового статусу короля і реформами в судовій сфері, спрямованими на підпорядкування короні суддівської влади;

е) король Англії, на відміну від тогочасних континентальних монархів, цілеспрямовано утверджував верховенство над церквою.

Особливість генези конституційно-правового статусу глави держави в Австралії полягає у відсутності «власного» глави держави. Починаючи з XIX ст. і дотепер, цей пост обіймає монарх Великої Британії. Навіть назву «Australia» утвердило Британське адміралтейство в 1824 р. Правовий статус глави держави в Австралії вперше регламентований Конституцією Австралії (1 січня 1901 р. (чинна дотепер). Генерал-губернатор призначається Королевою за поданням Прем'єр-міністра Австралії, який з 1965 р. має бути громадянином Австралії. З 1930 р. жодного разу монарх не відхилив запропоновану кандидатуру.

Як свідчить аналіз нормативних джерел права і практика, де-юре главою держави в Австралії є королева, де-факто – Генерал-губернатор. Законом про королівський титул 1953 р. парламент Австралії надав королеві Великої Британії титул «Королеви Австралії» [280, с. 635]. Питання щодо конституційно-правового статусу глави держави в Австралії розглядалося на референдумі в 1999 р., проте австралійці висловилися за збереження британського інституту глави держави. І все ж Генерал-губернатор Майкл Джеффері у 2004 р. зазначив: «Її Величність – глава держави Австралії, але я – її представник». Проте уже за рік він, відповідаючи на пряме питання про юридичну форму глави держави в Австралії, відмовився називати Королеву главою Австралійської держави: «Королева – Монарх, а я представляю її, і я виконую всі функції глави держави» [280, с. 635]. Таким чином, чиновник акцентував на фактичній пріоритетності в Австралії інституту Генерал-губернатора, а не Її Величності.

Генерал-губернатор, а не Королева, наділений низкою державно-владних повноважень, властивих главі держави (право відкладального вето на закони і помилування, головнокомандування збройними силами і флотом). Крім того, він затверджує Прем'єр-міністра, обраного Палатою представників. Політичну систему Австралії ще називають «вашмінстерською» через поєднання в ній конституційних елементів США (двопалатний парламент, розподіл повноважень між центром і штатами) і Великої Британії (відповідальність уряду перед парламентом, сумісництво посад в уряді й парламенті). Отже, генеза конституційно-правового статусу глави держави в Австралії тісно пов'язана з

правовим статусом Австралійської держави, який історично еволюціонував від колонії Великої Британії до суверенної держави, у межах політичної системи якої зберігся правовий зв'язок між країнами у формі інституту глави держави.

Належність Канади до Британської Співдружності Націй свідчить про їх тісний конституційний зв'язок, базовим елементом якого є глава держави. Нормативну основу регламентації конституційно-правового статусу глави держави в Канаді становлять понад два десятки конституційних актів, до яких належать Закон про Британську Північну Америку від 29 березня 1867 р., Конституційний акт від 17 квітня 1982 р. [284] та ін. Конституційний закон 1867 р. був актом англійського парламенту. Його преамбула проголошувала, що Канада матиме Конституцію подібну до Конституції Сполученого Королівства, тому низка інститутів британської влади була привнесена в правову систему Канади (Таємна рада, Корона, Палата громад, генерал-губернатор [250, с. 14.]. Так, Королева Великої Британії відповідно до положень конституційних актів є офіційним главою Канади, і де-юре вона наділена повноваженнями в усіх гілках влади. Законодавча влада в Канаді належить парламенту, що складається з «Королеви, верхньої палати, названої Сенатом, і Палати общин» (стаття 17 Конституційного акту 1867 р.). Стаття 55 цього Акта регламентує необхідність «королівської санкції» на закони (білли), ухвалені парламентом: «Білл, ухвалений палатами Парламенту, надається Генерал-губернатору для королівської санкції, яку здійснює Генерал-губернатор на свій розсуд, але з дотриманням вимог Конституційного акта 1867 р. та інструкцій Її Величності або санкціонує названий білл від імені Королеви, або відмовляє в такій санкції, або представляє білл на милість Королеви». Королева здійснює «виконавчу владу і управління Канади», «командування збройними силами належить Королеві» (статті 9, 15 Акта 1867 р.). Отже, формально Королева як глава держави наділена значним обсягом повноважень у Канаді. Відтак, генеза конституційно-правового статусу глави держави в Канаді нерозривно пов'язана з інститутом англійського монарха, який тут царює, проте не править.

Гене́за конституційно-правового статусу глави держави в Новій Зеландії, Тувалу, на Соломонових Островах, у Папуа (Новій Гвінеї), Фіджі та інших державах англосаксонської правової сім'ї також пов'язана з інститутом британського монарха. Перебування цих держав у статусі колишніх колоній Великої Британії зумовило суттєвий вплив на утвердження і функціонування інституту глави держави в цих країнах. Так, у республіці Фіджі з 1970 до 1987 рр. главою держави був британський монарх, натомість у низці інших країн (Нова Зеландія, Тувалу, Нова Гвінея) він і донині формально перебуває на посту глави держави [687, с. 275 – 283], а національні уряди – здійснюють державне управління. Генерал-губернатори, які є представниками Її Величності в таких державах, не володіють значними повноваженнями (Нова Зеландія, Тувалу), оскільки державне управління здійснюють парламент та уряд.

Аналіз генези конституційно-правового статусу глави держави в англосаксонській правовій сім'ї свідчить про те, що в одних країнах монархічні традиції збереглися (Австралія, Канада, Нова Зеландія та ін.), в інших – інститут глави держави еволюціонував з монархічної форми у президентську (Ірландія, Ісландія, Фіджі та ін.). Так, відповідно до Конституції Ірландії від 29 грудня 1937 р., Президент Ірландії належить до законодавчої влади: «Парламент має включати Президента і дві палати: Палату представників і Сенат» (стаття 15) [297]. Конституція Ісландії від 17 червня 1944 р. встановила, що президент у цій парламентській республіці належить до законодавчої влади (стаття 2) [298]. Незважаючи на утвердження президентської форми глави держави в названих країнах, функціональне управління державними справами здійснюють уряди, а не глави держав. Надмірна обмеженість конституційно-правового статусу президента вбачається й у такому: «Президент під час перебування на посту не повинен виїжджати за межі держави, за винятком випадків, коли на це надається згода Уряду» (стаття 12 Конституції Ірландії від 29 грудня 1937 р.). Відтак, очевидним є той факт, що державна влада в цій країні ґрунтується на принципі: главі держави належить влада, а управління державою – уряду.

Структурна і функціональна значимість глави держави в політико-правовій системі США, на нашу думку, істотно відрізняється від решти країн англосаксонської правової сім'ї. Навіть американські вчені по-різному трактують змістовне наповнення конституційно-правового статусу Президента США, його місце і роль у системі державного управління. Американський професор Джонс доводив студентам: «Президент Сполучених Штатів займає одну з найвпливовіших посад у світі. Президенти Кеннеді та Джонсон направили американські війська у В'єтнам, а Президент Рейган послав їх на Гренаду і Ліван – і все це без оголошення війни Конгресом... Нічого дивного в тому, що люди говорять про «імперське президентство в нашій країні». Натомість його колега професор Сміт в іншій студентській аудиторії констатував: «Президент порівняно з прем'єр-міністрами інших демократичних країн постає як один із найслабших глав виконавчої влади. Президент Картер підписав з СРСР договір про обмеження стратегічних озброєнь, але Сенат відмовився його ратифікувати. Президенту Рейгану не було дозволено хоча б випробування протиракетного озброєння, а в 1986 році Конгрес відхилив проект бюджету перш, ніж на ньому висохли чорнила... Не дивно, що люди говорять про Президента як про нещасного, безпорадного гіганта» [619, с. 322].

Американський правознавець Джеймс Уілстон, аналізуючи висловлені професорами доктринальні підходи, задався питанням: «Чи могли професори Джонс і Сміт висловлюватися про один і той самий інститут президентства? Якщо так, то хто з них має рацію?». І зрештою учений дійшов ствердого висновку: «Фактично вони двоє мають рацію. Американське президентство є унікальним інститутом, що володіє неосяжною силою, і таким, що має величезні слабкості, джерело яких – Конституція» [619, с. 323].

Нормативною основою інституціоналізації глави держави у США стала Конституція Сполучених Штатів Америки 1787 р., яка визначила його юридичну форму та окреслила його правовий статус. Главою держави в США відповідно до положень статті II цієї Конституції став Президент США. Джордж Вашингтон – перший Президент США, який вступив на цю посаду 30 квітня 1789 р. Ці події

поклали початок генези конституційно-правового статусу президента як глави держави в Північній Америці.

Перше, на що звертає увагу конституційно-правовий статус Президента США, – це змістовна двоєдиність його статусу: він є главою держави і главою виконавчої влади. Реальна двоєдиність такого статусу забезпечується певними його правами й обов'язками, визначеними та закріпленими в нормах права. Дійсно, повноваження Президента США, що становлять невід'ємну складову конституційно-правового статусу глави держави, визначені положеннями статті II Конституції США, а саме: а) є головнокомандувачем збройними силами; б) присвоює офіцерські звання у збройних силах; в) відмінює смертні вироки й амністує осіб, які вчинили федеральні злочини; г) скликає Конгрес на спеціальні сесії; ґ) приймає послів; д) забезпечує належну реалізацію законів; е) здійснює виконавчу владу; є) одноосібно призначає офіційних осіб на менш важливі посади в державних органах. Водночас Конституція США містить перелік повноважень глави держави, реалізація яких можлива лише спільно з палатами парламенту, а саме: а) підписує (схвалює) законодавчі акти, ухвалені парламентом; б) укладає міжнародний договір за порадою і згодою Сенату; в) висуває кандидатури та за порадою і згодою Сенату призначає послів, інших повноважних представників, консулів, суддів Верховного суду, а також усіх інших урядовців [310]. Отже, державно-політична влада у США фактично поділена між Конгресом і Президентом.

Конституційно-правовий статус Президента США формувався як певне протиставлення статусу монарха Великої Британії, про що свідчать праці А. Гамільтона, Д. Медісона, Д. Джея та ін. Так, А. Гамільтон, даючи відповідь критикам Конституції США в частині нормативної регламентації правового статусу президента, здійснює конструктивний поділ між конституційно-правовими статусами британського монарха й американського президента [123, с. 340], зазначаючи ті чи інші відмінності в їхніх повноваженнях, порядку взаємодії з іншими інститутами державної влади, наслідками такої взаємодії.

Вочевидь розробники американської Конституції, визначившись із загальним співвідношенням державної влади між законодавчою і виконавчою гілками влади, поетапно брали до уваги той чи інший сегмент конституційно-правового статусу британського монарха (повноваження, вето, порядок заміни поста та ін.) та критично аналізували не тільки можливість, а й доцільність його привнесення у правову систему США. Відтак, абсолютне вето замінене відкладальним, безстроковість монарха – строковістю президента тощо.

На нашу думку, предметом критичного опрацювання розробниками американської Конституції було обрано саме інститут британського монарха, а не французького, німецького чи іспанського. Це було зумовлено тим, що: а) значна частина території північної Америки в минулому належала до колоній Великої Британії, що зумовило привнесення англійськими переселенцями ментальних традицій і принципів загального англосаксонського права, що зрештою об'єднало правові системи США і Великої Британії в єдину англосаксонську правову сім'ю; б) функціонування інституту британського монарха в умовах конституційної монархії, за якої значна частина повноважень належала загальнодержавному парламенту, було одним із найуспішніших у світовій практиці; в) демократичні засади організації і функціонування інституту глави держави у Великої Британії (вето, законодавча ініціатива та ін.) виявилися настільки універсальними, що їх застосування в умовах президентської республіки було політично доцільним і виправданим; г) розробники американської Конституції мали за мету створення сильного і стійкого, але демократичного інституту глави держави, натомість абсолютизм у Франції та Іспанії, роздробленість Німеччини не забезпечували, на відміну від британського досвіду, ні першого, ні другого. Відтак, статус британського монарха на основі критичного аналізу його складових став висхідною основою формування правового статусу Президента США.

Американський учений Дж. Уілсон доводив: «Президент, який обирається народом, – суто американський винахід» [619, с. 323]. На нашу думку, учений дещо неправильно визначив акценти в цьому питанні. Очевидним є те, що інститут президента – це дійсно «винахід» американської політико-правової

доктрини, проте виборний спосіб глави держави відомий з давніх часів. Водночас заслуга розробників американської Конституції полягає в тому, що вони, по-перше, наважилися пристосувати до нових суспільних реалій виборний порядок зайняття поста глави держави. По-друге, потенційна демократичність способу обрання Президента США полягала в тому, що він залежав від волевиявлення громадян і жодним чином не пов'язувався волею інших органів державної влади. Виборність Президента США зумовлює визначену строковість його перебування на цьому посту. Розробники Конституції США були переконані, що «чотирирічний строк достатньою мірою сприятиме рішучості президента, аби зробити його дуже вартісним елементом системи», проте «цього терміну не досить для... загрози громадській свободі» [123, с. 363]. І з цим важко не погодитися.

Наступний елемент, з яким пов'язана генеза еволюційних змін демократизації інституту глави держави в англосаксонській правовій сім'ї, це можливість усунути його із займаного поста в порядку імпічменту. На противагу главі держави США, особа британського монарха є недоторканною і священною (має статус глави церкви), король не підсудний жодному мирському суду, оскільки: «Король не може бути не правим» [251, с. 7]. Відтак, формально немає й підстав для притягнення британського монарха до відповідальності, чого не можна сказати про Президента США.

Заміна абсолютного вето відкладальним є наступним елементом демократизації еволюційних змін, пов'язаних з конституційно-правовим статусом глави держави. Консолідована єдність американського парламенту в кількості двох третин від його конституційного складу забезпечує подолання вето Президента. Відтак, остаточне слово в законодавчому процесі у США належить Парламенту, а не Президенту, натомість у Великій Британії – монарху. Президент США обмежений у праві щодо помилування тих осіб, які засуджені в порядку імпічменту, водночас такі обмеження не стосуються британського монарха.

На перший погляд, демократизація конституційно-правового статусу Президента США, порівняно зі статусом британського монарха, не торкнулася в

аспекті наділення його правомочністю бути головнокомандувачем збройних сил й адміралом флоту США. Номінально повноваження глав наведених держав у цій сфері збігаються, проте вони мають істотні відмінності. Насправді, як зауважує А. Гамільтон, Президент США здійснює верховне командування та керівництво військовими і військово-морськими силами як перший генерал й адмірал, водночас повноваження британського монарха поширюються на оголошення війни та на формування армії і флоту, тобто на все те, що за Конституцією США належить до компетенції законодавчого органу [123, с. 348]. Отже, повноваження Президента США у сфері організації і здійснення військової політики й оборони держави не є дискреційними, оскільки їх реалізація вимагає функціонального взаємозв'язку з повноваженнями Парламенту.

Необхідність співпраці глави держави і парламенту є конституційно необхідною й в інших сферах, зокрема в частині міжнародної співпраці. «Коли прем'єр-міністр Великобританії підписує який-небудь договір, це означає, що всі англійці зобов'язані виконувати умови цього договору. Коли аналогічний договір підписує Президент США, то це означає лише те, що він прийняв на себе обов'язок схилити Сенат до ратифікації цього договору» [619, с. 7]. Отже, Парламент може застерегти суспільство і державу від поспішних і необдуманих кроків Президента США у зовнішньополітичній діяльності.

Відмінними є повноваження британського монарха й американського Президента в частині реалізації ними своїх повноважень стосовно наказового впливу щодо інших органів державної влади. Британський монарх повинен діяти «за порадою своїх міністрів», проте глава держави не зобов'язаний виконувати всі рекомендації своїх радників, зокрема він має право не дати своєї згоди на проведення політики, яка порушує висхідні основи конституційної демократії. За таких обставин король має право не лише відправити у відставку уряд, а й достроково припинити повноваження парламенту. Натомість Конституція США не дає право главі держави достроково припинити повноваження парламенту.

Таким чином, узагальнений порівняльно-правовий аналіз конституційно-правового статусу глави держави у Великій Британії і США показав, що генеза

еволюційних змін статусу в англосаксонській правовій сім'ї ознаменувалася радикальною демократизацією інституту глави держави, що зумовлено конституційним закріпленням розмежування гілок влади та впровадженням у державотворчу практику системи стримувань і противаг.

І все ж особливість Конституції США полягає в лаконічності її приписів, що зумовило збільшення обсягу повноважень глави держави. Понад двісті разів США використовували свої збройні сили за кордоном і лише в п'яти випадках війну оголошував Конгрес [234, с. 239]. Сформувався апарат Президента США, завдяки чому посилилася його функціональна дієвість і, відповідно, були розширені повноваження глави держави. У XVIII – XIX ст. Президент фактично одноособово виконував усі посадові повноваження, як такого апарату Білого дому не існувало, а федеральна адміністрація була представлена лише кількома секретарями [676, с. 165]. Президент Гровер Клівленд особисто відповідав на телефонні дзвінки, а президент Авраам Лінкольн – сам писав відповіді на листи. Вудро Вільсон у своїй праці «Правління Конгресу» (1885 р.) зазначав, що Президент США – «головний клерк держави» [119, с. 167 – 168, 170].

Виконавче управління Президента США – не передбачене Конституцією, проте воно сформувалося в період «нового курсу» Ф. Рузвельта. Якщо за часів правління перших президентів США було три департаменти, то на кінець XX ст. їх налічувалося вже чотирнадцять. Сьогодні функціонує понад шістдесят урядових незалежних агенцій, корпорацій і служб, на які тією чи іншою мірою поширюється президентська влада [525, с. 274]. Така численність апарату глави держави, як зазначає Стефан Гес, дозволяє організувати роботу в «циркулярній» і «пірамідальній» площинах [578, с. 3]. Відтак, утворення нових органів виконавчої влади зумовило розширення повноважень Президента США.

Конституція США не пов'язує представництво партій з інститутом глави держави, проте обрання в 1860 р. Президентом США представника республіканської партії А. Лінкольна поклало початок традиції, за якою глава держави обов'язково належить до республіканської чи демократичної партії, принципіві відмінності між якими стерлися [501, с. 304, 342]. Відтак, традиція

партійної належності глави держави у США стала невід'ємною складовою його конституційно-правового статусу.

З наведеного вбачається, що конституційно-правовий статус глави держави у США, незважаючи на фактично непорушну нормативну основу його конституційної регламентації, на практиці поступово еволюціонує в напрямі посилення президентської влади, що пов'язано з необхідністю швидкого реагування на різні виклики існуючих реалій, а також з утвердженням статусу США як держави – міжнародного арбітра.

Отже, генезі конституційно-правового статусу глави держави в країнах англосаксонської правової сім'ї властиві такі ознаки:

а) генеза конституційно-правового статусу глави держави в англосаксонській правовій сім'ї представлена такими його юридичними формами, як король, лорд-протектор, глава держави за сумісництвом (у Британській Співдружності Націй), президент. Одні країни монархічні традиції зберегли (Австралія, Канада, Нова Зеландія), інші – утвердили президентську форму (Ірландія, Ісландія, Фіджі);

б) англійський монарх висновувався в ранньофеодальний період із когорти великих землевласників, проте, на відміну від глав держав континентальної Європи, був правителем над усіма підданими, включаючи васалів свого васала;

в) зміцнення конституційно-правового статусу глави держави в Англії пов'язане з реформами, ініційованими монархами;

г) «незавершеність» англійського абсолютизму зумовлена збереженням органів місцевого самоврядування, відсутністю централізованого апарату державної влади і постійно діючого сухопутного війська, що змушувало англійського монарха погоджуватися на компроміс із парламентом;

г) конституційно-правовий статус глави держави в Англії фактично набув сучасного оформлення у XVIII ст., правовим підґрунтям таких змін стали конституційні акти і конституційні прецеденти;

д) феномен утвердження судового прецеденту тісно пов'язаний із зміцненням конституційно-правового статусу короля і реформами в судовій сфері, спрямованими на підпорядкування короні суддівської влади;

е) король Англії, на відміну від тогочасних континентальних монархів, цілеспрямовано утверджував верховенство над церквою;

є) у країнах англосаксонської правової сім'ї (за винятком США) політична система розподілу повноважень між органами державної влади ґрунтується на принципі, за яким главі держави належить влада, а управління державою – уряду;

ж) конституційно-правовий статус Президента США формувався як певне протиставлення статусу монарха Великої Британії. Розробники американської конституції поетапно брали до уваги той чи інший сегмент конституційно-правового статусу британського монарха й аналізували не тільки можливість, а й доцільність його привнесення у політико-правову систему США;

з) конституційно-правовий статус глави держави у США, незважаючи на фактично непорушну нормативну основу його конституційної регламентації, на практиці поступово еволюціонує в напрямі посилення президентської влади.

2.5. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в країнах традиційної правової сім'ї

Країни Азії і Близького Сходу, передусім Китай, Японія, Південна Корея, Монголія, частково Африка, на відміну від європейської цивілізації, якій властиві революції і докорінні перетворення, є традиційними, стійкими, стабільними. Вони, як зауважує професор О.Д. Тихомиров, не прямо переймають цінності Заходу, а асимілюють їх, пристосовують до своєрідних традицій і культур [601, с. 14]. Країни з таким світоглядним підходом щодо врегулювання відносин у суспільстві й державі становлять «традиційну» правову сім'ю.

Державотворча практика свідчить, що правовий статус глави держави в Японії еволюціонував від правителя одного з найбільших племінних союзів (II ст. н.е.) до сучасного імператора. У I – II ст. н.е. на території сучасної Японії відособлено існувало «понад сто держав», тобто родів і племінних союзів, кожним з яких управляв свій вождь-правитель. Починаючи з IV ст. н.е., в Японії формуються племінні союзи, а в V ст. н.е. вождь одного з племінних союзів зумів об'єднати більшу частину території країни. Ним став правитель союзу племен Ямато, назва якого пізніше лягла в основу найменування Японії [532, с. 21, 25]. Правитель Ямато, отримавши визнання інших родів, набув якісно нового статусу, його влада була визнана загальнодержавною і поширилася на племінні союзи, які перетворилися на провінції зі своїми керівниками [53, с. 183 – 184]. Влада Ямато поступово набувала царського характеру, завдяки чому правитель здобув політичне верховенство в державі.

І все ж тема дослідження вимагає постановки таких питань: завдяки яким чинникам вождю одного із союзів племен вдалося політично дистанціюватися від своїх співплемінників, набути статусного верховенства і які елементи статусу правителя Ямато згодом стали висхідними для формування конституційно-правового статусу глави держави в Японії?

Становлення і розвиток правового статусу глави держави в Японії здійснювалися в тісному взаємозв'язку з традиційною ідеологією цієї

далекосхідної держави, яка ґрунтувалася на релігійному культі. Правовий статус Ямато ніби «суміщав» у собі декілька статусів: світський, військовий і релігійний. Він був правителем держави, військовим полководцем і верховним жрецем. Та обставина, що Ямато був безпосереднім главою релігійного культу, зумовлювала його особливий статус [230, с. 431], завдяки якому інститут імператора як глави держави в Японії став не тільки традиційним, а й непорушним.

Аналіз генези конституційно-правового статусу глави держави в Японії свідчить, що впродовж багатовікової історії змістовне наповнення статусу японського імператора неодноразово змінювалося. Історія знає періоди, коли його політичні повноваження були максимально вихолощені, військові права повністю відібрані, проте ніхто і ніколи не наважився позбавити його релігійного статусу, завдяки чому японці, незважаючи на незавидне політичне чи матеріальне становище імператора в той чи інший історичний період, традиційно поклонялися йому як «живому Богу». Отже, релігійна складова, на нашу думку, стала невід'ємною висхідною основою формування конституційно-правового статусу глави держави в Японії.

Історія свідчить про те, що VII ст. ознаменувалося не тільки зміцненням централізації Японії, а й фактичним утвердженням абсолютизму. Фактично вся повнота державної влади належала імператору, який одноособово здійснював управління в державі. Відтак, постає питання: які чинники вплинули на утвердження абсолютної влади японського імператора?

По-перше, це запровадження буддизму як державної релігії в кінці VI ст. Справа в тому, що сінто була першою японською релігією, яка не мала засновника, священних книг, кодексу заповідей, релігійної філософії, догматів, символів віри тощо. Натомість буддизм, християнство та іслам усе це мали. В основу сінто було покладено шаманство і поклоніння різним богам природи. Така релігія сакралізувала державну владу, проте не сприяла ідеологічному згуртуванню суспільства навколо єдиного політичного центру. Цю роль виконав буддизм, який проник в Японію з Індії, через Корею і Китай. В основі вчення Конфуція лежить шанобливе ставлення до старших і через родинні відносини

поширюється на державні. Конфуціанство відповідало японським традиціям шанування предків. З усіх духовних, культурних, політичних та інших інститутів, привнесених із Китаю, найбільший вплив на японське суспільство і державні справи мала, як доводить Ж. Саурбек, саме релігія. Навіть слово «сінто» ввійшло в обіг тільки в VI ст. для того щоб відділити сінто від державної релігії [532, с. 28, 35, 36]. Прийняття японськими правителями буддизму, як вважає нідерландський учений К. ван Вольфєрен, було політично мотивованим [116, с. 19]. Правитель держави, за буддистською філософією, успадкував «божу природу» і визнавався прямим нащадком бога на землі. Отже, буддизм наповнив конституційно-правовий статус японського монарха сакральним змістом.

По-друге, це конституційне узаконення «божого природи» правового статусу глави держави. Конституція Сетоку 604 р. встановила: «У державі немає двох правителів; у народі немає двох владик. Правитель є владикою народу всієї держави» (стаття 12); «Государ – це небо; васали – земля. Тому якщо государ проголошує, то васали повинні слухати... і виконувати» (стаття 3) [532, с. 69]. Глава держави в Японії не ніс жодної відповідальності, оскільки «імператор був напівбог, напівлюдина, прямий нащадок богині-прародительки, а відповідно, не було Неба, перед яким він повинен відповідати» [611, с. 21]. Відтак, імператор стояв над законом. Конституція 604 р. у жодній із своїх сімнадцяти статей не містила будь-яких приписів, які обмежували б владу монарха, натомість імператор визнавався одноособовим правителем з особливими владними повноваженнями [53, с. 184]. Отже, релігійний культ глави держави, узаконений Конституцією 604 р., зумовив наповнення його конституційно-правового статусу такими складовими, як всевладність, невідповідальність і непідконтрольність.

По-третє, це державні реформи, проведення яких пов'язано з волевиявленням глави держави Оами (остання чверть VII ст.), а не аристократії чи військової знаті. Він систематизував правила призначення намісників у провінціях (676 р.), упорядкував податкову систему, встановив ієрархію чиновницьких посад, визначив порядок отримання земель за державну службу, релігійний культ поставив на службу імператорського двору, систематизував

перелік релігійних свят і надав їм політичну підтримку, створив Державну раду в справах культу, управління якою здійснював особисто, ініціював створення міфів «про походження імператорського двору», які згодом «зріднилися» з офіційною історією держави [208, с. 50]. Отже, главі держави в Японії була підпорядкована не тільки світська, а й релігійна влада. Крім того, судова і військові реформи забезпечили повноту влади монарха і в цих сферах державного управління.

По-четверте, це набуття японським монархом у 673 р. титулу *тенно*, тобто імператора [611, с. 18], що сприяло поширенню його влади в державі.

Отже, набуття абсолютної влади главою держави в Японії в VII ст. було зумовлено, на нашу думку, такими чинниками, як релігійний культ імператора, проведення загальнодержавних реформ та укріплення феодалських відносин. Загалом генезис конституційно-правового статусу глави держави в Японії (з VII до X – XI ст.) можна охарактеризувати як період японського абсолютизму. У Великій Британії та країнах континентальної Європи край монаршому абсолютизму поклали революції, завдяки яким зросла роль парламенту. Відтак, постає питання: завершення абсолютизму в Японії ознаменувалося перерозподілом владних повноважень між якими інститутами державної влади і які чинники вплинули на трансформацію правового статусу глави цієї країни?

У період з XII ст. і до 1868 р. конституційно-правовий статус імператора зазнав суттєвих змін у напрямі значного ослаблення імператорської влади. Це було зумовлене низкою чинників, зокрема появою такого інституту, як *інсей*, що складався з імператорів, які зреклися влади і прийняли буддистську посвяту. Зростаючий авторитет цього органу послабив імператорський двір з його аристократичною знаттю. Це, по-перше. По-друге, заснування поста військового правителя держави – сьогуна, який управляв військовим урядом (бакуфу). Слово «сьогун» – японізоване китайське слово, яке дослівно означає «керівник війська, воєначальник, воєвода, командувач армією», тобто це військовий титул. Сьогун здійснював управління в державі на власний розсуд, ухвалював закони без жодної санкції імператора, навіть бюджет імператорського двору затверджував сьогун.

Створення в правовій системі Японії інституту сьогуна зумовило серйозні зміни в конституційно-правовому статусі японського імператора як глави держави. «Сьогунат, – як доводить В.М. Мендрін, – означає зосередження верховної влади над державою в руках спадково-воєводського роду, який має в своєму розпорядженні власні війська і практично є незалежним від верховенства глави держави – імператора, але в той же час номінально вважається його підданим і підлеглим» [400, с. 8]. Ця влада фактично була легітимізована шляхом присвоєння імператорським указом титулу сьогуна.

Відсторонення імператора від політичних справ ґрунтувалося на чіткій ідеології, за якою сьогун звільняв його від «великої політики», щоб він, як «божа особа», не «поганив» себе турботами про щоденні мирські справи [243, с. 431]. І все ж спадково-воєводські роди, які, за підтримки війська, захопили верховну світську владу імператора і самостійно здійснювали державне управління, не відважилися присвоїти собі титул імператора. Отже, у державному управлінні Японії утвердився дуалізм: формально імператор був главою держави, проте фактична влада перейшла до сьогуна.

Відтак, нез'ясованим залишається питання щодо співвідношення конституційно-правових статусів імператора і сьогуна. Звернемося до першоджерел. У 1616 р. сьогун Токугава написав «Заповіт», який у джерелах права називають «Стостатейне постановлення Токугава». Автор ставить конституційно-правовий статус імператора на найвищій щабель у державній ієрархічній системі, говорить про «небесний мандат», яким наділений імператор. Цим підкреслює «божественне походження» особи імператора і наголошує на необхідності дотримання давніх традицій. У «Заповіті» зазначено, що «в усіх справах необхідно рівнятися на закони минулого, і варто припинити займатися складанням нових правил» (стаття 31), оскільки закони порушують принципи природи, проте останні законів не порушують (стаття 100) [625, с. 142, 140]. У формулі «бансей іккей» (одна лінія навіки), продукованій сьогунами, утілюється принцип безперервного правління імператора. А для того, щоб імператорська родина не розросталася і не породжувала чвар у питаннях престолонаслідування,

не втручалася в політичне життя держави, сини імператора здебільшого вимушено ставали монахами [243, с. 433]. Отже, інститут імператора в Японії завжди був одноосібним, а мікадо – невід’ємний його титул.

Кардинальні зміни в конституційно-правовому статусі японського імператора відбулися в 60-х роках XIX ст. Це було пов’язано з виходом Японії з ізоляції, яка досить вороже сприймала іноземців [386, с. 244]. Водночас європейці, які не знали істинного становища, «при першому їх зіткненні з японцями зробили неправильний висновок, що в Японії два імператори: один світський – сьогун, інший духовний – мікадо» [400, с. 9]. Менталітет європейців сприймав таке становище позитивно, оскільки це свідчило про політичну децентралізацію в державі, а отже, її слабкість.

9 листопада 1867 р. сьогун Токугава Йосиноба, відрікаючись від влади, визнав, що істинним сувереном у державі є не сьогунат, а імператор: «У цей час у міру того, як наші стосунки із зовнішнім світом усе більш і більш розвиваються, держава може розділитися на складові частини, якщо не буде управлятися єдиною центральною владою. Тому ... необхідно повернути суверенну владу імператорові». Маніфестом імператора від 3 січня 1868 р. було змінено політичну систему в державі: інститут сьогунату було скасовано, натомість відбулася реставрація династії Мейдзі [243, с. 21, 22].

Нормативною основою регламентації конституційно-правового статусу глави держави в Японії стала Конституція 1889 р. З її утвердженням, як доводить учений Оісі Макото, в Японії була поширена ідеологія про те, що вона «священна і ніколи не старіючий великий закон» [188, с. 205]. За своїм змістом цей конституційний закон був утіленням сув’язі давніх традицій імператорської могутності й традицій західноєвропейської політичної демократії. Конституція 1889 р. в частині регламентації правового статусу глави держави містила такі засади: а) традиційні прерогативи японського імператора, у тому числі й релігійні, не обмежувалися; б) правління династії має здійснюватися відповідно до вимог Конституції (стаття 4); в) імператор здійснює законодавчу владу разом з імператорським парламентом; г) конституція є правовим актом, дарованим

монархом своєму народу [243, с. 117, 119]. Незважаючи на те, що Конституція проголосила принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, фактично всі три гілки влади так чи інакше були зосередженні в монарха.

Конституційно-правовий статус японського імператора зазнав змін після Другої світової війни. Так, 15 грудня 1945 р. окупаційна влада вручила японському уряду директиву, яка містила вимогу про відділення релігійного культу від держави. Імператор Японії вперше з часів свого історичного існування був змушений відректися від релігійної складової його правового статусу [137, с. 49]. Загалом повноваження глави держави були вихолощені цим конституційним актом, вони набули церемоніальних і представницьких ознак. Таким чином, імператор став утіленням декорації державної влади, а не її уособленням. Водночас характерною особливістю генези конституційно-правового статусу глави держави в Японії є відсутність революцій [188, с. 22].

Учені, проаналізувавши сучасну політичну систему Японії, дійшли висновку про фактичну відсутність єдиного керівного центру [710, с. 79]. Японознавець Карел ван Вольферен, маючи на увазі главу держави, парламент та уряд, з цього приводу зазначав: «Жоден із них не є головним, але кожен так чи інакше може впливати на когось ще, що дозволяє забезпечити належний стан справ». Стійкість такої політичної системи в Японії учений пояснює так: «Якщо джерело реальної влади незрозуміле, то незрозуміло також, як з ним боротися» [116, с. 41, 28]. На нашу думку, стійкість політичної системи в Японії зумовлена, насамперед, генетичною схильністю японців дотримуватися традицій (релігійних, політичних, родинних, корпоративних та ін.). Німецький учений Б. Келлерман писав: «І сьогодні, і завтра, і через сотню років ... не відбудеться ніяких змін» [253, с. 16]. Італійський учений Ф. Марані вважає, що процес модернізації в Японії повсякчас змушений долати силу спротиву традицій [630, с. 158].

Підсумовуючи генезу конституційно-правового статусу глави держави в Японії, вкажемо: а) інститут імператора традиційно містив декілька статусів: світський, військовий і релігійний. Змістовне наповнення його правового статусу неодноразово змінювалося від усієї повноти державної влади до максимального

вихолощення політичних повноважень, проте його опоненти ніколи не наважувалися позбавити його релігійного статусу, завдяки цьому інститут імператора як глави держави став не тільки традиційним, а й непорушним; б) абсолютизм в Японії існував з VII ст. і до X – XI ст. Його виникнення зумовлено релігійним культом імператора, успішним розвитком феодалських відносин, а також проведенням загальнодержавних реформ, ініційованих правителями Японії; в) завершення японського абсолютизму було пов'язано з утвердженням сьогунату (XII ст. – 9 листопада 1867 р.); г) еволюційний характер властивий генезі конституційно-правового статусу японського глави держави. Традиційне дотримання японським суспільством принципу спадковості забезпечувало не лише легітимність імператорської влади, а й стабільність політичної системи держави загалом; г) ментальна схильність японського соціуму до збереження традицій і шанобливе ставлення до своїх предків, у тому числі й імператорів як носіїв релігійного культу, зумовили вичерпну регламентацію правового статусу глави держави на рівні конституційних актів.

Генеза конституційно-правового статусу глави держави в Китаї порівняно з Японією, незважаючи на територіальну, релігійну, культурну наближеність цих двох далекосхідних держав, у тому числі й традиційну наявність інституту імператора, докорінно відрізняється. Першопричина такої відмінності полягає у використанні неоднакових ідеологічних концепцій обґрунтування не тільки витоків, а й самої природи глави держави, які ґрунтуються на відмінних філософсько-релігійних підходах.

Відтак, постає питання: у чому полягає неоднаковість ідеологічних концепцій щодо змісту інституту глави держави в Японії і Китаї. У правовій системі Японії продукувалася доктрина, за якою, як уже зазначалося, японський імператор визнавався священною особою, оскільки вважався «живим Богом» на землі. Тому особисті його якості не були першозначущими, а пост японського імператора обіймали лише представники «однієї монаршої лінії». Що стосується імператора Китаю, то він не вважався «живим Богом», а лише провідником між «Небом» і землею, тому його особисті якості й чесноти були вкрай важливими

для того, щоб отримати «небесну санкцію на управління Китаєм». «Отримати цей мандат міг лише той, хто володіє найвищою благодаттю-чеснотою *де*. Саме володіння *де* і його втрата лежали в основі закономірності руху династичних циклів» [238, с. 4], яких у Китаї було двадцять чотири. Перемога найсильнішого в бою, за теорією «небесного мандату», не робила його владу легітимною, легітимність набувалася небесною прихильністю. Статус ван, тобто статус правителя держави, можна було отримати лише з «небесної волі». Небо «дає мандат» тому, хто мудрий, справедливий і володіє чеснотами. Сакральна значимість імператора полягала в тому, що тільки через нього «можливий прямий контакт з небом», тому він був носієм такого титулу як «єдиний» [87, с. 127].

Отже, можна дійти таких висновків: а) вочевидь, родоначальник шанців Чен-ван був непересічною особою, оскільки саме йому «Небо» «вручило» мандат на управління державою; б) на відміну від Японії, легітимним імператором у Китаї міг бути навіть простолюдин (наприклад, як селянин Чжу Юаньдхан, який став засновником династії Мін, проте така особа мала бути благородною за своїми справами, тобто володіти сакральним *де*. Сакральне *де* згідно з китайською доктриною можна було не тільки накопичувати, діючи добросовісно і справедливо, а й втратити, вчинивши ганебно [238, с. 27, 29]. Відтак, теорія «небесного мандату» санкціонувала легітимну зміну династичних ліній у Китаї, які відбувалися з періодичною постійністю.

Водночас постає питання: що свідчило про втрату імператором сакрального *де*? Відповідь лежить на поверхні – суспільна криза. Справа в тому, що китайський імператор, починаючи з давніх часів і до початку ХХ ст., вважався верховним власником землі. Він мав право збільшувати розмір і види податків. Нерідко податковий тиск доповнювали неврожаєм або стихійним лихом. Це призводило до матеріального зубожіння населення і масових заворушень у державі, які здебільшого завершувалися зміною династії [694, с. 138]. Відтак, династичні зміни в Китаї відбувалися в умовах важкої економічної кризи і політичної дестабілізації. За таких умов теорія «Небесного мандату» дозволяла повалити діючу династичну лінію і легітимізувати нову. Проте зміну династій

зумовлювали й зовнішні чинники, зокрема монголо-татарське і манжурське завоювання, унаслідок яких утвердилися династії Юань, а пізніше Цінь.

Конституційно-правовий статус імператора Китаю можна визначити як такий, що містив світську, військову і релігійну складові. Він здійснював верховну законодавчу та адміністративну діяльність, був верховним жерцем, вважався священною особою, тому його обличчя не могли споглядати піддані. Відтак, у Китаї завжди були імператори з жорсткою системою влади.

Цікавими є записи італійських учених Даріо Антісері і Джовані Реале, зроблені в праці «Західна філософія від витоків до наших днів»: «Що стосується найбільшої відмінності між азійською політикою і політикою деяких європейських держав, то Узбек [історик-сходознавець – ГЗ] пише: «Одна з речей, що найбільш вразили мою цікавість після прибуття в Європу, – це історія і походження республік. Ти знаєш, що більшість азіатів навіть не мали уявлення про подібного роду правління, так само як і не володіло багатою уявою, щоб зуміти уявити собі, що на землі може існувати який-небудь режим, відмінний від деспотичного» [23, с. 532].

XX ст. ознаменувалося докорінними змінами конституційно-правового статусу глави держави, що було зумовлено не тільки внутрішніми, а й зовнішніми чинниками, зокрема активним втручанням Великої Британії, США та інших країн у внутрішні справи Китаю. «На кінець XIX ст. із великої ще донедавна держави Китай перетворився на практично безсуб'єктний простір, що розглядався державами того часу як місце для міряння сили» [191, с. 11]. Колосальні зміни, що відбулися в Європі, вплинули не тільки на формування тих чи інших поглядів у Китаї, а й на його політичну систему [8, с. 10]. У 1912 р. в Китаї було ухвалено Конституцію, за якою Китай став республікою, а главою держави – президент.

Відтак, генеза конституційно-правового статусу імператора як глави держави в Китаї добігла свого кінця. Стійкість інституту імператора в Китаї від найдавніших часів і до повалення монархії, незважаючи на численні династичні перевороти, можна пояснити так: а) відсутністю в уяві китайців іншої юридичної форми глави держави, яку можна було б втілити в практику; б) наявністю сильної

ідеологічної першооснови конституційно-правового статусу імператора в Китаї, що складається із сакрального фундаменту, в основі якого лежить симбіоз даосизму, конфуціанства, буддизму, поєднаних з традиціями.

У грудні 1946 р. було ухвалено нову Конституцію Китаю, яка надала президенту Чай Канші диктаторські повноваження. 1 жовтня 1949 р. було проголошено КНР з комуністичним режимом [542, с. 85]. Після цього в країні було ухвалено ще чотири конституції (у 1954, 1975, 1978 рр. і чинну в 1982 р.), які зумовили зміни в правовому статусі глави держави. Так, Конституцією 1954 р. функції глави держави в Китаї було покладено на Центральну народну правлячу раду, реалізація цих функцій здійснювалася по суті Головою Центрального народного уряду, який водночас обіймав посаду Голови Центрального комітету компартії [235, с. 465, 468]. Згодом у Китаї було введено пост Голови КНР. Повноваження колегіального глави держави здійснюють Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників і Голова КНР. Отже, за останні сто років правовий статус глави держави в Китаї неодноразово змінювався, що зумовлено: а) давньою традицією китайського народу в період настання кризи звинувачувати главу держави в усіх негараздах; б) пошуком прийнятної для Китаю юридичної форми глави держави.

До країн традиційної правової сім'ї також належить Монголія. У науковій літературі генеза конституційно-правового статусу глави держави в Монголії не стала предметом ґрунтовних досліджень. Відтак, спробуємо з'ясувати це питання. Інститут глави держави в Монголії сформувався з правителів міжплемінних об'єднань, які виникли в період з XI по XIII ст. Один із правителів такого об'єднання на ім'я Тимучін у 1204 р. здобув перемогу над іншими спорідненими племенами, а в 1206 р. з'їзд Курултаю (збори ради старійшин) проголосили Тимучіна всемонгольським володарем під іменем Чингізхан [376, с. 472].

Конституційно-правовий статус правителя Монгольської держави формувалася із давніх традицій, які ґрунтувалися на міфологічно-релігійних віруваннях. Монгольський хан Хубілай запровадив культ свого діда Чингізхана. Така політика знайшла підтримку в суспільстві, оскільки узгоджувалася з

давньою традицією вшанування духу предків. Іншою давньою традицією, завдяки якій забезпечувалися правонаступність і легітимізація влади правителя Монгольської держави, був курултай, який проголошував одного з нащадків Чингізхана великим ханом.

Проте в XV – XVI ст. міжусобні війни за владу призвели до нівелювання конституційно-правового статусу правителя Монголії, а згодом і до завоювання її Китаєм. Відтепер главою держави в Монголії були китайські імператори династії Цінь. Отже, генеза національного глави держави в Монголії, починаючи з часу китайської окупації і до падіння Цінської династії в 1911 р., була унеможливлена. Спроби утвердити конституційну монархію в післяцінській Монголії не мали належного розвитку. Радянська окупація Монголії привнесла на її територію соціалістичні зразки колективного глави держави (1924 р.), чим унеможливила вільне утвердження національного державотворення.

Розпад радянської державності зумовив повернення генези конституційно-правового статусу глави держави в Монголії в національне русло. Так, відповідно до положень Конституції Монголії від 13 січня 1992 р. «Президент Монголії є главою держави, символом єдності народу Монголії» (стаття 30), «Президент у своїй діяльності підзвітний перед Великим Державним Хуралом» (стаття 60), який має право «відмінити укази Президента» (стаття 59). Відтак, незважаючи на те, що глава держави в Монголії обирається на пост не Великим Державним Хуралом, а всенародним голосуванням, він є передусім «символом» влади в державі, як в Японії, ніж її реальним носієм.

Отже, особливість генези конституційно-правового статусу глави держави в Монголії полягає в такому: а) саме військова, а не релігійна чи адміністративна складові стали невід'ємною і висхідною основою формування конституційно-правового статусу глави держави; б) у XIII – XIV ст. абсолютизм у цій країні розвивався в умовах релігійно-міфологічної доктрини позаземного походження всемонгольського правителя, що узгоджувалося з давньою національною традицією вшанування духу предків; в) змістовне наповнення конституційно-правового статусу Президента Монголії сформувалося під впливом як

національних державотворчих традицій (його одноособовість), так і привнесених (підзвітність глави держави парламенту).

До когорти країн, в яких правовий звичай є домінуючою формою права, належить низка країн Африканського континенту (Гана, Ефіопія, Камбоджа, Камерун, Конго, Мадагаскар, Нігерія, Сенегал, Сомалі, Танзанія, Чад та ін.).

Інститут глави держави в африканських країнах виснувався з вождів об'єднаних племен. Саме їх у XVIII – XIX ст. почали називати королями на європейський манер. Так, руандський учений Ф. Кагама, наслідуючи традиції європейських учених, називає правителя не Мвами (правитель Руанди), а королем [231, с. 117]. Учений А.Б. Елліс описав правовий статус глави держави в африканських державах так: «Король або головний вождь племені є сувереном усіх інших вождів племен, вони платять йому данину і несуть перед ним певні зобов'язання. Він, зазвичай, має справу з вождями, а ті управляють своїми областями через вождів нижчих рангів і старійшин... Король племені в жодному випадку не є абсолютним монархом з необмеженою владою, його повсюду певною мірою контролюють вожді. Король самостійно не може укласти мир або оголосити війну, без згоди вождів не може вести перемовини, вступати в союзи, які зачіпають інтереси всього племені... Правління не можна назвати особистою деспотією, у ньому бере участь аристократія» [183, с. 244 – 245]. Англійський учений Е. Хертслет згадував, що Велика Британія, посилюючи свої позиції в Західній Африці, підписала договір у 1884 – 1885 рр. не з главою держави Сомалі, а із старійшинами кланів про визначення сомалійських кордонів і британських володінь [644, с. 614 – 619]. Договір з європейськими державами про протекторат, як свідчать джерела права, укладали не правителі африканських держав (Бенін, Гана, Камерун, Конго), а саме рада вождів [231, с. 186]. Отже, правителі африканських держав були обмежені у своїх правах щодо здійснення світської влади, передусім тієї, що стосувалася суверенітету їхньої держави.

Сакральне походження влади правителя було невід'ємною ідеологією кожної африканської держави. Наприклад, в Ефіопії традиційно продукувалася доктрина, за якою засновником імператорської династії вважався Менелік I, син

царя Соломона Єрусалимського і цариці Савської [256, с. 72]. Навіть Конституція Ефіопії 1931 р. зазначала, що престолонаслідування в державі незмінно має здійснюватися по генеалогічній лінії нащадків царя Соломона Єрусалимського і цариці Савської (стаття 2). Належність до імператорської крові й помазання на престол легітимізували особу імператора, який вважається «священним, його гідність непорушна, а влада незаперечна, відповідно, він має право на всі почесті, що випливають з традицій тексту цієї Конституції» (стаття 5) [231, с. 359].

У більшості країн Африки (Гамбія, Гвінея–Бісау, Габон, Сомалі, Замбія, Зімбабве та ін.) не було єдиної релігії, у них переважали тотемізм, шаманство, фетишизм, ідолопоклоніння тощо. Правителі більшості африканських держав, в яких не було одновірства, вважалися головними шаманами. За їхнім наказом приносилися численні жертвоприношення, у тому числі й людські. Особливо вражає масштаб таких жертвоприношень у Нігерії, резиденція глави держави та її прибудинкова територія були побудовані так, ніби шаманство, як зазначали очевидці-місіонери, було основним функціональним призначенням правителя держави [78, с. 397 – 398]. «Влада тримається на терорі і вождь може будь-кого позбавити життя» [183, с. 244 – 245]. Щоправда деякі правителі під впливом цивілізаційних процесів упроваджували одновірство (імператор Ефіопії Федор II). Один з організаторів колоніальної виставки писав: «Варто було б показувати нашим співвітчизникам і змусити їх наочно переконатися, що Франція багато чим зобов'язана місіонерам: хрест передував мечу й указував йому дорогу; солдати бога прокладали шлях солдатам батьківщини; релігійне завоювання передбачило й підготувало завоювання колоніальне» [591, с. 16]. Таким чином, інститут глави держави на Африканському континенті виснувався з вождя об'єднаних племен, наділеного сакральними повноваженнями, влада якого поступово набула ознак королівської.

В африканських країнах традиційної правової сім'ї практика вирішення питання престолонаслідування була неоднаковою. Так, в Ефіопії це питання щоразу вирішувалося шляхом написання чинним главою держави публічного заповіту. «Я, Лев із племені Іуди, імператор Менелік II, помазаник Божий, Цар

царів Ефіопії... Наш внук Ясу, нехай буде на нашому престолі спадкоємцем нашої Ефіопської держави» [231, с. 83 – 84]. Проте у Сомалі зміна правителя держави щоразу супроводжувалася безкомпромісною боротьбою за політичну владу. «Близькість до цивілізації Стародавнього світу, як не дивно, – писав англійський учений Ф. Пірс про Сомалі, – зовсім не торкнулася її» [450, с. 49 – 52].

Аналіз політичної системи наведених та інших африканських держав (Нігерія, Габон, Конго, Намібія та ін.) свідчить про те, що в них був відсутній законодавчо встановлений порядок переходу влади від однієї особи до іншої. Так, А. Кагаме згадував, що в «доколоніальних державах Африки не було писаних законів, взаємовідносини регулювалися нормами звичаєвого права» [245, с. 125]. Інший учений А. Кагва, аналізуючи державний устрій африканських держав XIX ст., зауважував, що організація діяльності правителів держав та порядок їх ділового спілкування і взаємодії зі старійшинами також регулювалися звичаями. Наприклад, старійшини, схиляючись на коліна, віталися з королем Буганди за давнім звичаєм: «Я прийшов поглянути на того, хто володіє». У відповідь король говорив: «Одружений чоловік почув тебе» [246, с. 74 – 75]. Таким чином, конституційно-правовий статус глав африканських держав формувався відповідно до тих традицій і звичаїв, які були властиві тій чи іншій державі, ідеологічним підґрунтям яких стали національні релігійні вірування.

Традиційна генеза конституційно-правового статусу глави африканських держав зазнала істотних змін у XIX ст., що пов'язано з перетворенням держав Чорного континенту на колоніальну зону європейських країн. На інститут монарха африканських держав було здійснено серйозний тиск з боку домініонів. Наприклад, правителя Камеруну разом з його сином-спадкоємцем німці вигнали з власної держави [231, с. 291]. Це була політика ультиматумів, продукована сильними державами до слабких. Так, у «Хроніках Уганди» зазначено, що король цієї держави не міг зрозуміти «навіщо руйнувати давні традиції» і чому його необхідно «змістити з престолу» [29, с. 459 – 480]. Королева Мадагаскару Рапаналуна III, звертаючись 12 лютого 1895 р. до своїх підданих, зазначила: «Цю державу Бог дав моїм предкам, які заповідали її мені. Це мої і ваші предки

створювали королівство, яке французи хочуть захопити... Я буду захищати її разом з вами» [503, с. 230]. Проте в цій боротьбі переконливу перемогу завжди отримували європейські держави. Отже, із втратою суверенітету африканськими державами внаслідок проведення колонізаторської політики було унеможливлене функціонування інституту національного глави держави в Африці. Прем'єр-міністр Південно-Африканського Союзу Я. Сметс, висвітлюючи питання колоніальної політики в Африці в Оксфордському університеті, констатував: «Політична система тубільців була безжалісно знищена ..., соціальна і політична культура вважалася простою, варварською і заслуговує лише на те, щоб викорчувувати її повністю [158, с. 37 – 38].

Перші конституції країн Африки, в яких визначався конституційно-правовий статус глав держав, нерідко складали самі метрополії. Конституція Південно-Африканського Союзу 1909 р. встановила, що «виконавча влада належить королю і буде здійснюватися Його Величністю або генерал-губернатором як його представником» (стаття 8) [533, с. 518 – 558]. Країни, які належали до французької колоніальної системи, ухвалювали свої конституції самостійно, якими утверджували інститут президента [235, с. 513]. Отже, на африканському континенті діяв інститут президента і монарха.

Учені вважають, що руйнування традиційних форм життєстрою посилює процеси дезорганізації, радикальна відмова від традицій практично завжди провокує потужний опір, аж до контрмодернізації суспільства [575, с. 466]. ХХ ст. ознаменувалося небувалим сплеском національно-визвольної боротьби колишніх колоній і появою незалежних держав на Африканському континенті. Ними стали Нігерія (1960 р.), С'єра-Леоне (1961 р.), Уганда і Танганьїка (1962 р.), Кенія (1963 р.), Малаві і Замбія (1964 р.) та ін. [517, с. 479]. З розвалом колоніальної системи відкрився шлях до утвердження національного інституту глави держави.

У 50 – 60 роках ХХ ст. інститут глави держави в низці країн Африканського континенту почав розвиватися під впливом ідей, продукованих радянською владою [333, с. 35] (Гана, Гвінея, Малі, Ангола, Бенін, Конго, Ефіопія, Танзанія). Здебільшого в країнах Африки утвердилася однопартійна система, що сприяло

узурпації державної влади. Унаслідок цього в 60 – 70-х роках ХХ ст. в низці африканських країн відбулися численні військові перевороти, які зумовили відміну або призупинення дії конституцій і заміну цивільного інституту глави держави на військовий. Так, в Ефіопії влада належала тимчасовому військовому адміністратору і Державній раді (1974 – 1987 рр.), голова якої був одночасно главою уряду і головнокомандувачем збройних сил [235, с. 514].

Проте військові не змогли вирішити низки проблем молодих держав, тому в деяких країнах відбувся поворот до демократичних форм управління (Уганда, Центральна Африканська Республіка, Еквадор, Гвінея, Руанда та ін.). У деяких країнах політична боротьба була настільки сильною, що влада декілька разів переходила від військових до цивільних і навпаки (Нігерія, Судан). Багато лідерів африканських однопартійних режимів протягом декількох строків підряд обиралися на пост глави держави (А. Ахіджо в Камеруні, Ф. Уфе-Боані в Кот д'Івуарі, Л. Сенгор у Сенегалі, Д. Н'єрере в Танзанії, К. Каунда в Замбії, Дж. Кеніата в Кенії, О. Бонго в Габоні, А. Секу Турі в Гвінеї, Х. Банда в Малаві, Х. Бургіба в Тунісі, А.М. Перейра в Кабо Верді). При цьому на кожних виборах вони незмінно набирали понад 99 % голосів.

У низці країн президента, як доводять учені Т.Г. Авксент'єва, В.С. Бакіров, Н.І. Сазонов, обрали без голосування (як єдиного кандидата), а в деяких він оголошував себе «довічним президентом» (як Х. Банда в Малаві або М. Нгема в Екваторіальній Гвінеї). Учений Ф. Ріггс держави цього виду називав «клептократіями» (правління злодіїв) [575, с. 511 – 512].

Демократичні зміни в частині реформування інституту глави держави в африканських країнах ознаменувалися ухваленням у 90-х роках ХХ ст. нових конституцій. Наприклад, Конституція Ефіопії 1994 р. утвердила парламентську форму правління з широкими повноваженнями Прем'єр-міністра. Конституція Намібії 1990 р. проголосила державу демократичною з багатопартійною системою, у якій президент обирається на демократичних засадах не більше як на два строки підряд. Крім того, Нігерія сьогодні претендує на утвердження регіональної супердержави на чолі з президентом [32, с. 50]. Сильним, проте

демократичним, є інститут Президента в Південно-Африканській республіці [280, с. 590]. Конституція Королівства Камбоджа 1993 р. подібно до Конституції Японії проголосила Короля Камбоджі довічним главою держави, який «царює, але не править» (стаття 7). Лібералізація інституту глави держави посилюється тим, що Камбоджі є «виборною монархією» (стаття 10) [301]. Отже, у країнах Африки спостерігається поступовий відхід від тоталітарної влади, проте здебільшого сильні позиції в системі політичної влади залишаються за главою держави.

Підсумовуючи генезу конституційно-правового статусу глави держави в країнах традиційної правової сім'ї, доходимо таких висновків:

1) правовий статус глави держави в далекосхідних державах містив декілька складових: світський, військовий і релігійний, де крайня складова стала непорушною, завдяки чому інститут імператора як глави держави став не тільки традиційним (Китай, Японія), а й непорушним (Японія);

2) крайня фаза розвитку феодалних відносин збігається з розквітом абсолютизму. З огляду на те, що розвиток феодалних відносин у Китаї та Японії випередив розквіт цих відносин у країнах романо-германської правової сім'ї здебільшого на п'ять – шість століть, то й утвердження абсолютизму в цих далекосхідних країнах відбулося значно раніше, а відтак, тривало довше, оскільки відхід від абсолютизму на Сході фактично збігся з аналогічним процесом на Заході. Значна тривалість абсолютизму у східних державах зрештою зумовила утвердження доктрини східної деспотії;

3) еволюційний характер властивий генезі конституційно-правового статусу глави держави на Сході. Традиційне дотримання японським суспільством принципу спадковості забезпечувало не лише легітимність імператорської влади, а й стабільність політичної системи держави загалом;

4) стійкість статусу імператора в Китаї від найдавніших часів і до повалення монархії, незважаючи на численні династичні перевороти, зумовлена відсутністю в уяві китайців іншої юридичної форми глави держави, яку можна було б втілити в практику, а також наявністю сильної ідеологічної першооснови конституційно-правового статусу імператора в Китаї, що складається із сакрального фундаменту,

в основі якого лежить симбіоз релігій (даосизм, конфуціанство, буддизм та ін.), поєднаних з народними традиціями;

5) правовий статус глави держави в Японії і Китаї ґрунтується на неоднакових ідеологічних концепціях. В Японії продукувалася доктрина, за якою японський імператор є священною особою, тому особисті його якості не були першозначущими, а пост японського імператора обіймали лише представники «однієї монаршої лінії». Натомість імператор Китаю не вважався «живим богом», а лише провідником між «Небом» і землею, тому його особисті якості були вкрай важливими для отримання «небесної санкції» на управління державою. Теорія «небесного мандату» санкціонувала легітимну зміну династичних ліній у Китаї, натомість в японській формулі «бансей іккей» (одна лінія навіки) втілюється принцип безперервного правління імператора;

6) особливість генези конституційно-правового статусу глави держави в Монголії полягає в тому, що саме військова складова стала невід'ємною висхідною основою формування конституційно-правового статусу правителя цієї держави, водночас сакралізація правового статусу глави держави в Монголії була ініційована не «знизу», а представниками самої правлячої династії;

7) регламентація правового статусу глав африканських країн традиційно здійснювалася звичаями племен, санкціонованими державою шляхом усталеного застосування, які згодом були замінені конституціями, що містять «дух» і «зразки» західноєвропейського конституційного законодавства.

2.6. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в країнах релігійної правової сім'ї

Конституційно-правовий статус глави держави утверджувався і розвивався під впливом низки чинників, чи не найпотужнішим із них була релігія. Такий вплив спостерігався в усіх країнах світу, проте в деяких із них він був особливо відчутним. Такі країни утворюють релігійну правову сім'ю. Система права таких країн формувалася в умовах сповідування різної релігійної ідеології, що зумовило особливість генези конституційно-правового статусу глави держави в країнах мусульманського (ісламського), іудейського, індуського і канонічного права.

Мусульманське право поширене в Алжирі, Бахреїні, Йорданії, Ємені, Іраку, Ірані, Туреччині, Сирії, Омані, ОАЕ, Катарі, Кувейті, Єгипті, Лівії, Тунісі, Марокко та ін. [69, с. 12, 13]. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в цих країнах пов'язана з виникненням ісламу і політичним рухом за об'єднання племен на чолі з правителем держави пророком Мухаммедом. Формування державотворчого процесу в мусульманському світі в умовах дотримання ісламської релігійної ідеології спрямувало генезу правового статусу глави держави в певному політико-теологічному руслі. Такий висновок зумовлено тим, що саме з нащадків Мухаммеда обирали вождів мусульман – халіфів (замісників пророка). З ім'ям одного з них, а саме Халіфом Омаром, історія пов'язує виникнення арабської імперії [580, с. 173 – 174]. Араби завдяки активній військовій політиці захопили Сирію, Єгипет, Палестину, Іран, посилили свою присутність у Північній Африці, Південній Іспанії, Азії, приєднали Закавказзя. Так утворився Арабський Халіфат на чолі з халіфом, який зосередив у своїх руках вищу духовну владу в державі (імамат) і світську – емірат [501, с. 196].

Особливістю генези конституційно-правового статусу глави держави в мусульманському світі є те, що вона зумовлена релігійними законами ісламу. Основним законом держави став Коран. Одним з основоположних принципів Корану є шура (араб. – рада, консультація): «А справу їхню – за порадою між ними», «І радьтеся з ними по справі». Ісламська концепція влади і держави, як

доводить Д.І. Дудоров, ґрунтується на тому, що шура реалізується шляхом укладання своєрідного договору між кандидатом на пост глави держави і общинною мусульман [177, с. 390 – 391]. Після смерті пророка Мухаммеда перших халіфів обирала мусульманська знать з числа мухаджірів – найближчих сподвижників пророка, що узгоджувалося з релігійними вимогами шури. Отже, в Арабському Халіфаті утвердився інститут глави держави, в якому теологічна складова стала висхідною основою формування його правового статусу.

Шура як принцип організації політичної влади і донині використовується в політичних системах деяких мусульманських країн. Так, глава держави в ОАЕ, відповідно до статті 53 Конституції ОАЕ від 18 липня 1971 р., може обійняти цей пост шляхом волевиявлення членів Вищої Ради союзу [305]. У Саудівській Аравії глава держави обіймає свій пост за згоди провідних мусульманських правознавців [177, с. 391]. О.І. Черкасов доводить, що важливу роль у політичному житті Саудівської Аравії відіграють не лише «особливо шанобливі знавці Корану», а й «родинні ради», що утворюються з членів правлячої родини і духовних осіб. Наприклад, Консультативні збори в Катарі, Консультативна рада в Саудівській Аравії уповноважені вирішувати питання престолонаслідування, зокрема змусити монарха відректися від престолу, як це відбулося в Саудівській Аравії [661, с. 23]. Якщо в правителя при вирішенні мирських справ виникають питання, які не висвітлені в шаріаті, він повинен скликати раду, проте в жодному разі не повинен особисто приймати таке рішення [705, с. 155]. Отже, правовий статус глав мусульманських країн і донині висновується з приписів ісламу.

Монгольське завоювання Багдаду в 1258 р. поклали край єдності Арабського Халіфату, на його теренах утворилася низка мусульманських держав. Відтак, постає питання: які підсумки шестисотлітньої генези (VII ст. – 1258 р.) конституційно-правового статусу глави держави в Арабському Халіфаті? На нашу думку, вони є такими: а) історичне формування єдиної мусульманської держави зумовило еволюцію інституту глави держави від правителя общинно-родової організації до халіфа – одноособового глави теократичної монархії; б) теологічна складова стала висхідною основою формування правового статусу халіфа як

замісника пророка на землі; в) правитель імперії поєднав у своєму статусі духовну і світську складові; г) влада халіфа (світська і релігійна) не була абсолютною, вона обмежувалася суворим дотриманням – Корану і Сун; г) належність халіфа до нащадків пророка забезпечувало не тільки традиційну легітимність перебування тієї чи іншої особи на посту халіфа, а й правонаступність суб'єктної зміни влади.

І все ж розпад єдиної мусульманської держави, ідеологічним базисом якої став іслам з його незмінними релігійними вимогами, зумовлює активізацію низки релігійно-догматичних, теоретико-правових і практичних питань, а саме: а) чи узгоджується з релігійними канонами розпад історичної моделі єдиної ісламської держави на окремі країни, якщо так, то який змістовний статус мали б набути глави цих новоутворених держав; б) чи є обов'язковою належність правителів ісламських держав до нащадків пророка Мухаммеда; в) чи можливе створення інституту єдиного духовного глави всіх мусульманських держав, через що матиме місце звуження релігійної складової правового статусу національних глав держав; г) чи допускає іслам наповнення правового статусу глав мусульманських держав з огляду на ті чи інші релігійні течії ісламу, національні традиції тощо. На нашу думку, з'ясувавши питання: що спричинило розпад Арабського Халіфату, можна дійти логічних відповідей на поставлені вище питання.

Арабський Халіфат – це імперія. Усі імперії створюються насильницьким шляхом, тому згодом розпадаються, оскільки імперська центральна влада поступово втрачає контроль над периферійними територіями. Швейцарський учений А. Мец зазначає, що в Арабському Халіфаті існувала традиція, за якою правителям областей надавали титул «емір». Еміри наділялися чималим обсягом повноважень. У Лівії, Єгипті, Марокко, Ірані, у Середній Азії у IX – X ст. утворилися фактично самостійні емірати зі спадковою владою. Визнання верховної влади халіфа як глави імперії виражалося в тому, що його ім'я згадували під час богослужінь у мечеті, купували в халіфа титули і щорічно його обдаровували [404, с. 16, 29]. Отже, у політичній системі Арабського Халіфату відбувалися два взаємопов'язані процеси: послаблення центральної влади на чолі з халіфом зумовлювало зростання політичної влади в областях імперії, завдяки

чому вони перетворювалися на самостійні держави, а еміри – на глав держав. Це, по-перше. По-друге, утвердження ісламу в свідомості людей не було одномоментним. «Коран, – як доводив А.Ю. Кримський, – справляв зовсім слабке враження на сучасників Мохаммада». Навіть король Кастилії і Леону Альфонс Мудрий (XIII ст.) називав Коран «ерессю маврів» [341, с. 191, 206]. Як свідчить історія, іслам здобув ідеологічну могутність не стільки в період середньовіччя, скільки в Новий і Новітній часи. По-третє, це створення непримиренних релігійних течій в ісламі. Найвідомішими з них є шиїти і суніти. Прихильники Алі – зять пророка Мухаммеда утворили шиїтський напрям в ісламі (поширився в Ірані), а прихильники намісника Сирії Муавії – сунітський. Після смерті Муавія син Алі – Хусейн очолив повстання шиїтів проти сунітів, проте загинув у бою. Відтоді шиїти вважають сунітів своїми кровними ворогами. Питання про верховну владу – імамат – становить головний предмет розбіжності між сунітами і шиїтами. Особливість догми шиїтів, на відміну від сунітів, полягає у визнанні непогрішності імаму і повернення останнього перед Днем суду (магді) [177, с. 93, 115]. Отже, розпад Арабського Халіфату зумовлений як політико-правовими, так і релігійно-ідеологічними чинниками.

Ісламський учений Ібн Таймія (XIII ст.) першим в історії порушив питання розпаду Арабського Халіфату. На його думку, мусульманська громада (умма) не повинна зберігати єдиний халіфат, тому одночасно управління можуть здійснювати кілька імамів [1, с. 34]. Ця позиція виправдовує існування окремих мусульманських держав [370, с. 207]. Отже, релігійно-догматична незаперечуваність існування численних країн мусульманського світу об'єктивно погоджує необхідність існування інституту національних глав держав, проте їх правовий статус не може суперечити приписам ісламу.

Традиційно дискусійним у доктрині ісламу мусульманських країн є питання щодо обов'язкової належності правителів до нащадків пророка Мухаммеда. Генеза конституційно-правового статусу глави держави не позбавлена впливу шиїтського вчення в Ємені, Іраку, Лівані, Бахреїні [177, с. 126]. Нащадок пророка Мухаммеда не є главою держави в Туреччині, Албанії, Пакистані, Марокко, проте

легітимність їхнього перебування на посту глави держави не підлягає сумніву. За доктриною мусульманського права глава держави не є богом чи напівбогом, він є виконавцем волі Аллаха, яких має бути багато. Отже, доходимо висновку, що для створення інституту єдиного духовного глави всіх мусульманських держав немає об'єктивних підстав і практичної необхідності.

Такі юридичні форми глави держави, як монарх або президент утвердилися в мусульманських країнах залежно від того, які саме політико-правові передумови передували їх утворенню. Так, інститут президента в мусульманських країнах виник з різних причин, а саме: а) унаслідок їх колонізації, коли влада перейшла від місцевих вождів до генерал-губернатора – попередника майбутніх республіканських форм правління (Алжир, Ліван, Судан, Мавританія); б) у результаті наростання національно-визвольного руху, коли монархи дискредитували себе тісними зв'язками з колонізаторами; в) унаслідок боротьби проти іноземних колонізаторів і місцевих султанів, за їх підтримки (Південний Ємен); г) у результаті зміцнення позицій національно-визвольних сил, що прийшли до влади (Туніс); ґ) унаслідок насильницького повалення королівської влади шляхом військових переворотів (Єгипет, Ірак, Лівія) [528, с. 122].

Після Другої світової війни інститут президента утвердився в таких мусульманських країнах, як Алжир, Ліван, Єгипет, Сирія, Ірак, Іран та ін. Проте генеза становлення інституту президента в цих країнах була різною, оскільки релігія є ідеологією, а право – інструментом формування інституту глави держави. Перша Конституція Лівану 1926 р. вперше встановила інститут президента [7, с. 3 – 11]. У 1926 р. ним став православний Шарль Діббас, проте з 1934 р. цей пост обіймали мароніти. Утвердження інституту президента Лівану та зміна суб'єктів на цьому посту не супроводжувалися військовими переворотами, оскільки роль глави держави в парламентській республіці не є визначальною.

Натомість в Алжирі, Єгипті, Іраку і Сирії точилася гостра боротьба за президентську владу, яка супроводжувалася військовими переворотами, унаслідок яких встановлювалися диктаторські військові режими. Так, 26 липня 1952 р. король Єгипту Фарук під тиском військових підписав указ про зречення від

престолу, влада перейшла до генерала Мухаммеда Нагіба, якого у 1953 р. було обрано президентом [49, с. 33]. Насер Гамаль Абдель обіймав пост президента з 1956 р. по 1970 р., Мубарак Мухаммед Хосні – з 1981 р. по 2011 р. [687, с. 34]. За таких обставин зміна одного президента на іншого була можлива в разі його смерті, як у випадку з Насерем Гамалем Абделем, або ж шляхом військового перевороту. Саме в останній спосіб були усунено таких президентів Єгипту, як Мубарака Мухаммеда Хосні і Мохаммеда Мурсі. Так, Мохаммед Мурсі був усунений з поста глави держави військовими в липні 2013 р. Президентом Єгипту став командуючий Збройними силами Абдель-Фаттах ас-Сісі, під керівництвом якого й відбувся цей переворот. Відтак, диктаторські повноваження глави держави не забезпечують стабільність суспільства, а провокують його збурення.

Генеza конституційно-правового статусу глави держави в Іраку також ознаменувалася утвердженням інституту президента, проте, на відміну від фараонівського Єгипту, цей інститут сформувався з правителів напівкочових племен, які згодом іменувалися шейхами і пашами [517, с. 29]. Особливістю конституційно-правового статусу глави Іраку була династична належність до роду Хашімітів, засновник якого був шерифом (правителем) Мекки [615, с. 422]. Останнім монархом Іраку в 1921 р. став емір Фейсал. У 1958 р. конституційно-правовий статус глави держави було змінено з монарха на президента Іраку. Складним і жорстоким був процес становлення інституту президента і в цій державі. Під час військового перевороту 14 червня 1958 р. було вбито короля Іраку Фейсала, а країну охопили військові перевороти, спричинені посиленням конституційних повноважень президента, про що свідчить зміст конституцій Іраку (1958, 1964, 1968, 1970 рр.). Так, 7 липня 1979 р. Саддам Хусейн став президентом, який одночасно був прем'єр-міністром, головою Ради революційного командування (вищий законодавчий орган), головнокомандувачем збройними силами, генеральним секретарем партії. Отже, С. Хусейн, зосередив усю повноту влади і став диктатором у суперпрезидентській державі Ірак. Хоча деякі мусульманські країни забороняли членство глави держави в будь-якій партії (стаття 89 Конституції Албанії від 21 жовтня 1998 р.) [294].

Радикальні зміни конституційно-правового статусу глави держави пов'язані з Конституцією Іраку від 15 жовтня 2005 р., за якою Президент Іраку на альтернативній основі обирається парламентом – Радою представників, строком на чотири роки з правом переобрання не більше як на один строк з числа іракців за народженням, не молодший 40 років, має політичний досвід (статті 67, 68, 69, 65) [306]. Отже, генеза конституційно-правового статусу глави держави Ірак уособлює шлях від правителів племен до президента, утвердження якого через сильні монархічні, релігійні, політичні, військові, національні та інші чинники здійснювалися диктаторськими засобами, що призвело до військових переворотів, проте останніми роками спостерігається поступова демократизація інституту президента, що пов'язано з утвердженням в Іраку парламентської республіки.

Подібний шлях становлення президентської влади характерний і для Сирії. Главою цієї держави в 1966 р. став генерал Салах Джадід [615, с. 410, 415, 416]. Особливість генези конституційно-правового статусу глави держави в Сирії вбачається в узурпації влади президента. Так, лідер Партії арабського соціалістичного відродження Хафез Асад у лютому 1999 р. у п'ятий раз підряд обійняв пост президента. Це, як доводять учені К.І. Поляков і А.Ж. Хасянов, можна було б віднести до досягнень, що свідчать про стабільність у сирійському суспільстві, проте цей феномен містить у собі і низку загроз, а також складнощів, пов'язаних з проблемою успадкування влади [466, с. 205 – 213]. Конституція Сирії від 26 лютого 2012 р. демократизувала інститут президента, за якою він обирається шляхом прямого голосування строком на сім років з правом бути переобраним лише на один строк (статті 86, 88) [308].

Не менш особливою і складною є генеза конституційно-правового статусу глави держави в Лівії. У 1969 р. король Лівії Ідріс Мухаммед ас-Санусі під час революційного перевороту відрікся від влади [186, с. 9], тому титул глави держави надалі пов'язується з лідером революції Муаммаром Каддафі (1969 – 2011 рр.). Проте постійні політичні експерименти призвели до встановлення одноособової диктатури М. Каддафі, а перебування у владі непрофесіоналів спричинило кризу в суспільстві, економіці, політиці та в дипломатії. Сучасна

Лівія потребує системних конституційних змін, необхідних для утворення демократичного інституту глави держави.

Насиченою є генеза конституційно-правового статусу глави держави Ірану: від вождів древніх племен, перших царів і до факіха – духовного лідера держави [692, с. 134; 21, с. 20]. Професор В.В. Бартольд констатує, що Персія (у 1935 р. була перейменована на Іран) стала першою у світі імперією, а персидські царі – першими здобули титул «імператора», вони іменували себе уже не «цар царів Ірану», а «цар царів Ірану і не-Ірану» [41, с. 21, 25]. Таким чином, монархічна форма глави держави в Ірані сформувалася на основі власної державотворчої традиції. Главою держави в Персії, як і в інших численних намісництвах Халіфату, був халіф, проте правили тут еміри, титул яких, починаючи з IX ст., став спадковим, завдяки чому останні були фактично незалежними. Правителі Арабського Халіфату з повагою ставилися до державотворчих традицій персів. Халіф Сулейман зазначав: «Дивуюся я цим персам; вони царювали тисячу років, і жодної години не потребували нас; ми царюємо сто років, і жодної години не можемо обійтися без них» [240, с. 31].

Генеза конституційно-правового статусу глави держави в Ірані була представлена династичним управлінням, наприклад, Каджарів (кінець XVIII ст. – 1925 р.) і Пехлевів (1925 – 1979 рр.). Мохаммед Реза Пехлевів, прийшовши до влади за підтримки США, став диктатором, що викликало незадоволення в суспільстві. Шаха було проголошено агентом антиісламського імперіалізму [551, с. 274]. Відтак, інститут шаха як глави держави був приреченим, оскільки в Ірані проживає понад дев'яносто відсотків мусульман-шиїтів. На референдумі від 1 квітня 1979 р. виборці висловилися за республіку [527, с. 171].

Конституція Ірану від 15 листопада 1979 р. встановила інститути духовного лідера держави і президента. Відтак, постає питання: як співвідносяться між собою їхні статуси, яке місце і роль відводиться кожному з них у механізмі державної влади. Відповідь на це питання, на нашу думку, міститься як у вченні Хомейні, так і в Конституції Ірану. Остання зазначає, що «після лідера держави Президент є вищою посадовою особою держави; керує виконавчою владою у всіх

сферах, крім тих, що безпосередньо належать до відання лідера держави» (стаття 113) [299]. Незважаючи на те, що визнаним керівником держави став лідер шіїтів «аятола імам Хомейні», проте Конституція на майбутнє визначила порядок обіймання цього поста іншими особами. «Лідер держави призначається всенародно обраними експертами» (стаття 107) безстроково, проте може бути усунений з цього поста радою експертів (стаття 111), натомість Президент Ірану обирається всенародним голосуванням строком на чотири роки (не більше як на два строки підряд) і може бути усунений з посади лідером держави (Конституція Ірану). Релігійна складова є спільною основою їх правових статусів, оскільки обох їх обирають з числа релігійних діячів, які є набожними і належать до офіційної релігії держави (статті 109, 115).

Водночас шіїтська концепція Хомейні про регентство (право на правління) факіха – ісламського авторитета з юриспруденції – є розвитком ідеї про месію, оскільки факіхи вважаються наступниками пророка. Він доводив, що головне в ісламі не питання, пов'язані з відправленням релігійних обрядів і культових заходів, а вирішення соціальних, економічних і політичних проблем відповідно до вимог ісламської доктрини [21, с. 336, 337]. На перший погляд, така позиція є дещо незвичною, проте все стає на свої місця, якщо ми згадаємо постать самого пророка Мухаммеда, який, на відміну від Будди, Лао-цзи, Конфуція, був не тільки релігійним, а й політичним і військовим ватажком своїх прихильників. Таким чином, ісламська революція, як наголошує учений Махмуд Ісламі, «створила форму релігійного правління» [229, с. 206]. Відтак, зрозумілою є концепція Конституції Ірану, яка наділяє факіха повноваженнями глави держави (визначення політики держави, помилування, верховне керівництво збройними силами, оголошення війни і миру, прийняття відставки керівника уряду та ін.), натомість президент керує роботою кабінету міністрів. Отже, главою держави в Ірані є лідер держави (факіх), а президент – главою уряду, повноваження якого підтверджує Наглядова Рада на чолі з факіхом; генеза конституційно-правового статусу глави держави в Ірані нерозривно пов'язана з шіїтським ученням.

У результаті дослідження ми дійшли таких висновків: а) прообразом інституту глави держави в мусульманських країнах став інститут халіфа в Арабському Халіфаті, теологічна складова статусу якого є висхідною основою формування конституційно-правового статусу монархів і президентів; б) утвердження інституту президента супроводжувалося військовими переворотами в тих країнах, у яких президент мав сильну деспотичну владу (Єгипет, Ірак, Сирія та ін.); в) у мусульманських країнах спостерігається поступова демократизація інституту президента, що пов'язано з утвердженням парламентської форми правління (Ірак), запровадженням альтернативних виборів президента (Ірак, Сирія), обмеженням кількості строків перебування однієї і тієї самої особи на посту глави держави (Єгипет) тощо; г) незважаючи на те, що відносна самостійність релігії в мусульманських країнах вища ніж права, оскільки релігія є ідеологією, а право – інструментом формування інституту глави держави, особливість конституційно-правового статусу глав мусульманських держав зумовлена тим, що він розвивався за тими законами (конституціями), які діють у межах певної національної системи права. Наприклад, президент в Ірані має статус глави уряду, а не глави держави.

Конституції низки мусульманських країн зберегли інститут монарха: емір у Кувейті (стаття 54), король у Йорданії (стаття 28), султан в Омані (стаття 41), король у Бахреїні (стаття 33), султан у Брунеї (Попередні положення Конституції 1959 р.), емір у Катарі (стаття 8), король в Саудівській Аравії (стаття 5) тощо.

Дещо незвичним є інститут глави держави в Об'єднаних Арабських Еміратах. Ним є президент, якого обирає Вища Рада строком на п'ять років (статті 51, 52 Конституції Об'єднаних Арабських Еміратів від 18 липня 1971 р.) [695]. Наведена Конституція не оперує словосполученням «глава держави», натомість визначає конституційно-правовий статус президента як: «обличчя союзу в державі і за її межами» (стаття 54), а не як глави держави. Узагальнений аналіз повноважень президента і Вищої Ради Об'єднаних Арабських Еміратів дає підстави стверджувати, що в цій державі існує колегіальний глава держави. Схожий інститут існує в Швейцарії, у якій главою держави є Союзна

(Федеральна) Рада у складі семи осіб (стаття 174 Конституції Швейцарії від 18 квітня 1999 р.). Отже, глава держави в ОАЕ не є класичним, проте монархічна складова інституту глави цієї держави є незаперечною, що зумовлено суб'єктивним представництвом Вищої Ради ОАЕ.

Вочевидь, збереження сталих монарших традицій у країнах мусульмано-арабського світу зумовлено таким: а) їх ресурсна самодостатність сприяє енергетичній незалежності та економічній самодостатності цих країн; б) поєднання політичних зусиль США і ресурсної потужності багатих арабських країн дає змогу впливати не тільки на розвиток національних економічних і політичних систем, а й на розташування політичних сил у світі загалом; в) принцип престолонаслідування спонукає правлячого монарха залишити «у спадок» своєму нащадку стабільну державу, натомість президент такої крайньої зацікавленості в цьому питанні не має. Крім того, правлячі династії перебувають на чолі деяких мусульманських країн не одне століття (Кувейт з 1762 р., Бахрейн з 1782 р., Катар з 1822 р.) [528, с. 68], завдяки чому набули значного досвіду управлінської і дипломатичної діяльності; г) монарх у своїх діях пов'язаний нормами шаріату, що обмежує його владу.

Чимало мусульманських країн мають у своїй політичній системі ради. Наприклад, Рада правлячої сім'ї (стаття 6 Конституції Султанату Оман від 6 листопада 1996 р.), Рада правлячої династії (стаття 15 Конституції Катару від 29 квітня 2003 р.), Консультативна Рада (стаття 33 Конституції Бахрейну від 14 лютого 2002 р.) та ін. Деякі ради відіграють винятково важливу роль навіть у питаннях престолонаслідування. «Після сімейної ради із старшими емір видає указ, яким призначає спадкоємця; у разі якщо емір не здатний керувати країною або помер, Рада правлячої династії має вирішити, хто займе престол; після таємного засідання Рада міністрів і Рада аль-Шура оголошують ім'я наступника престолу і представляють його як еміра» (статті 9, 15 Конституції Катару від 29 квітня 2003 р.) [27]. У класичних спадкових монархіях, як доводить В.В. Сухонос, «прерогатива вибору монарха покладається на спеціальний орган (Тронна рада, Правляча Сімейна Рада) чи парламент, але не на підданих

(громадян) монархічної держави» [585, с. 96]. Водночас у деяких мусульманських країнах монархи самостійно вирішують це питання, наприклад, емір Кувейту: «Безперечний спадкоємець призначається протягом року з моменту вступу на престол Еміра» (стаття 4 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р.) [348], король Саудівської Аравії: «Король обирає прямого спадкоємця» (стаття 5 Основного Нізаму Королівства Саудівської Аравії від 1 березня 1992 р.) [531]. Отже, збереження інституту монарха як глави держави в мусульманських країнах зумовлено політичними, економічними, династичними, релігійними, міжнародними та іншими чинниками.

Ватикан є країною канонічного права. Це зумовило не тільки особливий конституційно-правовий статус глави цієї теократичної держави, у тому числі й наявність певного спектру його титулів, а й спровокувало досить складну і нетрадиційну генезу його становлення і функціонування. Французький учений Е. Лебек вказує на численність досить незвичних, як для глави держави, титулів Папи Римського: «Вікарій Ісуса Христа, наступник святих Петра і Павла, Римський Папа вселенської церкви, патріарх Заходу, примат Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, верховний правитель держави Ватикан» [359, с. 22]. Учений П.Л. Яроцький до наведеного переліку титулів додає ще такий як «верховний понтифік Вселенського собору» [702, с. 422].

Таке багатогранне змістовне наповнення конституційно-правового статусу глави держави Ватикан зумовлене релігійною складовою його статусу. Виникнення інституту папи в часі пов'язане зі смертю і вознесінням Ісуса Христа в 33 р. н.е. Історія католицької церкви від апостола Петра і донині знає імена 265 пап і 37 антипап [649, с. 12]. Вочевидь маємо з'ясувати: чому теологи, як і вчені, ведуть відлік пап від апостола Петра. Відповідь на це питання впливає зі змісту Святого Письма. Так, в Євангеліє від Матвія написано, що Ісус Христос довірив апостолу Петру бути пастирем Церкви: «Тож і я тобі заявляю, що ти – Петро (скеля), і що я на цій скелі збудую церкву Мою» [55, с. 16, 18 – 19], і дав йому настанову: «Паси вівці Мої» [55, с. 21]. Той факт, що апостол Петро побудував Церкву на одному із семи пагорбів Риму, зумовлює його правонаступництво в

церковних справах Риму. Що стосується релігійно-ідеологічних витоків формування статусу глави держави Ватикан, то за доктриною католицької церкви Ісус Христос перебуває на землі в образі Церкви, яка здатна передати «Його святість» і «одкровення» віруючим, а єдиним гарантом цього дійства є папа – вікарій Христа [359, с. 22]. Отже, необхідність створення інституту Папи, який би об'єднав під своїм верховенством віруючих, випливає зі Святого Письма.

Матеріальною основою держави Ватикан стала Папська держава. Історично вона утворилася у VIII ст., коли Папа Римський Стефан III уклав у 756 р. договір з королем франків Пипіном Коротким, за яким отримав у «дар» землі – Парму, Реджіо, Мантую, герцогство Сполето і Рим [649, с. 20]. Таким чином, інститут Папи Римського утвердився в I ст. н.е. У VIII ст. Папа Римський фактично став єдиним правителем на подарованих церкві територіях, проте з утворенням у березні 1861 р. єдиної Італії він втратив світську складову свого статусу, оскільки Папська держава втратила свій суверенітет.

Відновлення повноцінного конституційно-правового статусу Папи Римського як глави держави стало можливим за урядування Б. Муссоліні [364, с. 8]. У 1929 р. між папою Пієм XI та урядом Італії були підписані Латеранські угоди [699, с. 312], що передбачали можливість утворення Папської держави – Ватикану, територія якої визначалася як «нейтральна і недоторканна» [701, с. 457]. Конституційний акт Держави – міста Ватикан від 11 лютого 1929 р. визначив статус глави держави Ватикан так: «Італія розглядає папу як особу священну і недоторканну, оголошує замах на нього, підбурювання до спричинення йому шкоди діями, караними так само, як за замах і підбурювання до спричинення шкоди особі Короля» (стаття 8). Відтак, визнання Італією суверенітету Святого Престолу уможливило набуття Папою Римським конституційно-правового статусу глави суверенної держави, де світська складова його статусу урівнювалася зі статусом монарха Італії.

Отже, можна зробити такі висновки: а) витoki формування інституту Папи як майбутнього глави держави Ватикан відрізняються від світських (традиційних) глав держав, оскільки в основі його фактичного утвердження лежить набуття на

основі звичаєвого права верховенства влади не в союзі племен, які згодом переростають у державу, а серед віруючих церкви різних країн. Імперативною підставою виникнення релігійно-правового статусу Папи Римського є не звичаєве право, а Святе Письмо; б) формування інституту Папи Римського передувало створенню держави Ватикан, тоді як висновування інституту глави у світських державах здійснюється в сув'язі з виникненням і розвитком самої держави.

Тривала генеза правового статусу Папи Римського як правителя теократичної держави зумовила формування певних особливостей, а саме:

а) ним може бути лише чоловік, який має сан священника. Папа Римський з 1389 р. обирається з-поміж кардиналів віком до 80 років [702, с. 422]. Відтак, постає питання: чому саме священник-чоловік, і в жодному разі не жінка? По-перше, сама назва поста глави держави Ватикан – Папа – однозначно вказує на належність цього поста чоловікам. Сам Бог постає в Святому Письмі як «турботливий Отець» [618, с. 452]. Титул «папа» із VII ст. остаточно закріпився за обраними представниками Римського єпископату, у складі якого були лише чоловіки [130, с. 7]. Отже, титул «Папа Римський» має чітку прив'язку до Святого Престолу. По-друге, Святе Письмо доводить, що Ісус Христос під час Таємної вечері звернувся до своїх апостолів з настановою щодо прийняття ними сану священника, водночас Він ніколи не звертався до жінок з пропозицією прийняти такий сан. Папа Римський Іван Павло II дав цьому пояснення: «Священник – це жрець, який приносить жертву на алтарі. Чи може бути ця роль довірена матері?» [359, с. 24]. Папа каже, що ні. Чоловік-священник є формою ідентифікації Ісуса Христа на землі [200, с. 68];

б) сан священника зумовлює обрання ним спеціального імені. Цю традицію встановив Ісус Христос, який, обравши рибалку Симона апостолом, дав йому ім'я Петро. Нерідко до імені Понтифіка присвоюється порядковий номер, що є невід'ємною частиною ім'я, наприклад, Бенедикт XII, Климент VI, Урбан V та ін. Це зумовлено потребою розрізнення імен глав держави Ватикан;

в) Папа Римський, на відміну від глав світських держав, передусім монархів, не зобов'язаний належати до певної національності, мати відповідне

громадянство тощо. Святий Престол є наднаціональним інститутом, тому його очолювати може священик-католик будь-якої національності. Так, з 1523 по 1978 рр. папський престол обіймали італійські кардинали, проте в 1978 р. Папою став польський кардинал Кароль Войтила (Іван Павло II) [699, с. 312];

г) наднаціонально-релігійний характер інституту глави держави Ватикан вбачається й у способі зайняття цього поста. З 1059 р. Папу Римського обирають кардинали [359, с. 13] (не більше сто двадцять осіб), які запрошуються з усіх країн світу, де офіційно представлена Католицька церква (США, Італія, Іспанія, Велика Британія, Африка, ФРН, країни Азії, Океанії, Латинської Америки). Відтак, волевиявлення світських людей для обрання глави держави Ватикан не потрібне, оскільки легітимізація Святого Престолу і Церкви відбулась за «Божою волею».

Жодна світська влада, як постановив Пій X у своєму рішенні від 20 січня 1904 р., не може накласти вето на обрання Пап. Строк повноважень Папи необмежений. Дострокове припинення повноважень глави теократичної держави Ватикан здійснює дискреційно сам Понтифік. Правом відречення від престолу вперше за 600 років скористався Бенедикт XVI (2005 – 2013 рр.). Отже, персоналізація влади, непов'язаність Понтифіка в процесі здійснення ним повноважень глави держави волею інших офіційних осіб чи народу настановує на певні паралелі його конституційно-правового статусу зі статусом глави держави в абсолютних монархіях. «Титул Римського Папи, – як доводить Е. Лебек, – не є католицьким; він успадкований від імператорів» [359, с. 7]. П.Л. Яроцький називає Папу Римського «монархом держави – міста Ватикан» [702, с. 422]. Ми вважаємо, що за порядком зайняття поста інститут Папи Римського співзвучний виборній монархії, а за обсягом і змістом повноважень – абсолютній.

Папа Римський – «Верховний глава Церкви, суверен Держави – Міста Ватикан, володіє повнотою законодавчої, виконавчої і судової влади» (стаття 1 Основного Закону Держави – Міста Ватикан від 7 червня 1929 р.). Нова Конституція Ватикану від 26 листопада 2000 р. також наділила Папу Римського законодавчою, виконавчою і судовою владою [649, с. 22]. Рішення Папи Римського є остаточними, їх не можна скасувати. Примат папської непогрішності,

тобто безпомилковості папських рішень у питаннях віри і моралі, був проголошений Вселенським собором від 18 липня 1870 р. [656, с. 3]. І все ж, особливість конституційно-правового статусу Папи Римського вбачається у тому, що суверенітет Ватикану є похідним від суверенітету, святості і недоторканності Папи Римського. Природа папської влади – духовна, вона, як доводить угорський учений Є. Гергей, є суверенною, що має «Божественне» походження [130, с. 9]. Натомість суверенітет світських держав не є похідним від статусу глави держави.

Підсумовуючи наведене, доходимо висновків про те, що в процесі генези: а) виокремилися як титульні, так і компетенційні особливості конституційно-правового статусу Папи Римського, формування та утвердження яких зумовлено релігійною складовою цього статусу; б) світська складова конституційно-правового статусу Папи Римського є похідною від релігійної; в) за порядком зайняття поста інститут Папи Римського співзвучний виборній монархії, проте за обсягом і змістом повноважень – абсолютній.

Складність дослідження генези конституційно-правового статусу глави держави Ізраїлю пов'язана з багатовіковою відсутністю національної державності, утвердженням інституту глави держави на основі іудейського права, яке є «поєднанням релігії і права як двох сторін одного явища» [700, с. 738]. Межа між фактичним становленням верховної влади в руках іудейських правителів і релігійним обґрунтуванням цих процесів настільки завуальована, що мимоволі складається враження про можливість злиття в одній особі правителя світського і релігійно-міфологічного. Ф. Брен'є зазначав, щоб зрозуміти євреїв необхідно знати їх багатовікову історію [77, с. 5].

Історія свідчить, що коли постала потреба єднання ізраїльських племен, то виконання цієї місії було покладено на пророка Самуїла. До Самуїла не існувало єдиного ізраїльського царства, а були лише окремі племена ізраїльтян, які постійно боролися з филистимлянами. Біблійний археолог К. Кеньон доводить, що перемога над филистимлянами та об'єднання ізраїльських племен в єдине Ізраїльське царство відбулися в 1125 – 1075 роках до Різдва Христового, тобто за життя пророка Самуїла. «І зібралися всі старійшини Ізраїлю, і прийшли до

Самуїла в Раму, і сказали йому: «Ось, ти постарів, а сини не ходять дорогами твоїми; отже, постав над нами царя, щоб він судив нас як в інших народів» [55, с. 415 – 416]. Таким чином, ізраїльтяни вказали, що їм потрібний не духовний лідер, а світський цар. «Бог дав їм царя у гніві своєму» [618, с. 593], наказавши пророку Самуїлу, помазати першого царя Ізраїлю, яким став Саул – представник невеликого і незнатного ізраїльського роду. Формування інститутів влади відбувалося на основі релігійних звичаїв іудеїв, тому це «право їхньої землі» [394, с. 423]. Отже, територію сучасного Ізраїлю, починаючи з XIII ст. до н. е., заселили давньоєврейські племена, сусідами яких були филистимляни. У результаті боротьби між цими племенами в XI ст. до н. е. утворилося Ізраїльсько-іудейське царство на чолі з царем Саулом, наступниками якого були Біблійські царі Давид і Соломон [205, с. 86]. Ізраїльсько-іудейське царство в 928 р. до н. е. внаслідок політичної боротьби за владу розпалося на два царства: Ізраїльське (північ) і Іудейське (південь). Римський імператор, захопивши Іудейське царство, перейменував його на Палестину, яка в 395 р. н. е. відійшла до Візантії, а в 640 р. була завойована арабами. Відтак, генеза правового статусу національного глави держави іудейського народу протягом наступних століть була унеможливлена.

Сильним було протистояння євреїв з Папою Римським, який шляхом хрестових походів, під час яких загинуло чимало євреїв [249, с. 32], хотів заснувати християнське Єрусалимське королівство [700, с. 420]. Проте хрестоносців розбив у 1187 р. султан Єгипту, що поклало початок численним завоюванням території сучасного Ізраїлю іншими державами. Отже, іудейська держава не утворилася, що унеможливило й генезу глави держави. Ідея створення держави Ізраїль на чолі з національним правителем не залишала єврейський народ. Австрійський правознавець єврейського походження Т. Герцль [132, с. 1] заснував наприкінці XIX ст. сіоністський рух [414]. Сіонізм, за доктриною Т. Герцля, означає «повернення до єврейства ще до повернення євреїв на батьківщину» [684, с. 75]. Папа Пій X категорично був проти «створення єврейської держави на Святій для християн землі» [133, с. 31]. Т. Герцль розумів, що єврейське питання можна було вирішити лише політичним шляхом. Велика

Британія, яка, прийнявши декларацію (2 листопада 1917 р.), офіційно підтримала ідею сіоністів щодо створення в Палестині національного осередку для євреїв, 9 грудня 1917 р. окупувала Єрусалим, а 26 вересня 1918 р. – усю територію Палестини, що забезпечило отримання нею мандата Ліги націй на опіку Палестини. 28 квітня 1947 р. в Нью-Йорку на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН, як згадував у своїх мемуарах перший прем'єр-міністр Ізраїлю Д. Бен-Гуріон, було обговорено питання про створення держави Ізраїль. Відновлення інституту національного глави держави стало можливим у зв'язку з прийняттям резолюції ООН № 181 від 29 листопада 1947 р., яка проголосила утворення держави Ізраїль на частині території Палестини. Основним завданням створення Ізраїльської держави є повернення євреїв на їхню історичну батьківщину [571, с. 308].

Т. Герцль писав: «Єврейському народу для внутрішніх і зовнішніх стосунків і тому подібних потреб необхідний, звичайно, який-небудь правитель, який-небудь глава, який би вершив усі справи його» [131, с. 89]. Відтак, постало питання щодо вибору юридичної форми глави майбутньої єврейської держави. Т. Герцль у своїй праці «Єврейська держава. Досвід новітнього вирішення єврейського питання» дав відповідь на це питання: «Я особисто великий прихильник і друг монархічного управління, оскільки лише в такому разі можлива більш менш постійна політика. Але наша історія зазнала стільки мінливостей, що думати про який-небудь царський рід неможливо, та й було б смішно, якби ми спробували його відшукати». Загалом Т. Герцль відкинув не тільки монаршу форму глави держави, а й теократичне правління: «Релігія нас поєднує, проте совість – роз'єднує» [131, с. 95, 98]. Отже, Т. Герцль надав перевагу такій юридичній формі глави держави, як президент. До цієї думки дослухалися творці держави Ізраїль. Першим президентом Ізраїлю став Хаїм Вейцман, який був обраний на цей пост Кнесетом строком на п'ять років [542, с. 196, 197]. Конституція в Ізраїлі, незважаючи на зусилля політиків, і донині не прийнята. Вочевидь, це пов'язано з небажанням парламентарів окреслити кордони держави Ізраїль, які, в умовах постійного військового конфлікту з

арабами, є досить рухливими, і необхідністю визначити правовий статус осіб, які проживають в Ізраїлі, проте не є євреями.

Конституцію Ізраїлю фактично заміщають одинадцять основних законів [422, с. 77]. Одним із них є «Основний закон про Президента Держави» від 16 червня 1964 р. [433], який регламентує конституційно-правовий статус Президента Ізраїлю. Примітно, що глава держави Ізраїль обирається парламентом, а прем'єр-міністр, починаючи з 1996 р., – всенародним голосуванням [542, с. 198]. Отже, особливість генези конституційно-правового статусу глави держави Ізраїль полягає в такому: а) витоки формування політико-національного інституту глави держави Ізраїль сягають часів існування Ізраїльсько-іудейського царства; б) становленню інституту національного глави держави передував процес самоідентифікації та усвідомлення єдності іудейського народу, підґрунтям якого стала релігійно-культурна і національна єдність; в) президентська форма інституту глави держави є усвідомленим вибором ідеологів Ізраїльської держави.

Індія, яка належить до країн релігійної правової сім'ї, пройшла складний і тривалий шлях становлення і розвитку інституту глави держави. Вожді племені – раджі – наділялися певними політичними і релігійними правами в межах свого племені. Таких племен на території сучасної Індії було багато, вони відособлено функціонували один від одного [239, с. 5]. Одні племена зникли, деякі перетворилися в дрібні царства, а їх вожді набули статусу раджі-царів, у руках яких зосередилися фактично вся повнота влади. Загалом інститут глави держави в Індії висновувався з вождів племен на півдні, у центрі й на півночі – з князів.

Внутрішні чвари індійських раджів, їхня непримиренна династична боротьба сприяли поступовому завоюванню цих царств мусульманами, що призвело до утворення Делійського султанату (1206 – 1526 рр.). Статус султана можна визначити як абсолютний монарх. Політична система в Делійському султанаті була побудована за державотворчою традицією мусульманських країн. Загалом у Делійському султанаті за трьохсотлітній період змінилося декілька династій правителів [218, с. 164], проте жодна з них етнічними, національними, релігійними витоками не була споріднена з індійською національною традицією.

Мусульманський Делійський султанат був замінений монгольським владарюванням – Державою Великих Моголів (1526 – 1761 рр.). Першим правителем цієї держави став нащадок князівського роду шах Бабур, правовий статус якого джерела права визначають як імператор [687, с. 139].

Відтак, генеза конституційно-правового статусу національного глави держави була унеможливлена в Стародавній і Середньовічній Індії, як і в період Нового часу, оскільки мусульманські правителі, а згодом і Великі моголи, як наголошують учені, «незважаючи на потужний потенціал ісламу, не змогли створити в Індії ні сильної державності, ні ефективно діючого центрального апарату» [234, с. 544]. О.А. Опарін доводить, що навіть імперія Великих Моголів займала лише одну третину території сучасної Індії [428, с. 35].

Розвиток національного одноособового глави держави в Індії, починаючи з другої половини XVIII ст., також був унеможливлений через активну політичну, економічну, торговельну присутність Великої Британії в цій державі. Ост-Індська торговельна компанія, як доводить індійський учений-конституціоналіст Аніл Чандра Банерджі, отримала Хартію королеви Єлизавети I Тюдор від 31 грудня 1600 р. [34, с. 13], завдяки чому здобула монополію на торгівлю з Індією. Проте британський король Карл II значно розширив, як стверджує індійський правознавець Б.С. Сінха, права цієї компанії [547, с. 6]. Компанія отримала право уповноважувати своїх «командирів й офіцерів продовжувати або укладати мир або оголошувати війну з будь-якими особами, які не є християнами, у будь-яких місцях їхньої торгівлі» [337, с. 530 – 531]. Фактично цей документ перетворював торговельну корпорацію на публічну, зокрема на незалежного суверена, що призвело до поступового підпорядкування державних структур, а згодом функції влади перейшли до чиновників, призначених урядом Великої Британії, які діяли на основі британських законів про управління Індією. Крім того, делійський падішах Фаррухсіяр надав у 1698 р. право Ост-Індській компанії купувати індійські поселення [337, с. 534 – 535] і здійснювати там управління.

Що стосується інституту глави держави, то королева Великої Британії набула статусу імператриці Індії. Святкування цієї події було гучно відзначено в

1877 р. [239, с. 27]. Фактичне виконання функцій глави держави в Індії було покладено на віце-короля, якого призначав на посаду британський монарх строком на п'ять років. Щоправда, британці зберегли низку князівств на чолі з їхніми правителями – раджпрамукхами [288, с. 363, 364]. Проте їхня політична залежність від британської влади, на нашу думку, не дає підстав говорити навіть про латентну генезу правового статусу національного глави держави в цей період.

Індійський учений Махадео Прасад Шарма вважає, що з прийняттям Закону про управління Індією в 1919 р. розпочався процес поступової передачі влади індійцям [673, с. 22]. Водночас варто уточнити, що цей процес частково спостерігався лише на місцевому рівні й жодним чином не стосувався центрального. Так, парламент Індії був лише дорадчим органом при віце-королю. До того ж наведений Закон не містив згадки про національного главу держави.

Відновлення генези національного одноособового інституту глави держави в Індії стало можливим із руйнуванням колоніальної системи в середині ХХ ст. 15 серпня 1947 р. Індія здобула незалежність від британської влади, проте була розділена за релігійною ознакою на два домініони – Індію і Пакистан. 26 січня 1950 р. Індія, прийнявши конституцію, проголосила себе парламентською республікою [137, с. 72]. Відтак, уперше в історії цієї держави був утверджений інститут президента. Ним у 1950 р. став Прасад Раджендра.

Непрямі вибори Президента Індії узгоджуються з номінальною роллю, яку він відіграє в управлінні державою [278, с. 743, 846]. Глава держави в Індії є невід'ємною складовою парламенту, як і в інших країнах, у яких має вплив англосакське право [664, с. 535], а також входить до складу виконавчої гілки влади. Проте Президент Індії, незважаючи на його конституційно-правовий статус глави держави і вищої посадової особи в державі, здійснює свої повноваження лише за порадою уряду, тому в Індії не існує інституту контрасигнатури президентських актів. Унаслідок цього в Індії не склалася практика, на відміну від Єгипту, Іраку, Сирії, тривалого правління однієї особи на посту глави держави. Отже, дослідження генези конституційно-правового статусу глави держави в Індії дає підстави для таких висновків: а) походження влади

верховного правителя не обожнювалося; б) утвердження національного одноособового інституту глави держави в Індії тривалий час унеможлиблювалося неодноразовим захопленням території Індії іншими державами.

Підсумовуючи аналіз генези конституційно-правового статусу глави держави в країнах релігійної правової сім'ї, доходимо таких висновків:

1) релігія становить ідеологічне підґрунтя, а право – інструмент формування певного конституційно-правового статусу глави держави в країнах релігійної правової сім'ї, який може мати певну національно-правову ідентифікацію, оскільки право розвивалося в системі національних координат, а ідеологічні засади утвердження різних релігій були і є неоднаковими. Так, главою держави в Ірані є лідер держави (факіх), а президент – главою уряду, натомість президенти таких мусульманських країн, як Ірак, Єгипет, Сирія мають статус глави держави;

2) прообразом інституту глави держави в мусульманських країнах став інститут халіфа, теологічна складова статусу якого (намісник пророка на землі, належність його до нащадків пророка, поєднання світської і релігійної влади, обмеження його дій приписами Корану і Сун) стала висхідною основою формування його конституційно-правового статусу;

3) у мусульманських країнах спостерігається поступова демократизація інституту глави держави, що пов'язано з утвердженням парламентської форми правління (Ірак), запровадженням альтернативних виборів президента (Ірак, Сирія), обмеженням кількості строків перебування однієї і тієї самої особи на посту глави держави (Єгипет) тощо;

4) суверенітет Ватикану є похідним від суверенітету, святості і недоторканності Папи Римського, оскільки специфіка формування статусу Папи Римського зумовила територіально-правову ідентифікацію самого Ватикану, тоді як формування конституційно-правового статусу глави у світських державах традиційно здійснюється в сув'язі з виникненням і розвитком політичної системи держави;

5) тривала генеза інституту Папи Римського (33 р. н.е і донині) зумовила особливість його конституційно-правового статусу, а саме: а) ним може бути лише чоловік, який має сан священника, що зумовлює обрання ним спеціального імені; б) він не зобов'язаний мати певну національність, громадянство чи підданство, як глави світських держав, проте повинен сповідувати католицизм; в) обрання глави держави Ватикан не пов'язане волевиявленням світських людей; г) він є носієм як релігійних титулів (Вікарій Ісуса Христа, наступник святих Петра і Павла, Римський Папа вселенської церкви, патріарх Заходу, архієпископ і митрополит Римської провінції, верховний правитель держави Ватикан), так і широких компетейних повноважень; г) світська складова конституційно-правового статусу Папи Римського є похідною від релігійної; д) за порядком зайняття поста інститут Папи Римського співзвучний виборній монархії, проте за обсягом і змістом повноважень – абсолютній;

б) становленню інституту національного глави держави Ізраїль передував процес самоідентифікації та усвідомлення єдності іудейського народу, підґрунтям якого стала релігійно-культурна і національна єдність, проте витoki формування політико-національного інституту глави держави Ізраїль сягають часів існування Ізраїльсько-іудейського царства. Водночас президентська форма інституту глави держави Ізраїль є усвідомленим вибором її ідеологів;

7) генеза конституційно-правового статусу національного глави держави в Індії висновувалася з вождів племен на півдні, та з князів – у центрі й на півночі, проте тривалий час (з XII ст. і до середини XX ст.) була унеможливлена через активну військову, політичну, економічну, торговельну та іншу присутність іноземних держав, що зрештою зумовило утвердження національного інституту глави держави за зразком вестмінстерської системи права.

Висновки до розділу 2

Узагальнивши методологію дослідження та генезу конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах, можна сформулювати такі підсумкові положення, висновки, рекомендації і пропозиції:

1. Генеза методології дослідження конституційно-правового статусу глави держави пройшла шлях від фактичного використання методів (стародавній світ), активного їх продукування і теоретизації нових методів (античний світ), часткового запозичення методів античності та формування власних на основі світоглядних (релігійних, світських) засад (середньовіччя), усвідомленого відходу від методів схоластики, активної теоретизації нових методів (порівняльно-правовий, раціональний, логічний, аналітичний та ін.) з позицій можливого, а не абстрактного розвитку правового статусу глави держави (Новий час), фетишизації діалектичного матеріалізму, «забуття» методологічної множинності (радянський період) і до «методологічного ренесансу», а також фактичного підходу від теоретизації нових методів наукового пошуку (сучасний період). Методологічний фундамент дисертації становить сукупність філософських, загальнонаукових, а також спеціально-юридичних методів наукового пізнання.

2. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в Україні складає вісім етапів: утвердження одноосібної публічної влади в додержавний період (від давніх часів до IX ст.); князівська влада Київської Русі і Галицько-Волинської держави (IX – XIII ст.); монархічна влада Литовської держави і Речі Посполитої (XIV – поч. XVII ст.); гетьманська влада (40-ві рр. XVII ст. – 1764 р.); абсолютна монархічна влада (російська та австрійська (з 1867 р. Австро-Угорська) імперії) (II пол. XVIII ст. – 1918 р.); боротьба за утвердження національного інституту глави держави в Україні (1917 – поч. 1920-х рр.); глава держави радянського періоду (1922 – 1990 рр.); інститут президента в незалежній Україні (1991 р. – донині).

3. Прообразом формування правового статусу глави Давньоруської держави стали князі (кагани, конунги) – вожді слов'янських союзів племен. Правовий статус монархів Литовської держави і Речі Посполитої, у складі яких перебувала

Україна, в повному обсязі поширився на українські території, що унеможливило можливість навіть латентного розвитку інституту національного глави держави.

4. Інститут гетьмана як юридична форма глави держави є вдалим досвідом національного державотворення, який за своїм правовим статусом наближений до інституту президента, а не монарха, на що вказують його виборність, юридична відповідальність, наявність загальновійськової ради.

5. Монархічна форма глави держави, що мала місце в Австрійській (з 1867р. в Австро-Угорській) імперії, а також у Російській імперії, де глава держави наділявся абсолютними повноваженнями була неприйнятна для ментальності українців, оскільки ні Князі Київські, ні гетьмани України не мали абсолютної влади. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в радянській Україні де-юре знайшла свій вияв у такій юридичній формі як Президія Центрального Виконавчого Комітету, Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Верховної Ради УРСР, де-факто – в інституті Генерального секретаря компартії. Наведені юридичні форми глави держави були нетрадиційними для правової системи і ментальності українського народу. Відтак, конституційно-правовий статус глави держави в Україні зазнав не тільки політичної та юридичної деформації, а й нерідко його утвердження і розвиток унеможливлувалися у зв'язку з загарбанням українських територій.

6. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї ознаменувався поділом країн на ті, в яких монархічна форма глави держави була незмінною (Бельгія, Монако), тимчасово переривалася інститутом президента (Іспанія, Нідерланди), була замінена інститутом президента (Австрія, Італія, Німеччина, Португалія, Польща, Франція та ін.).

7. Правовий статус глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї еволюціонував за формулою «номінальна – абсолютна – обмежена влада»: а) номінальність влади монарха, який фактично був першим феодалом у державі, зумовлена роздробленістю держави, слабкістю центральної влади і майже політичною незалежністю місцевих феодалів (XII – XV ст.ст.); б) процес централізації державної влади сприяв утвердженню абсолютної влади монарха

(XVI – XVIII ст.ст.); в) відхід від абсолютної влади глави держави та виникнення інститутів конституційного монарха і президента стало можливим завдяки утвердженню принципу поділу влад, що зумовило посилення ролі парламенту та уряду в механізмі державної влади (кінець XVIII ст. і донині).

8. Утвердження правового статусу глави держави відбувалося в різний спосіб: а) у період з XII по XV ст.ст. – шляхом військових походів, приборкання місцевої знаті; б) у період з XVI по XVIII ст.ст. – здебільшого еволюційним шляхом, тобто через проведення численних реформ, ініційованих монархами. Як наслідок, нормативно-правовою основою набуття главою держави абсолютної влади, були не конституції, а правові акти, ухвалені безпосередньо монархами: в) у період з кінця XVIII ст. по XX ст. – здебільшого в радикальний спосіб, тобто шляхом переворотів. Натомість початок XXI ст. вказує на тенденцію до еволюційного способу зміни юридичної форми глави держави (Непал).

9. Зміцнення конституційно-правового статусу глави держави в Англії, як і в країнах романо-германської правової сім'ї, пов'язане з реформами, ініційованими монархами.

10. Конституційно-правовий статус Президента США формувався як певне протиставлення статусу монарха Великобританії, оскільки розробники американської конституції поетапно брали до уваги той чи інший сегмент конституційно-правового статусу британського монарха і аналізували доцільність його привнесення у політико-правову систему США. Конституційно-правовий статус Президента США на практиці еволюціонує в бік посилення його влади.

11. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в традиційній правовій сім'ї здійснювалися як під впливом національно-державотворчих традицій (Японія, Китай), так і змішаних, тобто національних і привнесених (Монголія, країни Африки). Статус глави далекосхідних держав містив світську, військову і релігійну складові, змістовне наповнення яких протягом історії змінювалося, проте релігійна складова була невід'ємною, завдяки чому імператор як глава держави став не тільки традиційним (Китай, Японія), а й непорушним упродовж усієї історії (Японія). Відтак, генезі конституційно-правового статусу

глави держави на Сході властивий еволюційний характер, а не революційне заперечення попередньої юридичної форми глави держави (країни Заходу).

12. Релігія становить ідеологічне підґрунтя, а право – інструмент формування конституційно-правового статусу глави держави в країнах релігійної правової сім'ї, який може мати певну національно-правову ідентифікацію, оскільки право розвивалося в системі національних координат, а ідеологічні засади утвердження різних релігій були і є неоднаковими.

13. Прообразом глави держави в мусульманських країнах став халіф, теологічна складова статусу якого (намісник пророка на землі, нащадок пророка, поєднання світської і релігійної влади, обмеження його дій приписами Корану і Сун), стала висхідною основою формування його правового статусу.

14. Суверенітет Ватикану є похідним від суверенітету, святості і недоторканності Папи Римського, оскільки специфіка формування його статусу зумовила територіально-правову ідентифікацію самого Ватикану, тоді як формування правового статусу глави у світських державах здійснюється в сув'язі з виникненням і розвитком політичної системи держави. Тривала генеза інституту Папи Римського (33 р. н.е. і донині) зумовила особливість його конституційно-правового статусу, а саме: чоловік-священик зі спеціально обраним іменем; не зобов'язаний належати до певної національності, мати певне громадянство чи підданство, проте повинен сповідувати католицизм; його обрання не пов'язане з волевиявленням світських людей; він є носієм як релігійних титулів (Вікарій Ісуса Христа, наступник святих Петра і Павла, Римський Папа вселенської церкви, патріарх Заходу, архієпископ і митрополит Римської провінції, верховний правитель Ватикану), так і публічно-владних повноважень; світська складова його правового статусу є похідною від релігійної; за порядком зайняття поста він наближений до виборної монархії, а за повноваженнями – абсолютній.

16. Становленню інституту глави держави Ізраїль передував процес самоідентифікації та усвідомлення єдності іудейського народу, підґрунтям якого стала релігійно-культурна і національна єдність. Президентська форма інституту глави держави Ізраїль є усвідомленим вибором її ідеологів.

РОЗДІЛ 3

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА

3.1. Поняття та елементи конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах

Дослідження теми цього підрозділу зумовлюється актуальністю комплексного пошуку відповідей на низку теоретичних і практичних питань. У теоретико-правовому сенсі необхідно окреслити понятійно-категоріальний апарат і наповнити його відповідним змістом, наприклад, сформулювати певні поняття, розкрити юридичну характеристику конституційно-правового статусу глави держави тощо. Практична необхідність дослідження конституційно-правового статусу глави держави зумовлена визначенням міри, меж і тенденцій його державно-правового впливу в суспільстві, з'ясуванням існуючого порядку взаємодії глави держави з іншими інститутами влади, громадянами завдяки чому уможлиблюється формулювання поправок і змін до галузевого законодавства. Б.О. Кістяківський писав: «У правовій державі владу поставлено в певні межі, які вона не повинна і правовим чином не може переступати» [257, с. 243].

Законодавство не містить дефініції «конституційно-правовий статус глави держави», оскільки в Україні та інших державах не склалася практика ухвалення Закону «Про органи державної влади», предметом якого могли б стати ці питання. Враховуючи це, доцільно окреслити зміст такого визначення, як «глава держави».

Термін «глава держави» набув стійкого застосування в юриспруденції у зв'язку з прийняттям Французької хартії від 4 червня 1814 р.: «Король – верховний глава держави» (стаття 14) [16, с. 218]. Відтоді вчені й донині намагаються сформулювати поняття «глава держави». Перманентність такого процесу, на нашу думку, зумовлена: а) появою нових юридичних форм глави держави (директорія, президія рад, духовний лідер держави та ін.); б) зміною ролі глави держави в механізмі державного управління; в) стійкою тенденцією

зростання ролі глав національних урядів (ФРН, Італія, Індія та ін.) тощо. Відтак, при визначенні поняття «глава держави» необхідно знайти ті складові, які відтворюють універсальну сутність глави держави впродовж багатьох століть.

Поняття глави держави здебільшого ґрунтується на односторонньому підході до визначення його сутності, наприклад, поняття «глава держави – це орган, що очолює систему державних органів» [50, с. 13]. Ця дефініція по суті правильно визначає главу держави за формою, тобто «це орган державної влади», але він не очолює систему органів держави. Деякі національні конституції зазначають, наприклад, що «до органів державної влади належать Президент Республіки» (стаття 110 Конституції Португалії), проте досить дискусійною є теза в частині того, що «глава держави» очолює «систему державних органів» (Ізраїль, Японія, ФРН та ін.). Відтак, постає питання: що ж тоді очолює глава держави? Етимологічний зміст слова вказує, що «глава» – це той, хто стоїть на чолі кого-, чого-небудь [557, с. 78]. Логічний аналіз наведеного окреслює висновок, що глава держави представляє не систему державних органів, а державу загалом. Так, у Німеччині, яка є парламентською республікою, федеральний президент відповідно до Конституції ФРН представляє Федерацію в міжнародно-правових стосунках, укладає від імені Федерації договори з іноземними державами, акредитує і приймає послів (стаття 59). О.О. Максимова дещо по-іншому визначає поняття «глава держави» – «це вища посадова особа (або колегія таких осіб) і державний орган, що посідає, як правило, формально вище місце в ієрархії державних інститутів [380, с. 18]. Автор дефініції визначає главу держави двояко: і як «посадову особу», і як «державний орган». На нашу думку, ці дві категорії не можна ототожнювати, вони мають різну правову природу, оскільки «державний орган» має статус юридичної особи, на відміну від «посадової особи». Логічною є позиція Н.В. Янюк, яка до переліку посадових осіб публічної влади президента не відносить, натомість до списку таких осіб, на її думку, належать голова уряду, віце-прем'єри, голова парламенту, його заступники, голови комітетів парламенту [709, с. 70, 73], оскільки вони виступають суб'єктом управління певної структури.

Інші вчені ідентифікують главу держави лише як «особу» [610, с. 9] або «посадову особу», яка посідає формально вище місце в структурі державних інститутів [287, с. 252]. В юриспруденції радянського періоду було запропоновано виділення трьох ланок посадових осіб: найвищої, середньої і низової [59, с. 32]. Підставою такої класифікації є рівень посади в службовій ієрархії. Проте така ідея так і не одержала підтримки серед науковців, оскільки глава держави «не входить у систему посад державних органів і не є організаційно-функціональним елементом державної служби у цілому» [709, с. 77].

У середині ХХ ст. в правовій науці здійснювалися пошук загальноправового поняття «посадова особа» та формування основних його концептуальних засад [447, с. 16]. У джерелах права категорія «посадова особа» визначається як керівник державного органу чи його апарату, на якого законами та іншими нормативно-правовими актами покладено виконання певних функцій [213, с. 265], яка обіймає вищу посаду в державному органі [562, с. 305]. Отже, посадова особа обіймає штатну посаду в певному органі державної влади. У цьому контексті справедливо зауважує С.Г. Серьогіна: «Якщо визнати главу держави посадовою особою, постає питання – у якому органі він займає посаду?» [544, с. 18].

Помилкове використання вченими словосполучення «посадова особа» стосовно глави держави, вочевидь, зумовлено тим, що слово «посадова» є похідним від іншого – «посада», про що зазначають словники [562, с. 308]. Дійсно, з логіки філологічної науки виправданим є вживання стосовно особи, яка обіймає посаду в певному органі, установі тощо, словосполучення «посадова особа», проте механічне привнесення в юриспруденцію таких філологічних виразів не завжди забезпечує відповідність форми і юридичного змісту.

Зарубіжні конституції нерідко оперують терміном «посада»: Президент Албанії вступає на посаду (стаття 88); вступаючи на посаду, Президент Аргентини складає присягу (стаття 80); Президент Болгарії може бути переобраний на цю ж посаду ще на один термін (стаття 95); федеральний президент Німеччини при вступі до посаду приносить присягу (стаття 56); що наводить правників на хибну думку про прийнятність і доцільність використання

стосовно глави держави словосполучення «посадова особа». Проте Конституція України і деякі зарубіжні конституції оперують терміном «пост», а не «посада» стосовно глави держави, наприклад, особа вступає на пост Президента України (стаття 108); пост Президента Греції несумісний з будь-яким іншим постом, посадою або видом діяльності (стаття 30); обрання на пост Президента Угорщини (§ 29 А) та інші, намагаються ніби інституційно відмежувати його від посадових осіб у державі. Відтак, використання конституцієдавцем терміна «пост», а не «посада» стосовно глави держави має, на нашу думку, раціональну основу. Отже, використання словосполучення «посадова особа» стосовно глави держави є помилковим і не відповідає юридичному змісту його правової природи, оскільки він представляє не окрему посаду в державному органі, а державу загалом.

Порядок зайняття поста глави держави, зокрема виборність (пряма або парламентарна) чи престолонаслідування, позначається на компетенції монарха. Належність глави держави до механізму держави – універсальна сутність інституту глави держави. У ХІХ ст. Г. Елінек доводив, що держава потребує одноосібної волі, в одному найвищому органі, який приводить у рух державний механізм [182, с. 531]. Структурна «присутність» глави держави в державному механізмі, на нашу думку, є беззаперечною в будь-якій країні світу.

Глава держави як орган публічної влади наділений державно-владними повноваженнями, наявність яких означає, що він уповноважений приймати нормативно-правові акти і має право домагатися за допомогою засобів легального примусу їх виконання. Таким чином, окреслюється загальнодержавність глави держави як органу державної влади.

В.А. Шатіло вважає, що глава держави – це одноособовий орган державної влади, який посідає центральне місце в системі органів державної влади та наділений функціями і повноваженнями, визначеними конституціями та окремими законами [674, с. 7]. Наведена дефініція також є не безспірною, оскільки глава держави не завжди посідає центральне місце в системі органів державної влади. Крім того, автор не розкриває зміст виразу «центральне місце в системі органів державної влади», тому незрозуміло, про яке відокремлення глави

держави йдеться: «функціональне», «структурне» чи інше. У контексті аналізу змісту цієї дефініції є певні зауваження щодо визначення складу інституту глави держави, який може бути як одноособовим, так і колегіальним. Глава держави як орган державної влади має певні особисті (недоторканність) і функціональні гарантії забезпечення своєї діяльності, зокрема виконує повноваження на постійній основі, що зумовлює отримання ним певної матеріальної винагороди за здійснення наданих йому конституційним законодавством повноважень.

Отже, глава держави – загальнодержавний, одноособовий або колегіальний, постійно діючий орган державної влади, що юридично чи фактично посідає вище місце в ієрархії державних органів відповідно до конституційного законодавства або усталених традицій, здійснює верховне представництво держави всередині країни і за її межами та забезпечений гарантіями державного захисту.

У доктрині права дуже нечітким є розуміння поняття «конституційно-правовий статус» органу державної влади, зокрема й глави держави. У техніко-юридичному аспекті ситуація не краща, оскільки конституційне законодавство не містить слова «статус», відповідно, не формулює його нормативного визначення і не наводить переліку його складових. За такого підходу не тільки межі, а й сутність розуміння конституційно-правового статусу глави держави позбавлені змістовної чіткості та нормативної визначеності. Проте «конструкція» конституційно-правового статусу «поєднує нормативні характеристики, теоретичні уявлення та практику реалізації правових установок» [64, с. 61]. Від чіткості понять залежить адекватність закріплення статусу публічно-правових відносин, стійкість їх функціонування і взаємовідносин» [605, с. 85]. Отже, необхідно розкрити зміст поняття «конституційно-правовий статус», структурно-змістовне дослідження якого почнемо зі слова «статус».

Термін «статус» як політико-правова категорія набув поширення у Франції в перші роки ХХ ст. «Він позначав систему гарантій і обов'язків, що впорядковує з цієї точки зору становище чиновників» [518, с. 60]. Одним із теоретиків розроблення наведеного терміна став Л. Дюгі. За його задумом, категорія «статус» ґрунтується на ідеї, відповідно до якої чиновник тим більше буде ідентифікувати

себе зі своїм функціональним призначенням у механізмі державного управління, чим більше він відчуватиме, що міцно й надійно захищений законом як чиновник. «Якщо статус і вигідний для чиновника, – зауважує Л. Дюгі, – то він встановлюється насправді не в його інтересах, а в інтересах публічної служби» [613, с. 60]. За впровадження категорії статусу в механізм державного владарювання активно ратував Е. Дюркгейм. Він доводив, що статус сприятиме формуванню професіоналів держави, які забезпечуватимуть функціонування держави шляхом ухвалення ними вольових імперативних актів [180, с. 60 – 61]. Особа, на думку французьких учених, «працюватиме тим краще і тим більше, чим міцніше буде захищений її стан» [518, с. 60]. Отже, зміст статусу полягає у взаємних кореспондуючих зобов'язаннях чиновників і держави.

Сучасна доктрина права виходить з того, що статус (з лат. status – стан, становище) – це певний стан чого-небудь [564, с. 671], юридичний стан особи, державного органу чи міжнародної організації, комплексний показник становища певної верхівки [461, с. 636], правове становище (сукупність прав і обов'язків) певного суб'єкта [462, с. 693]. Отже, у філології слово «статус» має двояке трактування, зокрема як «стан» і «становище». Відтак, постає питання щодо філологічної узгодженості та юридичної одновимірності цих складових.

За логікою філологічної науки стан – це сукупність ознак, рис, що характеризують предмет, явище відповідно до певних вимог щодо якості, натомість становище – це ті чи інші обставини, умови, в яких хто-, що-небудь перебуває; сукупність обставин, які створюють ту чи іншу ситуацію [564, с. 643, 648]. Таким чином, етимологічне значення слів «стан» і «становище» неоднакове, оскільки перше визначає систему статичних ознак суб'єкта (об'єкта), а друге – конкретні умови, в яких перебуває цей суб'єкт (об'єкт).

У нас виникають сумніви щодо юридичної одновимірності категорій «стан» і «становище» в контексті розуміння змісту поняття правового статусу глави держави. Поняття «статус» включає в себе все те стабільне, фундаментальне, стале і стійке у правовому стані суб'єкта, нормативна регламентація якого була закріплена на конституційно-правовому рівні. Натомість реалізація конкретних

прав та обов'язків суб'єктом права відображає специфіку реального його правового становища, що пов'язане з наявністю певних юридичних фактів, а не основ загального стану суб'єкта у цій правовій системі [640, с. 110].

Окремі науковці ототожнюють поняття «правовий статус» і «правове становище», аргументуючи це тим, що категорія «правовий статус» охоплює усі види юридичних зв'язків [607, с. 123]. Інші вчені визначають правовий статус суб'єкта права як правове становище суб'єкта щодо інших суб'єктів права, з якими він може вступати у правове спілкування [358, с. 24]. Таке ототожнення понять учені мотивують тим, що слово «статус» перекладається з латини як «становище» [570, с. 587]. Ми переконані, що такий підхід до тлумачення поняття статусу не є виправданим, оскільки відбувається змішування статичних і ситуативних понять. Ототожнення понять «правовий статус» і «правове становище» «не бажане, оскільки, – як доводять Є. Харитонов та О. Харитонova, – це певною мірою згладжує ті відмінності, які існують між поняттями «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин». Тому доцільним є використання різних термінів для позначення правового стану абстрактного суб'єкта права і правового становища реальної особи, яка вступає у правовідносини» [640, с. 110]. Стабільність і фундаментальність правового статусу, його практична функціональність забезпечується системою конституційних та інших гарантій [91, с. 693]. З огляду на це, поняття «конституційно-правовий статус глави держави» доцільно розуміти як особливий стійкий правовий стан глави держави в системі інших органів державної влади, визначений та гарантований Конституцією і законами України, що формується з таких елементів, як правосуб'єктність, принципи, компетенція, гарантії і відповідальність.

З огляду на те, що місце і роль глави держави в системі органів державної влади залежить від змісту його конституційно-правового статусу [270, с. 163], оскільки статус відображає значимість суб'єкта [391, с. 89], спробуємо окреслити складові статусу. Систему елементів конституційно-правового статусу глави держави, враховуючи особливу його роль у системі державних органів та

імперативну значимість нормативної регламентації його статусу як органу державної влади, необхідно висновувати зі змісту конституційного законодавства.

Тривалий час учені-правники дискутують стосовно елементів статусу [506, с. 128]. Це зумовлено тим, що спектр проблем, які стосуються конституційно-правового статусу глави держави, охоплює всі аспекти інституту глави держави (сутність, призначення, повноваження і функції, вимоги щодо них; межі влади) [167, с. 47], а також гарантії його функціонування як інституту державної влади.

У доктрині права виокремилось два основні підходи до розуміння складових конституційно-правового статусу: вузький і широкий. Вузький передбачає віднесення до нього лише основних елементів, а саме: прав та обов'язків до фізичних осіб і компетенцію – до юридичних осіб. Інші можливі складові є лише доповнюючими, вторинними. Так, Є.А. Лукашева вважає, що поняття «правовий статус» доцільно обмежити категоріями прав і обов'язків, а «передстатусні» та «післястатусні» елементи, до яких належать гарантії прав, законні інтереси, правоздатність та юридична відповідальність, слід віднести до правового становища [593, с. 233 – 234].

Ю.М. Тодика і В.Д. Яворський вважають, що «конституційно-визначений статус» глави держави «розкривається в його повноваженнях» [610, с. 27]. Змістовно близьким до наведеного є міркування В.В. Сухоноса, який зазначає, що в умовах демократичного режиму статус глави держави залежить від наявності в нього важелів впливу суспільстві і державі [587, с. 106]. Йдеться, насамперед, про повноваження глави держави, оскільки такі «важелі впливу» мають бути легітимними. Д.С. Роговенко, досліджуючи правовий статус Рахункової палати України, узагалі не виокремлює елементів такого статусу, натомість логіка його наукового пошуку зводиться до визначення місця і ролі суб'єкта публічного права в системі органів влади крізь призму «завдань, функцій та повноважень органу» [516, с. 121]. А. Міцкевич дійшов висновку, що правовий статус державного органу окреслюється його компетенцією» [593, с. 136].

Проте інші вчені є прихильниками більш складної структури конституційно-правового статусу органу державної влади, а саме: а) політична та

державно-правова характеристика такого органу; б) місце органу в загальнодержавній системі; в) основи взаємовідносин органів між собою; г) основоположні принципи організації та діяльності державних органів; г) компетенція; д) види правових актів державних органів [121, с. 10 – 11].

С.А. Авак'ян вважає, що зміст поняття «правовий статус» ідентифікує правову природу суб'єкта, його місце в системі суспільних відносин, основні його права й обов'язки, форми їх реалізації, правові акти, дії, що вчиняються в процесі реалізації прав [291, с. 559]. Інші вчені доводять, що поняття правового статусу публічного суб'єкта має охоплювати такі елементи: порядок його формування, призначення чи обрання; процедура припинення діяльності; характеристика компетенції суб'єкта, а також хід і способи її реалізації; особливості його правового становища, що відрізняють його від інших публічних суб'єктів – носіїв державної влади [583, с. 564]. Співзвучною є позиція І.М. Петріва [445, с. 25]. Таким чином, у юриспруденції існують різні підходи до визначення елементів конституційно-правового статусу таких суб'єктів, зокрема вузький і розгорнутий. Якщо в першому випадку існує певна доктринальна визначеність стосовно складових, якими є повноваження-компетенція, то в другому – ні.

Конституційно-правовий статус глави держави, на нашу думку, має компонуватися з розгорнутої системи елементів, які властиві й іншим вищим органам державної влади, проте відрізняються від них змістом і межами своєї компетенції, завданнями, які стоять перед ним як главою держави, порядком організації своєї роботи, специфікою правових актів тощо. Розгорнуте трактування такого статусу глави держави становить систему елементів, а саме: правосуб'єктність, принципи, компетенція, гарантії та відповідальність.

Правосуб'єктність вказує на здатність того чи іншого суб'єкта бути носієм певного правового статусу. Не будучи суб'єктом спеціальної конституційної правосуб'єктності, неможливо стати носієм такого правового статусу, як глава держави. Правосуб'єктність, як доводить Р.О. Халфіна, є передумовою участі юридичних осіб у правовідносинах [638, с. 117]. Значимість правосуб'єктності публічного органу вбачається і в тому, що ця правова категорія визначає «загальні

межі» юридичного становища органу як владного суб'єкта [165, с. 33]. Будь-який владний суб'єкт, у тому числі й глава держави, має бути легітимним, проте набуття ним цієї юридичної властивості поза межами правосуб'єктності неможливе. Отже, правосуб'єктність глави держави знаходить свій вияв у його юридичній легітимації. Це означає, що «заснування того чи іншого державного органу, визначення його статусу..., формування, а при певних умовах зміна складу або ліквідація» мають здійснюватися в законний спосіб [64, с. 56, 67, 68].

Правосуб'єктність глави держави є комплексним поняттям, яке охоплює низку складових, якими є порядок зайняття ним поста, вимоги до кандидата на цей пост, титульне представництво, строковість чи безстроковість перебування особи на посту глави держави, порядок припинення його повноважень тощо. Дослідження окреслених питань дозволяє не тільки інституційно відмежувати главу держави від інших органів публічної влади, а й глибше дослідити його правову природу як юридичного явища. Отже, правосуб'єктність є невід'ємним елементом конституційно-правового статусу глави держави.

Другим елементом конституційно-правового статусу глави держави є принципи діяльності. Науковці, починаючи з другої половини ХХ ст., виявили інтерес до теми принципів права [12, с. 111], висвітлили їх правову природу, сутність і зміст [271]. «Принципи формують правове мислення та правову культуру в суспільстві, а відтак, спрямовують розвиток правових відносин у певних векторах» [199, с. 59]. Принципи діяльності визначають характер та спрямованість дій органів державної влади [165, с. 33]. Сьогодні багато вчених визнають принципи невід'ємним елементом конституційно-правового статусу державних органів, зокрема О.В. Марцеляк [390, с. 13], І.М. Петрів [443, с. 4], І.І. Дахова [165, с.13] й інші [129, с. 88; 282, с. 191; 632, с. 122; 329, с. 97].

Ми підтримуємо таку позицію учених і також вважаємо, що принципи є тими визначальними нормативними векторами, які зумовлюють певну функціональну спрямованість буття і розвитку глави держави як органу державної влади. Принципи організації та діяльності глави держави можна умовно порівняти із злітними смугами аеродрому, які, з одного боку, зумовлюють

нормативну регламентацію стосовно глави держави в певних правових межах («смугах»), а з іншого – визначають напрями розвитку і руху норм права в частині нормативної регламентації його правового статусу. Відтак, між нормами права та принципами, як доводить А.М. Колодій, існує тісний зв'язок, оскільки останні знаходять свій вияв у нормах права, а норми права згруповані за ознакою єдності змісту, виражають певну ідею, надихають життям принципи права [271, с. 20]. Отже, принципи становлять невід'ємний елемент правового статусу глави держави.

Наступним елементом конституційно-правового статусу глави держави є його компетенція. Н.А. Богданова вважає, що такий елемент структури статусу, як права та обов'язки щодо органів державної влади, трансформується в поняття «компетенція» [69, с. 17]. В.Б. Авер'янов дійшов висновку, що компетенція є визначальною серед інших змістовних складових статусу органу державної влади [101, с. 247]. Зміст правового статусу глави держави не вичерпується компетенцією, проте вона є осьовим центром статусу.

Компетенція глави держави – це встановлені й гарантовані конституційним законодавством його права та обов'язки, форми і методи їх реалізації, а також предмети відання [681, с. 367]. Компетенція є обов'язковим елементом правового статусу органу держави. Подібно до того як норма права не може існувати без диспозиції, що об'єктивує сутність юридичного змісту цієї норми, так і орган державної влади апріорі не може функціонувати поза межами власної компетенції, оскільки за таких обставин втрачається доцільність його створення. Отже, компетенція є беззаперечним елементом правового статусу глави держави.

Компетенція (як і повноваження) глави держави формується в межах певного функціонального спрямування. Під функціями органів держави Н.В. Черноголовкін розуміє напрями у змісті їхньої практичної діяльності [662, с. 140]. Предметним відображенням таких напрямів, тобто функцій, на думку В.Ф. Погорілка, є не що інше як повноваження [412, с. 174]. Інші вчені вважають, що функції органу – це комплекс взаємозалежних, визначених у його статусі й заснованих на безупинному обміні інформацією організаційно-правових впливів

органу, що забезпечують об'єкти управління політичною, економічною, плановою, методичною орієнтацією, матеріальними, технічними, трудовими ресурсами, завдяки чому досягаються поставлені цілі [45, с. 43; 88, с. 32]. На думку Л.В. Коваль, функції розуміються як «прояв діяльності, обов'язок виконання певної роботи, призначення, роль, спеціалізований вид діяльності» [263, с. 26]. Отже, компетенція глави держави формується відповідно до його функціонального призначення в механізмі держави. Учений Бернар Гурне взагалі обстоює міркування щодо еквівалентності «функцій» і «завдань» [155, с. 20 – 24].

На нашу думку, зміст функцій глави держави не може повною мірою характеризуватися такою категорією, як «завдання». Під «завданням» розуміється «настанова, розпорядження виконати певне доручення», «мета, до якої прагнуть; те, що хочуть зробити», «наперед визначений... обсяг роботи» [558, с. 40]. Як свідчить практика конституційного державотворення, неможливо передбачити всі аспекти обсягу роботи глави держави, тому що реалізація функцій не завжди охоплює той обсяг роботи, який юридично закріплений. Так, Президент США традиційно виконує значно більший обсяг повноважень, ніж передбачено Конституцією. Отже, функції – це напрями і види діяльності глави держави, а компетенція – це межі його повноважень у здійсненні державного владарювання.

Гарантії, на нашу думку, є четвертим елементом конституційно-правового статусу глави держави. Учені, які є прихильниками розгорнутої системи правового статусу державних органів, визнають гарантії одним з елементів такого статусу [63, с. 17; 389, с. 44; 639, с. 10], інші – ні [586, с. 49]. Отже, у питанні щодо належності гарантій до складових конституційно-правового статусу глави держави є певні доктринальні розбіжності. До того ж питання гарантій глави держави не представлене комплексними дослідженнями у доктрині права.

Конституційна практика сучасного державотворення доводить, що на главу держави покладається обов'язок бути гарантом найважливіших державно-правових інститутів, таких як: територіальна цілісність, державний суверенітет, права і свободи людини, державна єдність, конституція держави та інші, реальне забезпечення яких потребує вагомих компетенційних, матеріальних ресурсів.

Наприклад, Президент Республіки Польща є «гарантом безперервності державної влади» (стаття 126 Конституції Польщі від 2 квітня 1997 р.), Президент Італії «представляє національну єдність» (стаття 87 Конституції Італії від 22 грудня 1947 р.), король Іспанії – «гарант правильного функціонування державних інститутів» (стаття 56 Конституції Іспанії від 27 грудня 1978 р.) та ін.

Відтак, постає питання: чи зможе глава держави дієво забезпечити непорушність наведених та інших надважливих державно-правових інститутів у разі, якщо його компетенційні повноваження не будуть вичерпно забезпечені. Вочевидь, ні. Наявність компетенції у глави держави поза межами гарантій їх реалізації не варте паперу, на якому вони задекларовані. Це, по-перше. По-друге, глава держави як орган державної влади наділений державно-владними повноваженнями, наявність яких означає не лише прийняття ним певних правових актів, а й право домагатися за допомогою легального примусу їх виконання. Не визнання гарантій елементом конституційно-правового статусу глави держави, на нашу думку, суперечить правовій сутності державно-владних повноважень, носієм яких є глава держави. По-третє, гарантії є історичною складовою правового статусу глави держави, формування і розвиток яких здійснювався паралельно з утвердженням самого інституту глави держави. Отже, гарантії є невід'ємним елементом правового статусу глави держави.

Відповідальність, на нашу думку, є п'ятим елементом конституційно-правового статусу глави держави. У доктрині права думки вчених розділилися щодо можливості належності відповідальності до елементів названого статусу. Деякі вчені вважають, що одним з елементів статусу є наявність або відсутність відповідальності державного органу [286, с. 234 – 236; 586, с. 49]. Такий підхід зумовлений тим, що відповідальність, на їхню думку, є складовим президентської, а не монархічної форми правового статусу глави держави. Проте інші вчені доводять, що між монархом і президентом не варто завжди і беззастережно проводити «китайські» або «берлінські стіни» [380, с. 22], оскільки в сучасних умовах правовий статус монарха еволюціонує в напрямі демократизації.

Належність цього елемента до системи правового статусу глави держави зумовлена, на нашу думку, об'єктивними чинниками. По-перше, глава держави, отримавши від суспільства (здебільшого шляхом його мовчазної згоди) систему конституційно-правових, організаційних, матеріальних гарантій для виконання ним повноважень, зумовлює зворотній зв'язок, який полягає в забезпеченні гарантій суспільству від утвердження в державі тиранії, носієм якої може стати глава держави. По-друге, за логікою теоретичної юриспруденції, права й обов'язки – взаємопов'язані категорії, тому праву глави держави вчиняти певні владні дії чи утримуватися від них кореспондують зобов'язання дотримуватися законодавства. По-третє, відповідальність глави держави зумовлена прийняттям присяги – «урочистої офіційної обіцянки додержуватися зобов'язань» [563, с. 54]. Відтак, відповідальність ніби «довершує» правовий статус глави держави. Отже, конституційно-правовий статус глави держави становить систему таких елементів: правосуб'єктність, принципи, компетенція, гарантії і відповідальність.

Підсумовуючи наведене, доходимо таких висновків:

1) глава держави – це загальнодержавний, одноособовий або колегіальний, постійно діючий орган державної влади, що юридично чи фактично посідає вище місце в ієрархії державних органів, відповідно до конституційного законодавства або усталених традицій здійснює верховне представництво держави всередині країни і за її межами та забезпечений гарантіями державного захисту;

2) конституційно-правовий статус глави держави – це особливий стійкий правовий стан глави держави в системі інших органів державної влади, визначений та гарантований Конституцією та законами України, що формується з таких елементів, як правосуб'єктність, принципи, компетенція, гарантії і відповідальність.

3.2. Правосуб'єктність глави держави в Україні та зарубіжних країнах

Першим елементом конституційно-правового статусу глави держави, на нашу думку, є правосуб'єктність. Чому саме правосуб'єктність? Відповідь на це питання висновується з логіки теоретичної юриспруденції, а саме: не маючи певної правосуб'єктності, не можна стати носієм того чи іншого правового статусу. Суб'єкти мають бути здатні до участі в тих чи інших правовідносинах [31, с. 39]. Для володіння правами й обов'язками необхідно бути правосуб'єктним, тобто мати юридичну здатність до участі в правовідносинах [472, с. 65]. «Правосуб'єктність, – як доводять учені, – якісний бік характеристики юридичної природи, що дістає підтвердження у правовому статусі» [173, с. 46]. Правосуб'єктність органу державної влади, на нашу думку, зумовлює чи навіть уможлиблює його участь як суб'єкта права в конституційно-правових відносинах.

Проте М.С. Шакарян доводив, що правосуб'єктність як юридична категорія невідома закону і практиці, тому є штучною і від неї необхідно відмовитися [671, с. 130]. На нашу думку, помилковість такого міркування є очевидною, оскільки «правосуб'єктність» є тією юридичною категорією, яка міцно утвердилася в цивілістичній доктрині та практиці, і застосовується в контексті характеристики (визначення правомочності) фізичних і юридичних осіб. Зважаючи на те, що державні органи є юридичними особами, привнесення такої категорії, як правосуб'єктність у публічно-правові відносини, є закономірним. Проте законодавча невизначеність правосуб'єктності ускладнює розуміння його сутності стосовно юридичних осіб публічного права, зокрема й глави держави.

Правосуб'єктність у джерелах права визначається по-різному, зокрема як «здатність особи мати права і обов'язки та реалізовувати їх у встановленому порядку» [318, с. 38], як «право загального типу, забезпечене державою матеріальними та юридичними гарантіями» [148, с. 125 – 126], як «соціально-правова можливість особи бути учасником правовідносин» [267, с. 9] та ін.

Правова сутність, як доводить угорський учений А. Нашиц, «не може бути привнесена ззовні, її слід шукати в матерії» [416, с. 27]. Ми вважаємо, що

правосуб'єктність – це визначена і гарантована нормами права можливість бути суб'єктом певних правовідносин. Іншими словами, правосуб'єктність – це «право на право», «право на можливість реалізації свого права».

Що стосується складових правосуб'єктності, то більшість учених схильні вважати, що поняття «правосуб'єктність» ґрунтується на таких категоріях, як «правоздатність» і «дієздатність» [18, с. 141; 97, с. 615; 227, с. 55 – 56; 267, с. 7; 331, с. 12 – 25; 324, с. 71]. Правоздатність у доктрині права розуміється як закріплена в законодавстві й забезпечена державою можливість суб'єкта мати юридичні права і нести юридичні обов'язки, натомість дієздатність тлумачиться як закріплена в законодавстві й забезпечена державою можливість суб'єкта здійснювати свої юридичні права і виконувати обов'язки особистими діями [504, с. 78 – 79]. «Дієздатність, – як доводить Я.Р. Веберс, – означає здатність не лише набувати конкретні суб'єктивні права і обов'язки, а й здатність їх здійснювати» [89, с. 129, 207]. Проте інші вчені визнають, що в деяких випадках до складу правосуб'єктності поряд із цими двома складовими необхідно долучити деліктоздатність [272, с.141 – 142; 315, с. 192]. Натомість С.С. Алексєєв [18, с. 140] і В.К. Колпаков [274, с. 140] вважають, що деліктоздатність становить одну із сторін дієздатності. Проте з таким підходом не погоджується А. Гатинян, який вважає, що дієздатність єдина та неподільна і нею наділяється суб'єкт права для реалізації свого правового статусу [124, с. 43 – 44]. Ми підтримуємо таку позицію і уточнюємо, що володіння дієздатністю дає можливість суб'єкту права спочатку набути певний статус, наприклад, статус глави держави, а вже потім вчиняти певні дії щодо його реалізації, оскільки не можна реалізовувати те, чого не маєш.

В юриспруденції прийнято розрізняти загальну, галузеву і спеціальну правосуб'єктність. Окремі вчені визнають галузевий характер правосуб'єктності [110, с. 82]. Соціальна цінність і сутність галузевої правосуб'єктності полягає в тому, що її носії є суб'єктами права взагалі, суб'єктами певної галузі права і володіють визнаною державою здатністю до певного виду діяльності [357, с. 21].

Професор С.С. Алексєєв визнав три види правосуб'єктності: загальна правосуб'єктність – це здатність особи бути суб'єктом права взагалі, галузева

правосуб'єктність – здатність особи бути учасником правовідносин певної галузі права, спеціальна правосуб'єктність обмежується певним колом правовідносин у рамках певної галузі права [18, с. 144]. На нашу думку, автор при визначенні поняття «спеціальна правосуб'єктність», на відміну від запропонованих ним дефініцій загальної і спеціальної правосуб'єктності, допустився помилки, яка полягає в застосуванні до однопорядкових юридичних категорій неоднакових критеріїв у процесі їх класифікації. Так, якщо загальна і галузева правосуб'єктність виводиться із «здатності особи» – «бути причетним до певних правових явищ», то поняття «спеціальна правосуб'єктність», за С.С. Алексєєвим, окреслюється чомусь «певним колом правовідносин», а не відповідною юридичною «здатністю» особи. Правосуб'єктність як юридична категорія стосується юридичної здатності особи, але не правовідносин.

Конституційне право представлене фактично невичерпним переліком суб'єктів, окремі з них можуть набути статус глави держави. Для цього вони мають відповідати певним нормативним вимогам, завдяки чому ідентифікується наявність чи відсутність у кандидата на пост глави держави спеціальної правосуб'єктності. Правосуб'єктність виражає визнання особи як суб'єктом правовідносин узагалі, так і кваліфікацію його як суб'єкта або можливого суб'єкта конкретних суб'єктивних прав і обов'язків. [89, с. 24 – 26].

З метою створення умов участі суб'єктів у певних правовідносинах необхідно визначити та унормувати однозначні критерії (умови), за наявності яких та чи інша особа, що відповідає встановленим критеріям, може брати участь у певних правовідносинах. «Наявність таких постійних характеристик і особливостей у даних осіб дає можливість говорити про те, що ці категорії учасників є суб'єктами права, а самі ці особливості і характеристики є загальною передумовою їх участі у правовідносинах – правосуб'єктністю» [31, с. 40, 41]. Відтак, проаналізуємо питання: яким конституційно-правовим вимогам слід відповідати з метою ідентифікації в особи правосуб'єктності, необхідної для набуття нею конституційно-правового статусу глави держави? Предметний аналіз законодавства країн світу дає можливість стверджувати, що конституціодавець

застосував практично однаковий підхід до встановлення критеріїв, важливих для ідентифікації наявності в особі правосуб'єктності, необхідної для набуття нею статусу глави держави. Такими критеріями є вимоги до кандидата на пост глави держави (вік, політико-громадянська і національна належність, ценз проживання, нерідко релігійна визначеність та ін.), порядок зайняття поста глави держави (інавгурація, коронація), підстави і порядок припинення повноважень, строк компетенції, порядок тимчасового заміщення глави держави, майновий ценз (грошова застава) тощо.

Першим конституційно визначеним критерієм набуття спеціальної правосуб'єктності кандидатами на пост глави держави є вік. Віковий ценз монархів порівняно з президентами є значно «молодшим». Так, конституції монархічних держав пов'язують настання вікової правосуб'єктності з досягненням повноліття спадкоємцем престолу. Конституція Норвегії від 17 травня 1814 р. встановила: «Повноліття Короля визначається законом; Король по досягненні повноліття вступає в правління» (параграфи 8, 9).

Національні конституції визначають різний вік, з якого настає конституційно-правове повноліття спадкоємця престолу, а саме: з 18 років у Данії (стаття 7), у Бельгії (стаття 91), Князівстві Монако (стаття 11), у Нідерландах (стаття 33), у Йорданії (пункт г статті 28), у Катарі (стаття 16); з 20 років у Князівстві Ліхтенштейн (стаття 29); з 21 року в Королівстві Бутан (стаття 7 пункту А). Водночас конституції Саудівської Аравії, Султанату Оман, Королівства Бруней, Емірату, Кувейту не містять вікового цензу для кандидатів на пост глави держави, оскільки це питання становить предмет правового регулювання спеціальних нормативно-правових актів. Конституція ОАЕ від 18 липня 1971 р. визначила, що глава держави обирається Національною Радою зі свого складу, а віковий ценз членів цієї Ради становить 25 років. Відтак, віковий ценз для глави ОАЕ становить 25 років. Конституція Камбоджі від 21 вересня 1993 р. встановила: «Королем Камбоджі стає член королівської сім'ї не молодий 30 років» (стаття 14). Отже, віковий ценз для монархів варіюється від 18 до 30 років.

Віковий ценз для кандидата на пост президента визначений конституціями: з 25 років у Нікарагуа (стаття 183), Болівії (статті 65, 87); з 30 років в Аргентині (статті 55, 89), Венесуелі (стаття 103), Коста-Ріка (стаття 131), Колумбії (статті 94, 115); з 35 років у Бразилії (параграф 3 статті 14), Білорусі (стаття 80), Буркіно-Фасо (стаття 38), Гватемалі (стаття 160), Грузії (стаття 70), на Кіпрі (стаття 40), в Ісландії (стаття 4), Польщі (частина 3 статті 127), Україні (частина 2 статті 103), Мексиці (стаття 82), Гондурасі (стаття 114), Перу (стаття 110), США (частина 5 розділу 1 статті II), Азербайджані (стаття 100), Гватемалі (стаття 160), Республіці Бангладеш (стаття 48), Камеруні (стаття 6), Узбекистані (стаття 90), Ліберії (стаття 52); із 40 років в Албанії (стаття 86), Беніні (стаття 40), Гаїті (стаття 78), Гвінеї (стаття 26), Південній Кореї (пункт 4 статті 67), Ємені (стаття 106), Туреччині (стаття 101), Іраку (стаття 65), ФРН (стаття 54), Греції (стаття 31), Болгарії (стаття 92), Македонії (стаття 80), Мадагаскарі (стаття 46), Литві (стаття 78), Нігерії (стаття 36), на Філіппінах (стаття 2 частини VII); із 45 років у Монголії (стаття 30), Пакистані (стаття 41); з 50 років в Італії (стаття 84). Отже, віковий ценз для кандидатів на пост президента варіюється від 25 до 50 років.

Конституційне законодавство окремих країн світу встановлює не лише нижню, а й верхню межу спеціальної правосуб'єктності для особи, яка вже перебуває на посту глави держави, наприклад, до 65 років (нижня – 21 рік) у Королівстві Бутан (стаття 7 пункту А), до 70 років (нижня – 40 років) у Гвінеї та Беніні. Проте віковий ценз втрачає свою актуальність за умови колегіального глави держави (Президія Верховної Ради СРСР). Отже, досягнення кандидатом на пост глави держави певного віку є одним з критеріїв набуття ним спеціальної правосуб'єктності в республіці і в монархії. Вочевидь урахування зарубіжного досвіду щодо встановлення верхньої межі вікового цензу як спеціальної правосуб'єктності для кандидата на пост глави держави є доцільним і в Україні.

Другим конституційно визначеним критерієм набуття спеціальної правосуб'єктності кандидатами на пост глави держави є національна і політико-громадянська належність. Конституції багатьох країн світу встановили вимогу належності глави держави до конкретно-історичної форми спільності людей,

об'єднаних єдиною мовою і територією, економічними зв'язками, звичаями, тобто його належності до певної нації [560, с. 232]. Конституції низки країн світу встановили вимогу національної належності щодо кандидатів на пост глави держави, зокрема Бразилії (параграф 3 статті 12), Іраку (стаття 65), Греції (стаття 30), Болгарії (стаття 92). Конституції деяких країн світу поширюють вимогу національної належності не тільки до кандидата на пост глави держави, а й на другого з подружжя. «Кандидат на пост Президента Республіки Ємен... не може бути одруженим на іноземці чи укласти такий шлюб у період перебування на посаді Президента» (стаття 106 Конституції Ємен від 16 травня 1991 р.) тощо.

Належність кандидата на пост глави держави до громадянства цієї держави є універсальною вимогою. Проте змістовна її відмінність визначається (уточнюється) способом набуття громадянства: а) винятково за народженням. Така вимога закріплена нормами Конституції Аргентини (стаття 89), Албанії (стаття 86), Венесуели (стаття 103), Гондурасу (стаття 115), Монголії (стаття 30), Мексики (стаття 82), Нікарагуа (стаття 183), Коста-Ріки (стаття 131), Болгарії (стаття 92), Перу (стаття 110), Литви (стаття 78), Того (стаття 62) та ін.; б) допускається (не заперечується) натуралізація. Проте не розрізняють спосіб набуття громадянства для цих осіб конституції Польщі (стаття 126), Туреччини (стаття 101), Ліберії (стаття 52), Туркменістану (стаття 55).

Конституційна вимога в Україні є такою: «Президентом України може бути обраний громадянин України» (частина 2 стаття 103 Конституції України). Зміст цієї конституційної норми має недоліки: по-перше, уможливорює право особи, яка набула громадянство України шляхом натуралізації, бути кандидатом на пост глави держави; по-друге, національність такої особи не береться до уваги. Такий цензовий підхід до «відбору» кандидатів на цей пост є, на нашу думку, занадто ліберальним. Тому пропонуємо викласти частину 2 статті 103 Конституції України в такій редакції: «Президентом України може бути обраний громадянин України за народженням віком від тридцяти п'яти до сімдесяти років, який має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою».

Законодавство країн світу містить заборону подвійного громадянства щодо кандидата на пост глави держави (стаття 100 Конституції Азербайджану від 12 листопада 1995 р.). З огляду на те, що Конституція України встановила принцип єдиного громадянства (стаття 4), вважаємо, що порушення цієї засадничої вимоги має стати конституційною підставою зняття з виборчого процесу кандидата на цей пост. Що ж стосується монархічних держав, то «прив'язка» кандидата до національної спільноти своєї держави здійснюється через родинні зв'язки, тобто по династичній спорідненості.

Третім критерієм набуття кандидатом на пост глави спеціальної правосуб'єктності є його фізична, психологічна та розумова здатність бути главою держави і виконувати в майбутньому пов'язані з цим статусом, державно-владні повноваження. Конституції всіх країн світу встановили таку вимогу до кандидата на пост глави держави, наприклад, в Україні «мати право голосу» (частина 2 статті 103); у Мексиці він має бути «право- і дієздатним» (стаття 82); на Кіпрі не повинен «страждати душевними захворюваннями, що позбавляє його здатності здійснювати функції Президента» (стаття 40); у Гватемалі має «користуватися всіма цивільними правами» (стаття 160); у Греції «володіти правом обирати» (стаття 31); у Колумбії «володіти повною цивільною правоздатністю» (стаття 94). Конституція Того встановила, що «ніхто не може висувати свою кандидатуру на пост Президента Республіки», якщо він «не володіє всіма цивільними і політичними правами; не надав довідку про хороше фізичне і психічне самопочуття, належним чином засвідчене трьома лікарями, які призначаються Конституційним судом» (стаття 62). Вимога «здатності» кандидата на пост глави держави задекларована і в конституціях монархій. За Конституцією Бутану від 18 липня 2009 р. не передається престол тим нащадкам, які «не здатні здійснювати королівські прерогативи з причин фізичних чи розумових недоліків» (частина 3 глави 2), спадкоємець Еміра в Кувейті повинен «перебувати у здоровому глузді» (стаття 4 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р.) тощо. Отже, вимога дієздатності знайшла об'єктивізацію в конституціях усіх форм державного правління.

Четвертим поширеним критерієм набуття спеціальної правосуб'єктності кандидатом на пост глави держави є проживання на території своєї держави, тобто ценз осілості. Низка конституцій країн світу містить стосовно кандидата на пост глави держави вимогу цензу осілості, який становить один рік у Мексиці (стаття 82), у Того (стаття 62); 3 роки в Литві (стаття 78); 5 років у Домініканській Республіці (стаття 45), Монголії (стаття 30), Нікарагуа (стаття 183); 10 років в Азербайджані (стаття 100), Албанії (стаття 86), Білорусі (стаття 8), Україні (частина 2 статті 103), на Філіппінах (стаття 2 частини VII), в Узбекистані (стаття 90); 14 років у США (частина 5 розділу 1 статті 2); 15 років у Грузії (стаття 70). Проте конституційне законодавство Польщі, ФРН, Камеруну, Мадагаскару, Буркіно-Фасо не містить вимоги цензу осілості для кандидатів на пост глави держави. Натомість в ОАЕ така особа має «постійно проживати в еміратах» (статті 70, 84 Конституції ОАЕ від 18 липня 1971 р.). Отже, ценз проживання здебільшого є необхідною умовою набуття спеціальної правосуб'єктності кандидатами на пост глави в республіках, а не в монархіях.

Конституція України також містить вимогу цензу осілості для кандидата на пост глави держави, зокрема «проживати в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років» (частина 2 статті 103). Проте Конституція і закони України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. № 474–XIV, «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» від 15 травня 2003 р. № 755 – IV [481, ст. 263] не розкривають і не конкретизують зміст цієї норми, не містять тлумачення словосполучення «безперервне проживання». Проте в Законі України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. № 2235–III [479, ст. 65] вжито таке поняття, як «безперервне проживання на території України» – це проживання в Україні особи, якщо її разовий виїзд за кордон у приватних справах не перевищував 90 днів, а в сумі за рік – 180 днів (абзац 11 статті 1). Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання» від 11 грудня 2003 р. № 1382 – IV [496, ст. 232] розкриває поняття «місце проживання» в контексті частини 2 статті 103 Конституції України. Місце проживання – адміністративно-територіальна одиниця, на

території якої особа проживає строком понад шість місяців на рік (абзац 5 статті 3), а «місце перебування» – це адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком менше шести місяців на рік (абзац 4 статті 3). Отже, положення частини 2 статті 103 Конституції України щодо визначення вимоги цензу осілости до кандидата на пост глави держави – «проживати в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років» – означає, що така особа має постійно перебувати в Україні ту кількість днів у кожному з десяти останніх перед днем виборів років, яка згідно із конституційним законодавством означає постійність проживання в Україні, тобто понад шість місяців на рік. Проте в Україні не вироблений практичний механізм здійснення такого підрахунку.

Вважаємо, що перелік обов'язкових документів, необхідних для реєстрації Центральною виборчою комісією кандидата на пост Президента України, необхідно розширити. Пропонуємо доповнити частину 1 статті 51 Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. пунктом 2-1 такого змісту: «адреса місця проживання із зазначенням часу проживання в Україні підтверджується документом, виданим Центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері реєстрації фізичних осіб».

П'ятим конституційно визначеним критерієм набуття спеціальної правосуб'єктності кандидатом на пост глави держави є релігійний чинник, вияв якого може полягати: а) у сповіданні певної релігії. У країнах мусульманського світу главою держави може бути тільки мусульманин (Бахрейн, Йорданія, Саудівська Аравія, Катар, Кувейт, Пакистан). Кандидат на пост глави держави в Данії має бути членом євангелічної лютеранської церкви (стаття 6 Конституції Данії від 5 червня 1953 р.). Конституція Брунею від 29 вересня 1959 р. встановила, що главою релігії Брунею є «Його Величність Султан», який «має право видавати окремі закони, що стосуються ісламу» (пункти 2, 3 частини II); б) у забороні займати пост глави держави священикам (Венесуела, Гватемала, Мексика, Коста-Ріка); в) в обов'язковості релігійного сану (Ватикан, Іран).

Натомість Основний Закон низки інших країн (Польща, Україна, Чехія, Словаччина, США, Сенегал), встановлюючи принципи свободи віросповідання та

відокремлення релігії від держави, не регламентує «взаємовідносини» між кандидатом на пост глави держави і релігією. Вочевидь, такий підхід є правильним, оскільки світський, демократичний і правовий характер держави має спрямовувати регулювання таких питань до сфери впливу громадянського суспільства. Вимога сповідання певної релігії, зверненої до кандидата на пост глави держави, має місце в монархічних і в республіканських країнах, оскільки першочергове значення в цьому питанні має не форма державного правління, а належність держави до певної релігійної сім'ї.

Шостим критерієм набуття спеціальної правосуб'єктності кандидатом на пост глави держави є непорушення ним строковості й черговості перебування на цьому посту. Конституційне законодавство абсолютної більшості республіканських і деяких монархічних країн регламентує строки перебування однієї і тієї самої особи на посту глави держави. Дійсно, заборона повторного або чергового обрання на пост глави держави є поширеною вимогою, зверненою до кандидата на пост глави держави. Відтак, виникає цікава ситуація, за якою діючий глава держави позбавляється спеціальної правосуб'єктності, необхідної для кандидата на пост глави держави на наступний виборах. Обмеженість перебування однієї і тієї самої особи на посту глави держави може бути регламентована лише: а) одним строком (Болівія, Туреччина, Гватемала); б) двома строками (США, Сенегал, Македонія, ФРН, Монголія, Угорщина, Хорватія, Сербія); в) двома строками підряд (Литва, Східний Тимор, Туркменістан, Україна). Таким чином, строковість перебування особи на посту глави держави також впливає на набуття нею спеціальної правосуб'єктності.

До того ж строк компетенції глави держави різний і може становити від чотирьох до семи років: чотири роки (Ісландія, Колумбія, США, Швейцарія); п'ять років (Греція, Болгарія, Ємен, Кіпр, Литва, Македонія, Мальта, Сербія, Словенія, Україна, Перу, Південна Корея, ФРН, Хорватія); шість років (Гватемала, Гондурас, Ліван, Ліберія, Мексика); сім років (Італія, Франція) тощо.

Сьомим конституційно визначеним критерієм набуття спеціальної правосуб'єктності кандидатом на пост глави держави в низці країн світу є

шлюбно-сімейні відносини, зокрема вимога дотримання правил укладення шлюбу. Так, національні конституції встановили, що в Бельгії «позбавляється свого права на трон спадкоємець..., який одружився без згоди Короля, і той, хто за відсутності Короля здійснює його повноваження в передбачених Конституцією випадках» (частина 2 статті 85); в Іспанії – «якщо особи, які мають право на спадкування трону, одружуються, незважаючи на заборону Короля та Генеральних кортесів, позбавляються, як і їхні нащадки, права успадкування Корони» (частина 4 статті 57), у Королівстві Бутан – спадкоємець престолу, який одружується з особою, яка не є громадянином Бутану за народженням, позбавляється права на престол (пункт f глави 2). Відтак, шлюбно-сімейні стосунки можуть бути нездоланною перепорою для набуття статусу монарха.

Восьма вимога, що зумовлює набуття спеціальної правосуб'єктності для кандидата на пост глави держави, пов'язана з освітою, письменністю, знанням державної мови. Аналіз конституційного законодавства країн світу доводить, що вимога вищої освіти для кандидата на цей пост не є абсолютною. Це зумовлено відлунням монарших традицій, коли мудрість і здібності глави держави не піддавалися жодним сумнівам. На нашу думку, наявність вищої освіти може бути одним із важливих чинних бар'єрів на шляху набуття особою спеціальної правосуб'єктності, необхідної для отримання нею статусу глави держави. Саме цей шлях обрали такі країни світу, як Азербайджан (стаття 100), Туреччина (стаття 101), Східний Тимор (стаття 75) та ін. В Україні вища освіта не є обов'язковою для кандидата на пост глави держави. Так, на позачергових виборах Президента України, які відбулися 25 травня 2014 р., одним із двадцяти трьох кандидатів на цей пост був зареєстрований В.З. Рабінович, який здобув лише загальну середню освіту, натомість решта – вищу [248]. Проте у країнах сталої демократії ми не знайдемо такої конституційної вимоги до кандидата на пост глави держави, як письменність, тобто уміння читати і писати [561, с. 365], оскільки передбачається, що кожен, хто претендує на цей пост, має такі навички. Проте Конституція Бразилії від 5 жовтня 1988 р. встановила, що на виборні посади «не можуть обиратися неграмотні» (параграф 4 статті 14).

На тлі усіх названих конституційних вимог, звернених до кандидата на пост глави держави, дещо дивною є така з них, як «знання державної мови». Знання офіційної мови своєї держави, на нашу думку, є настільки важливим і поряд з цим навіть звичним явищем, що її унормування не завжди здійснюється законодавством. Конституційна вимога знання державної мови в Україні для кандидата на пост глави держави зумовлена тривалим її входженням до складу СРСР і пов'язаною з цим русифікацією України, тому така конституціоналізація цієї вимоги є логічно та ідеологічно виправданою.

Дев'ята вимога, що зумовлює набуття спеціальної правосуб'єктності для кандидата на пост глави держави, пов'язана з майновим цензом. Конституції країн світу не визначають розмір грошової застави для кандидата на пост глави держави, оскільки він визначається спеціальним законом. Закон України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. визначив таку грошову заставу у розмірі 2 мільйони 500 тисяч грн. Інститут грошової застави має місце в республіках і не поширений у монархіях.

Десята вимога набуття спеціальної правосуб'єктності пов'язана з питанням судимості кандидата на пост глави держави. Конституції деяких країн встановили вимогу відсутності судимості за тяжкі злочини (Азербайджан), за злочини у сфері порушення моралі (Ірак), натомість в Ємені судимість не допускається взагалі.

Закон України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. у першій його редакції містив частину 5 статті 2 такого змісту: «Не можуть бути висунуті претендентами на кандидатів у Президенти України громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі або мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо цю судимість не погашено і не знято у встановленому законом порядку». Проте наведений Закон (з 6 квітня 2004 року), на жаль, не містить такої вимоги до кандидатів на пост глави держави.

Отже, конституційне законодавство країн світу встановлює до кандидата на пост глави держави систему імперативних вимог, необхідних для набуття ним спеціальної правосуб'єктності. Такі вимоги відіграють роль певних «фільтрів», завдяки чому забезпечується більш якісний підбір кандидатів на цей пост.

Наявність в особи правосуб'єктності, необхідної для набуття нею статусу глави держави, ідентифікується й порядком зайняття цього поста. Наука і практика конституціоналізму окреслює три способи зайняття поста глави держави, якими є вибори, призначення та успадкування. Вибори як спосіб зайняття поста глави держави є найбільш традиційним для президента. Вибори можуть бути: а) прямими – здійснюються шляхом безпосереднього голосування громадян держави. Конституції встановили пряму форму виборів в Аргентині (стаття 94), Болівії (стаття 84), Литві (стаття 78), Перу (стаття 111), Сербії (стаття 114), Болгарії (стаття 93), Польщі (частина 1 статті 127), Монголії (стаття 31), Ємені (стаття 107), Ісландії (стаття 5), Ірландії (стаття 12), Україні (стаття 103) та ін.; б) непрямі вибори за участю парламенту встановлені Основним Законом Албанії (стаття 87), В'єтнаму (стаття 102), Греції (стаття 32), ФРН (стаття 54), Туреччини (стаття 101), Лаосу (стаття 54), Лівану (стаття 49). Інколи непрямі вибори глави держави здійснюються шляхом голосування спеціальної колегії (стаття 85 Конституції Італії від 22 грудня 1947 р.).

Конституційна практика свідчить про те, що зайняття поста глави держави шляхом виборів здійснюється і в деяких монархічних державах, проте суб'єктами виборчого процесу є не піддані, а члени монаршої родини. Конституція Султанату Оман 6 листопада 1996 р. встановила: «Протягом трьох днів з моменту звільнення султанського трону Рада правлячої сім'ї обирає спадкоємця влади. У разі, якщо Рада правлячої сім'ї не дійде єдиної думки щодо питання кандидатури нового Султана, Рада оборони затверджує того претендента, якого рекомендував Султан у посланні до Ради правлячої сім'ї» (стаття 6). Національна Рада відповідно до положень Конституції ОАЕ 18 липня 1971 р. обирає Президента (стаття 84). Конституція Йорданії від 1 січня 1952 р. встановила: «У випадку, якщо останній король вмирає без спадкоємця, у передбаченому законом порядку, престол переходить особі, яку Національна Асамблея обирає з числа нащадків ... покійного короля» (пункт d статті 28).

Призначення є наступним юридичним способом зайняття поста глави держави, яке здійснюється шляхом ухвалення законодавчо визначеним суб'єктом

правозастосовного акта. Король Саудівської Аравії безпосередньо своїм Королівським наказом призначає «Прямого спадкоємця» (пункт с статті 5 Основного Нізаму Саудівської Аравії від 1 березня 1992 р.). Конституційна практика призначення спадкоємця престолу існує і в Кувейті, проте суб'єктом такого призначення є не Емір, а парламент – Національна Асамблея. Водночас Емір має право запропонувати парламенту на вибір трьох монарших нащадків (стаття 4 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р.).

Успадкування становить третій юридичний спосіб зайняття поста глави держави. Його сутність полягає в тому, що монарша влада успадковується нащадками монарха як глави держави відповідно до тих нормативно-правових вимог і традицій, які склалися на національно-політичному тлі тих чи інших країн світу. У доктрині права вчені виокремлюють декілька систем престолонаслідування, наприклад, салічну, кастильську, австрійську [286, с. 579]; салічну, кастильську і датсько-шведську (скандинавську) [273, с. 163]; салічну, кастильську, скандинавську і мусульманську [663, с. 150 – 151] та ін. Аналіз конституційного законодавства країн світу в частині нормативної регламентації питань престолонаслідування доводить, що виокремлення наведених систем є небезпідставним, оскільки ґрунтується на об'єктивній основі, проте неповним, тому потребує певних уточнень. На нашу думку, порядок спадкування престолу окреслюється такими системами престолонаслідування, як салічна, кастильська, скандинавська (шведська), австрійська, кланова (мусульмансько-будистська).

Салічна система престолонаслідування, за якою спадкування престолу здійснюється виняткового за чоловічою лінією за правом первородства (корону успадковує старший син). Така система в Бельгії, Норвегії застосовується на основі правового звичаю, в Японії, Таїланді – відповідно до Конституції держави. Кастильська система престолонаслідування не виключає жінок з числа спадкоємців престолу, проте забезпечує перевагу чоловікам, наприклад, молодший брат виключає старшу сестру. В Іспанії «спадкування трону здійснюється відповідно до правил первородства» з перевагою «більш близького споріднення перед віддаленим», а за однакового ступеня споріднення – «чоловіка

перед жінкою», а в разі однієї статті – «старшого за віком перед молодшим» (стаття 57 Конституції Іспанії від 27 грудня 1978 р.). Донедавна ця система престолонаслідування застосовувалася й у Великій Британії, проте королева Єлизавета II встановила принцип рівності спадкування престолу між чоловічою і жіночою лініями. Скандинавська (шведська) система працює за принципом первородства: спадкоємцем престолу є старший нащадок королівської родини незалежно від статті (Велика Британія, Швеція, Норвегія, Нідерланди). Так, відповідно до Конституції Нідерландів від 17 лютого 1983 р.: «Після смерті Короля право на престол переходить по лінії спадкування до старшого за віком законного спадкоємця Короля». Австрійська система престолонаслідування традиційно уможлиблювала спадкування престолу жінкою лише в разі повної відсутності чоловіків усіх поколінь монаршої династії. У сучасних монархічних державах ця система не застосовується, проте історично її використання мало місце в Російській імперії, починаючи з правління імператора Павла I і до 1917 р.

Отже, наведені вище системи престолонаслідування фактично заздалегідь автоматично об'єктивують кандидатуру на пост глави держави, на відміну від кланової системи престолонаслідування, важливим фактором у якій є безпосередня «колективна воля» монаршого дому щодо визначення кандидатури на пост глави держави. Колективна «воля» характерна і для таких країн мусульманського світу, як Оман та ОАЕ. Шляхом колективного «волевиявлення» племінної ради обирається глава в Королівстві Свазіленд. Отже, кланова система престолонаслідування передбачає, що спадкує трон не конкретна особа, а правляча династія, тому у цій системі визначальною є «колективна воля» уповноважених суб'єктів, а не «воля» закону.

Монархії, як свідчить приклад Великої Британії, можуть змінювати систему престолонаслідування. В Японії дискутується питання щодо зміни системи престолонаслідування [85, с. 336]. Прем'єр-міністр Таїланду Прают Чан-Оча в 2015 р. підтвердив намір офіційної влади провести в 2016 році конституційну реформу [473], одним з аспектів якої є питання престолонаслідування.

Важливою складовою правосуб'єктності глави держави є порядок припинення його повноважень, яке може бути строковим і достроковим. Строкове припинення повноважень пов'язане із закінченням строку повноважень глави держави, на який його було обрано або призначено. Строк повноважень президента становить від чотирьох до семи років, що стосується монархів, то деякі країни можуть встановлювати лише верхню вікову межу для глави держави (Королівство Бутан). Дострокове припинення його повноважень: а) може бути пов'язане з настанням конституційно-правової відповідальності глави держави (імпічмент). б) не пов'язане з настанням такої відповідальності (смерть, відставка, за станом здоров'я). Отже, припинення повноважень глави держави може відбутися як за його вини, так і за її відсутності.

Набуття особою спеціальної правосуб'єктності є необхідною юридичною передумовою для отримання нею статусу глави держави та присвоєння їй титульного звання (президента, імператора, шейха, султана, короля та ін.). Слово «титул» означає й звання правителя держави [565, с. 128]. Практика доводить, що носіями титулу є монархи, а звання – президенти. «Королівський титул переходить від власника престолу до його старшого сина» (стаття 28 Конституції Йорданії від 1 січня 1952 р.). Звання «президента» як глави держави, як і монарший титул, є невід'ємною складовою його правового статусу. Конституційний Суд України у висновку від 1 квітня 2003 р. № 19-рп/2003 констатував, що «звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним, якщо тільки він не був усунений з поста в порядку імпічменту» [106]. Практика збереження звання «президента» є усталеною у США, Польщі, ФРН, Франції. Присвоєння титулу/звання глави держави зумовлює наділення його певними владними повноваженнями.

Підсумовуючи наведене, доходимо таких висновків:

а) правосуб'єктність глави держави – це закріплена в законодавстві й забезпечена державою його юридична можливість та особиста здатність, які визначені на основі встановлення відповідності конституційно-правовим вимогам,

здійснювати державно-владні повноваження відповідно до свого функціонального призначення в механізмі державної влади;

б) правосуб'єктність глави держави є комплексним поняттям, яке охоплює низку складових, якими є: порядок зайняття поста, вимоги до кандидата на цей пост, титульне представництво, строковість чи безстроковість перебування особи на посту глави держави, порядок припинення його повноважень тощо;

в) конституцієдавець застосував практично однаковий підхід до встановлення критеріїв, необхідних для ідентифікації наявності в особи спеціальної правосуб'єктності, потрібної для набуття нею статусу глави держави (вік, громадянство, національна чи родинна належність, дієздатність і ценз проживання, строковість і періодичність зайняття поста, освіта, письменність, знання державної мови, володіння нерухомістю, дотримання процедури укладення шлюбу та ін.), які виконують роль певних юридичних «фільтрів»;

г) запропоновано викласти частину 2 статті 103 Конституції України в такій редакції: «Президентом України може бути обраний громадянин України за народженням віком від тридцяти п'яти до сімдесяти років, який має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою»;

г) перелік документів, необхідних для реєстрації Центральною виборчою комісією кандидата на пост Президента України, пропонуємо розширити шляхом доповнення частини 1 статті 51 Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. пунктом 2-1 такого змісту: «адреса місця проживання із зазначенням часу проживання в Україні підтверджується документом, виданим Центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері реєстрації фізичних осіб», що спрямовано на виконання приписів частини 2 статті 103 Конституції України;

д) порушення принципу єдиного громадянства, визначеного у статті 4 Конституції України, має стати законодавчою підставою для відмови в реєстрації кандидатом на пост Президента України або скасування такої реєстрації;

е) доповнити частину 1 статті 9 Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. другим реченням такого змісту: «Не можуть бути висунуті кандидатами у Президенти України громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі або мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо цю судимість не погашено і не знято у встановленому законом порядку».

3.3. Принципи конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах

Формування, розвиток і функціонування конституційно-правового статусу глави держави здійснюється на основі принципів. У словникових джерелах «принцип» визначається як «основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку; як особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь; як спосіб створення або здійснення чогось; як правило, покладене в основу діяльності якої-небудь організації» [562, с. 693]. В.В. Копейчиков визначив поняття «принцип» як основну засаду, ідею, що характеризується універсальністю, загальною значимістю та вищою імперативністю [595, с. 95]. Інші вчені визначають принцип як юридичну категорію, що міститься в «основі певної сукупності фактів, теорії, науки, переконання людини, ті практичні і моральні засади, якими вона керується у своєму житті в різних сферах діяльності» [629, с. 525]; як «вихідний пункт пояснення або керівництво до дій» [573, с. 791]; як «основоположні ідеї (вимоги), які у своїй сукупності визначають ідеальну конструкцію, модель» [594, с. 101]; як універсальні, істинні, фундаментальні, нормативно-правові приписи (начала, вимоги, імперативи), що визначають загальну спрямованість правового регулювання, високу якість й ефективність юридичної практики (правотворчої, правозастосовної) [634, с. 6]; як об'єктивну закономірність, властиву будь-якому суспільно-політичному явищу, сформульовану у вигляді певної ідеї, правила або засади [412, с. 89]. «Під об'єктивною обумовленістю принципів треба розуміти їх відповідність характеру суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам, що відбуваються в суспільстві» [271, с. 21].

Отже, принципи – це узагальнені об'єктивні вимоги, державно-владне оперування якими вимагає їх фіксації в правових актах. «Зафіксовані у праві принципи набувають значення загальних правил поведінки, які мають загальнообов'язковий державно-владний характер, що стає притаманним як безпосередньо нормам-принципам, так і принципам, які виводяться з норм» [271,

с. 19]. Конституціоналізація принципів забезпечує легітимізацію їхнього змісту, а ускладнений порядок інституціоналізації таких принципів у конституції держави забезпечує їх стійкість й авторитет, оскільки вони є «продуктом» певної правової системи. Завдяки конституціоналізації принципи набувають особливої юридичної ваги, що надає їм вищу юридичну силу та імперативність, забезпечує пріоритетність перед іншими положеннями, зафіксованими в правових актах.

Узагальнивши наведене, вкажемо, що принципи конституційно-правового статусу глави держави – це зафіксовані в конституційно-правових актах універсальні юридичні засади та основоположні вихідні вимоги-правила, що є результатом комплексного розвитку суспільства, відповідно до яких формується і розвивається статус глави держави.

Значення принципів конституційно-правового статусу глави держави права важко переоцінити, оскільки в лабіринтах юриспруденції принципи виконують роль ліхтаря там, де не освітлюють цей шлях норми права. Як гравці на футбольному полі мають діяти за імперативними правилами-вимогами, так і норми права мають упорядковувати свою «гру» в системі регулювання правовідносин, пов'язаних з конституційно-правовим статусом глави держави, завдяки чому забезпечується системність, векторність такого регулювання.

У принципах втілюється сутність, призначення та імперативна динамічна матеріальна і функціональна спрямованість конституційно-правового статусу глави держави. Уніфікація матеріальних складових наповнення правового статусу глави держави, а також стандартизація способів реалізації ним своєї компетенції в механізмі державної влади спричинили утворення цілісної системи принципів. Множинність останніх актуалізує їх класифікацію.

Учені висловлюють різні думки з цього питання, а саме: принципи не можуть класифікуватися, поділятися на основні, головні, першорядні чи другорядні [659, с. 54 – 55]; будь-який поділ принципів є схоластичним, оскільки всі принципи взаємопов'язані між собою [383, с. 85]. Інші вчені класифікують принципи, беручи до уваги різні критерії їх розмежування [351, с. 92 – 93, 99].

Складним у процесі класифікації принципів є «питання вимог до критеріїв (ознак) класифікації та їхньої кількості» [612, с. 29]. С.С. Алексеев запропонував класифікацію принципів права залежно від їхнього значення в системі права і від сфери їхнього поширення [19, с. 105]. О.Ф. Скакун вважає, що класифікація принципів залежить від їх функціонального призначення та об'єкта відображення [549, с. 96]. З таким підходом до класифікації принципів погоджуються й інші вчені [75, с. 10], але не всі. Так, С.Я. Фурса акцентує на доцільності класифікації принципів: за дією в системі права (загальні, галузеві); за правовою формою нормативного закріплення; за значенням у процесі регулювання відповідних правовідносин; за їх імперативним впливом [636, с. 68 – 69]. Проте наведена класифікація принципів статусу не забезпечує можливість їх розмежування за обраними критеріями.

Принципи конституційно-правового статусу глави держави, враховуючи статичну і функціональну його складові, можна поділити, на нашу думку, на матеріально-статусні та організаційно-функціональні. Матеріально-статусні принципи конституційно-правового статусу глави держави – це обумовлені правовою природою засадничі вимоги-правила, визначені й гарантовані конституційно-правовими актами, які відображають сутність глави держави та його стійкий правовий стан у системі інших державних органів. Ними є такі принципи, як публічність і демократичність, структурної самостійності в системі розподілу влад, позапартійності, поєднання змінюваності і незмінюваності, несумісності поста глави держави з іншими посадами або видами діяльності.

Публічність конституційно-правового статусу глави держави впливає з його правової природи як органу державної влади. Він є публічною особою, тобто «політико-правовим обличчям» держави. Конституція Республіки Кіпр від 16 серпня 1960 р. визначила конституційно-правовий статус Президента Кіпру як «першу особу Республіки» (стаття 36). Публічність глави держави зумовлена не лише його діяльністю, а й процедурою зайняття ним цього поста, а також правовою природою його фінансування, яке здійснюється виключно з коштів Державного бюджету. Отже, принцип публічності статусу глави держави

зумовлює не тільки певний порядок його утворення, а й укомплектування цього статусу певними титульними складовими.

Принцип демократизму конституційно-правового статусу глави держави зумовлений тими політико-правовими відносинами, що складаються між главою держави і суспільством, народом держави в особі його підданих або громадян держави, іншими органами державної і муніципальної влади, країнами світу. Практична реалізація названого принципу забезпечується режимом законності, вихідні положення якого мають відповідати верховенству права, міжнародним орієнтирам сталої демократії. Набуття статусу глави держави – це не шлях досягнення корисливих, особистих цілей для власного задоволення, а кропітка праця заради досягнення гармонії загальнодержавних, суспільних, територіальних інтересів, забезпечення загальнодержавного правопорядку і соціального благополуччя, це його моральна готовність до компромісів, самообмеження і самодисципліна, повага до інших людей, закону [549, с. 162].

Структурна самостійність у системі розподілу влад є третім принципом конституційно-правового статусу глави держави. Теорія і практика сучасного конституціоналізму свідчать, що система розподілу влад не охоплює всієї множинності органів державної влади. В.В. Долежан пропонує виділити інститут президентства в самостійну гілку влади [174, с. 171]. Д.М. Белов також вважає, що «інститут Президента України належить саме до четвертої гілки влади, урівноважуючої» [54, с. 85]. С.А. Котляревський писав: «Немає жодної потреби... створювати для монарха особливу стримуючу чи конструюючу владу» [321, с. 148]. Проте в доктрині права це питання і донині є дискусійним.

На нашу думку, компетенція глави держави за своєю функціональною сутністю максимально наближена до виконавчої сфери державно-правового управління. Проте функціональна спрямованість компетенції глави держави до виконавчої сфери управління не створює достатніх юридичних підстав для віднесення такого органу державної влади як глава держави до виконавчої гілки влади. Неможливість і нелогічність структурного підпорядкування глави держави будь-якій гілці влади випливає з правової природи його конституційного статусу.

Принцип позапартійності конституційно-правового статусу глави держави зумовлений правовою природою його представницького мандату. Б.М. Чичерін, аналізуючи належність глави держави до політичних партій, писав: «За своїм становищем він має бути примирителем, а не вождяєм партії. Як глава держави він стоїть вище партій, оскільки він є представником інтересів усіх» [667, с. 246 – 247]. Дійсно, глава держави є представником усього народу держави, а не окремої партії. Так, Президент Естонії «на термін президентства призупиняє свою партійну приналежність» (стаття 84 Конституції Естонії від 28 червня 1992 р.), Президент Албанії «не може бути членом партії» (стаття 89 Конституції Албанії від 21 жовтня 1998 р.), «Президент Румунії не може бути членом якої-небудь партії і здійснювати іншу публічну або приватну функцію» (частина 1 статті 84 Конституції Румунії від 21 листопада 1991 р.) тощо. Усталеною є традиція, за якою діючий глава держави на підтвердження партійного нейтралітету припиняє членство в політичній партії з власної ініціативи або відповідно до вимог конституційного законодавства. Вважаємо, що такий підхід до визначення змісту правового статусу глави держави має свою логіку та об'єктивну виправданість.

Принцип поєднання змінюваності і незмінюваності є п'ятою засадничою вимогою конституційно-правового статусу глави держави. Принцип незмінюваності властивий монархам, оскільки пов'язаний з правилами династичного успадкування влади. Витоки цього принципу зумовлені правовою природою конституційно-правового статусу монарха, яка полягає в неможливості усунення діючого монарха законним способом. Щоправда, фактично єдиним способом легітимного «відходу» монарха від влади є зречення престолу. Таким чином, принцип незмінюваності монарха як глави держави не є абсолютним.

Принцип змінюваності властивий президентській формі глави держави, оскільки пов'язаний зі строковістю перебування однієї і тієї самої особи на цьому посту. Дотримання цього принципу сприяє упередженню появи авторитарних і тоталітарних режимів у сучасному світі. Проте сумний досвід Російської Федерації, на жаль, свідчить про те, що такий підхід до врегулювання конституційно-правового статусу глави держави не є панацеєю, оскільки дозволяє

одній і тій самій особі фактично безперервно обіймати пост президента країни. З огляду на це, деякі країни світу в своїх конституціях не обмежилися встановленням строковості перебування однієї і тієї самої особи на посту глави держави, а й закріпили заборону щодо збільшення цього строку. Так, Конституція Гватемали від 1 березня 1956 р. заборонила вчиняти будь-які дії, у тому числі й плебісцити та референдуми, спрямовані на порушення «принципу чергування виконавчої влади або збільшення строку, встановленого Конституцією для виконання функцій Президента Республіки» (стаття 28).

Конституційній теорії і практиці відомі й інші законні підстави дострокової заміни глави держави, зокрема в порядку імпічменту, за станом здоров'я та ін. Принцип змінюваності глави держави об'єктивований необхідністю дотримання інших засадничих вимог, звернених до цього інституту публічної влади, таких як законність, легітимність, демократичність, правонаступність тощо.

Принцип несумісності поста глави держави з іншими посадами або видами діяльності знайшов об'єктивізацію в конституціях низки країн світу. Наприклад, функція Президента Словенії «несумісна з виконанням інших публічних обов'язків або з іншою професійною діяльністю (стаття 105 Конституції Словенії від 23 грудня 1991 р.); Президент Ісландії «не може бути членом Альтинга або обіймати оплачувану посаду в якій-небудь публічній організації або приватній компанії» (стаття 9 Конституції Ісландії від 17 червня 1944 р.); «Пост Президента держави несумісний з іншою посадою. Якщо обрана Президентом держави особа є членом Сейму, то вона зобов'язана скласти повноваження члена Сейму» (стаття 38 Конституції Латвії від 15 лютого 1922 р.). Діючому Президенту Литви також забороняється членство в Сеймі, він не може обіймати жодну іншу оплачувану посаду, крім оплати за творчу діяльність (стаття 83 Конституції Литви від 25 жовтня 1992 р.). Принцип несумісності щодо Президента України полягає в тому, що він «не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного

органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку» (частина 4 статті 103 Конституції України від 28 червня 1996 р.).

Принцип несумісності поста глави держави з іншими посадами або видами діяльності покликаний: а) не допустити узурпацію ним влади; б) забезпечити безперешкодну дію системи стримувань і противаг; в) не допустити обтяженість глави держави іншими повноваженнями, вимогами, настановами, пов'язаними з додатковою його зайнятістю в інших структурах, у тому числі й унеможливити факт його ієрархічного підпорядкування іншим особам; г) не допустити лобіювання главою держави певних бізнесових, виробничих та інших, пов'язаних з додатковою зайнятістю, інтересів певних суб'єктів господарської чи публічної діяльності, завдяки чому зменшується спокуса зловживання владою.

Наступна когорта принципів конституційно-правового статусу глави держави пов'язана з його функціональним призначенням у механізмі державної влади. Організаційно-функціональні принципи конституційно-правового статусу глави держави – це встановлені й гарантовані конституційно-правовими актами засадничі вимоги-правила, які визначають предметну діяльність глави держави відповідно до мети його функціонального призначення. Такими принципами є: принцип законності функціональної діяльності глави держави, принцип відкритості такої діяльності, принцип заборони передавати свої повноваження іншим суб'єктам, принцип обов'язковості ухвалення рішень, принцип дискреційності, принцип детермінованості в часі його функціональної діяльності.

Одним із беззаперечних конституційно-правових принципів функціональної діяльності глави держави є принцип законності функціональної діяльності глави держави. У доктрині права термін «законність» трактується як реалізована в політико-правовому режимі певної держави система ідеологічних, психологічних, політичних та юридичних вимог правомірної поведінки [425, с. 131]. Сутність «законності» розкривається через режим неухильного додержання законів всіма суб'єктами правовідносин, у тому числі й главою держави. Давньогрецький філософ Платон був непохитним у тому, що й «правителям приписані закони». Не менш імперативним у своїх висловлюваннях з цього приводу був і Цицерон, який

доводив, що «під дію законів повинні підпадати всі», у тому числі й правителі держав [241, с. 42, 51, 77 – 80]. Подібно до того як закони природи поступають до всіх однаково, так і закони людські мають застосовуватися до всіх однаково. Фактично вторив Цицерону І. Кант: «Кожен, хто перебуває під законом, має підпорядковуватися праву нарівні з усіма іншими» [460, с. 89].

Глава держави як орган державної влади зобов'язаний діяти на основі, у межах і відповідно до конституції і законів держави. Конституція Японії встановила: «Імператор здійснює лише ті дії, що стосуються справ держави, які передбачені чинною Конституцією» (стаття 4). Принцип законності закріплений конституціями інших країн, зокрема: Польщі «Президент Республіки виконує свої завдання в обов'язі і відповідно до принципів, визначених у Конституції і законах» (частина 3 статті 126); Гаїті «Президент Республіки не має інших повноважень, крім тих, які надаються йому Конституцією і законами» (стаття 84).

Будь-який принцип, як доводять учені, має морально-правовий зміст. Не є винятком у цьому сенсі і принцип законності. «Зловживання правом – це така форма реалізації (здійснення) права, за допомогою якої заподіюється шкода іншим учасникам суспільних відносин шляхом здійснення права у протиріччі з його цільовим призначенням, або здійснення дій, що виходять за межі наданих законом прав, якщо такі межі і цілі здійснення права встановлені законом» [647, с. 127, 178]. Деякі вчені взагалі вважають, що принцип заборони зловживання правом має бути основним принципом права [691, с. 122], проте інші акцентують на складності практичної реалізації такого принципу, яка полягає в необхідності конкретних юридичних приписів у нормах права [381, с. 7]. Морально-правовий зміст цього принципу стосовно глави держави, відповідно до його статусних можливостей, полягає, на нашу думку, у не зловживанні владою. У Бразилії «зловживання владою» є однією з підстав для тимчасового усунення Президента від виконання ним своїх обов'язків (частина II статті 86 Конституції Бразилії від 5 жовтня 1988 р.).

У мусульманських країнах принцип законності функціональної діяльності глави держави об'єктивується в непохитному дотриманні конституційних актів і

релігійних норм. «Король визначає державну та правову політику згідно з положеннями Ісламу; джерелом правосуддя в Королівстві Саудівська Аравія є Книга Аллаха і Сунни Його Пророка» (статті 45, 55 Основного Нізаму Саудівської Аравії від 1 березня 1992 р.). Отже, принцип законності поширений і в країнах мусульманського світу.

Принцип законності покладає на державу обов'язок «створити умови, що сприяють відповідності поведінки суб'єктів зразкам, визначеним у правових приписах» [595, с. 275]. Отже, законність є висхідним принципом функціональної діяльності глави держави, який: а) є фактором суворого додержання та реалізації ним правових (інколи й релігійних) норм; б) забезпечує правову стабільність та постійність існування глави держави як органу публічної влади; в) створює умови для системного регулювання правовідносин, пов'язаних з інститутом глави держави, завдяки чому упереджується колізійність унормування цих відносин.

Принцип відкритості є наступною засадничою основою функціональної діяльності глави держави. Проте В.О. Серьогін доводить, що «діяльність глави держави, незалежно від форми державного правління, завжди є більш закритою для широкого загалу, ніж робота парламенту. Не дарма жодна з нині існуючих конституцій не містить норми про відкритість роботи глави держави». Такий підхід зумовлений, як доводить учений, тим, що глава держави одноосібно приймає рішення і сам несе за нього відповідальність [545, с. 110]. Така позиція вченого не є безпідставною, оскільки не все, що він робить, подається на розсуд громадськості (його укази під грифом «секретно», прихована дипломатична діяльність, засекреченість телефонних розмов з главами інших держав світу та ін.). Проте культ секретності державно-владної діяльності глави держави, на нашу думку, повинен мати розумні межі, інакше це неминуче призведе до його бездіяльності або до утвердження авторитарного чи тоталітарного режиму.

Законодавство країн світу не зобов'язує главу держави коментувати ухвалені ним рішення, оскільки його зміст характеризує особисте ставлення глави держави до тих чи інших явищ і процесів у державі. Водночас глава держави має привідкривати завісу мотивування прийняття ним рішень, а

публічність його поста фактично зобов'язує «вести діалог із суспільством», який необхідний для підтримання його авторитету в суспільстві й державі. «Політична доля» глави держави у спілкуванні з народом, на нашу думку, співзвучна «творчій долі» артиста у його взаєминах з глядачами: якщо хочеш мати визнання і підтримку серед електорату, потрібно бути відвертим і щирим з ним. Це правило успіху добре засвоїв Президент США А. Лінкольн: «Визнання публіки – це все. З її визнанням ніщо не може бути приречене на невдачу, без її визнання неможливий успіх» [219, с. 159]. Практика доводить, що «живе і пряме» спілкування глави держави з виборцями – один із найбільш ефективних засобів його політичного успіху, зокрема не тільки приходу до влади, а й її утримання. До речі, саме такий спосіб передвиборчої агітації допоміг Президенту США Б. Обамі вдруге зайняти пост глави держави.

Важливим аспектом принципу відкритості функціональної діяльності глави держави є оприлюднення ухвалених ним рішень в офіційних друкованих чи інших інформаційних джерелах. Акти Президента України, відповідно до Указу «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10 червня 1997 р. № 503/97, не пізніш як у п'ятнадцятиденний строк після їх прийняття у встановленому порядку підлягають оприлюдненню [464]. Регламентація процедури оприлюднення правових актів глави держави має здійснюватися, на нашу думку, Законом України «Про нормативно-правові акти». На рівні науки конституційного права продукується теза про необхідність унормування вимоги негайної публікації чинних несекретних нормативних актів глави держави в спеціальних фахових виданнях «з одночасним встановленням граничного терміну, після якого всі неопубліковані нормативні несекретні акти глави держави втрачатимуть чинність» [545, с. 116]. Це позитивно вплине на практичну реалізацію принципу відкритості діяльності глави держави, проте детермінованість у часі «втрати чинності» його актів має бути об'єктивною.

Глави держав, відповідно до Основного Закону, вчиняють певні дії, спрямовані на забезпечення відкритості їх функціональної діяльності, а саме: Президент Болгарії «виступає із зверненнями до народу і Народного зібрання»

(частина 2 статті 98); Президент Італії «може направляти палатам послання» (частина 2 статті 87); Президент Коста-Ріки зобов'язаний «направляти Законодавчим Зборам на початку щорічної сесії письмове послання з різних питань діяльності Уряду і про політичне становище Республіки; у посланні, мають бути запропоновані заходи, які Президент вважає необхідними для належного управління» (частина 4 статті 139); Президент України «звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України» (стаття 106) тощо.

Останніми роками все більшої популярності в суспільстві набуває така форма публічної діяльності глави держави, як прес-конференції, на якій представники різних національних і зарубіжних теле- і радіоканалів можуть «вживу» задати главі держави запитання, зокрема не зовсім «зручні». Президент США Ф. Рузвельт перший запровадив таку форму «живого» спілкування як «бесіди» з 23 лютого 1942 р. [223, с. 27]. Під час них глава держави пояснював необхідність проведення тієї чи іншої зовнішньої та внутрішньої політики, здійснення економічних реформ. Таким чином, практична реалізація принципу відкритості його функціональної діяльності глави держави може здійснюватися як у спосіб, прямо передбачений конституційним законодавством, так і шляхом власної ініціативи глави держави.

Принцип заборони главі держави передавати свої повноваження іншим суб'єктам (особам або органам державної влади) становить третю засадничу основу його функціональної діяльності. Чимало конституцій країн світу прямо вказують на цю заборону. Не є винятком й Конституція України «Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам» (частина 2 статті 106). Наведену норму запозичено із Закону УРСР «Про Президента Української РСР» від 5 липня 1991 р. № 1295–XII [493, ст. 446].

Інколи конституціоналізація цього принципу здійснюється шляхом встановлення виключних повноважень глави держави. Термін «виключність» означає, що єдиним носієм окреслених повноважень може бути лише глава держави і ніхто інший. Усталеною є практика, коли конституційні акти

регламентують вичерпний перелік виключних повноважень глави держави, наприклад, Конституція Бразилії від 5 жовтня 1988 р. (стаття 84), Конституція Кости-Ріки від 7 листопада 1949 р. (стаття 139), Конституція Португалії від 2 квітня 1976 р. (стаття 134), Конституція Норвегії від 17 травня 1814 р. (§ 16) та ін. Дія цього принципу означає, що глава держави не може, виходячи з власних переконань, тимчасово або безстроково передати окремі або частину своїх повноважень до компетенції інших суб'єктів публічних правовідносин, оскільки реалізація цих повноважень пов'язана з настанням правових, організаційних, соціально-економічних та інших наслідків для суспільства і держави.

Щоправда, цей принцип здебільшого властивий президентській формі глави держави, натомість конституції деяких монархічних країн не позбавляють главу держави таких прав. Так, Конституція Японії від 3 листопада 1946 р. визначила: «Імператор, відповідно до закону, може доручати кому-небудь здійснення своїх дій, що стосуються справ держави» (стаття 4). Конституція Норвегії від 17 травня 1814 р. встановила: «Під час своїх поїздок у межах держави Король може передавати управління державою Державній раді», яка «зобов'язана здійснювати управління від імені Короля і за його дорученням» (§ 13). Відтак, остаточний контроль за здійсненням такого управління залишається все ж за монархом.

Водночас практична реалізація цього принципу не є такою однозначною, як це може здатися на перший погляд. Конституційне законодавство країн світу визначає суб'єкта (главу уряду, спікера парламенту, раду правлячої династії), який тимчасово виконуватиме повноваження глави держави в разі дострокового припинення його повноважень, натомість здебільшого не врегульованим залишається питання щодо «тимчасового» виконання повноважень глави держави у разі ситуативної втрати ним дієздатності (операційне втручання, інфаркт тощо). Відтак, законодавець, дотримуючись принципу правової визначеності регулювання суспільних відносин, зобов'язаний врегулювати це питання.

Принцип дискреційності ухвалення рішень є наступним засадничим положенням функціональної діяльності глави держави. Н. Макіавеллі на початку XVI ст. писав, що в умовах особливої небезпеки для держави її правитель має

право одноособово і безперешкодно діяти, без зволікань приймати рішення, не радячись при цьому з народом та магістратами, проте він не має права будь-що робити на шкоду державному устрою [375, с. 182].

Термін «дискреція» означає «розв'язання якого-небудь питання на власний розсуд» (йдеться про посадову особу або державний орган) [588, с. 228]. У Юридичній енциклопедії зазначено, що з латинської мови – *discretio* та з англійської – *discretion* – означає вирішення посадовою особою або державним органом, що належить до його відання, питання за власним розсудом у порядку реалізації дискреційної влади [604, с. 251]. «Дискреційна влада (від фран. *discretionnaire* – залежний від власного розсуду) розуміється як право посадової особи держави діяти за власним розсудом за певних обставин і в межах закону без попереднього рішення інших державних органів та посадових осіб [68, с. 257]; надання органу чи посадовій особі повноважень діяти за власним розсудом у межах закону [72, с. 182]; у конституційному й адміністративному праві деяких держав право вищого органу виконавчої влади, адміністративних та інших органів діяти на власний розсуд залежно від обставин, приймати самостійні рішення з питань, що належать до їхньої компетенції [604, с. 251]. Суддя А. Барак зауважує, що розсуд – це повноваження, надане особі, яка наділена владою, вибирати між двома і більше альтернативами, за умови законності кожної з них [37, с. 13].

Отже, дискреційні повноваження надають право главі держави самостійно, без будь-якого погодження з іншими інститутами влади, лише керуючись законодавчими нормами, одноосібно приймати важливі рішення з державного управління. Проте необхідність вчинення главою держави юридично значимих дій має здійснюватися в законодавчо визначених межах, оскільки закон, як регулятор суспільних відносин, має забезпечувати верховенство права в державі і бути найвищою доцільністю.

Дискреційні повноваження глави держави – це встановлені та гарантовані законодавством права та обов'язки, які визначають ступінь його самостійності в механізмі державної влади і полягають у вирішенні ним за власним розсудом питань державного управління шляхом вибору одного з декількох встановлених

законом варіантів. Отже, дискреційні повноваження глави держави повинні реалізовуватися в двоєдиній векторності, якими є доцільність та законність, проте поза межами законності немає підґрунтя для доцільності.

Ознаками дискреційних повноважень глави держави є те, що вони: а) не є абсолютними, їх межі визначені законом, що упереджує владне свавілля; б) полягають у виборі за власним розсудом одного з декількох визначених законом варіантів, тобто глава держави діє в межах можливого (дозволеного) законом; в) реалізуються в порядку юридичної можливості одноособового прийняття рішення; г) не є довільними, тому підстави (умови) їх реалізації визначені законом; ґ) не можуть бути передані іншим особам або органам; д) реалізуються через прийняття правозастосовних актів, наприклад, ордонансів Президента Франції, постанов Президента Польщі, указів короля Данії та ін.

І все ж у доктрині права питання дискреційних повноважень є дискусійним. Дискретність, як стверджував І.О. Ільїн, призводить до роз'єднання і розпилення державної влади [225, с. 544]. Інші вчені доводять, що надання органу чи посадовій особі владних повноважень діяти за власним розсудом у межах закону «означає на практиці відхід від таких демократичних принципів, як недоторканність особи, презумпції невинуватості, призводить до порушення встановленої процедури» [39, с. 202].

На нашу думку, категоричне неприйняття дискреційних повноважень глави держави є помилковим та необґрунтованим. Збереження дискреційних повноважень глави держави є об'єктивним, оскільки врегулювати весь спектр суспільних відносин неможливо. Нечіткість норм закону, визначення правового регулювання «від» і «до» актуалізують значимість таких повноважень. Сучасний світ потребує швидкого політичного реагування, що зумовлює необхідність певної свободи дій владних суб'єктів, одним з яких і є глава держави.

Глава держави, на нашу думку, повинен мати певний «спектр» законодавчо визначених питань, вирішення яких можливе в дискреційному порядку. Наприклад, Президент Колумбії «керує, коли визнає за необхідне, військовими діями як Головнокомандувач збройними силами Республіки» (частина 8 статті 120

Конституції Колумбії від 4 липня 1991 р.). Отже, принцип дискреційності діяльності глави держави має об'єктивне підґрунтя, оскільки здійснюється з метою оперативного управління державними справами в інтересах суспільства.

Принцип детермінованості в часі функціональної діяльності глави держави пов'язаний з ухваленням ним своєчасних правових рішень, які об'єктивуються у формі певних правових актів. Слово «детермінанта» означає обумовлення, тобто причину виникнення того чи іншого явища [627, с. 152]. Детерміноване явище – обумовлене явище [628, с. 131]. Обумовленість – це «залежність від певних умов, обставин, визначеність певними обставинами» [93, с. 131]. Функціональна діяльність глави держави детермінована певними процесуальними вимогами чи фактичними обставинами (загрозою повалення конституційного устрою, бездіяльністю парламенту чи уряду, зовнішньою агресією, стихійним лихом). Детермінованими є ті рішення глави держави, що пов'язані з веденням воєнного або надзвичайного стану в державі. Президент України, відповідно до Конституції України (пункт 21 частини 1 статті 106), приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану з наступним його затвердженням протягом двох днів з моменту звернення Президента України Верховною Радою України.

Практика конституційного державотворення доводить, що ефективність та дієвість функціональної діяльності глави держави, яка здійснюється шляхом прийняття ним нормативно-правових рішень, значною мірою залежить не лише від прийняття виважених рішень, а й від їх своєчасної появи як регуляторів суспільних відносин. Отже, принцип детермінованості в часі функціональної діяльності глави держави є вагомим фактором забезпечення дієвого і своєчасного нормативного реагування на виклики часу.

Систему організаційно-функціональних принципів діяльності глави держави можуть становити й інші засадничі правила-вимоги, зокрема принципи одноособового та обов'язкового ухвалення ним рішень із певного кола питань, зокрема його можливістю як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил країни оперативно вирішувати питання оборони і безпеки держави.

Дія принципів одноособового та обов'язкового ухвалення рішень главою держави спостерігається і в процесі законотворчої діяльності. Так, глава держави, отримавши від парламенту законодавчий акт, зобов'язаний прийняти відповідне рішення: підписати та оприлюднити цей акт або з вмотивованими зауваженнями повернути його до парламенту, проте він не може усунутися від такого вибору (Азербайджан, Венесуела, Україна та ін.).

Важливість наведених принципів конституційно-правового статусу глави держави вбачається в тому, що вони виконують низку юридичних завдань, а саме: а) спрямовують його діяльність у державному механізмі; б) шляхом встановлення конституційних заборон визначають загальні межі його державно-владного впливу в процесі реалізації своїх повноважень; в) сприяють забезпеченню узгодженості й системності в діяльності апарату державної влади, невід'ємним складовим якого є глава держави; г) забезпечують збереження правонаступності в діяльності інституту глави держави.

Підсумовуючи наведене, доходимо таких висновків:

1) принципи конституційно-правового статусу глави держави – це зафіксовані в конституційно-правових актах універсальні юридичні засади та основоположні вихідні вимоги-правила, що є результатом комплексного розвитку суспільства, відповідно до яких формується і розвивається статус глави держави;

2) у принципах втілюється сутність, призначення та імперативна динамічна матеріальна і функціональна спрямованість конституційно-правового статусу глави держави;

3) уніфікація матеріальних складових наповнення конституційно-правового статусу глави держави, а також стандартизація способів реалізації ним свого функціонального призначення в механізмі державної влади спричинили утворення системи принципів, які, враховуючи статичну і функціональну його складові, поділяються на матеріально-статусні й організаційно-функціональні:

а) матеріально-статусні принципи конституційно-правового статусу глави держави – це обумовлені правовою природою засадничі вимоги-правила, визначені й гарантовані конституційно-правовими актами, які відображають

сутність глави держави та його стійкий правовий стан у системі інших державних органів. Ними є такі принципи, як публічність, демократичність, структурної самостійності в системі розподілу влад, позапартійності, поєднання змінюваності і незмінюваності, несумісності поста глави держави з іншими посадами або видами діяльності;

б) організаційно-функціональні принципи конституційно-правового статусу глави держави – це встановлені й гарантовані конституційно-правовими актами засадничі вимоги-правила, які визначають предметну діяльність глави держави відповідно до мети його функціонального призначення. Ними є: принцип законності функціональної діяльності глави держави, принцип гласності (відкритості), принцип заборони главі держави передавати свої повноваження іншим суб'єктам, принцип обов'язковості ухвалення рішень, дискреційності, принцип детермінованості в часі його функціональної діяльності тощо.

Висновки до розділу 3

Узагальнивши поняття та структуру конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах, доходимо таких висновків:

1. Глава держави – це загальнодержавний, одноособовий або колегіальний, постійно діючий орган державної влади, що юридично чи фактично посідає вище місце в ієрархії державних органів, відповідно до конституційного законодавства або усталених традицій здійснює верховне представництво держави всередині країни і за її межами та забезпечений гарантіями державного захисту.

2. Конституційно-правовий статус глави держави – це особливий стійкий правовий стан глави держави в системі інших органів державної влади, визначений та гарантований Конституцією та законами України, що формується з таких елементів, як правосуб'єктність, принципи, компетенція, гарантії і відповідальність.

3. Правосуб'єктність глави держави – це закріплена в законодавстві і забезпечена державою його юридична можливість і особиста здатність, що визначені на основі встановлення відповідності конституційно-правовим вимогам, здійснювати державно-владні повноваження відповідно до свого функціонального призначення в механізмі державної влади. Складовими його правосуб'єктності є порядок зайняття ним поста, вимоги до кандидата на цей пост, титульне представництво, строковість чи безстроковість перебування особи на посту глави держави, порядок припинення його повноважень тощо.

4. З метою оптимізації конституційно-правового статусу глави держави запропоновано: а) викласти частину 2 статті 103 Конституції України в такій редакції: «Президентом України може бути обраний громадянин України за народженням віком від тридцяти п'яти до сімдесяти років, який має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою» (додаток А); б) розширити перелік обов'язкових документів, необхідних для реєстрації Центральною виборчою комісією кандидата на пост Президента України, шляхом доповнення частини 1 статті 51 Закону України

«Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. пунктом 2-1 такого змісту: «адреса місця проживання із зазначенням часу проживання в Україні підтверджується документом, виданим Центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері реєстрації фізичних осіб», що спрямовано на виконання приписів частини 2 статті 103 Конституції України; в) визнати порушення принципу єдиного громадянства законодавчою підставою для відмови в реєстрації кандидатом на пост Президента України або скасування такої реєстрації (додаток Б).

5. Доповнити частину 1 статті 9 Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. другим реченням такого змісту: «Не можуть бути висунуті кандидатами у Президенти України громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі або мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо цю судимість не погашено і не знято у встановленому законом порядку» (додаток Б).

6. Принципи конституційно-правового статусу глави держави – це зафіксовані в правових актах універсальні юридичні засади та основоположні вихідні вимоги-правила, що є результатом комплексного розвитку суспільства, відповідно до яких формується і розвивається статус глави держави. Такі принципи поділяються на: а) матеріально-статусні принципи – це обумовлені правовою природою засадничі вимоги-правила, визначені і гарантовані конституційно-правовими актами, які відображають сутність глави держави та його стійкий правовий стан у системі інших органів державної влади (принципи публічності і демократичності, структурної самостійності в системі розподілу влад, позапартійності, поєднання змінюваності і незмінюваності, несумісності поста глави держави з іншими посадами або видами діяльності); б) організаційно-функціональні принципи – встановлені і гарантовані конституційно-правовими актами засадничі вимоги-правила, які визначають предметну діяльність глави держави відповідно до мети його функціонального призначення (принцип законності діяльності, відкритості, заборони передавати свої повноваження, обов'язковості ухвалення рішень, дискреційності, детермінованості).

РОЗДІЛ 4

КОМПЕТЕНЦІЯ – ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ЕЛЕМЕНТ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

4.1. Представницька компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах

За главою держави традиційно залишається прерогатива верховного представництва держави. Представництво – це здійснення певних (юридичних) дій однією особою від імені іншої чи інших; виконання обов'язків або володіння правами представника; як орган або установа, що представляють чий-небудь інтереси [562, с. 530]. Британський учений А. Бірч виділяє три складові представництва: а) делегування повноважень; б) можливість володіти типовими характеристиками певної групи осіб; в) символ [56, с. 15]. Отже, представництво він розуміє в інституційному і функціональному значеннях.

Політологи доводять, що в основі «представництва» лежать «дві найважливіші ідеї: а) жодна людина не може керувати іншою людиною без згоди останньої; б) оскільки кожен індивід не може безпосередньо брати участь в управлінні державою, інтереси різних категорій населення можуть бути представлені в системі влади особливими уповноваженнями» [397, с. 24].

Юриспруденція, незважаючи на складність інституту представництва, активно використовує його [379, с. 242]. І все ж в юриспруденції «представництво» не є одновимірним, що зумовлено: 1) витоками походження представництва глави держави. Так, монарх здійснює публічне представництво за власної ініціативи, тому воно не є похідним від жодної іншої гілки публічної влади чи його підданих загалом. Натомість джерелом представницької влади президента є народ; 2) приватно- і публічноправовим характером правовідносин. Конституційне публічноправове представництво держави, яке здійснює глава держави, на відміну від приватноправового, вирізняється системою юридичних

ознак, а саме: а) здійснюється «від імені нації», «від імені держави» або «від імені народу», а не конкретних осіб, підданих чи виборчого корпусу; б) адресанти не можуть визначати, корегувати обсяг і зміст такого публічного представництва, незважаючи навіть на те, що народ є конституційно визнаним носієм суверенної влади; в) постійний характер публічного представництва не потребує, на відміну від приватноправового, щоразового спеціального уповноваження.

Отже, характерною рисою інституту представництва глави держави в конституційно-правових відносинах є універсальність, неперсоніфікованість і сталість. Здійснення представництва в публічно-правовій сфері зводиться до реалізації главою держави конституційно визначеної компетенції. Зміст інституту представництва, порядок його реалізації залежать не від юридичної форми глави держави, а від виду правовідносин (приватних чи публічних).

У системі функцій державного владарювання є така як вище представництво держави ззовні й усередині країни. Виділяти під цю функцію особливий орган або розподілити її між органами публічної влади – справа політичного вибору кожної держави. Для конструювання інституту глави держави є цілком раціональні підстави, тому в переважній більшості країн такий вибір зроблено на користь особливого органу, яким є глава держави [286, с. 565]. Дійсно, інституційне представництво держави ззовні й усередині країни здійснює конкретний орган влади – президент, монарх або колегіальний глава держави.

Конституціоналізація інституційного представництва держави може відбуватися в різний спосіб, а саме: а) шляхом прямої конкретизації суб'єкта; б) засобом нормативної регламентації усталених словосполучень щодо певного суб'єкта конституційно-правових відносин; в) через закріплення за суб'єктом предметної компетенції у сфері представництва. Пряма вказівка на главу держави як на офіційного титульного представника держави міститься в конституціях низки країн світу: у Бахреїні король – «номінальний представник держави» (частина 1 статті 33), у Лаосі президент – «представник багатонаціонального народу Лаосу на території своєї держави і перед міжнародною спільнотою» (стаття 52), у Польщі – «верховний представник держави» (частина 1 статті 126).

Використання усталених словосполучень щодо глави держави як офіційного представника держави спостерігається в конституціях Кіпру «перша особа Республіки» (частина 1 статті 36), Катару «обличчя держави» (стаття 66), ОАЕ «обличчя союзу» (частина 9 статті 54), Бутану «символ єдності Королівства і народу» (глава 2), Казахстану «лідер нації» (стаття 1 Конституційного закону «Про Першого Президента Республіки Казахстан – Лідера Нації») тощо.

У загальносоціальному значенні компетенцію розуміють як певне коло питань, вирішення яких потребує кваліфікаційних вимог та умов [126, с. 7; 635, с. 38]. Учені-юристи поняття «компетенція» трактують двояко: 1) фактично ототожнюють компетенцію з повноваженнями. Компетенція – коло повноважень, наданих законом або іншим актом конкретному органу чи посадовій особі; знання і досвід у певній галузі; сукупність прав та обов'язків [605, с. 321]; правові можливості органів виконавчої влади щодо здійснення своїх функцій [608, с. 578]; б) охоплюють не тільки повноваження, а й форми і методи роботи, предмети відання, мету і завдання свого функціонального призначення в механізмі держави. Ми підтримуємо другий підхід.

Конституції країн світу окреслили представницьку компетенцію глави держави так: «представляє державу у внутрішніх справах та в усіх видах міжнародних відносин» (стаття 42 Конституції Оману від 6 листопада 1996 р.), Президент Колумбії забезпечує зовнішню безпеку Республіки; приймає представників іноземних держав, укладає з іноземними державами договори і конвенції (частини 9, 20 статті 120 Конституції Колумбії від 5 серпня 1886 р.), Президент головує на всіх національних урочистостях, керує дипломатичними перемовинами, укладає договори з іноземними державами (частина 2 статті 49 Конституції Домініканської Республіки від 10 січня 1947 р.), Президент Гватемали «представляє Націю» (стаття 158 Конституції Гватемали від 1 березня 1956 р.), «Король виступає від імені Королівства в міжнародних справах» (частина 1 статті 19 Конституції Данії від 5 червня 1953 р.) тощо.

Французький учений Л. Дюгі щодо сутності інституту представництва зауважував: «Представники у статусі органу представництва не мають волі,

відмінної від волі нації; все, що вони говорять і наказують, говорить і наказує нація» [365, с. 376]. Воля об'єктивується в певній діяльності, в основі якої лежить інтерес. «Якщо фізичний світ підпорядкований закону руху, то світ духовний, – за міркуваннями К.А. Гельвеція, – не менш підпорядкований закону інтересу» [125, с. 34]. Інтерес – це мотив діяльності суб'єкта. Якщо цей інтерес стосується публічної влади, то він є політичним. Вкрай важливо, як доводив Л.А. Тихомиров, щоб глава держави виражав дух народу, був усебічно обізнаний з його потребами і бажаннями [603]. Він має бути разом з народом, і в цьому його сила.

Таким чином, ми вважаємо, що конституційно-правове представництво держави її главою – це легітимна репрезентація інтересів країни і народу, що він здійснює шляхом розроблення, прийняття правових актів, так і шляхом вчинення нормативно передбачених церемоніальних, організаційних, розпорядчих та інших дій. За своєю суттю конституційно-правове представництво держави – це вид політико-правової діяльності уповноваженого суб'єкта. За своїм змістом представництво держави – це реалізація главою держави законодавчо визначеної предметної компетенції шляхом виконання ним певних державно-владних повноважень. За формою представництво держави – це вчинення конкретних церемоніальних, організаційних та інших дій, які за потреби супроводжуються прийняттям певних правових актів.

Ознаками конституційно-правового представництва держави, яке здійснює її глава як вищий орган державної влади, є: а) статусність, оскільки таке представництво може здійснювати лише той суб'єкт, який легітимно набув статус глави держави; б) атрибутивність, оскільки глава держави є невід'ємним символом публічного владарювання, який уособлює вищу міру типізації політико-правового представництва держави; в) юридична обов'язковість представництва (реального чи номінального) держави, зумовлена необхідністю суб'єктної персоніфікації держави; г) церемоніальність, що зумовлено історико-правовим, політичним та інколи навіть релігійним характером такого представництва.

Представництво в доктрині конституційного права можна розуміти як титульне, так і змістовне. Так, В.М. Гессен порівнював представницьку владу з «орнаментальною частиною» конституційної споруди [135, с. 51]. Титульне представництво – це певна форма політико-правового явища, яка повинна мати зміст. За умови конкретизації представництво набуває певного юридичного змісту, основу якого становить предметна компетенція глави держави. Відтак, постає необхідність дослідження представницької компетенції глави держави.

Учені здебільшого розглядають питання представницької компетенції глави держави в контексті інших аспектів (функціонування системи стримувань і противаг, дискреційні повноваження глави держави, порядок введення воєнного або надзвичайного стану), або ж узагалі не виокремлюють представницьку компетенцію глави держави [544, с. 83 – 118; 437]. Тому юридична доктрина загалом не виробила розгорнутого тлумачення представницької компетенції глави держави. Окремі вчені, досліджуючи представницьку функцію Президента України, виділяють чотири групи повноважень: дипломатичні, кадрові, церемоніальні та арбітражні [586, с. 200], інші – досліджують інститут представництва через систему політичних складових [216, с. 60].

Предметний аналіз конституційного законодавства країн світу свідчить про те, що глава держави, незважаючи на різну його політичну і державно-владну вагу в механізмі державного управління, неоднаковість його юридичної форми, наділений різним спектром представницької компетенції, реалізація якої відбувається в певних векторних спрямуваннях. Відтак, постає логічне питання: про які саме спрямування йдеться. За змістом національних конституцій вбачається, що векторне спрямування представницької компетенції глави держави здійснюється щонайменше в двох напрямках: а) територія поширення його представницької компетенції; б) сфери суспільних відносин, в яких вирішення управлінських питань імперативно пов'язане з його діяльністю.

Класифікація представницької компетенції глави держави за територією поширення прямо передбачена змістом конституційно-правових норм, які оперують такими положеннями, як представляє республіку (королівство, союз) «у

державі і за кордоном» (Сербія, Хорватія, ОАЕ, Монголія та ін.), «у середині країни і на міжнародній арені» (Ємен), «у середині країни і в міжнародних відносинах» (Азербайджан) та ін.

Представницька компетенція глави держави – це зумовлений політико-правовим призначенням у механізмі держави, визначений Конституцією і законами України комплекс державно-владних повноважень у сфері здійснення відносин і представництва держави як на міжнародному рівні, так і в середині країни, механізм реалізації яких визначений нормами національного і міжнародного права. Представницька компетенція глави держави перебуває в прямій залежності від форм державного правління і режиму.

Реалізацію представницької компетенції президент (монарх, певний колегіальний орган), незважаючи на його реальну чи номінальну функціональну значимість у механізмі державної влади, здійснює як глава держави, а не глава виконавчої влади, керівник Ради національної безпеки країни або Верховний головнокомандувач збройних сил держави.

Особливість норм конституції, що визначають внутрішньопредставницьку компетенцію глави держави, порівняно із зовнішньопредставницькою, полягає в тому, що вони за своїм змістом є програмно-декларативними, загальними, тому для повноцінної правореалізаційної діяльності цієї компетенції вкрай потрібне не стільки професійне тлумачення, скільки вичерпна їх нормативна конкретизація. В іншому разі урочисте декларування внутрішньопредставницької компетенції глави держави, а саме: виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і свобод громадян України; забезпечує правонаступництво держави (частина 2 статті 102; частина 1 статті 106 Конституції України); «втілює єдність народу» (частина 2 статті 8 Конституції Азербайджану від 12 листопада 1995 р.); «представляє національну єдність» (стаття 87 Конституції Італії від 22 грудня 1947 р.); «є арбітром і гарантом стабільної діяльності публічної влади та інститутів» (стаття 44 Конституції Андорри від 14 березня 1993 р.); є гарантом правильного функціонування державних інститутів (стаття 56 Конституції Іспанії від 27 грудня

1978 р.); «є гарантом суверенітету, національної незалежності, єдності і територіальної цілісності країни» (частина 2 статті 77 Конституції Молдови від 29 липня 1994 р.), залишиться лише на папері, незважаючи на те, що наведені та інші аналогічні імперативні положення є засадничою основою нормативного корпусу всіх національних конституцій.

Конституційні норми, які визначають зовнішньопредставницьку компетенцію глави держави, за своїм змістом є більш конкретними і предметно визначеними. Класифікація представницької компетенції глави держави за ознакою територіального поширення візуалізує, на нашу думку, як масштаб територіального поширення, так і специфіку змісту такої компетенції. Отже, дослідження представницької компетенції глави держави за цим критерієм матиме конструктивний зміст. Структурування предметної внутрішньопредставницької і зовнішньопредставницької компетенції глави держави будемо здійснювати в межах тих сфер публічно-правових відносин, в яких діяльність глави держави імперативно пов'язана з його представницькою діяльністю як органу державної влади.

Зовнішньопредставницька компетенція глави держави охоплює такі види його діяльності, як: 1) церемоніально-статусна репрезентація держави; 2) ведення дипломатичної політики; 3) укладення договорів; 4) забезпечення оборони держави (оголошення війни) тощо.

Церемоніально-статусна репрезентація держави є універсальною компетенцією, її наявність у глави держави по суті не залежить від інших знакових державно-правових чинників, таких як форма державного правління, нормативне визнання чи не визнання за главою держави статусу глави виконавчої влади, обсягу його дискреційних повноважень та ін. Наявність церемоніальної компетенції глави держави є такою, яка історично зумовлена: а) традиціями монаршого представництва держави, за якої політико-правова ідентифікація держави фактично урівнювалася з правом його верховної влади і власності на землі цієї держави, а також народу – як особистих підданих монарха, що вимагало, з одного боку, шанобливого ставлення до нього підданих, а з іншого –

відповідним чином моделювало поведінку самого правителя держави; б) релігійними витоками статусу правителя держави як «верховного жерця», представника Бога на землі чи «помазаника» Божого, що сприяло наявності навіть у сучасних монархів статусу «священної», «недоторканної» особи. Так, відповідно до Церемоніального протоколу під час урочистих церемоній забороняється не тільки підданам, а й правителям інших держав торкатися одягу королеви Великої Британії. Відтак, особливість правового статусу глави держави зумовлює шанобливе до нього ставлення як до «обраного».

Реалізація церемоніально-статусної компетенції глави держави щодо міжнародної репрезентації країни пов'язана, насамперед, з його державними робочими закордонними поїздками. Глава держави у форматі таких міжнародних зустрічей є фактично «політичним обличчям» своєї держави і народу (підданих). Державний закордонний візит, який здійснює глава держави, належить до найвищої категорії візитів, має вагоме політичне значення та відзначається особливою урочистістю з обов'язковим складанням церемоніальних почестей під час заходів, передбачених програмою візиту. Ними є: обмін пам'ятними подарунками та сувенірами, який здійснюється за домовленістю сторін в урочистій обстановці; традиційне заслуховування державного гімну відповідної іноземної держави і виконання Салюту націй, урочистий обхід строю воїнів почесної варті, вітання уклоном голови Державного Прапора, покладання квітів до могили чи монумента національного героя приймаючої сторони та ін. [480]. «Такі візити, – як доводять учені, – персоніфікують міжнародні контакти, а урочиста зустріч підкреслює повагу до країни, що приймає гостя, до країни, яку представляє візитер – глава держави» [283, с. 216]. На главу держави традиційно покладається обов'язок здійснювати міжнародне дипломатично-етикетне «листування» з главами зарубіжних держав чи їх вищими посадовими особами «від імені народу» з приводу як урочистих подій (національне свято, день незалежності зарубіжної держави, перемога на виборах), так і трагічних (загибель громадян зарубіжних країн, стихійне лихо тощо). Реалізація церемоніально-

статусної компетенції глави держави здійснюється в процесі інавгурації президента, коронування монарха [559, с. 297].

Необхідність дотримання главою держави церемоніальних правил-вимог, з одного боку, є даниною поваги до національно-релігійних, історичних, політичних та інших традицій, а з іншого – запорукою збереження дружніх відносин між ними, способом демонстрації політики «позитивної взаємності».

Змістовно близькою до церемоніальної компетенції глави держави є дипломатична. Глава держави – «головний дипломат держави», тобто спеціально уповноважений суб'єкт, який наділений певними правами та обов'язками у сфері офіційних відносин з іноземними державами [557, с. 281]. Дипломатичну політику глава держави здійснює шляхом реалізації такої компетенції: 1) організаційно-переговорної, а саме: санкціонування офіційних запрошень главам зарубіжних держав (іншим офіційним особам) з пропозицією відвідати з державним візитом країну; затвердження програми візитів, встановлення часу, дати і тривалості їх проведення, визначення формату і предмета таких зустрічей; затвердження програми візиту дружини офіційної особи; 2) міжнародно-установчої: визнання іноземної держави як нового суб'єкта міжнародних відносин; встановлення дипломатичних відносин з іншою державою; участь у заснуванні міжнародних організацій та членство в них тощо; 3) кадрово-дипломатичної: призначення та звільнення глав дипломатичних представництв в інших державах, при міжнародних організаціях [111]; прийняття вірчих (відкличних) грамот дипломатичних представників іноземних держав, що супроводжується військовими почестями [118, с. 64].

Укладення договорів є важливою складовою зовнішньопредставницької компетенції глави держави. Королева Великої Британії Анна, підписавши Утрехтський договір (1713 р.), писала: «Оскільки війна і мир належать до невід'ємної прерогативи короля, я ратифікувала мирний і торговельний договір з Францією, підписаний за моїм наказом, і уклала договір з Іспанією .. і наразі я наважилася у винятковому порядку повідомити про цей договір парламент» [322,

с. 53]. Отже, монарх був самодостатнім у цих питаннях і не потребував згоди на це парламенту. Франція стала першою країною в Європі, яка наважилася обмежити компетенцію глави держави в цій сфері, хоча це викликало гостру дискусію в парламенті [322, с. 53], що стосувалася процедури їх укладення.

Перший підхід полягає в тому, що прерогатива глави держави щодо підписання міжнародних договорів визначена чинними конституціями таких країн світу, як В'єтнам (пункт 13 статті 84, стаття 103), Князівство Монако (стаття 14), Польща (стаття 133) та ін.

Другий підхід свідчить про те, що підписання главою держави міжнародних договорів традиційно потребує наступної згоди представницького органу, тобто парламенту, оскільки предмет договору стосується тих сфер правовідносин, які належать до його відання (законодавство, бюджет). Такий порядок укладання міжнародних договорів регламентували Конституції Бельгії 1831 р., Нідерландів 1887 р., Іспанії 1876 р., Греції 1884 р., Чорногорії 1905 р., Італії 1848 р., Німеччини 1871 р. та ін. Конституція Бельгії від 17 лютого 1994 р., яка змінила Конституцію 1831 р. [524], залишила за главою держави право підписувати міжнародні договори, у тому числі й політичні (укладення миру, перемир'я), проте торговельні та інші міжнародні договори, які покладають на країну вагомі зобов'язання, потребують затвердження парламентом. Порядок підписання главою держави міжнародних договорів з подальшою їх ратифікацією парламентом нині визначений конституціями таких країн світу, як Аргентина, Азербайджан, Норвегія, Греція, Коста-Ріка, Франція тощо.

Законодавство таких країн, як Данія, Іспанія, ФРН, визначило третій підхід укладання міжнародних договорів, за якого Основний Закон держави встановив пряму участь парламенту в підписанні міжнародних договорів, наприклад, у Князівстві Андорра не співправителі, а Генеральна рада схвалює найважливіші міжнародні договори, які стосуються питань безпеки й оборони держави, прав людини, фінансових публічних зобов'язань (стаття 64) тощо.

Конституційне законодавство деяких країні світу встановило вимогу, відповідно до якої глава держави уповноважений укладати міжнародні договори

лише за умови отримання «попередньої згоди» парламенту. Так, Король Данії «без згоди Фолькетінга не може підписувати акти, відповідно до яких територія Королівства збільшується або зменшується»; не може приймати зобов'язання, які «вирізняються особливою вагою»; «не має права денонсувати міжнародний договір, укладений за згодою Фолькетінга» (пункт 19 частини III Конституції Данії від 5 червня 1953 р.); Президент Сирії «укладає мирну угоду лише після отримання згоди Народної Асамблеї» (стаття 102 Конституції Сирії від 26 лютого 2012 р.), а Президент Монголії – за попередньої згоди Великого Державного Хуралу (пункт 50 статті 33 Конституції Монголії від 13 січня 1992 р.).

Інколи законодавство наділяє главу держави правом щодо ратифікації міжнародних договорів, наприклад Конституція Словенії від 23 грудня 1991 р.: Президент видає «грамоти на ратифікацію» міжнародних договорів (стаття 107). Водночас законодавство Ізраїлю наділяє главу держави зобов'язанням підписувати лише ті міжнародні договори, які ратифіковані парламентом (стаття 11 Основного Закону «Про президента Держави» від 16 червня 1964 р.) тощо.

У країнах релігійної правової сім'ї здебільшого застосовується другий із вище наведених трьох способів підписання міжнародних договорів, а саме: у Бахреїні (стаття 37), Йорданії (стаття 33), Кувейті (стаття 70), Катарі (стаття 68), що пов'язано з вимогою дотримання релігійного принципу шури, за якого рішення ухвалюється остаточно після проведення обговорень за участю уповноважених осіб. Так, Емір Катару укладає договори та угоди, після чого зі своїми пропозиціями подає їх на розгляд Ради аль-Шури, яка дає згоду на їх оприлюднення (стаття 68 Конституції Катар від 29 квітня 2003 р.).

У парламентських країнах романо-германської правової сім'ї (Італія, Чехія, ФРН) президенти не наділені вагомою компетенцією, у тому числі й представницькою. Проте німецький правознавець М. Ахтенберг вважає, що відсутність у глави держави значної політичної влади є своєрідною основою його політичної сили, що виявляється в духовному впливі на політику суспільства, здатності глави держави уособлювати те, що об'єднує всіх, завдяки чому він ніби втілює дух Конституції і дух нації [145, с. 238].

У змішаних республіках романо-германської правової сім'ї, якими є Франція, Україна, Польща, глава держави наділений широким спектром представницьких повноважень. Так, Президент Франції не поступається обсягом представницької компетенції президентів Венесуели, Бразилії, США.

Здійснивши порівняльно-правовий аналіз компетенції глави держави у сфері укладення міжнародних договорів, ми дійшли таких висновків: а) спостерігається поступовий відхід від «прерогативи глави держави» у підписанні міжнародних договорів, що зумовило пропорційне збільшення обсягу відповідної компетенції національних парламентів; б) важливим чинником, який істотно впливає на самостійність компетенції глави держави в підписанні міжнародних договорів, є вид міжнародного договору. Найбільша самостійність компетенції глави держави традиційно пов'язується з підписанням політичних, а не торговельних, митних та економічних договорів.

Порівняльно-правовий аналіз конституційного законодавства країн світу допоміг виявити особливі вимоги, які пред'являються до міжнародних правових актів. Однією з них є заборона секретних положень договору, тобто таких, які не підлягають розголошенню. «Договір не може містити секретні положення, що суперечили б загальноприйнятним положенням» (стаття 68 Конституції Катару від 29 квітня 2003 р.), «За жодних умов угода не має містити секретні пункти, які суперечать оприлюдненим» (стаття 37 Конституції Бахрейну від 14 лютого 2002 р.), «За жодних обставин у будь-якому договорі або угоді не можуть міститися секретні умови, що суперечать оприлюдненим умовам» (стаття 33 Конституції Йорданії від 8 січня 1952 р.).

Конституція України і Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. № 1906 – IV [486, ст. 540], на жаль, не містять заборони щодо внесення до міжнародних договорів секретних положень. Українське суспільство наразі не має стовідсоткової впевненості в тому, що міжнародні договори, які підписує Президент України «від імені України», не містять секретних пунктів, що суперечать оприлюдненим положенням міжнародних договорів, наприклад, Мінським домовленостям від 12 лютого 2015 р. Користь від

таких «секретних положень» для українського суспільства – сумнівна і малоймовірна, а небезпека – занадто велика.

Національне законодавство наділяє Президента України значним обсягом компетенції у сфері укладення міжнародних договорів. Законодавство не містить жодних застережень щодо строковості дії таких міжнародних договорів. У контексті висвітлення цього питання варто згадати події, що відбулися 21 квітня 2010 р. в Харкові. Йдеться про договір, укладений між Президентом України В.Ф. Януковичем і Президентом Російської Федерації Д.А. Медведевим «Про пролонгацію базування російського Чорноморського флоту в Севастополі до 2042 року». На момент укладення Договору від 21 квітня 2010 р. термін перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України закінчувався лише через сім років – 28 травня 2017 р. Проте В.Ф. Янукович, обраний Президентом України на п'ятирічний строк (2010 – 2015 рр.), перевищив межі своїх компетенційних повноважень, безпідставно «пролонгував» перебування флоту Російської Федерації на території України на 25 років, тобто з 2017 по 2042 рр. З боку України, на відміну від Російської Федерації, не було жодних підстав для поспішності укладення такого договору.

Відтак, постають питання: по-перше, у чиїх інтересах діяв Президент України, укладаючи цей міжнародний договір; по-друге, чи спрацьовує в Україні «паритет обсягу компетенції і відповідальності» глави держави у сфері його зовнішньополітичної діяльності; по-третє, чи не варто обмежити компетенцію глави держави щодо «переукладення» ним лише тих міжнародних договорів, дія яких закінчується в період його «президентської каденції»; по-четверте, чи не справедливим було б, реалізуючи приписи статті 5 Конституції України, відповідно до яких «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ», надати право Українському народу на референдумі ратифікувати ті найважливіші політичні, економічні та інші міжнародні векторні договори, завдяки чому народ стає відповідальним за їх дію.

У контексті дослідження питання компетенції глави держави у сфері укладання міжнародних договорів маємо звернути увагу ще на один аспект, а

саме: хто несе персональну юридичну відповідальність за міжнародні договори, укладені главою держави «від імені України». На перший погляд, можна вказати на главу держави, проте процедура ратифікації міжнародних договорів, яка здійснюється Верховною Радою України (частина 1 статті 9, пункт 32 частини 1 статті 85 Конституції України), ніби «перекладає» цю відповідальність на парламент, тому що завдяки ратифікації міжнародні договори стають чинними.

Конституційне законодавство України не встановлює ні колективної, ні персональної відповідальності народних депутатів України за результати голосування в парламенті. «Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп» (частина 3 статті 80 Конституції України). Отже, законодавство України фактично не передбачає юридичної відповідальності, у тому числі й конституційно-правової, за укладення міжнародних договорів, що є неприпустимим.

Компетенція у сфері оборони держави (або військова компетенція) є четвертою складовою зовнішньопредставницької компетенції глави держави. Такий вид його компетенції є похідним від конституційно-правового статусу глави держави – Головнокомандувача збройних сил держави. Цей статус мають практично всі глави держав, незалежно від належності країни до тієї чи іншої правової сім'ї або форми державного правління тощо.

Практична реалізація компетенції глави держави у сфері оборони передбачає покладення на нього обов'язку щодо оголошення війни. Щоправда, історії відома різна практика початку воєнних дій. Так, іспанський король Альфонс VII Кастильський заборонив своїм підданам оголошувати війну, не попередивши суперників за 9 днів до її початку, імператор Священної Римської імперії Карл IV у 1356 р. встановив термін оголошення війни – за три дні до початку військових дій, проте після шведсько-датської війни (1657 р.) в Європі війни починались без її оголошення [322, с. 128].

Конституційне законодавство практично всіх країн світу закріпило положення про оголошення війни, водночас реалізація цієї компетенції може

покладатися як на главу держави, так і на парламент. Перший варіант визначений конституціями таких країн, як Аргентина (пункт 15 статті 99), Перу (пункт 16 статті 118), Греція (стаття 36), Іспанія (стаття 63), Італія (стаття 63) та ін., натомість другий – має місце в Сербії (стаття 201), В'єтнамі (пункт 12 статті 84), Україні (пункт 9 частини 1 статті 85).

Конституції низки мусульманських країн визначають компетенцію глави держави оголошувати не будь-яку війну, а тільки «оборонну». «Початок оборонної війни указом оголошує емір. Наступальна війна заборонена» (стаття 71 Конституції Катару від 29 квітня 2003 р.), «Емір оголошує оборонну війну. Загарбницька війна заборонена» (стаття 68 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р.), «Забороняються наступальні дії. Оборонна війна оголошується відповідним Декретом Короля» (стаття 36 Конституції Бахрейну від 14 лютого 2002 р.), Натомість європейські країни не містять конституційної норми про оголошення «оборонної війни». Отже, глава держави наділений чималим обсягом компетенції у сфері зовнішньопредставницької компетенції.

Внутрішньопредставницька компетенція глави держави об'єктивується:

1) у відносинах «глава держави – народ», а саме: а) участь в офіційних святкових заходах держави (День Конституції, День незалежності держави, День звільнення держави від іноземного поневолення і т.д.); б) прийняття параду військ або церемоніального маршу; в) традиційне звернення до свого народу (підданих); г) традиційні робочі візити глави держави в середині своєї держави;

2) у відносинах «глава держави – інші органи публічної влади»: а) участь глави держави в роботі парламенту, уряду, яка може мати як святково-представницький характер (урочисте відкриття чергової сесії парламенту; почесне право відкриття першого засідання новообраного парламенту), так і організаційно-наглядний або арбітражно-координаційний характер (участь у засіданні уряду, селекторна нарада з органами виконавчої влади і т.д.);

3) інколи у відносинах «глава держави – релігія»: а) представництво Папою Римським у Вселенському соборі Римо-Католицької Церкви, Колегії кардиналів, Єпископському синоді [434, с. 368] і відправлення ним святкових мес;

б) вирішення питань про проведення офіційних церковних та інших богослужінь, заходів і зборів з релігійних питань, як у Норвегії.

Узагальнюючи представницьку компетенцію глави держави в Україні та зарубіжних країнах, доходимо таких висновків:

1. Конституційно-правове представництво держави її главою – це легітимна репрезентація інтересів країни і народу, що він здійснює шляхом розроблення, прийняття правових актів, так і шляхом вчинення нормативно передбачених церемоніальних, організаційних, розпорядчих та інших дій. За своєю суттю конституційно-правове представництво держави – це вид політико-правової діяльності уповноваженого суб'єкта. За своїм змістом представництво держави – це реалізація главою держави законодавчо визначеної предметної компетенції шляхом виконання ним певних державно-владних повноважень. За формою представництво держави – це вчинення конкретних церемоніальних, організаційних та інших дій, які за потреби супроводжуються прийняттям певних правових актів.

2. Ознаками конституційно-правового представництва держави, яке здійснює її глава як орган державної влади, є: а) статусність; б) атрибутивність; в) юридична обов'язковість представництва (реального чи номінального) держави; г) церемоніальність, що зумовлено історико-правовим, політичним та інколи навіть релігійним характером такого представництва.

3. Представницька компетенція глави держави – це зумовлений політико-правовим призначенням у механізмі держави, визначений Конституцією і законами України комплекс державно-владних повноважень у сфері здійснення відносин і представництва держави як на міжнародному рівні, так і в середині країни, механізм реалізації яких передбачений нормами національного і міжнародного права.

4. Особливість конституційних норм, що визначають внутрішньопредставницьку компетенцію глави держави, порівняно із зовнішньопредставницькою, полягає в тому, що вони за своїм змістом є програмно-декларативними, загальними, тому для повноцінної правозастосовної

діяльності цієї компетенції вкрай потрібне не стільки професійне тлумачення, скільки вичерпна їх нормативна конкретизація. У протилежному випадку урочисте декларування внутрішньопредставницької компетенції глави держави («гарант державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання конституції», «гарант прав і свобод людини», «втілює єдність народу», «арбітр і гарант стабільної діяльності публічної влади») залишиться лише на папері, незважаючи на те, що наведені та інші аналогічні імперативні положення є засадничою основою нормативного корпусу всіх національних конституцій. Конституційні норми, які встановлюють зовнішньопредставницьку компетенцію глави держави, за своїм змістом є більш конкретними і предметно визначеними (церемоніально-статусна репрезентація держави; дипломатична політика; укладення міжнародних договорів, оголошення війни) тощо.

5. У сфері укладення міжнародних договорів спостерігається поступовий відхід від «прерогативи глави держави» у підписанні міжнародних договорів, що зумовило збільшення обсягу відповідної компетенції в національних парламентах. Важливим чинником, що істотно впливає на обсяг компетенції глави держави в підписанні міжнародних договорів, є вид міжнародного договору, оскільки найбільша самостійність компетенції глави держави традиційно пов'язується з підписанням політичних, а не торговельних, митних та економічних договорів.

6. Доцільно обмежити компетенцію глави держави щодо «переукладення» ним лише тих міжнародних договорів, дія яких закінчується в період його «президентської каденції».

7. У контексті реалізації приписів статті 5 Конституції України, відповідно до яких «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ», пропонуємо врегулювати порядок реалізації права Українського народу як щодо ратифікації найважливіших політичних, економічних й інших міжнародних договорів на всеукраїнському референдумі, так і їх денонсації, завдяки чому народ стає відповідальним за їх дію.

4.2. Установча компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах

Конституційне законодавство країн світу та України не містить словосполучення «установча компетенція» глави держави, проте декларує її наявність. Учені-конституціоналісти, досліджуючи функціональну діяльність глави держави, не завжди виокремлюють його установчу компетенцію [610, с. 61; 30, с. 98 – 151], тому і не вдаються до тлумачення понятійно-категоріального апарату. Логіка нашого дослідження вимагає з'ясування поняття «установча компетенція глави держави». Установчий це той, «який має завданням організацію чого-небудь, призначений заснувати що-небудь [565, с. 498; 94, с. 1517]. Водночас слово «установлювати» (встановлювати) трактується як визначати, розпізнавати за певними ознаками; створювати, узаконювати що-небудь; утверджувати, тобто установлюючи що-небудь, робити міцним, непорушним, остаточно змінювати [197, с. 626 – 627]. Отже, установлювати означає фактично те саме, що засновувати, утворювати, утверджувати що-небудь.

Відтак, постають два питання: а) які публічні інституції може утворювати глава держави і які вакантні посади може заповнювати; б) в який спосіб глава держави може це робити. Іншими словами, постає питання щодо способів реалізації ним установчої компетенції. Почнемо з останнього питання. Зважаючи на те, що законодавець не визначив поняття «установчі повноваження органу державної влади», зокрема й «установчі повноваження глави держави», спробуємо розкрити його зміст, аналізуючи джерела права.

Доктрина права виокремлює не тільки установчу компетенцію, а й установчу владу глави держави. На думку А.Б. Баріхіна, установча влада (відповідно до конституційної доктрини Франції, Колумбії та ін.) – це незалежна і самостійна публічна влада, що посідає місце в розподілі влади нарівні із законодавчою, виконавчою і судовою, зміст якої становлять повноваження з прийняття чи внесення змін до конституції держави. Установча влада може здійснюватися законодавчим і спеціальним органом (установчими зборами або

виборчим корпусом), а також у крайніх випадках – главою держави, зокрема в разі октроювання конституції [40, с. 723]. Такої ж позиції дотримуються й інші вчені [213, с. 327].

У сучасній доктрині конституційного права спостерігається різний підхід щодо найменування цієї компетенції. Одні вчені оминають термін «установча компетенція», натомість виокремлюють повноваження глави держави у сфері «формування органів і призначення посадових осіб» [330, с. 330], інші – називають таку компетенцію «компетенція у сфері державного управління» [290, с. 284] або державного будівництва [569, с. 441], треті – кадрові повноваження [544, с. 95], четверті – вказують на установчу компетенцію глави держави [142, с. 185; 281, с. 112]. Ми підтримуємо четверту когорту учених і також вважаємо, що однією з визначальних компетенцій глави держави є установча. Відтак, постає питання: у чому полягає зміст установчої компетенції?

Окремі вчені під установчою компетенцією Європейського Союзу розуміють принцип наділення компетенцією (*d'attribution de competence*) та засоби її реалізації [413, с. 53]. Змістовно близьким до наведеного є розуміння установчої компетенції глави держави, яке міститься в Конституції Ліберії: «Президент республіки призначає і надає повноваження державним нотаріусам і мировим суддям, які обираються строком на два роки, але президент завжди може відправити їх у відставку» (стаття 55).

А.М. Колодій доводить, що установча функція парламенту «реалізується через участь Верховної Ради України у формуванні інших вищих державних органів, перш за все, через надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України, призначення третини складу Конституційного Суду України, обрання суддів безстроково» [271, с. 129 – 130]. О.Д. Крупчан, визнаючи особливість статусу глави, зауважує, що «його статус не уособлюється жодною гілкою влади, а є статусом глави держави зі значними компетенційними преференціями (тобто перевагами) – насамперед установчими і кадровими» [346, с. 49]. Відтак, правознавець виокремлює установчу компетенцію глави держави як

щодо органів державної виконавчої влади, так і посадових осіб цієї гілки влади, маючи на увазі кадрові призначення і звільнення.

О.В. Совгіря і Н.Г. Шукліна вважають, що повноваження глави держави у сфері державного будівництва умовно можна поділити на такі групи: а) установчі повноваження щодо «створення, реорганізації та ліквідації органів державної влади»; б) «номінаційні повноваження щодо формування персонального складу державних органів»; в) «процедурні повноваження щодо існування процедури формування органів державної влади (наприклад, призначення позачергових виборів до Верховної Ради України)» [569, с. 441].

На думку Ю.М. Тодики і В.Д. Яворського, установча функція глави держави полягає в тому, що він «створює, реорганізовує і ліквідує ... міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, формує для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби». При цьому вони виокремлюють ще й кадрову функцію Президента України [610, с. 90]. Ми не вбачаємо доцільності виокремлення поряд з установчою ще й кадрової функції глави держави, оскільки вони, взаємодоповнюючи, утворюють відносно комплексний механізм формування органів держави.

Інші вчені досить узагальнено визначають функціональну сутність установчої компетенції глави держави, яка, на їхню думку, полягає у призначенні багатьох посадових осіб, наприклад, суддів, а також у формуванні ним інших органів державної влади. Наприклад, глава держави може формувати уряд дискреційно, за пропозицією лідера партії більшості (коаліції партій) в парламенті, за згодою парламенту загалом або однієї з його палат (у США – Сенату) [664, с. 299]. Отже, установча компетенція глави держави знаходить об'єктивізацію в таких юридично значимих формах його діяльності, як створення, реорганізація та ліквідація органів державної влади, надання згоди на призначення, дискреційне призначення на посаду або призначення за поданням. Наприклад, Конституційний Суд України у своєму Висновку від 19 вересня 2013 р. № 2–в/2013 щодо відповідності законопроекту «Про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів» (реєстр.

№ 2522а) вимогам статей 157, 158 Конституції України визнав конституційним виклад положень пункту 27 частини 1 статті 85 в такій редакції: «До повноважень Верховної Ради України належить: «визначення мережі, утворення, реорганізація та ліквідація судів загальної юрисдикції за поданням Президента України» [108]. Отже, відповідно до Конституції України та пропонуваного до неї змін, установча компетенція органу державної влади може здійснюватися: а) щодо органів держави – утворення, реорганізація, ліквідація, затвердження їх структури і чисельності, визначення їх мережі; б) щодо фізичних осіб – призначення на посаду та звільнення з посади (дискреційно чи за поданням уповноваженого суб'єкта), надання згоди на призначення особи на посаду або її звільнення.

Як свідчить порівняльно-правовий аналіз конституційного законодавства країн світу, установча компетенція глав національних держав знаходить свій вияв у різних формах, реалізація яких може здійснюватися «дискреційно» або «за порадою». Такими формами є: а) призначення на посади (суддів, членів уряду, інколи навіть членів парламенту). Король Йорданії призначає членів Сенату і Спікера з їхнього числа (стаття 36 Конституції Йорданії від 8 січня 1952 р.), Президент Польщі уповноважений дискреційно призначати на посаду голову Верховного Суду, Голову і Віце-голову Конституційного Трибуналу (пункти 21, 23 частини 3 статті 144 Конституції Польщі від 2 квітня 1997 р.); б) прийняття відставки уряду (частина А статті 11 Основного Закону про президента держави Ізраїль від 16 червня 1964 р.); в) відкликання з посад. Президент Домініканської Республіки має право відкликати членів Військової ради (частина 17 статті 49 Конституції Домініканської Республіки від 10 січня 1947 р.); г) обмеження терміну служби певних осіб, зокрема державних і військових службовців (пункт 4 статті 67 Конституції Катару від 29 квітня 2003 р.); г) внесення пропозицій про призначення. Так, Президент В'єтнаму уповноважений вносити до Національних Зборів пропозиції про призначення, звільнення і відкликання віце-президента, Прем'єр-міністра, Головного прокурора Верховної народної прокуратури (частина 1 статті 103 Конституції В'єтнаму від 15 квітня 1992 р.); д) утвердження нових постійних державних посад; е) надання доручення певному суб'єкту

сформувати персональний склад органу державної влади. Наприклад, Президент Болгарії після консультацій з парламентськими групами доручає кандидату на посаду Голови Ради міністрів, висунутому найчисленнішою парламентською групою, сформувати уряд (частина 1 статті 99 Конституції Болгарії від 13 липня 1991 р.); є) призначення виборів до парламенту в установлений законом термін; ж) пропонувати кандидатів на відповідні посади; з) переведення осіб в інші місцевості («горизонтальні переведення») тощо.

Отже, установча компетенція глави держави – це встановлені й гарантовані конституційним законодавством його права та обов'язки, які знаходять об'єктивізацію в юридично значимих формах його дискреційної чи погоджувальної діяльності щодо утворення, реорганізації, злиття, ліквідації, затвердження структури певних державних органів, визначення їх чисельності й мережі, а також вчинення дій щодо фізичних осіб, пов'язаних з призначенням, переведенням їх на посаду чи звільненням з посади, заповненням вакансії або надання згоди на вчинення наведених вище дій іншими суб'єктами.

Установча компетенція глави держави, як показує порівняльно-правовий аналіз конституційного законодавства низки країн світу, може поділятися:

1) за суб'єктним складом: щодо фізичних осіб, яких глава держави призначає чи звільняє з певної посади (йдеться про посадових осіб, якими є Прем'єр-міністр, Генеральний прокурор та ін.), та юридичних осіб публічного права, якими є органи державної влади (уряд, суди тощо);

2) за функціональною спрямованістю: як правозастосовна діяльність, що полягає в заповненні суб'єктним складом уже існуючих органів публічної влади, вакантних посад, так й інституційна діяльність, що полягає в утвердженні нових державних органів чи посад – так званих конституційних інститутів, утворення яких здійснюється вперше. Конституційна теорія і практика не заперечують утворення нових інституцій публічної влади за участю (або на основі) старих, яке може здійснюватися шляхом їх реформування, злиття, реорганізації, перебудови, перетворення, зміни структури і форми організації, управління тощо. Отже, вчинення главою держави наведених вище дій у деяких випадках виступає

необхідною передумовою утворення нових інститутів публічної влади, а відтак, складовою реалізації його установчої компетенції;

3) за ступенем самостійності: як дискреційна діяльність, що вчиняє глава держави за власним розсудом, так і та, що здійснюється «за згодою». Конституційне законодавство може передбачити вимогу, звернену до глави держави: «надати згоду» щодо вчинення установчої компетенції іншими органами державної влади чи їх посадовими особами, або ж навпаки, – «отримати згоду» на певні кадрові призначення, організаційні утворення тощо;

4) за гілками влади: а) на законодавчу, яка полягає в організації парламенту держави. Наприклад, Король Йорданії призначає не лише членів Сенату, а й Спікера. Глава держави наділений правом призначати вибори до законодавчого органу держави, завдяки чому активується його установча компетенція в цій сфері; формувати уряд або вертикаль виконавчої гілки влади, як у суперпрезидентських і монархічних республіках, абсолютних монархіях; призначати на посаду судді, формувати мережу судових органів, призначати осіб на керівні посади у вищих судових органах держави;

5) за повнотою формування державного органу: а) дольове формування (або дольове заповнення вакантних посад). Наприклад, Президент України призначає половину складу Ради Національного банку України; половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; одну третину персонального складу Конституційного Суду України (пункти 12, 13 частини 1 статті 106, частина 2 статті 148 Конституції України); Емір Катару призначає третину персонального складу Ради аль-Шури (тобто п'ятнадцять із сорока п'яти) (стаття 77 Конституції Катару від 29 квітня 2003 р.); б) цілісне формування органу держави. Так, Президент Азербайджану «формує виконавчий апарат Республіки і призначає його керівника» (стаття 109 Конституції Азербайджану від 12 листопада 1995 р.). Отже, установча компетенція глави держави як за змістом і формою об'єктивізації, так і результатами її реалізації є багатовекторною.

Функціональна значимість глави держави в механізмі державного управління визначається, на нашу думку, змістом його установчої компетенції,

зокрема ступенем самостійності й причетності до формування уряду держави. Справа в тому, що уряд – це структурований орган управління держави, який має не лише універсальне коло предметів відання, а й вагомі фінансові ресурси, завдяки чому здійснює визначальне, системне і безперервне оперативне управління суспільними і державними справами. Уряд є вершиною системи органів державної виконавчої влади, які перебувають в ієрархічній підпорядкованості. Глава держави, реалізуючи свою установчу компетенцію щодо уряду, об'єктивує можливість управлінського впливу на його функціональну діяльність.

Порівняльно-правовий аналіз конституційного законодавства країн світу дозволяє виокремити три основні способи реалізації установчої компетенції глави держави стосовно уряду, а саме: а) дискреційне, тобто одноособове формування уряду; б) «за згодою» парламенту, яке здійснюється в сув'язі з парламентом, або шляхом дольового формування ним уряду; в) статусно-декларативна участь глави держави у формуванні уряду.

Країни романо-германської правової сім'ї, незалежно від форми державного правління, не ознаменувалися утвердженням сильної влади глави держави. Це свідчить про відсутність практики дискреційного, тобто одноособового формування уряду главою держави. Водночас виняток становить Франція, у якій Президент фактично одноособово призначає Прем'єр-міністра, за поданням якого глава держави призначає всіх інших членів Уряду і припиняє їх повноваження (стаття 8 Конституції Франції від 3 червня 1958 р.).

Установча компетенція президентів, монархів країн романо-германської правової сім'ї здебільшого окреслюється їх статусно-декларативною участю у формуванні уряду, зокрема в призначенні на посаду глави уряду, або «за згодою» парламенту, інколи – дольовою участю в їх формуванні. Статусно-декларативна участь глави держави в реалізації ним своєї установчої компетенції щодо формування уряду має місце в тих країнах, де главою уряду обирають лідера тієї партії, яка перемогла на виборах і сформувала більшість у парламенті. Саме такою є статусно-номінальна роль Президента ФРН у формуванні уряду держави

(стаття 64 Конституції ФРН від 8 травня 1949 р.). Щоправда, роль глави держави зростає в разі відсутності явного переможця на парламентських виборах.

Статусно-декларативна участь глави держави у формуванні уряду визначена конституційним законодавством Греції (стаття 37 Конституції Греції від 11 червня 1975 р.). Установча компетенція глави держави в Італії щодо уряду також є суто номінальною, оскільки він позбавлений «від себе» пропонувати кандидатів до складу уряду. Президент Італії призначає голову Ради міністрів (одного з лідерів партій парламентської більшості), а за його пропозицією – міністрів. Таке рішення глави держави стає легітимним у разі отримання довіри обох палат парламенту. Отже, призначення на посаду членів уряду Італії здійснює не Президент Італії, а парламент шляхом винесення вотуму довіри.

Конституційне законодавство допускає, що глава держави може призначити главою уряду лідера коаліції, блоку політичних партій, авторитетного державного діяча, якого підтримує більшість у парламенті. З метою виявлення такої особи проводяться консультації-переговори між політичними силами, за результатами яких глава держави номінально здійснює урядові призначення (Бельгія, Греція, Нідерланди, Португалія). Так, Король Нідерландів, відповідно до результатів таких консультацій, призначає і звільняє своїм указом Прем'єр-міністра та міністрів з посади, утворює міністерства (статті 43, 44 Конституції Королівства Нідерландів від 17 лютого 1983 р.). Президент Португалії після консультацій з політичними партіями, представленими в Асамблеї Республіки, призначає Прем'єр-міністра, проте інших членів Уряду призначає Президент за пропозицією Прем'єр-міністра (стаття 187 Конституції Португалії від 2 квітня 1976 р.).

Номінальною є установча компетенція глави держави щодо уряду в Сербії, Словенії, Болгарії, оскільки вибір ним кандидатури на посаду керівника уряду окреслюється лідерами політичних партій, що здобули перемогу на парламентських виборах. Інколи конституційне законодавство надає право главі держави «призначити мандатарія для визначення складу Уряду», затвердження якого здійснює парламент (статті 84, 90 Конституції Македонії від 17 листопада

1991 р.). Отже, установча компетенція глави держави щодо уряду в країнах континентальної Європи по суті обмежена вибором електорату.

Установча компетенція глави держави в країнах англосаксонської правової сім'ї щодо формування уряду, зокрема у Великобританії і в тих, де поширилася вестмінстерська система управління (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Малайзія, В'єтнам та ін.), також окреслюється статусно-декларативною роллю глави держави в реалізації ним цієї компетенції. Так, Королева Великобританії призначає Прем'єр-міністром лідера партії, що отримала більшість місць у Палаті громад парламенту, а за його рекомендацією – інших членів уряду [292, с. 329]. Король Малайзії (по-малайзійськи – Янг ді-Пертуан Агонг) (незважаючи на пункт 2 статті 40 Конституції Малайзії від 27 серпня 1957 р., відповідно до якого король на власний розсуд призначає Прем'єр-міністра) на практиці обмежує свій вибір лідером партії, яка перемогла на виборах.

Незначними є установчі повноваження глав держав і в країнах традиційної правової сім'ї. Так, Імператор Японії призначає Прем'єр-міністра за поданням Парламенту (стаття 6 Конституції Японії від 3 травня 1947 р.), а не «від себе». Установча компетенція Президента Монголії щодо уряду є аналогічною тій, якою наділені глави низки інших країн світу (ФРН, Греції, Великобританії, Португалії та ін.). Так, Президент Монголії пропонує парламенту кандидатуру Прем'єр-міністра, запропоновану партією, що має більшість місць у парламенті, в разі відсутності такої партії – кандидатуру, погоджену з усіма партіями парламенту (стаття 33 Конституції Монголії від 13 січня 1992 р.).

Отже, установча компетенція глави держави щодо уряду в країнах, де формується парламентська більшість з політичних партій, які перемогли на виборах, фактично зводиться до титульного внесення ним кандидатури на посаду глави уряду, яку запропонували переможці парламентських виборів. Відтак, реалізація установчої компетенції глави держави є похідною від волі тих партій, що перемогли на виборах.

Дискреційне, тобто одноособове формування уряду главою держави, здебільшого має місце в правовій системі країн релігійної правової сім'ї. Глава

держави в Бахреїні, Йорданії, Омані, Катарі, Саудівській Аравії призначає членів уряду не з числа переможців виборчих перегонів до парламенту, а здебільшого із середовища своїх найближчих родичів. Султан Брунею є Прем'єр-міністром держави, що дає йому право призначити з числа громадян Брунею будь-яку кількість міністрів і заступників міністрів, які будуть відповідальні перед Султаном за реалізацію повноважень виконавчої влади.

Конституції деяких інших країн світу закріпили за главою держави таку установчу компетенцію щодо формування уряду та інших органів влади, яка за своїм змістом не поступається рівню компетенції абсолютного монарха. Конституція Колумбії від 5 серпня 1886 р. встановила: «Президент як вища посадова особа виконавчої влади, призначає і зміщує за своїм розсудом Міністрів Кабінету і керівників адміністративних департаментів» (стаття 120).

Установча компетенція є фактично необмеженою у глав монархічних республік. «Монархічна республіка – форма правління в деяких країнах. З одного боку, це республіка, оскільки на початку президент обирається народом, з другого – є очевидні риси монархії, оскільки згодом президент проголошує себе пожиттєвим президентом з неписаним правом передавання влади у спадок (Казахстан, Туніс, Екваторіальна Гвінея, КНДР) [698, с. 881].

Конституційне законодавство низки інших країн світу обмежує повноту установчої компетенції глави держави щодо уряду «згодою» парламенту. Президент Литви «за згодою Сейму призначає Прем'єр-міністра, доручає йому сформувати уряд і затверджує його склад» (частина 4 статті 84 Конституції Литви від 25 жовтня 1992 р.). У такий же спосіб реалізує свою установчу компетенцію щодо уряду глава держави Боснії і Герцеговини (частина 4 статті V Конституції Боснії і Герцеговини від 14 грудня 1995 р.), глави деяких держав Американського континенту (США, Уругвай, Чилі та ін.) також формують персональний склад уряду за «згодою» парламенту. Наприклад, відповідно до розділу 2 статті II Конституції США від 17 вересня 1787 р. Президент має право, за порадою і згодою Сенату, призначати чиновників Сполучених Штатів, якщо Конституцією

не визначений інший порядок їх призначення. «Згода парламенту», будучи фактично формальним явищем, здебільшого не обтяжує волю глави держави.

Конституційна теорія і практика знають також і дольову участь глави держави у формуванні органів державної влади. Наприклад, Конституція Кіпру від 16 серпня 1960 р. встановила, що Президент здійснює «підбір та звільнення міністрів греків», а віце-президент – «підбір та звільнення міністрів турків» (статті 48, 49 Конституції). «Президент України вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України» (пункт 10 частини 1 статті 106), натомість Прем'єр-міністр України – подання щодо всіх інших членів Кабінету Міністрів України (пункт 12 частини 1 статті 85 Конституції України).

Отже, установча компетенція глави держави щодо уряду різниться способами її реалізації (дискреційне, дольове, за згодою, статусно-декларативне), що об'єктивує ступінь його функціональної самостійності в установчому процесі. Установча значимість глави держави у формуванні уряду, незважаючи на республіканську чи монаршу форми правління, може варіюватися від номінально-декларативної до дискреційно-повновладної. Дискреційне, тобто одноособове формування уряду главою держави, здебільшого властиве країнам релігійної правової сім'ї, статусно-декларативна участь глави держави у цьому процесі – країнам англосаксонської і традиційної правових сімей. У країнах романо-германської правової сім'ї фактично відсутні дискреційні установчі повноваження глави держави щодо уряду, натомість існують усі інші форми її реалізації.

Аналіз конституційного законодавства країн світу та України продемонстрував, що глави держав наділені установчими повноваженнями щодо низки інших державних органів. Так, Президент України призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України (пункт 11 частини 1 статті 106 Конституції України). Таким чином, установчі повноваження Президента України поширюються не на всю систему органів прокуратури (Румунія, Франція), а лише на Генерального прокурора України; б) національне законодавство не передбачає проведення обов'язкових

попередніх консультацій з вищими посадовими особами інших органів державної влади, предметом яких є доцільність звільнення з посади Генерального прокурора України; в) Основний Закон України не містить жодних підстав та обмежень щодо звільнення главою держави Генерального прокурора України. Отже, установча компетенція глави держави щодо вищої посадової особи прокуратури не є самостійною, оскільки пов'язана волею парламенту.

В Іспанії глава держави також наділений установчими повноваженнями щодо органів прокуратури. Так, Король Іспанії, відповідно до частини 4 статті 124 Конституції Іспанії від 27 грудня 1978 р., призначає Генерального прокурора держави за пропозицією уряду з урахуванням думки Генеральної ради судової влади. Новообраний Генеральний прокурор держави після його призначення приймає присягу перед Королем. Президент Польщі, згідно зі статтею 10а Закону Республіки Польща «Про прокуратуру» від 20 червня 1985 р., призначає Генерального прокурора за пропозицією Національної ради судівництва і Національної ради прокуратури. Отже, глава держави в Іспанії, Польщі наділений установчою компетенцією щодо органів прокуратури, яка не є дискреційною.

Правова система деяких європейських держав не закріпила за главою держави жодних установчих повноважень щодо органів прокуратури та їх посадових осіб. До таких держав належить Естонія, у якій прокуратура входить до Міністерства юстиції Естонії. Тому Державного (генерального) прокурора, відповідно до §16 Закону Естонської Республіки «Про прокуратуру» від 22 квітня 1998 р., призначає на посаду Уряд за пропозицією міністра юстиції і з урахуванням думки конституційної комісії Державних зборів [521]. Відтак, глава держави в парламентській республіці, якою є Естонія, не наділений установчою компетенцією у сфері органів прокуратури. Аналогічною є ситуація і в Латвії.

Генерального прокурора Словенії призначає парламент, а вищих прокурорів – уряд Республіки за поданням міністра юстиції. Президент Молдови теж поступається установчою компетенцією щодо органів прокуратури парламенту. Так, відповідно до статті 40 Закону Республіки Молдова «Про прокуратуру» від 25 грудня 2008 р., Генерального прокурора призначає на посаду парламент за

поданням його Голови [429]. Установча компетенція щодо органів прокуратури та їх посадових осіб у Хорватії, аналогічно як у Словенії, Естонії, не належить главі держави, проте її носієм є не парламент чи уряд, а суддівський орган – Вища судова рада Республіки Хорватія.

Порівняльно-правовий аналіз конституційного законодавства країн світу в частині дослідження установчих повноважень глави держави щодо органів прокуратури та їх посадових осіб свідчить про те, що специфіка таких його установчих повноважень залежить і від місця органів прокуратури в системі державних органів. Прокуратура у Франції, Польщі, США, Японії структурно перебуває у складі Міністерства юстиції, тому установча компетенція глав цих держав щодо прокуратури фактично співрозмірна тій, якою вони наділені щодо уряду; б) прокуратура в Іспанії, Італії, Нідерландах є структурним елементом судової системи, відповідно, їх установча компетенція глави держави щодо прокуратури проектується з його установчої компетенції, якою він наділений у судовій сфері; в) прокуратура в деяких інших країнах (Китай, КНДР, В'єтнам, Україна) є структурно відокремленим елементом у системі державної влади, тому установчою компетенцією щодо них може бути наділений не лише глава держави, а й парламент; г) відсутність прокуратури у правовій системі Великої Британії спростовує наявність такої установчої компетенції в монарха.

Установча компетенція глави держави у сфері судової гілки влади, як свідчить компаративний аналіз конституційного законодавства, може мати різний спосіб реалізації, а саме: а) дольовий підхід реалізації установчої компетенції глави держави в судовій сфері здебільшого характерний щодо органів конституційної юрисдикції. Президент Болгарії призначає третину суддів Конституційного Суду, третину – обирає Народне зібрання, третину – загальні збори суддів Верховного касаційного суду і Верховного адміністративного суду (частина 1 статті 147 Конституції Болгарії від 13 липня 1991 р.). Такий підхід існує і в низці інших країн світу, у тому числі в Князівстві Андорра, в Республіці Кіпр, в Україні; б) дискреційне, тобто одноособове формування судових органів чи суддівського корпусу главою держави характерно для конституційної практики

деяких країн світу. Так, Король Бельгії наділений виключною компетенцією щодо призначення мирових суддів і суддів трибуналу (частина 4 § 6 статті 151 Конституції Бельгії від 17 лютого 1994 р.). Президент Польщі своїм актом, що не потребує контрасигнації, призначає суддів, Голову Верховного Суду, Віце-голову Головного Адміністративного Суду (частина 2 статті 144 Конституції Польщі від 2 квітня 1997 р.). Дискреційною установчою компетенцією в цій сфері наділені глави абсолютних монархій, зокрема король Бахрейну (частина 6 статті 33 Конституції Бахрейну від 14 лютого 2002 р.); в) шляхом внесення главою держави пропозиції до парламенту щодо створення, реорганізації чи ліквідації певних судів або про обрання на посаду судді певної кандидатури (Македонія); г) призначення «за порадою» главою держави на посаду судді тих чи інших осіб здійснюється і в республіці, і в монархії. Суб'єктами такої поради може виступати парламент, суддівський орган або уряд тощо. Наприклад, Президент Мальти призначає на посади суддів Вищих судів «за порадою Прем'єр-міністра» (частина 1 статті 96 Конституції Мальти від 21 вересня 1964 р.). «Призначення суддів, звільнення їх від обов'язків здійснюється указом короля на підставі пропозиції Вищої суддівської ради» (стаття 52 Конституції Саудівської Аравії від 1 березня 1992 р.) тощо. Проте глава держави не наділений установчою компетенцією щодо суддів у Данії, Словенії. Отже, реалізація установчої компетенції глави держави в судовій сфері може здійснюватися як дискреційно, так і в тісному зв'язку з іншими органами державної влади (парламентом, судовими органами, урядом), або ж він не має такої компетенції.

Звичайно, що проаналізований нами обсяг і зміст установчої компетенції глави держави щодо інших інститутів влади не є вичерпним. Так, конституції деяких країн світу наділяють главу держави досить нестандартною установчою компетенцією. Так, Президент Албанії уповноважений призначати директора державної розвідувальної служби, Президента Академії наук і ректорів університетів (пункти к, 1 статті 92 Конституції Албанії від 21 жовтня 1998 р.); Президент Польщі призначає членів Ради з грошової політики (пункт 25 частини

2 статті 144 Конституції Польща від 2 квітня 1997 р.). Проте узагальнений вище матеріал свідчить про варіативну роль глави держави в установчому процесі.

Підсумовуючи наведене, доходимо таких висновків:

1) установча компетенція глави держави – це встановлені й гарантовані конституційним законодавством його права та обов'язки, які знаходять об'єктивізацію в юридично значимих формах його дискреційної чи погоджувальної діяльності щодо утворення, реорганізації, злиття, ліквідації, затвердження структури певних державних органів, визначення їх чисельності й мережі, а також вчинення дій щодо фізичних осіб, пов'язаних з призначенням, переведенням їх на посаду чи звільненням з посади, заповненням вакансії або надання згоди на вчинення наведених вище дій іншими уповноваженими суб'єктами. Установча компетенція глави держави може поділятися за суб'єктним складом, функціональною спрямованістю, за ступенем самостійності, гілками влади, повнотою формування органу державної влади;

2) установча компетенція глави держави щодо уряду різниться способами її реалізації (дискреційна, дольова, за згодою, статусно-декларативна), що об'єктивує ступінь його функціональної самостійності в установчому процесі. Установча значимість глави держави у формуванні уряду може варіюватися від номінально-декларативної до дискреційно-повновладної;

3) глави практично всіх країн світу (за незначним винятком) наділені установчою компетенцією у сфері судоустрою, що історично зумовлено традицією наявності в монарха певних прерогатив, які частково збереглися й донині.

4.3. Контрольна компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах

Одним із найменш досліджених видів державного контролю є той, суб'єктом реалізації якого виступає глава держави. Фрагментарність дослідження контрольної компетенції глави держави вбачається в тому, що одні вчені окреслили висвітлення контрольної компетенції глави держави лише у взаємозв'язку з контрольною компетенцією державних органів виконавчої влади [474, с. 137 – 167], другі – обмежили предмет своєї розвідки лише щодо органів прокуратури та їх посадових осіб [546, с. 143], треті – контрольної компетенції глави держави у сфері правоохоронної діяльності [590, с. 12 – 15], четверті – у контексті адміністративного державного контролю [579, с. 198 – 213; 10, с. 251]. Відтак, доктрина конституційного права за останні десятиліття фактично не доповнилася комплексними працями в цій сфері.

На нашу думку, наявність доктринальної прогалини в науці конституційного права зумовлена такими чинниками:

а) конституційне законодавство країн світу є вкрай неконкретним у частині виокремлення і систематизації норм та принципів права, які визначають контрольну компетенцію глави держави. Наприклад, Король Саудівської Аравії зобов'язаний здійснювати нагляд за дотриманням Ісламського Шаріату» (стаття 55 Конституції Саудівської Аравії від 1 березня 1992 р.), Президент Гондурасу – «стежити за тим, щоб усі посадові особи Республіки виконували обов'язки, покладені на них законом, не втручаючись у здійснення ними своїх функцій» (стаття 121 Конституції Гондурасу від 11 січня 1982 р.), проте основні закони не визначають конкретного переліку дій, спрямованих на досягнення цієї мети. Конституція України не є винятком у цьому питанні, тому вчені пропонують внести зміни до статті 106 Конституції України, якими передбачається визнати контроль за діяльністю органів виконавчої влади одним із головних повноважень Президента України [474, с. 167]. Конституції країн світу, як правило, не містять видової класифікації компетенції глави держави, натомість

містять їх безсистемну сукупність, що ускладнює предметне дослідження його компетенції і зумовлює різний підхід до її видового розмежування;

б) помилкове віднесення дій глави держави, пов'язаних з реалізацією його контрольної компетенції, до інших видів компетенції [328, с. 10]. Вони ніби «розчиняють» контрольну компетенцію в різновидах іншої його компетенції;

в) конституції країн світу не вирізняють компетенції глави держави від його функцій, повноважень і завдань, що призводить до підміни понять складових його правового статусу, а також до правової невизначеності в цьому питанні.

Американський учений Р. Даль стверджує, що терміни «контроль», «влада» і «вплив» – взаємозамінювальні, проте термін «контроль» є більш вдалим, а «влада» – більш поширеним, тому досить часто у своїх працях він вживає словосполучення «розподіл влади або контролю» [163, с. 49, 51]. Інші вчені переконані, що контроль – це форма державної влади, зокрема форма діяльності органів держави [813, с. 35].

Етимологічне походження слова «контроль», як показав аналіз філософських, тлумачних словників, свідчить про те, що його необхідно розуміти як певне зіставлення чогось. Так, філософи стверджують, що термін «контроль» з'явився декілька століть тому і походить від латинського «контра ротулюс» (від якого утворилося французьке слово «контроль», що означає співставлення або протиставлення)» [626, с. 124], філологи – як перевірка відповідності контрольованого об'єкта встановленим вимогам [94, с. 569], як облік діяльності кого-, чого-небудь, нагляд за кимось, чимось [560, с. 49]. Отже, контроль має бути предметним, стосуватися певних суспільних відносин. С.С. Вітвіцький вважає, що контроль «неможливо досліджувати у відриві від певної політичної та економічної системи, у межах яких він діяв» [112, с. 60]. У реальній дійсності є контроль конкретного змісту та форми, тобто адміністративний, технічний, господарський, фінансовий та ін.» [44, с. 235 – 236].

Держава як складна політико-територіальна організація з численними ієрархічними, взаємозалежними і доповнювальними політичними, економічними, правовими, системами і зв'язками не може існувати поза межами контролю.

Державний контроль існує в будь-якій державній системі [474, с. 17]. Глава держави як орган державної влади є одним із суб'єктів такого контролю. Специфіка, доцільність і правова логічність здійснення політико-правового контролю главою держави зумовлені його конституційно-правовим статусом як гаранта всіх конституційних цінностей у державі тощо.

Конституцієдавець, наділяючи главу держави такими статусно-правовими категоріями, як «гарант», «лідер», «символ», «покровитель» та інші, повинен надати йому реальну можливість, шляхом наповнення предметним змістом його компетенції, впливати на процеси в суспільстві. Одним із виявів такого впливу є контроль. Законодавство має містити перелік складових контрольної компетенції глави держави і регламентувати механізм їх практичної реалізації, що зумовить урівноваження титульно-статусної ідентифікації глави держави з його функціональною можливістю. Відтак, наділення глави держави контрольною компетенцією і встановлення нормативно-процесуального механізму її реалізації є одним із необхідних виявів забезпечення його дієвості в механізмі державної влади, оскільки статусна форма наповнюється функціональною можливістю.

Наділення контрольною компетенцією глави держави передбачено характером правових відносин, в основу яких покладено політико-правовий режим відповідальності, підзвітності й підконтрольності одних органів державної влади перед іншими. Конституційно-правовий механізм об'єктивізації контрольної компетенції глави держави шляхом встановлення підпорядкування і підзвітності йому уряду (інших органів виконавчої влади) існує в країнах Латинської Америки, Азії, а також у пострадянських країнах (Азербайджан, Казахстан, Киргизія, Литва та ін.). У деяких країнах світу конституція встановила режим підконтрольності уряду перед парламентом (Малі). Проте на практиці спостерігається «президенціоналізм», за якого урядова відповідальність перед парламентом є формальною, натомість посилилася відповідальність уряду перед Президентом [707, с. 18]. Конституційне законодавство окремих країн встановлює «особисту відповідальність» члена уряду перед главою держави, що зумовлює персоніфіковану підконтрольність, підзвітність і відповідальність урядовця. Так,

Конституція Брунею від 29 вересня 1959 р. встановила «особисту відповідальність» міністрів та їх заступників перед Султаном за реалізацію ними повноважень виконавчої влади (пункт 4 частини III). «Прем'єр-міністр і Міністри спільно відповідають перед Еміром за загальну політику Держави. Кожен Міністр окремо відповідає перед Еміром за внутрішні справи свого міністерства» (стаття 58 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р.). Отже, режим «особистої відповідальності» створює передумови для наділення глави держави контрольною компетенцією стосовно відповідальних перед ними органів чи посадових осіб.

По-третє, складення присяги перед главою держави конституційно окресленим колом суб'єктів публічної влади (уряд, збройні сили держави та ін.) об'єктивує контрольну компетенцію глави держави щодо цих суб'єктів. Складення присяги перед главою держави іншими органами державної влади здійснюється здебільшого в монархіях і не залежно від належності країни до тієї чи іншої правової сім'ї. Отже, з наведеного вбачаються об'єктивність і логічність закріплення за главою держави контрольної компетенції.

І все ж контроль є специфічним видом діяльності, в основі якого лежить організуючий вплив одного суб'єкта на іншого. Специфіка цього впливу виявляється як у морально-соціальній, так і в політико-правовій площинах. Контроль глави держави щодо інших інституцій влади не є всепоглинаючим і неосяжним. Учені навіть обстоюють думку про необхідність прийняття закону [259, с. 14], у межах якого може бути об'єктивовано принципи такого контролю.

Юридична доктрина продукує низку визначень принципів контролю, зокрема: як розроблені з урахуванням досягнень управлінської науки й запроваджені на практиці організаційні та правові засади організації і здійснення контролю, які забезпечують його результативність [127, с. 99], як основні ідеї, що є не тільки найвищою концентрацією теорії і практики, а й так званим синтезом роздумів та досвіду [143, с. 73], як правові вимоги контролю [430, с. 314], як науково розроблено та апробовано практикою політичні, організаційні та правові засади організації контролю, що забезпечують його ефективність [690, с. 61].

Проте доктрина права не містить дефініції принципів контролю, суб'єктом якого є глава держави.

На нашу думку, під принципами контролю, суб'єктом якого є глава держави, необхідно розуміти виокремлені наукою, практикою і конституційним законодавством у формі термінологічних словосполучень узагальнені змістовні установки, які визначають політичні, правові, організаційні, процесуальні та інші правила-вимоги щодо форм і меж здійснення контролю стосовно визначеного законодавством кола суб'єктів публічних правовідносин.

Систему основних принципів контролю, суб'єктом якого є глава держави, становлять: принцип верховенства права як керівна засада здійснення контролю, що означає керування у своїй діяльності правом, в основу якого покладено справедливість; законність – глава держави має здійснювати свою контрольну компетенцію в суворій відповідності з «буквою» і «духом» закону, інакше ставляться під сумнів не лише результати такого контролю, а й сам факт його проведення. Дотримання наведених вище принципів не допускає зловживання владою, що виключає використання владних повноважень з метою, відмінною від тієї, заради якої йому цю владу було надано [455, с. 215]. Глава держави наділяється певними прерогативами, а зловживання владою якраз і передбачає упереджене використання прерогатив [51, с. 447 – 448]. Відтак, принципи контролю, суб'єктом якого є глава держави, висновуються із загальноправових принципів.

Контрольна функція глави держави полягає, на думку А.Й. Присяжнюка, у забезпеченні «законності та дисципліни, що надає можливість встановити відповідність або невідповідність фактичного стану справ у системі державного управління тим вимогам, які встановлюються нормативно-правовими актами» [474, с. 143]. Контрольна компетенція глави держави як гаранта основних конституційних цінностей держави не обмежується здійсненням контролю за виконанням прийнятих лише ним нормативно-правових актів, а також поширюється на правові акти, ухвалені іншими органами публічної влади.

В.Л. Синчук вважає, що одним із суб'єктів контролю за органами прокуратури та їх посадовими особами є Президент України, проте він вбачає сутність контрольної компетенції глави держави в площині призначення і звільнення Генерального прокурора України [546, с. 143]. На нашу думку, необхідно розмежовувати установчу і контрольну компетенцію глави держави щодо органів державної влади. Звільнення Генерального прокурора України у зв'язку із закінченням строку його повноважень – це установча компетенція глави держави, натомість дострокове звільнення, що пов'язане з невиконанням (неналежним виконанням) повноважень, яке встановлюється за результатами контролю його діяльності, є сферою реалізації його контрольної компетенції.

Контрольна компетенція глави держави – це його права та обов'язки, форми і методи їх реалізації у сфері здійснення нагляду і перевірки за діяльністю певних суб'єктів публічної влади та їх посадових осіб. Зміст контрольної компетенції глави держави полягає в політико-правовому, організаційно-процесуальному та іншому впливі на суб'єктів публічно-правових відносин. Відтак, постає питання: у яких формах і щодо яких суб'єктів глава держави може здійснювати контроль?

Однією з форм контрольної компетенції глави держави є скасування актів уряду, інших органів виконавчої влади. Так, Президент Азербайджану уповноважений відмінити постанови і розпорядження Кабінету Міністрів, акти центральних і місцевих органів виконавчої влади (стаття 109 Конституції Азербайджану від 12 листопада 1995 р.). Межі контрольної компетенції глави держави в Україні не охоплюють правовідносини, пов'язані із скасуванням актів уряду, натомість де-юре він має конституційне право скасовувати акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим, водночас практична реалізація ним цього права в умовах анексії Кримського півострова унеможливлена.

Другою формою контрольної компетенції глави держави є накладення вето на рішення уряду. Відмінність інституту вето від скасування актів полягає в тому, що глава держави накладає вето лише на ті рішення уряду, які не набрали чинності, натомість процедура скасування передбачає вчинення ним нормотворчих дій, спрямованих на втрату чинності вже діючих правових актів.

Так, Президент Кіпру має право як остаточного вето щодо рішень Ради міністрів, які стосуються справ зовнішньої політики, оборони чи безпеки, так й уповноважений повернути на повторний перегляд рішення Ради міністрів із зазначеного вище кола питань (пункти d, e статті 48 Конституції Кіпру від 16 серпня 1960 р.). Що стосується контрольної компетенції Президента України стосовно уряду, то він може вчинити дії, спрямовані на зупинення дії актів уряду в Україні (пункт 15 частини 1 статті 106 Конституції України).

Третьою формою контрольної компетенції глави держави є конституційно закріплене право глави держави на отримання інформації, що кореспондує конституційному обов'язку інших державних органів надавати її. Так, право на отримання звіту від уряду має Президент Ізраїлю. Різновидом такого імперативного інформування глави держави є звіт, тобто докладне письмове чи усне повідомлення офіційній особі, державному органу, організації про свою роботу, виконання завдань [558, с. 448].

Четвертою формою контрольної компетенції глави держави є дострокове припинення повноважень парламенту, що має місце в Болгарії, Греції, Іспанії, Італії, Йорданії, Нідерландах, Сербії, Сирії, Східному Тиморі, Угорщині, Україні, Перу та ін. Так, Президент Болгарії уповноважений достроково припинити повноваження Народних зборів у разі їх неспроможності сформувати уряд (стаття 99 Конституції Болгарії від 13 липня 1991 р.). Президент Сербії з цих самих підстав теж має право достроково припинити повноваження Національної Асамблеї (стаття 131 Конституції Сербії від 30 жовтня 2006 р.). Водночас Президент Італії після консультацій з головами Палат може припинити повноваження парламенту в цілому або однієї з його Палат (стаття 88 Конституції Італії від 22 грудня 1947 р.). Натомість Король Йорданії діє дискреційно в процесі реалізації своєї контрольної компетенції (стаття 34 Конституції Йорданії від 8 січня 1992 р.). Президент України також наділений контрольною компетенцією щодо парламенту, яка полягає в його конституційному праві в законодавчо передбачених випадках після відповідних консультацій достроково припинити

повноваження Верховної Ради України (стаття 90, пункт 8 частини 1 статті 106 Конституції України).

П'ятою формою контрольної компетенції глави держави є накладення вето на закони, прийняті парламентом, що має місце в конституціях таких країн, як Азербайджан, Болгарія, Гватемала, Гондурас, Греція, Італія, Східний Тимор, Франція, Монголія. Натомість глава держави в Ісландії має право відхилити закон, ухвалений парламентом, що зумовлює його затвердження лише на референдумі (стаття 26 Конституції Ісландії від 17 червня 1944 р.). Президент Кіпру має право повернути «будь-який закон або рішення, цілком або частково, до Палати представників на перегляд» (стаття 51 Конституції Республіки Кіпр від 16 серпня 1960 р.), проте парламент може подолати вето глави держави. Право вето щодо прийнятих парламентом законів (крім законів про внесення змін до Конституції) є однією з форм контрольної компетенції Президента України (пункт 30 частини 1 статті 106 Конституції України), який активно використовує це право, що, з одного боку, заважає прийняттю необхідних законів, а з іншого – стимулює парламент до підвищення їх якості.

Шостою формою контрольної компетенції глави держави є право звернення глави держави до суду (Верховного суду, суду конституційної юрисдикції). Предметом такого звернення, як показує практика, є клопотання глави держави про перевірку на відповідність Конституції певного правового акта загалом або окремих його положень. Таку форму контролю встановлено Конституцією Князівства Андорра від 14 березня 1993 р. (частина 2 статті 103), Конституцією Східного Тимору від 20 травня 2002 р. (статті 85, 126) та ін.

Президент України також наділений такою контрольною компетенцією. Практика доводить, що в Україні останні десять років (2006 – 2015 рр.) спостерігається тенденція, відповідно до якої кількість конституційних клопотань глави держави до органу конституційної юрисдикції збільшується в періоди політичної кризи і, відповідно, зменшується в умовах політичної стабілізації. Так, у 2007 – 2009 рр. до Конституційного Суду України надійшла рекордна за всі часи його діяльності кількість конституційних подань про компетенційні спори: у

2007 р. – 84, у 2008 р. – 98, а в 2009 р. – 103 подання. Із 71 рішення, що за цей час були прийняті Судом, 30 стосувалися вирішення компетенційних спорів [680, с. 84]. Проте протягом 2010 – 2014 рр. кількість конституційних подань, автором яких був глава держави, істотно зменшилась. Так, у 2010 р. – три з двадцяти рішень Суду ухвалено за поданням Президента України, у 2013 р. – одне з дванадцяти рішень, у 2014 р. – два із семи рішень, натомість у 2011, 2012, 2015 рр. із сорока одного рішення, прийнятих цим Судом за три роки, Президент України не був автором жодного із цих клопотань.

Дострокове припинення повноважень уряду є наступною, тобто сьомою, формою контрольної компетенції глави держави. Таку форму контролю встановлено Конституцією Литви від 25 жовтня 1992 р. (частина 2 статті 96, стаття 100), Конституцією Східного Тимору від 20 травня 2002 р. (пункт g статті 86). Президент України за Конституцією держави може лише ініціювати розгляд питання в парламенті про відповідальність уряду та прийняття резолюції недовіри (частина 1 статті 87). Відтак, реалізація контрольної компетенції глави держави в Україні, яка передбачає відставку уряду, можлива лише в сув'язі з відповідними діями парламенту.

Проте контрольна компетенція Президента України поширюється й на інші органи державної виконавчої влади. Голови місцевих державних адміністрацій відповідальні перед Президентом України, який має право скасовувати рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим правовим актам України (частини 5, 8 статті 118). Отже, незважаючи на те, що Україна є парламентсько-президентською республікою, контрольна компетенція глави держави поширюється практично на всю вертикаль виконавчої влади.

Конституції деяких країн світу встановлюють досить незвичні форми контрольної компетенції глави держави. Так, Союзна Рада як колегіальний глава Швейцарії може заявити заперечення проти договорів кантонів, укладених між ними або з іншими країнами, а також уповноважена в порядку реалізації своєї контрольної компетенції «розглядати скарги» (частина 1 статті 187 Конституції

Швейцарії від 18 квітня 1999 р.), хоча остання не конкретизує предмет і не визначає суб'єктів цих скарг.

Контрольна компетенція глави держави інколи окреслюється такими сферами, як природні ресурси держави, фінанси (Гватемала), релігія (Аргентина, Болівія). Так, Президент Болівії уповноважений здійснювати державний патронат над церквою, духовними установами, особами, бенефіціями і майном, а також вирішує питання щодо надання чи ненадання згоди на постанови церковних соборів, послання, булли і рескрипти Верховного первосвященника. Отже, реалізація контрольної компетенції глави держави може здійснюватися в різних формах і щодо різних суб'єктів конституційних відносин, якими є органи державної влади, їх посадові особи, інколи навіть муніципалітети та особи духовного стану.

Доктрина права виокремлює пряму і непрямую форми контролю, суб'єктом якого є глава держави. Р. Даль вважає, що прямий контроль означає можливість ініціювання інших способів вирішення справи чи відкидання пропозицій щодо здійснення урядування, який здебільшого властивий лідерам держави (або урядовцям), а непрямий вплив (контроль) здійснюють громадяни держави. Такий вплив (контроль) за своїм змістом є попереджувальним, оскільки заздалегідь проектує дві альтернативи – підтримання глави держави або санкції проти нього [162, с.78 – 79, 87 – 88].

С.Г. Стеценко вважає, що прямий президентський контроль застосовується відповідно до повноважень глави держави, що визначені Конституцією України, натомість непрямий контроль його полягає у використанні повноважень Адміністрації Президента України, його представників у Верховній Раді України, Кабінеті Міністрів України, Конституційному Суді України, на Чорнобильській АЕС [579, с. 198 – 199]. Ми поділяємо думку С.Г. Стеценка і також вважаємо, що глава держави може здійснювати контроль як особисто, так й опосередковано, тобто через інші органи державної влади або своїх представників. Прямий (або особистий) контроль глави держави здійснюється в разі його безпосереднього впливу на підконтрольних суб'єктів правовідносин шляхом

ухвалення ним правозастосовного акта. Непрямий контроль глави держави здійснюється через інших суб'єктів публічно-правових відносин, уповноважених діяти за дорученням глави держави або на основі певних правових актів [490].

Отже, різноманітність контрольної компетенції глави держави уможливорює її видову класифікацію й за іншими критеріями, а саме: а) за суб'єктами: органи держави, їхні посадові особи, інколи муніципалітети і навіть особи духовного сану; б) за гілками державної влади (законодавча, виконавча і судова); в) за юридичними наслідками правових актів, які підлягали такому контролю (втрата їх чинності, призупинення дії через накладення вето тощо); г) за статусом посадових осіб або персонального складу того чи іншого органу держави (наприклад, втрата статусу через зняття із займаної посади; дострокове припинення повноважень парламенту зумовлює втрату статусу діючого сенатора, народного депутата та ін.; набуття членами уряду статусу «виконуючих обов'язки» на період з моменту відставки уряду і до формування нового його персонального складу). На нашу думку, класифікація контрольної компетенції глави держави за критерієм основних форм контрольної компетенції дає можливість вичерпно дослідити різноманітність її змістовних видових форм.

Важливим чинником ефективності контролю, суб'єктом якого виступає глава держави, є гарантії (юридичні, політичні та економічні). Юридичні гарантії контрольної компетенції глави держави – це встановлені конституцією держави та іншими нормативно-правовими актами способи забезпечення використання, дотримання, виконання та застосування норм права, що закріплюють його юридичні можливості здійснювати державно-владний вплив на окреслене коло суб'єктів правовідносин шляхом прийняття ним правозастосовних та інших правових актів. Юридичні гарантії контрольної компетенції глави держави необхідно розуміти як двоєдину категорію, в основу якої, з одного боку, покладено надану йому Конституцією і законами України можливість здійснювати контроль, а з іншого – безпосередньо самому ухвалювати правові акти, прийняття яких передбачено положеннями Основного Закону держави (частина 3 статті 106 Конституції України) з метою забезпечення процесуально-

практичної реалізації його контрольної компетенції. Наприклад, такими правовими актами глави держави є укази Президента України «Про порядок організації та здійснення контролю за виконанням указів, розпоряджень і доручень Президента України» від 19 лютого 2002 р. № 155/2002, «Про повноваження та гарантії здійснення постійного контролю за діяльністю Служби безпеки України» від 18 травня 2007 р. № 427/2007, «Про незастосування заборони обіймати посади, щодо яких здійснюються заходи з очищення влади (люстрації)» від 21 квітня 2015 р. № 229 / 2015, «Про утворення Національного антикорупційного бюро України» від 16 квітня 2015 р. № 217/2015 [435] та ін.

Так, відповідно до пунктів 4, 5 «Положення про контроль за виконанням указів, розпоряджень і доручень Президента України», затвердженого Указом Президента України від 19 лютого 2002 р. № 155, контроль за виконанням правових актів глави держави покладається на Службу контролю за виконанням актів Президента України [463]. Отже, юридичні гарантії реалізації контрольної компетенції встановлюють конституційне право глави держави на здійснення ним такої компетенції і дають йому певну свободу дій в проведенні такого контролю.

Вважаємо, що політичні гарантії контрольної компетенції глави держави – це законодавчо допустимі політичні умови та способи забезпечення реалізації ним у повному обсязі цієї компетенції. В умовах російської військової агресії проти України, анексії Автономної Республіки Крим політичні гарантії реалізації контрольної компетенції глави держави не забезпечені на всій території України. Підтвердженням наведеного слугує Розпорядження в. о. Президента України «Про невідкладні заходи щодо відновлення діяльності Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим» від 16 травня 2014 р. № 865/2014 – рп, відповідно до якого для «забезпечення відновлення діяльності Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим» наведене Представництво тимчасово розмішено в місті Херсон [488].

Учений Р. Даль вважає, що політичний лідер, яким є глава держави, повинен мати політичний ресурс, одним з яких є «контроль над мас-медіа. «Диктатори і демократичні лідери однаково усвідомлюють цей факт, перші –

встановлюючи, інші – намагаючись запобігти монополії контролю над мас-медіа» [164, с. 226, 256], тому інколи самі глави держав (офіційно або неофіційно) є власниками певних інформаційних засобів і не поспішають їх «позбутися» в період перебування на посту глави держави. Так, Президент України П.О. Порошенко, який є власником «5 каналу», неодноразово публічно наголошував, що цей «об'єкт не продається». Водночас така позиція глави держави суперечить положенням частини 4 статті 103 Конституції України. Глави держав здійснюють прямий чи опосередкований вплив на ті органи держави, метою діяльності яких є нагляд за дотриманням законів держави у сфері телерадіомовлення. Наприклад, в Україні таким державним органом є Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення [487, ст. 296].

Іншим прикладом політичного ресурсу глави держави є політична партія або депутатська фракція, сформована із членів такої партії чи виборчого блоку. Завдяки політичній і парламентській підтримці глава держави значно ефективніше може реалізувати запропоновану ним передвиборчу програму.

Економічні гарантії контрольної компетенції глави держави полягають у забезпеченні державою загальнообов'язковості тим фінансово-матеріальним умовам, які необхідні для виконання ним цієї компетенції. Наприклад, виділення передбачених у Державному бюджеті коштів для створення консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб (пункт 28 частини 1 статті 106 Конституції України) тощо. Таким чином, для забезпечення ефективності контролю, суб'єктом якого є глава держави, необхідні умови політичного, правового та економічного характеру.

Підсумовуючи результати порівняльно-правового аналізу конституційного законодавства, державотворчої практики і доктринальних напрацювань у частині дослідження контрольної компетенції глави держави в Україні та зарубіжних країнах, доходимо таких висновків:

1) контрольна компетенція глави держави – це його права та обов'язки, форми і методи їх реалізації у сфері здійснення нагляду та перевірки діяльності законодавчо визначених суб'єктів публічної влади, зокрема органів державної

влади, їх посадових осіб. Контрольна компетенція глави демократичної держави становить комплексну систему заходів впливу на підконтрольних суб'єктів, спрямованих на дотримання верховенства права і режиму законності в державі;

2) специфіка, доцільність і правова логічність здійснення контролю, суб'єктом якого є глава держави, зумовлені його конституційно-правовим статусом як гаранта дотримання загально визнаних конституційних цінностей і надбань держави, закріплених у Конституції і законах держави;

3) конституційно встановлений і гарантований поділ державної влади є необхідною умовою повноцінного конституційного контролю, суб'єктом якого є глава держави;

4) принципи контролю, суб'єктом якого є глава держави, необхідно розуміти як виокремлені наукою, практикою і конституційним законодавством у формі термінологічних словосполучень узагальнені змістовні установки, які визначають політичні, правові, організаційні, процесуальні та інші правила-вимоги щодо форм, меж здійснення главою держави контролю стосовно визначеного законодавством кола суб'єктів публічних правовідносин;

5) практична реалізація контрольної компетенції глави держави забезпечується системою юридичних, політичних та економічних гарантій;

б) основними формами контрольної компетенції глави держави є: а) скасування актів уряду, інших органів виконавчої влади; б) накладення вето на рішення уряду; в) право на отримання інформації, що кореспондує конституційному обов'язку інших державних органів, їх посадових осіб надати її; г) дострокове припинення повноважень парламенту; г) накладення вето на закони, прийняті парламентом; д) право звернення глави держави до суду; е) дострокове припинення повноважень уряду тощо;

7) особливість контролю, суб'єктом якого є глава держави, що здійснюється за діяльністю певних державних органів та їх посадових осіб, полягає в тому, що це вид політико-правового контролю, за результатами якого може настати винятково конституційно-правова, проте не адміністративна чи кримінальна, відповідальність.

4.4. Компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах у відносинах із парламентами

Глава будь-якої держави в процесі здійснення конституційно закріпленої за ним компетенції вступає у відносини з парламентом. Виняток становлять ті країни, в державно-правовому механізмі яких парламент відсутній (Саудівська Аравія, Бруней) або представлений «квазіпарламентом». Це Катар, у якому Консультативна Рада фактично є дорадчо-інформаційним органом Еміра, про що свідчить навіть його найменування, а також Оман, де Рада є дорадчим органом Султана, який уповноважений призначати її «спікера». Такі країни не становлять доктринального інтересу в площині дослідження теми цього підрозділу.

Учені здебільшого досліджують відносини між виконавчою і законодавчою гілками влади в системі стримувань і противаг [507] і не акцентують увагу на особливостях відносин глави держави й парламенту. Проте порівняльно-правовий аналіз конституційного законодавства і практики країн світу свідчить про багатоаспектність не тільки форм (способів), а й ступенів, порядку та правових наслідків взаємодії глави держави з парламентом. Така багатовимірність, на нашу думку, зумовлена неоднаковими місцем і роллю глави держави в механізмі державної влади, співвідношенням законодавчої і виконавчої влади в державному механізмі та ін. Глава держави може бути як «сильним», так і «слабким» у республіці і в монархії, тому специфіка взаємовідносин парламенту і глави держави не окреслюється лише юридичною формою глави держави.

У відносинах з парламентом глава парламентської республіки і парламентської монархії не є основним «гравцем» у державно-правовому механізмі, він ніби перебуває на «лаві запасних», спостерігаючи за іншими політичними гравцями (парламентом, урядом), проте в разі виникнення конфлікту уповноважений виступити посередником між ними і відповідно до своїх компетенційних можливостей вирішити їх. Натомість глава в президентській республіці та в абсолютній монархії (у разі функціонування парламенту в такій монархії) є «основним гравцем» у державно-правовому механізмі, він є не тільки

главою держави, а й уособлює виконавчу гілку влади, завдяки чому його відносини з парламентом набувають прямого, систематичного характеру. Відносини глави держави з парламентом в змішаних республіках і дуалістичних монархіях є консенсусними і залежать від законодавчих традицій держави. Отже, характер відносин глави держави і парламенту залежить не стільки від монаршої чи президентської форм правління, скільки від того, які органи влади є «основними гравцями» в державному механізмі, належності чи неналежності (структурної чи функціональної) глави держави до виконавчої гілки влади.

На характер відносин президента і парламенту впливає порядок зайняття поста глави держави (парламентський чи позапарламентський), національна конституційна практика тощо. Є.М. Кузнецов зауважує: «Особливістю юридичної (професійної) практики є те, що іноді вона виходить за межі правового регулювання, здійснюється поза законними приписами» [350, с. 17]. Так, у Конституції США стаття про статус Конгресу передує статті про повноваження Президента, але виконавча влада фактично домоглася пріоритетного для себе становища, у тому числі й у законодавчому процесі, що дозволило Р. Росітру і А. Шлезінгеру назвати Президента головним законодавцем держави [170, с. 127].

Однопартійність, як і відсутність політичних партій, свідчить про пріоритетну роль глави держави в державному механізмі. Сьогодні, як доводить А. Салмін, спостерігаються випадки, коли в демократичних державах парламент, уряд, інститут глави держави і навіть вищі судові посади контролюються однією партією, більше того, такі ситуації в сучасних умовах є передусім правилом, ніж винятком [526, с. 325]. Отже, характер відносин між главою держави і парламентом залежить від об'єктивних чинників, якими є співвідношення законодавчої і виконавчої влади, порядок зайняття поста глави держави, традиції конституційно-правової практики, форма державного режиму, партійна система.

На нашу думку, відносини глави держави і парламенту реалізуються шляхом організаційно-установчого, організаційно-законодавчого, організаційно-адміністративного та організаційно-контрольного процесів, що зумовлено змістом

їхньої компетенції і становить систему послідовних та взаємопов'язаних дій, спрямованих на досягнення певного результату.

Вважаємо, що відносини глави держави і парламенту в контексті організаційно-установчого процесу стосуються реалізації їх установчої компетенції як «один щодо одного», тобто «взаємної установчої компетенції», так і щодо інших органів державної влади. Взаємні установчі відносини полягають у вчиненні главою держави і парламентом конкретних процесуальних дій, спрямованих на гарантування їхньої ж легітимності та правонаступності, що забезпечує перехід у законний спосіб прав та обов'язків від попередника до наступника [703, с. 46 – 47]. Легітимність (з лат. *legitimus* законний; *lex (legis)* – закон) вказує на визнання чи підтвердження законності статусу органів державної влади, їх повноважень [553, с. 339], а також, що їх діяльність здійснюється відповідно до вимог законодавства [666, с. 9].

«Взаємними установчими відносинами» глави держави і парламенту є:

- а) призначення главою держави чергових чи позачергових виборів парламенту у строки, встановлені конституційним законодавством і, навпаки, призначення парламентом чергових або позачергових виборів глави держави. Право глави держави призначати чергові або позачергові вибори до парламенту закріплено конституціями Болгарії, ФРН, Сирії Литви, України та ін. Наприклад, Президент Литви оголошує чергові вибори Сейму, а в передбачених Конституцією випадках – позачергові вибори Сейму (стаття 84 Конституції Литви від 25 жовтня 1922 р.). Так, Президент України призначає позачергові вибори до Верховної Ради України, натомість парламент призначає чергові й позачергові вибори Президента України (частина 2 статті 77, пункт 7 частини 1 статті 85 Конституції України). Активізація установчої компетенції парламенту щодо глави держави має місце й у разі «згасання гілок династії» (Данія, Іспанія, Норвегія, Швеція). У контексті установчого процесу парламент може вчиняти дії, пов'язані з інституціоналізацією президентської форми глави держави (Іспанія, СНД) тощо;
- б) обрання глави держави парламентом (ФРН, Чехія та ін.);

в) прийняття (або неприйняття) відставки глави держави. Так, Конгрес Гватемали вирішує питання щодо прийняття чи відхилення прохання глави держави про його відставку (Гватемала);

г) складення присяги главою держави в парламенті, натомість парламентарі складають присягу в присутності глави держави. Так, Емір Кувейту складає присягу на засіданні Національної Асамблеї. У такий спосіб забезпечується легалізація статусу органу державної влади, посадової особи [385, с. 11]. Ю.М. Тодика і В.Д. Яворський визначають соціально-правове значення присяги як взяття органом державної влади чи посадовцем на себе зобов'язань діяти в інтересах держави і народу [610, с. 60]. Відтак, логічною є позиція Ю.Г. Барабаша, що однією з підстав імпічменту Президента України могла б стати така, як порушення присяги [36, с. 155].

«Спільні установчі відносини» глави держави і парламенту щодо інших суб'єктів полягають у вчиненні ними взаємозумовлюючих процесуальних дій, спрямованих на забезпечення легітимності та правонаступності іншими органами державної влади, їх посадовими особами тощо. Це формування уряду, органів судової системи, центральних органів виконавчої влади, заповнення вакантних посад омбудсмена, аторнея, судді та ін. Отже, відносини глави держави і парламенту виникають у процесі реалізації ними установчої компетенції, що є важливою умовою забезпечення легітимності та правонаступності інших державних органів, їх посадових осіб, а також безпосередньо них самих тощо.

Відносини глави держави і парламенту в контексті організаційно-законодавчого процесу полягають у вчиненні ними конкретних процесуальних дій, пов'язаних з розробленням, прийняттям та промульгацією законів держави. Складовою законодавчого процесу є право законодавчої ініціативи. Учені визначають таке право як внесення на розгляд парламенту проектів законів суб'єктами права законодавчої ініціативи [336, с. 72]; право офіційного внесення законопроекту на розгляд депутатів [693, с. 16]; як спеціальну, конституційно закріплену правомочність державного органу або члена законодавчого органу, пов'язану з внесенням законопроектів до законодавчого органу, який повинен

розглянути його по суті, або ж як внесення обґрунтованої пропозиції щодо прийняття нового закону, скасування чи внесення змін до існуючого [86, с. 210].

Конституції країн світу наділяють главу держави правом законодавчої ініціативи (країни Африки, Азії, Латинської Америки, СНД, континентальної Європи), оскільки глава держави бере безпосередню участь у формуванні державної політики, унормування якої здійснюється шляхом внесення відповідних законопроектів на розгляд парламенту [534, с. 109]. Конституція США не визнає главу держави суб'єктом законодавчої ініціативи, проте це не заважає йому ініціювати прийняття відповідних законів у парламенті. Так, Президент США, відповідно до статті 11 розділу 3 Конституції США, періодично подає Конгресові відомості про становище країни і пропонує законодавчі ініціативи. Відтак, компетенція державних органів державної влади у дійсності є багатоаспектною, тому відхилення від її нормативної моделі, як доводить Ю.О. Тихомиров, неминуче [606, с. 355].

Водночас у Франції прийнято розмежовувати законопроекти, які вносить до парламенту уряд, і законодавчі пропозиції, що вносять до парламенту депутати [697, с. 130]. Глава держави в більшості напівпрезидентських республік не має конституційного права на законодавчу ініціативу. Це пояснюється тим, як доводить О.М. Мудра, що «виконавча влада належить, головним чином, урядові (який реалізує право законодавчої ініціативи), що повністю відповідає типу напівпрезидентської республіки (Франція, Чехія, Болгарія, Румунія). Проте Польща, Молдова, Росія, Лаос, Литва, Угорщина, Україна, Південна Корея конституційно визнають Президента суб'єктом права законодавчої ініціативи» [411, с. 113]. Відтак, глава держави, на відміну від парламентаріїв, не завжди наділений правом законодавчої ініціативи в парламенті. Проте конституційна практика знає й таке: «Кожен четвертий робочий понеділок січня кожного року президент зобов'язаний надавати проекти законів від адміністрації для розгляду на засіданні обох палат» (стаття 58 Конституції Ліберії від 3 липня 1984 р.).

Є.І. Колюшін доводить, що надання главі держави права законодавчої ініціативи не доцільне, оскільки це стримує ініціативу уряду, ускладнює

взаємодію між ними у сфері законодавчої влади. Тому пропонує позбавити главу держави права законодавчої ініціативи в Російській Федерації, що зумовить, на його думку, підвищення відповідальності уряду і зніме з Президента обґрунтовані докори в протидії законодавчому регулюванню відносин шляхом ухиляння від внесення проектів тих чи інших законів на розгляд парламенту [276, с. 226]. Проте вважаємо, що конституційне закріплення права законодавчої ініціативи за главою держави та урядом в умовах демократичного суспільства, навпаки, забезпечить здорове конкурування законодавчих пропозицій. Відтак, проблема, про яку зазначає Є.І. Колюшін, лежить не в площині визнання суб'єктів законодавчої ініціативи, а в авторизації і навіть в узурпації державної влади.

Президент України наділений правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді України, що зумовлено його статусом «гаранта» (стаття 102 Конституції України) [366, с. 251]. Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 17 травня 2001 р. № 5– рп / 2001 надав тлумачення частини 1 статті 93 Конституції України, згідно з яким Президент України, поряд з іншими суб'єктами законодавчої ініціативи, може подавати до Верховної Ради України законопроекти з будь-якого питання, крім тих, які відповідно до Конституції України можуть вноситися спеціально визначеними нею суб'єктами права законодавчої ініціативи [510]. Таким спеціально визначеним суб'єктом є Уряд України щодо законопроекту про Державний бюджет України (частина 2 статті 96 Конституції України). Натомість Президент Аргентини не є суб'єктом законодавчої ініціативи в парламенті з питань податків і призову до армії (стаття 44 Конституції Аргентини від 1 травня 1953 р.), проте президенти Польщі і Франції наділені такою ініціативою практично з необмеженого кола питань.

Загальна кількість законів, ініційованих Президентом чи Урядом України в період з 2010 до 2013 рр., становила понад 53 % від їх загальної кількості. Ці закони, як наголошує Центр Разумкова, є «дуже суперечливі, часто – корупціогенні», проте, незважаючи на їх «тематику» і сумнівну «якість», вони були «приречені на автоматичну підтримку парламентською більшістю» [439, с. 10, 11]. В.Ф. Сіренко вважає, що такий «законодавчий підхід» зумовлений

відміною таємного голосування і введенням відкритого поіменного голосування «під демагогічні роздуми» про те, що «чесний і принциповий депутат завжди голосує за своєю волею» [548, с. 336]. Відтак, «законодавчі» відносини глави держави і парламенту вибудовуються не тільки на основі юридичних приписів, а й з урахуванням політичної, партійної і навіть бізнесово-економічної складових.

Ще одним аспектом відносин глави держави і парламенту в контексті організаційно-законодавчого процесу є визнання законів невідкладними. Відтак, постає питання: чи доцільно виокремлювати цей аспект відносин глави держави і парламенту. Вважаємо за необхідне акцентувати на таких відносинах, оскільки реалізація главою держави права на визнання законів невідкладними зумовлює внесення організаційно-правових коректив у діяльність парламенту та позачерговий розгляд ним тих законопроектів, які не було внесено до перспективного плану парламенту.

Що стосується змісту права глави держави на визнання законопроектів невідкладними і доцільності надання такого права главі держави, то доктринальна юриспруденція немає моністичної позиції з цих питань. Президент України, як доводить О.М. Мудра, може визнати невідкладними лише ті законопроекти, які особисто вносить до Верховної Ради України [411, с. 114]. Учена посилається на авторів Коментаря Конституції України, які стверджують, що законопроекти, внесені Президентом України в порядку законодавчої ініціативи, визначаються ним як невідкладні, тому розглядаються позачергово [277, с. 211 – 212]. На нашу думку, Конституція України не дає однозначної відповіді на питання: які саме закони глава держави може визнати невідкладними. Вочевидь, остаточно про зміст та обсяг компетенції глави держави може йтися лише після рішення суду конституційної юрисдикції, яке покликане з'ясувати «співвідношення між текстуальним виразом норми та її дійсним змістом [61, с. 38].

Традиційно глава держави активно користується правом визнання законопроектів невідкладними, зокрема понад половину з них він визнає такими. Відтак, постає питання: чи не зловживає глава держави своїм правом. На нашу думку, такий факт варто взяти до уваги, оскільки детермінованість у часі

прийняття законодавчих актів може мати як суб'єктивний, так і об'єктивний вияви. Проте імперативна вимога глави держави невідкладно розглянути законопроект не зумовлює обов'язок парламенту його прийняти, законодавство не обмежує парламентарів вносити до такого законопроекту правки або ж надати альтернативний законопроект, тобто такий, що містить положення, які регулюють однакове коло питань та повторюють за суттю положення щодо регулювання одних і тих самих суспільних відносин [494, ст. 133]. Право президента на визнання законопроектів невідкладними зумовлено монаршою прерогативою і не суперечить принципу розподілу влад, основам демократії та правовій природі самого інституту президента, оскільки імперативність вимоги полягає в позачерговому розгляді законопроекту, а не в його прийнятті.

Вето (від лат. *veto* – забороняю), тобто заборона або припинення введення в дію ухваленого парламентом закону, є наступним аспектом організаційно-законодавчого процесу відносин глави держави і парламенту. Практично глави всіх країн світу мають право на вето, проте зміст цього права різний, що зумовлено наявністю абсолютного, відкладального, вибіркового і навіть «кишенькового» вето. Абсолютне вето означає неможливість подолання заборони глави держави на введення в дію ухваленого парламентом закону (Бельгія, Великобританія). У більшості країн світу, в тому числі й Україні, діє відкладальне вето. Так, Президент України наділений правом «вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України» (пункт 30 частини 1 статті 106 Конституції України). Така форма вето передбачає можливість подолання законодавчої заборони глави держави шляхом урахування його пропозицій, голосування кваліфікованою кількістю голосів парламентарів тощо. Вибіркове вето означає згоду глави держави підписати закон за умови внесення змін до певних статей. «Кишенькове вето» має місце в США, у разі якщо Конгрес надав Президентові США закон менше ніж за 10 днів до кінця сесії, а президент його не підписав, то такий закон не набирає чинності. Отже, інститут вето зумовлює пошук компромісу між главою держави і парламентом.

Ще одним виявом відносин глави держави і парламенту в контексті організаційно-законодавчого процесу є промульгація законів. Конституції країн світу не містять визначення «промульгація», проте уконституують його. Наприклад, Глава III Конституції Гондурасу від 11 січня 1982 р. має назву «Підготовка, затвердження та промульгація законів». Відтак, у чому ж полягає зміст промульгації? «Промульгація (від лат. *promulgatio* – оголошення, обнародування) – це опублікування прийнятого і затверженого закону в офіційному друкованому органі, яке здійснюється главою держави в конституційно і законодавчо визначені строки» [697, с. 332]. Період промульгації визначається: а) часовими межами: з моменту прийняття парламентом закону і до набуття ним чинності; б) виконанням главою держави певних дій, якими є: підписання закону і видання розпорядження (або надання доручення) про офіційне його опублікування в спеціальних засобах масової інформації.

Примітно, що в деяких країнах світу на главу держави не покладається обов'язок забезпечувати публікацію (оприлюднення) законів, прийнятих парламентом. Так, у Швеції, на відміну від Франції, цей обов'язок покладається на уряд. «У французькій доктрині права промульгація законів розглядається як акт (дія) глави держави, що засвідчує відповідність прийнятого парламентом закону конституційним вимогам й офіційно оприлюднює закон з метою забезпечення йому юридичної чинності й практичної реалізації» [703, с. 165].

Президент України наділений конституційним правом «підписувати» та «офіційно оприлюднювати» закони, а після подолання його вето не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України він зобов'язаний підписати та офіційно оприлюднити закон протягом десяти днів. Основний Закон держави визначив, якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України й опубліковується за його підписом (частини 2, 4 статті 94 Конституції України). Отже, правом промульгації законів за певних обставин наділений ще й голова Верховної Ради України. У Болівії, Колумбії, Перу, Литві в процедурі

промульгації, як і в Україні, може бути задіяний голова парламенту, якщо президент протягом певного строку не підписав і не оприлюднив закон.

Здавалося б наявність права промульгації в Президента України і Голови Верховної Ради України мають забезпечити безперешкодне набуття чинності законами, ухваленими парламентом. Проте практика свідчить про інше. Так, Верховна Рада України 4 лютого 2015 р. прийняла Закон України «Про позбавлення В. Януковича звання Президента України» [499]. Незважаючи на те, що за цей Закон проголосував 281 народний депутат України [708], і попри відсутність накладення на нього вето глави держави, понад три місяці поспіль суспільство нічого не знало про «долю» цього Закону. За спливом майже чотирьох місяців після його прийняття глава держави звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням про його перевірку на предмет конституційності. Відтак, у діях глави держави і «спікера» парламенту вбачається умисне порушення вимог Конституції України, зокрема статей 79, 94, 104 тощо.

З наведеного вбачаються такі висновки: по-перше, умисне порушення вимог Конституції України Президентом України і Головою Верховної Ради України має стати нормативною підставою для притягнення їх до юридичної відповідальності, яка полягає в достроковому усуненні їх із займаних посад; по-друге, з метою недопущення ситуації безстрокового ненабрання чинності законом, який подолав вето Президента України і протягом десяти днів не був ним підписаний та оприлюднений, а також протягом трьох наступних днів не був офіційно оприлюднений Головою парламенту за його підписом, пропонуємо унормувати ці відносини шляхом автоматичного винесення такого закону на всенародне петиційне голосування. У разі, якщо протягом десяти наступних днів закон отримав підтримку не менше як двадцяти п'яти тисяч голосів, він вважається таким, що набрав чинності за результатами петиційного голосування.

Завдяки промульгації легалізуються результати роботи законодавчого органу, а система джерел права поповнюється новими правовими актами. Промульгація, як доводить В.М. Шаповал, є своєрідним післяпарламентським

визнанням закону з боку глави держави та офіційним повідомленням ним же про факт прийняття і зміст закону [703, с. 165].

Укладення міжнародних договорів є наступним елементом відносин глави держави і парламенту. Конституційне законодавство і практика країн світу доводять, що набуття чинності міжнародними договорами і перетворення їх на частину національного законодавства залежить від почергового поєднання компетенційних зусиль органів державної влади: «глава держави – парламент – глава держави», або ж «уряд – парламент – глава держави». Такий формат відносин зумовлений: а) місцем і роллю (декларативною чи фактичною) глави держави в механізмі держави, що впливає на обсяг компетенції уряду, і розподіл предмета їх відання; б) предметом правового регулювання такого договору.

Право законодавчої ініціативи щодо укладення міжнародних договорів надається конституційним законодавством країн світу таким суб'єктам, як глава держави та уряд. Так, в Україні проект закону про надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів вносить Президент України або Кабінет Міністрів України (частина 3 статті 89 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р.), проте предмет правового регулювання таких договорів різний, оскільки кожен із цих суб'єктів має свій предмет відання (частини 2, 3 статті 3 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р.). Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття відповідного закону, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору (частина 1 статті 9 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р.) [486, ст. 540]. Незважаючи на те, хто з них (глава держави чи уряд) ініціює укладення міжнародного договору, Президент України завжди задіяний у цьому процесі, оскільки закони, ухвалені парламентом, потребують підпису глави держави. Отже, укладення міжнародного договору є важливим аспектом відносин глави держави і парламенту.

Відносини глави держави і парламенту в контексті організаційно-адміністративного процесу полягають у реалізації ними передбачених законодавством прав та обов'язків, пов'язаних з поточним порядком організації

чи спрямуванням роботи один одного. Наприклад, конституційне законодавство встановлює певні механізми впливу парламенту на організацію діяльності глави держави. Одним із них є надання дозволу главі держави на здійснення ним офіційних візитів, як це передбачено Конституцією Східного Тимору від 20 травня 2002 р. (частина 3 статті 95), або надання дозволу главі держави на його виїзд закордон (частина 6 статті 144 Конституції Гватемали від 1 березня 1956 р.).

Важливим виявом відносин глави держави і парламенту є послання, тобто письмове звертання, листування [562, с. 338]. Так, Президент Франції «зноситься з обома палатами Парламенту за допомогою послань, які зачитуються в палатах і не підлягають будь-якому обговоренню» (стаття 18 Конституції Франції від 3 червня 1958 р.); Князь Монако «спілкується з Національною радою посланнями» (стаття 64 Конституції Князівства від 17 грудня 1962 р.); Президент Кіпру може звертатися з посланнями до Палати представників (частина 1 статті 79 Конституції Кіпру від 16 серпня 1960 р.).

Президент України також звертається із щорічними посланнями до Верховної Ради України, предметом якого є не тільки внутрішнє і зовнішнє становище України, а й оцінка та перспективи співпраці глави держави з парламентом й урядом, визначення основних векторів такої співпраці. Так, Президент України у своєму Щорічному Посланні до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році» від 4 червня 2015 р. констатував: «Шість місяців тому ми... започаткували партнерські стосунки між Президентом, Верховною Радою, Прем'єр-міністром та Урядом.... Реформи – ключове слово в моєму сьогоднішньому посланні» [478]. Отже, глава держави усвідомлює, що ефективність державного владарювання залежить від системної, постійної і злагодженої співпраці глави держави, парламенту та уряду.

Президент України має право звертатися до Верховної Ради України не тільки із черговими, а й позачерговими посланнями (пункт 8 частини 1 статті 85 Конституції України). У позачерговому посланні від 27 листопада 2014 р. глава держави, звертаючись до новообраного парламенту, зазначив: «Мої ідеологічні

однорідності – це, звісно, ті, хто об'єднався в коаліцію. Але я не Президент коаліції. Я – Президент всієї країни, Президент всіх українців» [478].

Отже, практика конституційного державотворення допускає вплив Президента України, у тому числі й через фракцію, сформовану його політичною силою, на створення у Верховній Раді України коаліції депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу парламенту. Проте вважаємо, що Президент України має бути рівновіддаленим не тільки від усіх парламентських фракцій, а й від усіх державних та муніципальних органів, завдяки чому забезпечується дотримання конституційного принципу поділу державної влади, що, на думку Конституційного Суду України, висловленої ним у його Рішенні від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005, є важливою «гарантією недопущення узурпації державної влади», яка має місце в разі неконституційного або незаконного її захоплення будь-яким суб'єктом (абзац 2 підпункту 4.5 пункту 5 мотивувальної частини) [512]. На нашу думку, узурпація державної влади відбувається й у разі незаконного втручання в діяльність інших суб'єктів публічної влади. Відтак, вплив Президента України на парламент має здійснюватися виключно в межах його компетенції та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України.

Главі держави нерідко надається «право скликати (інколи – і закрити) сесії парламенту, відкладати його засідання» [286, с. 588]. Президент Греції скликає Парламент «регулярно», а також «у надзвичайному порядку в тих випадках, коли він визнає це розумним, оголошуючи особисто або через Прем'єр-міністра про початок і кінець кожної парламентської сесії»; він має право «відкласти її початок, чи перервати її засідання» (стаття 40 Конституції Греції від 11 червня 1975 р.); Емір Кувейту «скликає перше засідання Національної Асамблеї протягом двох тижнів після закінчення виборів» (статті 87, 86 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р.) тощо.

Крім того, глава держави має право брати участь у роботі парламенту, зокрема бути присутнім на його засіданнях, виступати в парламенті за власною ініціативою чи вимогою, висловлювати свою позицію з тих чи інших нагальних

питань. Отже, конституційне законодавство і монархічних, і республіканських країн визначає певні механізми впливу глави держави на парламент.

Порівняльно-правовий аналіз конституційного законодавства і практики свідчить, що характер організаційно-адміністративних відносин глави держави із законодавчим органом може мати церемоніальний вияв, завдяки чому засіданням парламенту властива певна урочистість. До таких відносин належать: а) відкриття і закриття сесій. Так, Король Норвегії відкриває першу сесію новообраного Стортингу урочистою промовою (§ 74 Конституції Норвегії від 17 травня 1814 р.); б) участь глави держави в обговоренні значимих для держави питань. Наприклад, Президент Ліберії зобов'язаний «один раз на рік виступати перед обома палатами парламенту з доповіддю про стан справ у республіці» (стаття 58 Конституції Ліберії від 3 липня 1984 р.) тощо.

Водночас між главою держави і парламентом виникають відносини і в межах організаційно-контрольного процесу, що полягають у реалізації ними передбачених законодавством прав та обов'язків у сфері здійснення нагляду і перевірки за діяльністю один одного, або інших органів державної влади, їх посадових осіб тощо. До когорти таких організаційно-контрольних дій глави держави і парламенту ми відносимо: а) призупинення сесії парламенту або скликання позачергової його сесії; б) запити до глави держави; в) дострокове припинення повноважень парламенту; г) консультації; ґ) імпічмент глави держави; д) вето на закони, ухвалені парламентом тощо.

Правом призупинення сесії або скликання позачергової сесії парламенту наділені глави таких держав, як Аргентина, Бутан, Князівство Монако, Кувейт, Литва та ін. Так, Президент Литви в законодавчо передбачених випадках має право скликати позачергову сесію Сейму (стаття 84 Конституції Литви від 25 жовтня 1922 р.). Водночас позачергові сесії Верховної Ради України, із зазначенням порядку денного, може скликати Голова парламенту на вимогу Президента України (частина 2 статті 83 Конституції України). Проте Президент України, на відміну від глав інших держав, не наділений правом скликати чи офіційно відкривати сесії парламенту, проте в цьому й немає необхідності.

Наступним виявом організаційно-контрольних відносин глави держави і парламенту є запити, під якими прийнято розуміти вимогу або прохання дати певні відомості, офіційне роз'яснення з приводу чогось [558, с. 256]. На думку Ю.М. Тодики, запит юридичних осіб передбачено їх компетенцією, а фізичних осіб – їх правовим статусом [700, с. 512]. Верховна Рада України уповноважена прийняти рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України. Конституція України не надає запиту до Президента України відмінних від запиту до інших органів або посадових осіб ознак, проте встановлює ускладнену процедуру звернення до нього, що визначається особливістю його правового статусу як глави держави.

Інститут парламентського запиту до глави держави не поширений у конституційній практиці. Проте в політико-правовій системі зарубіжних країн поширений інститут інтерпеляції, тобто «звернення депутата парламенту до уряду або його представника з певним питанням» [559, с. 39]. З огляду на те, що конституційне законодавство низки країн світу (Аргентина, Болівія, Кіпр, Ліберія, Мексика, Франція) відносить главу держави до виконавчої гілки влади, інститут інтерпеляції стосується не тільки діяльності уряду, а й фактично глави держави, що є непрямую формою звернення до нього.

Іншим важливим аспектом організаційно-контрольних відносин глави держави і парламенту є дострокове припинення главою держави повноважень парламенту (Австрія, Ірландія, Мальта, Угорщина, Хорватія, Франція). Президент України також має важіль конституційного впливу на парламент, який полягає в можливості дострокового припинення ним повноважень парламенту в разі, якщо: а) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 Конституції України; б) протягом шістдесяти днів після відставки Уряду не сформовано персональний його склад; в) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися (частина 2 статті 90 Конституції України). Відтак, незважаючи на

парламентсько-президентську форму правління в Україні, глава держави має потужні контрольні повноваження щодо парламенту.

Достроковому припиненню повноважень парламенту здебільшого мають передувати консультації, які є ще одним аспектом відносин глави держави і парламенту, а саме: його окремими представниками (спікером парламенту, його заступниками, головами депутатських фракцій тощо). Словники визначають термін «консультація» як «пораду фахівця з якого-небудь питання» [559, с. 267]. Проте правова природа таких консультацій, як і правові наслідки їх проведення, не визначені законодавством і доктриною. На нашу думку, політичні консультації мають насамперед інформаційний, ніж консенсусний характер, тому їх проведення має констатуючо-формальний характер і жодним чином, як доводить В.М. Шаповал, не пов'язує сторони юридичними обов'язками [679, с. 212]. Ініціатором таких консультацій є глава держави, проте коло осіб, з якими він консультиється, – різне. Ними можуть бути посадові особи парламенту (Італія, Румунія, Хорватія), а також глава уряду (Франція, Вірменія, Угорщина).

Конституційна практика також впливає на зміст відносин глави держави і парламенту. Інколи конституція формально наділяє главу держави компетенцією приймати значимі рішення, проте на практиці вони є передусім «констатуючими». Так, Конституція Італії наділила Президента правом розпустити парламент лише за ініціативи прем'єр-міністра, натомість він «підписує готовий акт про розпуск парламенту» [283, с. 214].

Водночас організаційно-контрольні відносини глави держави і парламенту включають право останнього усунути главу держави із займаного ним поста, наприклад, у порядку імпічменту (країни Латинської Америки, континентальної Європи та ін.). Отже, відносини глави держави і парламенту в умовах демократії ґрунтуються на паритеті їхніх конституційних прав та обов'язків, предметів відання, політико-правових умов, за яких можлива реалізація їхньої компетенції. Парламент і глава держави не можуть реалізувати своє конституційне право на дострокове припинення повноважень один стосовно одного без настання певних юридичних фактів, наприклад, неспроможність парламенту сформувати уряд.

Підсумовуючи аналіз компетенції глави держави в Україні та зарубіжних країнах у відносинах із парламентами, доходимо таких висновків:

1) відносини глави держави і парламенту передбачено змістом їхньої компетенції і становлять систему послідовних та взаємопов'язаних дій, спрямованих на досягнення певного результату, і реалізуються у формі:

а) організаційно-установчого процесу, що полягають у реалізації їх установчої компетенції як «один щодо одного» (призначення главою держави виборів до парламенту і, навпаки, призначення парламентом виборів президента; обрання глави держави парламентом; прийняття (або неприйняття) відставки глави держави; складення присяги главою держави в парламенті та ін.), так і щодо інших органів державної влади (формування уряду, органів судової системи, органів виконавчої влади; заповнення вакантних посад аторнея, судді та ін.);

б) організаційно-законодавчого процесу, що полягають у вчиненні ними процесуальних дій, пов'язаних з розробленням, прийняттям та промульгацією законів держави;

в) організаційно-адміністративного процесу, що полягають у реалізації ними передбачених законодавством прав та обов'язків, пов'язаних з поточним порядком організації чи спрямуванням роботи один одного (надання парламентом дозволу главі держави на закордонний візит; послання глави держави до парламенту; відкриття, закриття і скликання ним сесій парламенту та інші);

г) організаційно-контрольного процесу, що полягають у реалізації передбачених законодавством прав та обов'язків у сфері здійснення ними нагляду і перевірки за діяльністю один одного, або інших органів держави, їх посадових осіб (призупинення сесії парламенту або скликання позачергової його сесії; запити до глави держави; дострокове припинення повноважень парламенту; консультації; вето на закони, ухвалені парламентом; імпічмент та інші);

2) конституційне урівноважування можливостей процесуальних дій, суб'єктами яких є глава держави і парламент, спрямовані на забезпечення дієвості державного механізму, що є необхідною умовою функціонування і розвитку демократичної держави.

4.5. Компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах у відносинах з органами виконавчої влади

Відносини, тобто взаємні стосунки, спілкування, зв'язок [558, с. 670], а також форми та юридичні наслідки державно-владного впливу, що мають місце між главою держави та органами виконавчої влади, урегульовуються конституціями. Змістовне врегулювання цих відносин, з огляду на структурне віднесення глави держави до однієї з гілок державної влади або відокремлення від них, є різним, проте обов'язковим. Так, Конституція Східного Тимору від 20 травня 2002 р. визначила, що органи влади в процесі взаємодії мають дотримуватися принципу поділу влади і взаємної залежності (стаття 69) [309].

Проте вчені зазначають про необхідність закріплення в конституції не тільки принципу поділу влади, а й вимоги тісної взаємодії гілок державної влади [609, с. 77], оскільки функціонування «розподілених влад» має забезпечуватися їх взаємодією і взаємовпливом, а не якимось «арбітром» чи «посередником» [677, с. 34]. Проте наразі жодна конституція світу не містить розділу «Відносини глави держави з органами виконавчої влади (або урядом)».

Архітектоніка дослідження відносин глави держави з виконавчими органами влади значною мірою залежатиме від з'ясування питання стосовно того, що необхідно розуміти під терміном «виконавчі органи державної влади». У сучасній юриспруденції визначення органу державної виконавчої влади, як зауважує В.К. Колпаков, потребує уточнень. «Орган державної виконавчої влади – це носій державної влади, що реалізує свою компетенцію в закріпленій сфері державного управління, і має юридичний статус органу державної виконавчої влади» [274, с. 100]. Відтак, органом державної виконавчої влади, за В.К. Колпаковим, є далеко не кожен орган, що реалізує свої функції у сфері державного управління, а лише той, що має нормативну фіксацію свого правового статусу, наприклад, уряд, який, як наголошує З. Бялоблицький, є верхівкою виконавчої влади [83, с. 10]. Проте нерідко конституційне законодавство і доктрина права по-різному визначають термін «уряд», а саме: а) як конкретний

орган виконавчої влади, якому належить важливе місце в системі виконавчої влади; б) як сукупність або система всіх органів і посадових осіб, що здійснюють виконавчу владу, включаючи главу держави [677, с. 34; 391, 167 – 168; 436, с. 24 – 25].

Водночас постає питання: чи всі суб'єкти (тобто органи і посадові особи), які «здійснюють виконавчу владу», належать до органів виконавчої влади? Правознавець А.А. Коваленко логічно зазначає, що «не всі органи» [262, с. 231]. Такої ж думки дотримуються й В.Б. Авер'янов, В.П. Нагребельний та ін. Вони одностайні в тому, що «підвідомчі урядові структури», тобто установи й організації при Уряді, не є органами виконавчої влади, оскільки не мають «державно-владних повноважень» [5, с. 58]. Масштаб діяльності конституційних органів державної виконавчої влади дозволив ученим виокремити три рівні таких органів, а саме: вищий – Уряд, центральний – міністерства, місцевий – інші органи виконавчої влади [4, с. 12]. Отже, до виконавчих органів влади, на нашу думку, належать ті державні органи, які мають правовий статус органу державної виконавчої влади і державно-владні повноваження у сфері виконавчої влади.

Розглянемо питання щодо належності (чи неналежності) глави держави до виконавчої гілки влади. Учені Нового часу безапеляційно вважали, що монарх є главою виконавчої влади [410, с. 298], проте згодом такої категоричності в доктрині права вже не спостерігалось і не спостерігається й донині. Конституції одних країн світу відносять главу держави до виконавчої гілки влади, зокрема Алжиру (стаття 70), Аргентини (стаття 99), Болівії (стаття 83), Бразилії (стаття 76), Венесуели (статті 225, 226), Гватемали (стаття 158), Гондурасу (стаття 114), Домініканської Республіки (стаття 51), Ємену (стаття 104), Ісландії (стаття 16), Колумбії (стаття 120), Коста Ріки (стаття 130), Ліберії (стаття 50), Мексики (стаття 89), Сирії (стаття 83), США (розділ 1 статті II), Швейцарії (стаття 174); других – до законодавчої, наприклад, Австралія, Велика Британія, Канада; третіх – до законодавчої і виконавчої: Бахрейн (стаття 32), Йорданії (статті 25, 26), Мальти (статті 51, 78), четвертих – не містять чіткої належності глави держави до

жодної із них, зокрема, Румунії (стаття 9), Монголії (стаття 39), Східного Тимору (стаття 104), або ж однозначно не відносять до жодної з них (Ізраїль) [664, с. 289].

Характер відносин глави держави та уряду визначається тим, носієм якого правового статусу є глава держави. У таких країнах, як Франція, Польща, Росія, Філіппіни, а також у країнах Латинської Америки президенти є одночасно главою держави і главою уряду [347, с. 23], що юридично і навіть політично підпорядковує виконавчу гілку влади главі держави, який фактично є найвищою її адміністративною ланкою, оскільки здійснює загальне її управління. І все ж правовий статус глави держави може ідентифікуватися як глава уряду, проте не глава виконавчої гілки влади, тому що конституціоналізм не знає такого поста. У США систему виконавчої влади очолює президент, який «сприймається як її уособлення і безпосередній носій», тому в політичній системі не виокремлюється уряд як інститут влади, проте вживаються терміни «виконавча влада», «президентська адміністрація» [368, с. 57] тощо.

В.Ф. Сіренко зауважує, що в умовах президентської форми правління держава немає уряду, що самостійно приймає рішення і несе за них відповідальність. Враховуючи, що президент формує уряд, який відповідальний перед ним, є всі підстави вважати, що рішення в державі приймаються в адміністрації президента, а не в конституційно працюючих інститутах, одним з яких є уряд. У цьому разі є президентська, а не виконавча влада, що, на думку В.Ф. Сіренка, не одне й те саме: «Тут така відмінність, як між громадянином і підданим. Підданий виконує волю монарха, громадянин приймає самостійно рішення в межах вимог закону і несе за них відповідальність» [548, с. 343 – 344].

У деяких змішаних країнах, зокрема в дуалістичних монархіях (Йорданія, Марокко, Свазіленд) відносини глави держави з органами виконавчої влади зумовлені наявністю в національній державно-правовій системі двох центрів реалізації влади: з одного боку, парламенту, з іншого – глави держави, що передбачає функціональне підпорядкування уряду главі держави. Унаслідок цього глава держави фактично керує роботою уряду, «може в будь-який час здійснити заміну міністрів» [704, с. 363]. Таким чином, до форм юридично-наслідкових

відносин глави держави з органами виконавчої влади належать: адміністративне управління урядом, доручення, звіт уряду перед главою держави, робочі зустрічі, контрасигнація правових актів, консультації глави держави з урядом, складання присяги і формування органів виконавчої влади (або участь в їх формуванні), відносини у сфері реалізації їх контрольної компетенції тощо.

Розглянемо такі форми відносин більш детально. Глава держави, поєднуючи в своєму статусі ще й статус керівника уряду, наділений конституційним правом здійснювати адміністративне управління урядом у країнах з президентською формою правління, деяких змішаних республіках, абсолютних і дуалістичних монархіях тощо. Глава держави може здійснювати адміністративне управління урядом шляхом визначення структури уряду, розподілу повноважень між його членами, скликання і головування на його засіданнях та ін. Так, Король Саудівської Аравії, який є головою Ради міністрів, приймає рішення щодо формування та реорганізації Ради міністрів, скликає засідання Уряду, запрошує на них будь-яку особу для обговорення важливих питань (статті 56, 57, 69 Конституції Саудівської Аравії від 1 березня 1992 р.). Король Марокко є головою Ради Міністрів, що надає йому право скликати засідання Уряду (стаття 48 Конституції Марокко від 29 липня 2011 р.). Отже, обсяг компетенції глав держав у відносинах з органами державної виконавчої влади неоднаковий.

Очевидною є тенденція до збільшення кількості країн з президентською формою правління за рахунок країн СНД. Навіть російські вчені констатують, що Російська Федерація постійно рухається «у напрямі посилення в ній ознак президентської республіки» [266, с. 128]. Найбільш наближеними до президентської республіки є Азербайджан, Білорусія, Росія, Киргизія. «На засіданнях Кабінету Міністрів Азербайджанської Республіки, як правило, головує Прем'єр-міністр Азербайджанської Республіки» (стаття 117 Конституції Азербайджану від 12 листопада 1995 р.). Отже, глава держави має право не тільки головувати на засіданнях уряду, а й визначати порядок денний його засідань.

Істотний вплив у сфері виконавчої влади мають глави держав американського континенту (Бразилія, Венесуела, Гватемала, Перу та ін.).

Наприклад, Президент Перу головує на засіданнях Кабінету Міністрів у разі відвідання ним засідання Уряду або якщо проведення засідання Уряду здійснюється за його ініціативи (стаття 121 Конституції Перу від 29 грудня 1993 р.), натомість Президент Гватемали на постійній основі скликає Раду Міністрів і головує в ній (стаття 173 Конституції Гватемали від 31 травня 1985 р.). Конституція Бразилії встановила: «Виконавча влада здійснюється Президентом Республіки, якому допомагають державні міністри» (стаття 76 Конституції Бразилії від 5 жовтня 1988 р.) [296]. Отже, правовий статус міністрів у деяких країнах Латинської Америки визначається як уповноважені президента, тобто його «агенти» – представники, довірені особи, які виконують різні доручення.

Конституції країн світу із сильною президентською владою визначають різний обсяг компетенції глав держав у сфері виконавчої влади. Це пов'язано з тим, що сучасні президентські республіки, які отримали широке розповсюдження в країнах Центральної і Південної Америки, Азії та Африки, становлять неоднорідну групу країн, усередині якої можна виокремити «США, «суперпрезидентські» республіки Південної Америки, президентські республіки в арабському світі», які відрізняються одна від одної компетенцією президента, характером його взаємовідносин з іншими органами влади, особливостями партійної системи і режиму [170, с. 122] тощо.

Конституції європейських й азійських країн, на відміну від конституцій країн Латинської Америки, не абсолютизують роль глави держави у виконавчій сфері, але наділяють його певними преференціями. Так, у В'єтнамі Президент має право брати участь у засіданні Уряду (частина 2 статті 105 Конституції В'єтнаму від 15 квітня 1992 р.), проте не може головувати на ньому. Президент Ісландії також не може головувати на засіданнях Кабінету міністрів, проте уповноважений визначити міністра, під головуванням якого таке засідання буде проведене (стаття 17 Конституції Ісландії від 17 червня 1944 р.). Натомість Король Іспанії може головувати на засіданнях Ради міністрів «на прохання глави уряду» (стаття 62 Конституції Іспанії від 27 грудня 1978 р.). Адміністративне управління урядом може передбачати право глави держави не тільки скликати засідання Уряду і

головувати на них, а й здійснювати «розподіл обов'язків» між міністерствами та адміністративними департаментами (Колумбія) тощо.

Наступною формою відносин глави держави з урядом є доручення, тобто «зміст індивідуального правового акта управління (доручення вищого органу нижчому, керівника – підлеглому) [700, с. 296]. Проте Т.В. Скомороха наголошує, що «доручення глави держави» може мати форму як «окремого обов'язкового для виконання правового акта, так і структурної частини указу або розпорядження» [550, с. 119]. Інші джерела визначають термін «доручення» як «документ, що дає кому-небудь право діяти від імені особи, що видала цей документ; довіреність» [57, с. 381]. Отже, термін «доручення» вчені розуміють як правовий акт.

На наш погляд, дефініцію «доручення глави держави» потрібно розуміти щонайменше у двох значеннях: а) як правовий акт глави держави, тобто цілісний документ (або його складова), звернений до уповноважених осіб з метою виконання ними правових, організаційних, нормотворчих дій; б) як дію глави держави, виражену у формі усної вказівки, пропозиції, що стосується певного кола осіб, на яких покладається обов'язок виконання певних завдань.

Практика свідчить, що доручення глави держави, зверненні до уряду, інших виконавчих структур, можуть мати різну сферу застосування. Так, Прем'єр-міністр Ізраїлю, який є лідером партії «Лікуд», Біньямін Нетаньяху 6 травня 2015 р. підписав коаліційну угоду з національно-релігійною партією «Єврейський дім», за якою до складу парламентської більшості увійшов 61 із 120 парламентаріїв Кнесету, про що негайно на адресу Президента Ізраїлю було направлено повідомлення. Проте в разі не підписання такої коаліційної угоди Президент Ізраїлю Реувен Рівлін уповноважений надати доручення іншому партійному лідерові створити уряд [120]. Отже, у парламентській республіці відносини глави держави, зокрема в Ізраїлі, з майбутніми урядовцями здійснюються у формі доручень.

Президент України після підписання Закону України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 р. № 5029-VI негайно надав доручення Уряду створити робочу групу «з удосконалення законодавчого забезпечення

застосування мов в Україні», а фактично – з доопрацювання зазначеного Закону [439, с. 10]. Отже, у правовій системі України створено прецедент надання главою держави доручення Уряду доопрацювати щойно підписаний ним Закон.

Особливість відносин глави держави з органами виконавчої влади у формі «доручень» полягає не тільки в багаторазовій можливості глави держави давати такі доручення, а й фактично на власний розсуд визначати їх предмет і терміни виконання. Законодавча недоврегульованість таких відносин здебільшого зумовлює довільність обрання главою держави навіть форми (письмової чи усної, публічної чи непублічної) таких доручень. І все ж необхідність відносин глави держави з органами виконавчої влади у формі «доручень» є беззаперечною.

Наступною конституційною формою відносин глави держави з органами виконавчої влади є звіт. Проте не глава держави звітує перед урядом, а уряд – перед главою. І в цьому є своя логіка, оскільки органи виконавчої влади, діючи у взаємозв'язку з урядом і реалізуючи запропоновану ним програму загальнодержавного розвитку, здійснюють щоденне управління в різних сферах, що об'єктивно кореспондує конституційний обов'язок уряду періодично або на вимогу глави держави чи парламенту надавати звіт про свою роботу.

Водночас така форма відносин глави держави з урядом здебільшого властива тим країнам, у виконавчій владі яких формується «модель не з одним, а зі своєрідним «подвійним центром» [6, с. 25]. Ними є дуалістичні монархії, управління в яких здійснює монарх через призначуваний ним уряд, а також напівпрезидентські республіки. Так, Конституція Мальти від 21 вересня 1964 р. покладає на Прем'єр-міністра обов'язок забезпечувати повну інформованість Президента (*keep the President fully informed*) про стан державних справ і водночас зобов'язує Уряд надавати Президенту на його вимогу інформацію з будь-яких питань, що належать до відання Уряду Мальти (стаття 87). Тотожна вимога міститься і в статті 78 Конституції Індії від 26 січня 1950 р.

Звітно-інформаційні відносини глави держави та уряду в монархіях визначені Конституцією Камбоджі від 21 вересня 1993 р. (стаття 20), Конституцією Ліхтенштейну від 24 серпня 1921 р. (стаття 86) та ін.

Таким чином, звітна форма відносин глави держави та уряду представлена як у республіках, так і в монархіях, зокрема в тих із них, які мають два центри влади у виконавчій сфері. Що стосується абсолютних монархій (Бахрейн, Кувейт), то правова практика цих країн також визнає звітно-інформаційні відносини між главою держави і керівником уряду, проте вони мають не публічний характер, оскільки традиційно уряд очолює близький родич монарха.

Беззаперечною, проте не завжди офіційною, тобто публічною, формою відносин глави держави з урядом є робочі зустрічі. Їх проведення здебільшого пов'язані з бажанням сторін обмінятися позиціями, дійти певних усних домовленостей з тих чи інших кадрових, фракційних, економічних, соціальних питань. Такий вид відносин між окресленими суб'єктами влади, як правило, не закріплений у конституції, проте доцільність його використання зумовлена принципом неподільності й верховенства державної влади. Так, за ініціативи Президента України П. Порошенка 18 червня 2015 р. відбулася його робоча зустріч з Прем'єр-міністром України, головою парламенту і лідерами фракцій, на якій було обговорено питання можливості перебування на посаді Голови Служби безпеки України В. Наливайченка [100]. Результатами такої зустрічі стало звільнення Голови Служби безпеки України із займаної ним посади.

Наступною формою відносин глави держави з виконавчою гілкою влади є контрасигнування (*contra* – проти і *signare* – позначати, засвідчувати печаткою), сутність якої полягає у «скріпленні підписом глави уряду актів глави держави і/або окремого члена уряду акта глави держави» [701, с. 322]. Доктринально визначена правова цінність контрасигнації вбачається в тому, що ця процедура: засвідчує підпис глави держави; перекладає юридичну і політичну відповідальність з глави держави на уряд чи окремого урядовця; зумовлює колегіальність у прийнятті рішень [293, с. 235]. І чи не найважливіша значимість контрасигнування полягає в тому, що завдяки цій процедурі, як зазначено в статті 19 Конституції Литви від 25 жовтня 1992 р., змінюється правова природа акта – він стає чинним. Відтак, легалізуються ті відносини, які становлять предмет правового регулювання контрасигнованого акта. Проте контрасигнувальна форма

відносин глави держави з членами уряду відсутня в президентських республіках (Алжир, Бангладеш, Індонезія, Нігерія, Судан, Туніс, Шрі-Ланка). Уряди в таких країнах не самостійні, вони фактично є адміністрацією президентів [170, с. 138]. Відтак, питання вирішуються особисто главою держави, а не у взаємодії з урядом.

У країнах з парламентською формою правління, за винятком окремих із них, контрасигнуванню підлягають практично всі акти глави держави. Що ж стосується винятків, то в Албанії, що є парламентською республікою, акти президента не контрасигнуються. Натомість у Конституції Японії від 3 листопада 1946 р. (стаття 74) визначено: «Усі закони і урядові укази підписуються компетентними державними міністрами і контрасигнуватимуться Прем'єр-міністром». Відтак, монарх Японії не задіяний у процедурі контрасигнування.

Доктрина права загалом досить прихильно оцінює значимість процедури контрасигнування. Так, А.А. Коваленко констатує про таку значимість процедури контрасигнації в парламентських республіках: «З одного боку, обмежується сфера нормотворчих повноважень глави держави і зберігається конституційна модель парламентської форми правління, а з другого – встановлюється дуже специфічна, але дієва процедура відповідальності за прийняті нормативні акти. ... у більшості сучасних конституцій міститься норма, відповідно до якої президенти не несуть відповідальності за дії, які було вчинено ними під час виконання своїх обов'язків» [262, с. 261], як це встановлено Конституціями Греції від 11 червня 1975 р. (стаття 49) та Італії від 22 грудня 1947 р. (стаття 90) тощо.

Можна виокремити дві форми контрасигнувальних відносин глави держави та уряду: а) глава уряду і/або певний міністр контрасигнує правові акти глави держави. Таку форму відносин встановлено в Бельгії, Болгарії, Італії, Монголії, Франції, Литві, Лівані та ін.; б) глава держави контрасигнує (схвалює) правові акти уряду. Така форма відносин діє в Кувейті, Іспанії, Франції. Так, Президент Франції підписує «ордонанси і декрети, прийняті Радою міністрів» (стаття 13 Конституції Франції від 3 червня 1958 р.), завдяки чому вони стають чинними. Президент Франції приймає рішення з найбільш загальних і важливих питань, а Прем'єр-міністр – з поточного управління. Відтак, у правовій системі Франції, як

доводить В.В. Марченко, склався «урядовий дуалізм» [391, с. 38]. Окремі вчені, аналізуючи відносини Президента Франції з вищими органами державної влади, дійшли висновку, що діяльність Прем'єр-міністра зводиться до «покривання політики» глави держави [344, с. 228], до анімації інтересів парламентської більшості [166, с. 59]. Дійсно, вплив глави держави та його адміністрації на уряд настільки великий, що керівник апарату Президента Франції навіть отримав назву «тіньового Прем'єр-міністра».

М.А. Крутоголов, коментуючи положення статті 21 Конституції Франції від 3 червня 1958 р. («Прем'єр-міністр керує діяльністю Уряду»), дійшов висновку, що «прем'єр-міністр керує не урядом, а лише його діяльністю», що полягає в реалізації рішень, прийнятих Радою міністрів [344, с. 21, 229]. Відтак, характер контрасигнування Прем'єр-міністром Франції актів, ухвалених Радою міністрів, має інформаційний і погоджувальний, але не контрольний зміст.

Конституційно-правова практика знає приклади ніби «подвійного контрасигнування», яке здійснюється за формулою «глава держави – прем'єр-міністр – глава держави». Так, указ Короля Йорданії «має бути підписаний прем'єр-міністром, міністром або відповідними міністрами. Король висловлює згоду, поставивши свій підпис над вище зазначеними підписами» (стаття 40 Конституції Йорданії від 8 січня 1952 р.). За таких обставин підпис прем'єр-міністра під правовим актом глави держави є формальним, оскільки останнє слово все ж залишається за главою держави. Отже, контрасигнувальна форма відносин глави держави з органами виконавчої влади об'єктивується в різних формах, що зумовлено формою державного правління, традиціями державотворення тощо.

Аналіз національного законодавства свідчить про те, що відносини глави держави з органами виконавчої влади мають бути посилені в частині скріплення актів Президента України підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання, предметом правового регулювання яких, відповідно до пунктів 6, 7, 17, 20 статті 106 Конституції України, є: призначення чи оголошення за народною ініціативою всеукраїнського референдуму; призначення позачергових виборів до Верховної Ради України;

здійснення керівництва у сферах національної безпеки та оборони держави; введення в Україні загальної або часткової мобілізації, що зумовлено значними фінансовими витратами, пов'язаними з реалізації окреслених актів глави держави, а також повноваженнями Кабінету Міністрів України, наприклад, у сфері забезпечення обороноздатності і національної безпеки України.

Ще однією конституційно визнаною формою відносин глави держави з виконавчими органами є консультації. Конституційні норми, які регламентують підстави та умови проведення главою держави консультацій з представниками державної влади з тих чи інших питань, як правило, є імперативними за характером правових приписів. Наприклад, Емір, відповідно до статті 56 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р., призначає і звільняє Прем'єр-міністра лише після традиційних консультацій. Проте конституційне законодавство деяких країн світу встановлює диспозитивний характер приписів, пов'язаних з інститутом консультацій. Так, міністри за потреби консультують главу держави про необхідність схвалення чи ветовання тих чи інших законів, прийнятих парламентом (Колумбія). Отже, проведення консультацій главою держави з органами чи представниками виконавчої влади, з одного боку, передують прийняттю главою держави важливих рішень, пов'язаних з реалізацією його суспільно значимої контрольної компетенції (дострокове припинення повноважень парламенту, відставка уряду та ін.), а з іншого – проведення таких консультацій не варто сприймати як отримання главою держави «дозволу», «інструкції» чи «поради експерта з окресленого питання», оскільки такі консультації мають констатуючо-інформаційний характер. Імперативною вимогою є сам факт проведення главою держави консультацій з представниками влади в конституційно визначених випадках, а не їх правові наслідки.

Наступною формою відносин глави держави з органами виконавчої влади є порядок складання присяги. Конституційне законодавство, залежно від форми державного правління, національно-правових і навіть релігійних традицій, по-різному врегульовує це питання. Конституції одних країн світу містять вимогу складання присяги урядом перед парламентом, натомість інших, навпаки, – перед

главою держави. Так, Прем'єр-міністр Албанії, члени уряду складають присягу перед президентом, а не перед парламентом, незважаючи на те, що Албанія є парламентською республікою (стаття 99 Конституції Албанії від 21 жовтня 1998 р.). У Непалі, де на зміну дуалістичної монархії утверджується парламентська республіка (глава держави обраний Установчими Зборами), Прем'єр-міністр також складає присягу перед Президентом (стаття 42 Перехідної Конституції Непалу від 15 січня 2007 р.) [440].

У мусульманському Кувейті Прем'єр-міністр перед вступом на свою посаду «дає клятву перед Еміром» (стаття 126 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р.), Голова Ради Міністрів Оману – перед Султаном (стаття 51 Конституції Султанату від 6 листопада 1996 р.). Аналогічним є правове регулювання цих відносин і Конституцією Князівства Ліхтенштейн від 5 жовтня 1921 р. (стаття 87).

Статус уряду як «відповідального» перед главою держави, що закріплений у конституційному законодавстві Бахрейну, В'єтнаму, Ємену, Ліхтенштейну, Литви зумовлює конституційно-правову відповідальність уряду за ініціативи глави держави. Кабінет Міністрів України також відповідальний перед Президентом України (частина 2 статті 113 Конституції України). Практична об'єктивізація такої відповідальності знаходить вияв у конституційному праві Президента України вносити пропозицію до Верховної Ради України розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри йому більшістю від конституційного складу парламенту, що має своїм наслідком відставку уряду. Проте питання про відповідальність уряду не може розглядатися парламентом більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України або протягом останньої сесії Верховної Ради України (стаття 87 Конституції України).

Ми вважаємо, що такий вид юридичної відповідальності, з одного боку, вказує на невичерпність правових підстав притягнення уряду до конституційно-правової відповідальності, а з іншого – уможливорює притягнення уряду до відповідальності без вини. За таких обставин дискреційний вплив глави держави на уряд зростає.

Не менш важливою формою відносин глави держави з органами виконавчої влади є установчі відносини, здебільшого це участь глави держави у формуванні органів виконавчої влади, призначенні їх посадових осіб тощо. Роль глави держави в такому установчому процесі, як уже зазначалося в підрозділі 4.2 пропонованого дослідження, об'єктивується не лише щодо формування уряду, а й нерідко усієї вертикалі органів виконавчої гілки влади, як у суперпрезидентських і монархічних республіках, абсолютних монархіях тощо. Навіть у деяких парламентських республіках глава держави може втручатися в діяльність органів місцевої влади. Так, Президент Італії своїм декретом може звільнити голову джунти – сіндако (стаття 126 Конституції Італії від 22 грудня 1947 р.), який поєднує функції голови комунальної адміністрації та урядового чиновника.

На окрему увагу заслуговує модель відносин глави держави з органами виконавчої влади у США. Практика свідчить, що зміна Президента США спричиняє кадрові ротації у виконавчій владі й може охоплювати понад сто тисяч осіб, проте такі зміни фактично не впливають на рівень професіоналізму виконавчих структур. Справа в тому, що виконавчий апарат у США складається з двох вертикальних структур: перша – це виконавчі агентства, які формуються Президентом США, проте інша вертикаль структури є «ніби статичною, постійно діючою», яка не залежить від зміни глави держави, тому реалізація установчої компетенції в цій сфері є прерогативою парламенту [170, с. 132]. Традиційні системи державної служби, як доводить С. Роуз-Екерман, спрямовані на відокремлення кар'єри державних посадовців від політики [522, с. 81], завдяки чому підвищується професіоналізм чиновників. Відтак, установча компетенція Президента США у відносинах з виконавчими органами має межі свого поширення, які встановилися в результаті державотворчої практики.

Загалом сутність і масштаб установчої компетенції глави держави щодо вертикалі органів виконавчої влади залежить від низки чинників, якими є: а) форма державного правління, у межах якої формується правовий статус «сильного» (президентські і напівпрезидентські республіки, абсолютні і дуалістичні монархії) чи «слабкого» (парламентські і напівпарламентські

республіки, конституційні монархії) глави держави; б) рівень розвитку місцевого самоврядування в державі. У країнах сталої демократії відбувається поступове заміщення місцевих органів виконавчої влади самоврядними органами. Це об'єктивно обмежує інтенсивність відносин глави держави з місцевими органами виконавчої влади, оскільки демократичним країнам характерний високий ступінь самоврядної автономії. Таким чином, характер відносин глави держави з державними органами, зокрема місцевими органами виконавчої влади, формується під впливом низки об'єктивних чинників.

Наступною важливою і в багатьох правових системах обов'язковою формою відносин глави держави з органами виконавчої влади, зокрема урядом, є складання ним повноважень перед новообраним главою держави. Конституційне законодавство не визначає строк повноважень уряду, проте строк його функціонування визначається строком повноважень того органу, що його формує. У Конституції Сербії від 30 жовтня 2006 р. зазначено: «Термін повноважень Уряду повинен тривати до моменту закінчення терміну повноважень Національної Асамблеї, яка його обрала» (стаття 128). Проте в президентських і в напівпрезидентських республіках уряд складає повноваження перед новообраним главою держави. Конституція Азербайджану від 12 листопада 1995 р. встановила: «У день вступу на посаду і виконання своїх повноважень новообраним Президентом Азербайджанської Республіки Кабінет Міністрів Азербайджанської Республіки подає у відставку» (стаття 116). Отже, відносини глави держави з органами виконавчої влади об'єктивуються в різних формах.

На окрему увагу заслуговують відносини глави держави та органів виконавчої влади в Україні, що виникають у зв'язку з реалізацією передвиборної програми глави держави, тобто ідеологічно обґрунтованого плану його державно-владної діяльності [563, с. 157]. У змішаній республіці є подвійний центр виконавчої влади, президент не залежний від парламенту, проте він не має права особисто чи безпосередньо здійснювати державне управління, натомість прем'єр-міністр та уряд – незалежні від президента, проте підпорядковані парламентській

довірі, що зумовлює не тільки подвійну структуру їх повноважень, а й дозволяє амплітудне балансування влади в межах виконавчих структур [529, с. 131 – 132].

Дж. Сарторі [530, с. 73] та М. Уоллерстайн [624, с. 160] дійшли висновку, що найгіршим для державного управління, у тому числі й для реалізації главою держави його передвиборної програми, є поєднання президента, обраного на загальнодержавних виборах, і парламенту, сформованого з використанням пропорційної виборчої системи. Професор Х. Лінц стверджує, що президенти, які прийшли до влади після такої виборчої кампанії, часто з'ясовують, що влада, яку вони вибороли, є недостатньою для задоволення, породжених під час кампаній сподівань, тому вони не втрачають надії набути нових повноважень або вимагають надзвичайних повноважень [369, с. 221]. Дійсно, Президенту України необхідно повсякчас домовлятися як з парламентом, так і з урядом, зокрема йти на певні компроміси, для того щоб реалізувати свою передвиборну програму. Отже, доходимо розуміння того, що у відносинах Президента України з органами виконавчої влади є певні складнощі.

По-перше, це проблема законодавчої деталізації норм конституції держави в частині цих взаємовідносин. В Україні, як доводить В.В. Марченко, не завершено формування поля, яке б гарантувало ефективну роботу й взаємодію гілок влади [391, с. 25]. В Україні тривалий час навіть не було прийнято Закон України «Про Кабінет Міністрів України» [485, ст. 58]. Президенти України не були зацікавлені в його прийнятті. Так, Л.Д. Кучма вісім разів накладав вето на Закон України «Про Кабінет Міністрів України», а згодом практику накладання вето на цей закон продовжив В.А. Ющенко [391, с. 24].

Відтак, постає логічне питання: чим викликаний законодавчий спротив глави держави? На нашу думку, невизначеність правового регулювання відносин глави держави з органами виконавчої влади традиційно трактується на користь першого. Законодавча недоврегульованість таких відносин компенсувалася ухваленням Президентом України указів, проте останні не можуть замінити законодавчі акти у сфері його відносин з іншими органами державної влади, оскільки це призведе до «позаконституційного» розширення компетенції глави

держави. Отже, необхідно прийняти Закон України «Про нормативно-правові акти», який би визначав сферу правового регулювання різних актів права.

По-друге, процесуальна недоврегульованість реалізації норм матеріального права в частині відносин глави держави та уряду призводить до не реалізації норм матеріального права та активізації неформальних форм відносин. Конституція є нормативно-правовим актом, тому в її положеннях завжди відчувається брак процесуальних норм права, а характер «відносин» між главою держави та урядом чи парламентом має саме процесуальний вияв. Це зумовлює необхідність прийняття правових актів, які деталізують норми матеріального права, або ж вихід необхідно шукати шляхом збагачення певної конституційної практики. Так, у Конституції України не передбачений інститут представника Президента України в уряді, проте його існування не викликає заперечень у національній доктрині й практиці.

Отже, ми дійшли таких висновків:

1) обсяг компетенції глави держави в Україні та зарубіжних країнах у відносинах з органами виконавчої влади і характер цих відносин зумовлені, насамперед, правовим статусом глави держави, визначеним положеннями конституцій країн світу, одні з яких відносять главу держави до виконавчої гілки влади, другі – до законодавчої, треті – до законодавчої і виконавчої, четверті – не містять чіткої належності глави держави до жодної з них, як в Україні, або ж однозначно не відносять до жодної з них;

2) компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах у відносинах з органами виконавчої влади об'єктивується в таких формах, як участь глави держави в роботі уряду, надання ним доручень уряду і міністрам, звітування останніх перед главою держави, контрасигнування, консультації, складення присяги членами уряду перед главою держави, скасування ним правових актів уряду або призупинення їх дії, установчі відносини, складання повноважень урядом перед новообраним главою держави тощо;

3) з метою посилення відносин глави держави з органами виконавчої влади пропонуємо викласти частину 4 статті 106 Конституції України в такій редакції:

«Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 6, 7, 17, 18, 20, 21, 23 цієї статті, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання» (додаток А);

4) в Україні спостерігається законодавча недоврегульованість відносин, які виникають між Президентом України та органами виконавчої влади, що компенсується ухваленням главою держави низки указів, проте останні не можуть замінити законодавчі акти в цій сфері, оскільки це призведе не тільки до «позаконституційного» розширення компетенції глави держави і чергової політичної кризи, а й до порушення вимог пункту 12 частини 1 статті 92 Конституції України, відповідно до яких «діяльність органів виконавчої влади» визначається виключно законами. У зв'язку з цим, необхідно прийняти Закон України «Про нормативно-правові акти», який би поряд з іншими питаннями визначав сферу правового регулювання підзаконних правових актів Президента України та уряду, завдяки чому вдалося б уникнути латентної узурпації державної влади цими суб'єктами публічної влади.

4.6. Інші види компетенції глави держави в Україні та зарубіжних країнах

Глава держави, поряд із тими видами компетенції, що розглядалися в попередніх підрозділах цього дослідження, наділений й іншими видами компетенції, а саме: нормотворчою компетенцією, компетенцією глави держави, що передбачена його правовим статусом як верховного головнокомандувача збройних сил держави, квазісудовою і номінаційною компетенцією тощо.

Розглянемо нормотворчу компетенцію глави держави. Невід'ємним і важливим видом компетенції глави держави є нормотворчість, тобто врегульована законодавством діяльність державних органів щодо розроблення та прийняття нормативно-правових актів, які містять загальні правила поведінки [196, с. 273]. Органи державної влади реалізують свою компетенцію шляхом прийняття нормативно-правових актів (законів, указів тощо), а їх посадові особи – через здійснення організаційно-розпорядчих дій [91, с. 639]. Глава держави як орган державної влади наділений державно-владними повноваженнями, сутність яких полягає в його праві приймати передбачені законодавством обов'язкові до виконання правові акти [535, с. 3].

Порівняльно-правовий аналіз конституційного законодавства країн світу свідчить про видову різноманітність правових актів, що ухвалюють глави держав. Ними є: декрети (Албанія, Білорусь, Бразилія, Греція, Кувейт, Лаос, Нікарагуа, Оман, Португалія), акти-декрети (Литва), укази (Азербайджан, Албанія, Білорусь, Болгарія, Нідерланди, Перу, Саудівська Аравія, Україна, Фінляндія, Хорватія), постанови (Бельгія, Люксембург, Нікарагуа, Норвегія, Польща, Фінляндія), накази (Велика Британія, Йорданія, Катар, Польща), ордонанси (Непал, Франція), регламенти (Бельгія, Люксембург), розпорядження (Азербайджан, Білорусь, Україна, Польща), інструкції (Нікарагуа) тощо.

Глава однієї держави може ухвалювати декілька видів правових актів. Так, Президент Білорусі видає укази, розпорядження, що мають обов'язкову силу на усій території держави, і декрети, що мають силу законів. Емір Кувейту ухвалює

інструкції, постанови і декрети: а) інструкції, необхідні для правильного виконання законів; б) постанови – для організації державних служб та адміністрацій; в) декрети – у разі дострокового припинення ним повноважень парламенту (статті 72, 73, 107 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р.).

Порівняльно-правовий аналіз нормотворчої діяльності глав держав свідчить про те, що прийняті ними правові акти різняться за найменуванням, юридичною силою, предметом правового регулювання, підставами та умовами їх ухвалення, правовими наслідками їх дії. В.О. Чиркін зазначив: «За загальним правилом, акти президента мають підзаконний характер, але на практиці можуть відігравати домінуючу роль (це залежить від впливу президента, його особистих якостей), а в деяких державах Сходу вони ставляться на рівень закону або навіть вище нього. В умовах тоталітарних режимів президенти видавали закони які найменувалися «законами глави держави» [664, с. 299].

У країнах континентальної Європи ухвалення главою держави правових актів, прирівняних до закону, можливе лише в межах делегованого законодавства. В.М. Шаповал вважає, що адресатом такого делегування може бути не тільки уряд, а й глава держави, як у Франції, де «президент підписує обговорені в уряді акти делегованого законодавства» [679, с. 299]. Ініціатором делегування таких законодавчих повноважень може, поряд з урядом, виступати й глава держави (Білорусь, Казахстан). Окремі вчені наголошують, що Президент Франції наділений регламентарною владою, тобто «правом видавати власні нормативні акти», які з огляду на обмежене коло питань, з яких парламент може приймати закони, є фактично законами [391, с. 35].

Папа Римський як Верховний глава Церкви відповідно до Основного Закону Держави-Міста Ватикан від 7 червня 1929 р. зберіг за собою право делегувати Губернатору свої законодавчі повноваження в певних справах (за винятком питань затвердження бюджету, звітів адміністрації міста Ватикан) (статті 4, 5) [432]. Традиція делегованого законодавства склалася і в країнах англосаксонської правової сім'ї. Найбільш авторитетними актами делегованого законодавства Великої Британії визнано накази монарха в Таємній раді. Формально делегатом у

таких випадках виступає саме монарх, хоча відповідні акти розробляє уряд, і вони є формою його правотворчості по суті [679, с. 300].

Важливою є нормотворчість глави держави, пов'язана з урегулюванням надзвичайних ситуацій. Традиційно глава держави наділяється конституційним правом оголошувати на певний строк надзвичайний, військовий, облоговий стани, здійснювати федеральну інтервенцію в суб'єкти втручання, або вводити пряме правління в суб'єктах федерації [664, с. 299]. Пряме президентське правління – це тимчасове введення в суб'єкті федерації влади глави держави, що застосовується в разі виникнення масових правопорушень, порушення конституційного порядку [70, с. 471]. Конституція Російської Федерації не містить положень про введення в суб'єктах федерації прямого президентського правління, тому є питання щодо конституційності вчинення президентом таких дій.

За монархом традиційно визнавалося право ухвалювати правові акти в надзвичайних ситуаціях, тому воно дістало нормативне закріплення в усіх без винятку західноєвропейських конституціях XIX ст., проте сучасні конституції по-різному визначають обсяг нормотворчої компетенції глави держави в цій сфері. Надзвичайні акти уповноважені видавати конституційно визначені суб'єкти: а) уряд «під головуванням президента» (Туреччина); б) дискреційно глава держави (Білорусь, Казахстан, Катар); в) глава держави з обов'язковим проходженням процедури контрасигнування (Данія, Естонія, Ісландія); г) глава держави на пропозицію уряду (Албанія, Греція, Польща, Словенія, Хорватія) [679, с. 301]. Отже, глава держави у країнах з різною юридичною формою правління наділений нормотворчою компетенцією у сфері надзвичайних відносин.

Конституції країн мусульманського світу також надають право главам держав ухвалювати в разі необхідності правові акти (низамы), тобто закони (Алжир, Катар, Саудівська Аравія, Оман). Проте Президент Єгипту мав право за Конституцією 1971 р. ухвалювати правові акти, що мали силу закону, й у звичайних умовах. На практиці такі акти президента мали більшу юридичну силу, ніж закони парламенту [665, с. 252].

Аналіз законодавства свідчить про те, що надзвичайні акти глави держави мають відмінні назви (укази, накази, декрети-закони та ін.), проте їм властива система спільних характеристик: а) за рівнем юридичної сили прирівнюються до законів. Так, Емір Катару має право «видавати укази, що мають силу закону» у випадках загрози безпеці держави, цілісності її території, безпеці населення) (статті 69, 70 Конституції Катару від 29 квітня 2003 р.); б) за часом дії є провізорними, тобто тимчасовими [563, с. 135], дія яких обмежена строком або настанням певних умов; в) потребують обов'язкового закріплення парламентом (пункт 21 частини 1 статті 106 Конституції України); г) нормативною підставою ухвалення главою держави (або за його участю) надзвичайних актів є настання небезпеки (військової, екологічної та іншої) або загроза її настання.

Глава держави може здійснювати таку нормотворчу компетенцію за умови, як стверджують Ю.Г. Арзамасов і Д.В. Пожарський, прямого делегованого законодавства, порядок якого має бути врегульований законом [25, с. 16]. Доктрина права пов'язує необхідність і доцільність делегованого законодавства з тимчасовою неможливістю законодавчого органу в «міжсесійний» період ухвалювати закони. Проте окремі вчені не підтримують ідею делегування законодавчих повноважень [658, с.120]. Так, В.В. Верстов стверджує, що наділення глави держави такими законодавчими повноваженнями є небезпечним, оскільки уможлиблює видання ним указів у кожному «необхідному» випадку, що в кінцевому підсумку може порушити принцип розмежування влади [98, с. 23].

Важливим стримувальним елементом такої нормотворчої діяльності глави держави в межах делегованого законодавства може стати парламентський контроль. У країнах мусульманського світу є два обмеження щодо дії надзвичайних законів, а саме: вони мають відповідати доктрині ісламу та «іджмі», тобто позиції Ради аль-Шури [663, с. 216]. У Катарі надзвичайні укази Еміра мають бути ухвалені на першому з'їзді Ради аль-Шури, проте ці акти можуть діяти аж до моменту їх відхилення двома третинами голосів цієї Ради (стаття 70 Конституції Катару від 29 квітня 2003 р.). Змістовно близькою до наведеної є процедура парламентського контролю і в Білорусі: декрет глави держави діятиме

за умови, якщо не буде скасований двома третинами обох палат парламенту. Отже, нормотворча діяльність глави держави за умови делегованого законодавства об'єктивується його можливістю ухвалювати правові акти, прирівняні до законів.

На нашу думку, юридично виправданим, політично доцільним і допустимим є надання главі держави в аспекті делегованого законодавства права приймати правові акти, юридична сила яких прирівнюється до закону, лише в разі воєнної загрози, порушення територіальної цілісності, суверенітету, екологічного лиха, тобто вичерпного переліку питань, передбаченого Основним Законом держави за умови здійснення обов'язкового дієвого парламентського контролю. Проте таку нормотворчу компетенцію глави держави не може бути виправдано прогалинами в законодавстві, недієздатністю парламенту тощо. Відтак, ми не поділяємо оптимізму В.А. Шахова, який констатує: «Відсутність необхідних законів компенсується активною нормотворчістю Президента, що цілком виправдано в умовах неперворотності й неоперативності українського парламенту» [682, с. 58].

Нормотворча компетенція глави держави зумовлює прийняття ним і підзаконних правових актів [221, с. 26]. Глава держави, приймаючи такі акти, не може втручатися в компетенцію інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування (абзац 2 пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 р. № 7–рп/2005) [513]. Порядок здійснення такої діяльності, як доводить М.О. Петришина, має бути нормативно визначеним з метою запобігання порушенням [442, с. 89].

Одним із найбільш усталених правових актів глави держави є укази (або накази) – нормативно-правові або індивідуально-владні акти, які приймаються на виконання конституції і законів держави з найважливіших питань державного і суспільного життя (формування судів, уряду, інших органів державної влади; призначення і звільнення їх посадових осіб; призначення виборів парламенту). Реалізація нормотворчої компетенції глави держави здійснюється також шляхом прийняття ним індивідуально-владних внутрішньоорганізаційних актів, якими є розпорядження, що приймаються з питань кадрового, організаційного

забезпечення підвладних главі держави дорадчих структур (кабінет, адміністрація, секретаріат, рада та ін.) [681, с. 363, 370 – 371]. Отже, глава держави в процесі реалізації своєї компетенції повинен володіти достатнім конституційно визначеним «арсеналом правових актів», оскільки предмет відання його повноважень є різноаспектним.

Наступним видом компетенції глави держави є та, що передбачена його правовим статусом як верховного головнокомандувача збройних сил держави. Конституційне законодавство низки країн проголосило главу держави верховним головнокомандувачем (Алжир, Болгарія, Катар, країни СНД і Прибалтики, Люксембург, Норвегія, Перу, Польща, Саудівська Аравія, Словенія, США, країни Латинської Америки, африканські країни, Франція, Угорщина та ін.). Проте правовий статус глав деяких держав не містить такої складової, як верховний головнокомандувач (Ватикан, Сан-Марино) тощо.

«Верховний головнокомандувач, за західною традицією права, це не професійний військовий, який стоїть над картою воєнних дій. Це людина, яка визначає пріоритети для своєї країни у військовій сфері, встановлює союзників, розпізнає імовірних супротивників тощо» [283, с. 222]. Проте глава держави може особисто керувати збройними силами (країни Латинської Америки, Африки). Відтак, він може бути як номінальним, так і реальним головнокомандувачем.

Реалізація компетенції глави держави у військово-оборонній сфері традиційно здійснюється у взаємозв'язку з парламентом та урядом, проте не скрізь. Такої співпраці немає у країнах з тоталітарною формою державного режиму (КНДР). До таких країн можна віднести і Російську Федерацію.

У президентських республіках (наприклад, країни Латинської Америки) ступінь «залежності» дій глави держави від інших органів влади в цій сфері є мінімальним і здебільшого пов'язаний з інститутом парламентського контролю. Натомість у змішаних республіках і в дуалістичних монархіях рішення глави держави у військово-оборонній сфері потребує узгодження виконавчої і законодавчої влади. Так, Президент Португалії має право «оголошувати війну у разі фактичної агресії або загрози такої агресії й укладати мир за пропозицією

Уряду, заслухавши думку Державної ради» (стаття 135 Конституції Португалії від 2 квітня 1976 р.). Король Марокко має право оголосити надзвичайний стан тільки після консультації з керівником уряду, головою Палати Представників, головою Палати Радників, головою Конституційного Суду (стаття 59 Конституції Марокко від 29 липня 2011 р.). У парламентських республіках, у конституційних монархіях глава держави лише оприлюднює рішення, ухвалене парламентом за ініціативи уряду, до змісту якого він фактично немає жодного стосунку (Японія, Норвегія).

Президент України приймає рішення про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, які затверджуються Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України (абзац 2 підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини Висновку Конституційного Суду України від 16 червня 2015 р. №1–в/2015) [109]. Отже, введення воєнного або надзвичайного стану в Україні де-юре можливе лише завдяки спільним зусиллям Президента і парламенту. Відмова останнього підтримати главу держави унеможливило введення в Україні будь-якого із зазначених станів.

В.І. Шишкін вважає, що для визнання існування умов воєнного або надзвичайного стану «не обов'язково орієнтуватися на наявність акта про його введення», оскільки «умови воєнного або надзвичайного стану існують об'єктивно, породжуючи притаманні такому стану правові відносини, і не залежать від суб'єктивної позиції тих, хто відповідно до своїх конституційних повноважень має на них реагувати введенням цього стану, однак не вдається до таких дій» [426].

Загалом компетенція глави держави у сфері національної безпеки і оборони полягає у: а) формуванні главою держави органів у сфері національної безпеки і оборони (Катар, Україна та ін.); б) керівництві органами національної безпеки та оборони держави. Так, Президент Перу керує Національною Системою Оборони (стаття 164 Конституції Перу від 29 грудня 1993 р.), а Президент України – Радою національної безпеки і оборони України (стаття 107 Конституції України); в) здійсненні контролю за діяльністю органів у сфері національної безпеки.

У США перед Президентом і парламентом несуть юридичну відповідальність Рада національної безпеки, Центральне розвідувальне управління тощо; г) визначенні стратегії розвитку держави і пріоритетів національної безпеки. Президент України Указом від 26 травня 2015 р. № 287/2015 затвердив Стратегію національної безпеки України, у якій визначив головним завданням «відновлення територіальної цілісності України та цілісності демократичних інститутів на всій її території, підвищення обороноздатності держави [496]. Проте в окремих країнах світу загальне керівництво у сфері національної безпеки і оборони належить до компетенції Прем'єр-міністра, а не глави держави (Велика Британія, Японія).

Отже, у президентських і змішаних республіках органи національної безпеки здебільшого підпорядковуються президентові і мають чітку ієрархію, у парламентських – існує розпорошена система таких органів, а роль головного координатора в цій системі відіграє прем'єр-міністр, а не глава держави.

Невід'ємним видом компетенції глави держави є та, що впливає з прерогатив його особистого правового статусу. Така компетенція визначається в конституційному законодавстві як «безпосередня», «політична», «виконавча влада короля і королівської фамілії» тощо. Відтак, йдеться про квазісудову (помилування) і номінаційну (нагородження, присвоєння почесних та інших звань, присвоєння титулів вирішення питань у сфері громадянства) компетенцію глави держави.

Відтак, розглянемо квазісудову компетенцію, в основі якої лежить помилування. Помилування – результат волевиявлення глави держави, що здійснюється ним у законодавчо визначених межах і за спеціальною процедурою. Конституції Болгарії, Норвегії, Катару, Кіпру, Лаосу, Литви, Мальти, Франції, Перу та інших країн наділяють главу держави правом помилування. Проте в Португалії, Швейцарії це право належить парламенту, а не главі держави. Усталеною і найбільш поширеною є практика здійснення главою держави помилування на прохання засудженого, або за заявою Верховного суду (§ 105 Конституції Фінляндії від 11 червня 1999 р.), за клопотанням нижньої палати парламенту (стаття 111 Конституції Бельгії від 17 лютого 1994 р.) чи за згодою парламенту (стаття 12 Конституції Ліхтенштейну від 5 жовтня 1921 р.) тощо.

Конституційне законодавство країн світу наділяє глав держав різним обсягом компетенції у сфері помилування. Так, Президент Мальти наділений правом «надавати будь-якій особі на невизначений або на певний час відстрочку виконання обвинувального вироку, винесеного цій особі за будь-який злочин», «скасовувати повністю або частково будь-який обвинувальний вирок», за яким конфісковане майно «мало перейти до держави» (частина 1 статті 93 Конституції Мальти від 21 вересня 1964 р.). Вибачити борг засудженого перед державою має право Султан Брунею, проте процедура помилування вимагає врахування думки муфтія у разі, якщо злочин пов'язаний з порушенням ісламського права (пункт 9 частини IVA Конституції Брунею від 29 вересня 1959 р.).

Загалом у країнах мусульманського світу роль релігійного лідера в питаннях помилування чи виконання судових вироків (передусім смертних) є навіть визначальною. Наприклад, Кримінальний суд Єгипту в червні 2015 р. виніс смертний вирок екс-президенту Єгипту Мухаммеду Мурсі у справі про масову втечу ув'язнених у дні революції 2011 р., проте помилувати цю особу або виконати вирок можна лише після згоди релігійного лідера Муфтія [181]. Натомість Папа Римський на власний розсуд і «в усіх випадках» вирішує питання «помилування, амністії, звільнення від покарання і пом'якшення покарання» (стаття 18 Основного Закону Держави-міста Ватикан від 11 лютого 1929 р.). Проте в Японії Уряд вирішує питання щодо скасування чи пом'якшення вироків, натомість імператор лише підтверджує такі рішення.

Конституції одних монархічних країн розрізняють компетенцію глави держави щодо амністії і помилування (Катар), інших – ні (Японія). Відтак, постає питання: чим, власне, відрізняється компетенція глави держави в частині здійснення ним помилування та амністії? С.А. Котляревський зазначав, що на початку ХХ ст. термін «помилування» традиційно трактувався як помилування, амністія і навіть аболіція (від лат. *abolitio* – знищення, відміна), тобто скасування законів, оскільки за будь-яких обставин прохання з цих питань надходили лише до монарха і «не потребували жодної участі» парламенту. Наприклад, імператор Японії, за Конституцією 1889 р., мав «право амністії, помилування, пом'якшення

покарань і відновлення в правах» (стаття 16). «Щоправда, результати реалізації компетенції глави держави були різними, оскільки помилування від амністії номінально відрізнялося «лише кількісно, а не якісно» [321, с. 236]. Відтак, глава держави в абсолютних монархіях наділений правом амністії і помилування, оскільки там немає парламенту або ж його функції є номінальними (ОАЕ, Оман).

Президент наділений правом помилування, натомість амністія – предмет відання парламенту, який шляхом прийняття закону звільняє від відбування покарання певні категорії засуджених осіб або скорочує невідбуту частину покарання засудженим. У дуалістичних монархіях (Йорданія, Кувейт, Марокко, Свазіленд) обсяг компетенції глави держави в аспекті вирішення питань помилування та амністії, є меншим, ніж у глав абсолютних монархій, проте більший, ніж у президентів. Наприклад, Емір Кувейту може помилувати засудженого і навіть замінити вирок, проте загальна амністія може бути оголошена тільки відповідно до закону (стаття 75 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р.). Король Свазіленду також має право помилувати засудженого, пом'якшити вирок суду і навіть віддeterminувати виконання вироку (частина 4 статті 64 Конституції Свазіленду від 14 червня 2005 р.) [307], натомість президенти республік не наділені таким правом.

Уряд Марокко, діяльність якого координує глава держави, наділений виключним правом законодавчої ініціативи з підготовки «проекту закону про амністію» (стаття 49 Конституції Марокко від 29 липня 2011 р.). Відтак, король має безпосередній вплив на зміст такого «проекту закону». Отже, компетенція глав дуалістичних монархій у частині помилування та амністії є відмінною за обсягом порівняно з главами держав усіх інших форм державного правління.

Компетенція Президента України у сфері помилування визначена Конституцією України (пункт 27 частини 1 статті 106), Кримінальним кодексом України (стаття 87) та «Положенням про порядок здійснення помилування», затвердженим Указом Президента України від 21 квітня 2015 р. № 223/2015. Помилування засуджених в Україні здійснюється у виді: «заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років;

повного або часткового звільнення від основного і додаткового покарань» (пункт 2 «Положення про порядок здійснення помилування» від 21 квітня 2015 р. № 223/2015 [464]. Відтак, «помилування» – це «індивідуальне відносно кожного засудженого рішення Президента України щодо заміни призначеного судом покарання» [146], процедура ухвалення якого визначається указом глави держави.

Проте в цьому Положенні поза межами правового регулювання (свідомо чи умисно) залишено низку важливих питань, а саме: а) не встановлено строки підготовки матеріалів до розгляду клопотання про помилування та повідомлення заявника про результати такого розгляду (пункт 7), видання указу про помилування (пункт 13). Відсутність таких строків порушує процесуальні гарантії засуджених на захист своїх прав, оскільки не дозволяє оскаржити затягування процесу. Відтак, кількість помилуваних за останні десять років зменшилася від кількох сотень до кількох десятків осіб [146]; б) не встановлено вимогу обов'язковості висвітлення інформації щодо персонального складу помилуваних. У США, на відміну від України, Президентський Офіс щодо помилування (Office of the Pardon Attorney) з 1900 р. розміщує на офіційному сайті вичерпний перелік інформації щодо діяльності глави держави в цій сфері (прізвища осіб, до яких застосовано помилування, вид помилування, загальна кількість помилувань та ін.) [670]. Оприлюднюється статистика кількості відмов у задоволенні клопотання засудженого щодо його помилування, а також мотивація такої відмови. Мотивація таких рішень, як стверджують Дж. Джексон, В. Бредфорд, Дж. Спаркс, Д. Тейлор, М. Шінер, є важливою для легітимності ухваленого щодо засудженого рішення [574; 361]. Неналежне обґрунтування відмови в помилуванні дає можливість засудженому в США звернутися до суду за захистом своїх прав.

В Україні судова практика, що пов'язана з оскарженням легітимності ухвалених главою держави указів про помилування, є вкрай незначною. Як приклад можна навести оскарження у Вищому адміністративному суді України Указу Президента України В.Ф. Януковича «Про помилування засуджених» від 7 квітня 2013 р. № 197/2013 в аспекті помилування Ю.В. Луценка [617]. Відтак, в Україні існує об'єктивна необхідність прийняття Закону «Про помилування в

Україні», який би містив норми, що: а) визначають основні поняття («помилування», «акт про помилування»), види помилування, суб'єктів подання клопотання про помилування; б) встановлюють умови і порядок здійснення помилування; в) визначають повноваження Департаменту з питань помилування Адміністрації Президента України і Комісії при Президентові України у питаннях помилування; г) встановлюють перелік матеріалів, що мають значення для розгляду цього питання тощо. Водночас має бути законодавчо закріплено межі компетенції глави держави у сфері помилування. Так, клопотання про помилування не може містити скаргу на безпідставність засудження або необґрунтованість окремих положень вироку суду, оскільки це предмет компетенції судів апеляційної і касаційної інстанцій [688, с. 419, 422].

Із системи прерогатив особистого правового статусу глави держави впливає номінаційна компетенція, що пов'язана з присвоєнням титулів, почесних та інших звань, а також нагородженням, сутність якого полягає в публічному висловленні подяки, схваленні дій, вираженні прихильності, високій оцінці професіоналізму, що об'єктивується у державній нагороді [560, с. 53].

Аналіз конституційного законодавства країн світу в аспекті компетенції глави держави у сфері нагородження свідчить, що: а) компетенція глав монархічних держав у цій сфері є дещо ширшою, ніж у президентів, оскільки монархи мають право не тільки нагороджувати «почесними орденами» (Кувейт), «державними нагородами і відзнаками» (Бахрейн), «орденами і присвоювати військові звання» (Оман, Бельгія), «жалувати ордени» та «інші звання і чини» (Норвегія) за видатні заслуги перед державою, а й утверджувати (засновувати) державні нагороди (Бахрейн), «цивільні і військові звання, почесні звання» (Йорданія), цивільні нагороди, військові ордени, відзнаки (ОАЕ) тощо. Проте конституційне законодавство республік не покладає на президента право встановлювати (утверджувати) державні нагороди, оскільки це сфера законодавчого регулювання. Натомість президент має право встановлювати президентські відзнаки, щорічні президентські премії і нагороджувати ними; б) монарх, на відміну від президента, має право присвоювати певні «титули», почесні звання

(князь, граф, барон та інші) або звання спадкоємця глави держави (наприклад, крон-принц). Отже, президент, на відміну від монарха, може нагороджувати лише тими відзнаками, що встановлені законом. Отже, компетенція особистої прерогативи конституційно-правового статусу глави держави об'єктивується в його відносинах не з органами державної влади чи іншими інститутами публічної влади, а з фізичними особами.

До номінаційної компетенції глави держави належить вирішення питань у сфері громадянства (підданства) – це прийняття рішення щодо надання громадянства (підданства), його припинення чи виходу з нього. Конституції країн світ не розкривають зміст таких понять, як «підданство» і «громадянство», за винятком Конституції Коста-Ріки від 7 листопада 1949 р.: «Громадянством є сукупність політичних прав і обов'язків, що належать костариканцям чоловічої і жіночої статі старших двадцяти років» (стаття 90), натомість термін «підданство», що традиційно трактується як правова підлеглість особи монарху, має не стільки законодавче, стільки доктринальне походження.

Доктрина права проголошує, що громадянство є традиційним у республіках, підданство – у монархіях, проте конституційна практика не є такою однозначною. Інститут громадянства існує у правових системах як республік, так й окремих монархій (Бахрейн, Йорданія, Катар, Князівство Ліхтенштейн, Кувейт, Норвегія, ОАЕ). Проте підданство конституційно закріплено в Бельгії, Омані, Саудівській Аравії. Традиційно до компетенції монарха належать питання, пов'язані з підданством (його отримання, позбавлення), проте в Бельгії «натуралізація» здійснюється не монархом, а «федеральною законодавчою владою» (стаття 9 Конституції Бельгії від 17 лютого 1994 р.). Конституція Норвегії уповноважила Стортинг, а не короля, надавати громадянство (§ 75 Конституції Норвегії від 17 травня 1814 р.). В Омані і в Саудівській Аравії монарх надає підданство і позбавляє його лише відповідно до вимог закону. Отже, компетенція глави держави в питаннях підданства є традиційною, проте не виключною.

Компетенція президента, що пов'язана з відносинами громадянства, визначається його правовою можливістю ухвалювати підзаконні індивідуально

визначенні правові акти, якими він «надає свідоцтво про натуралізацію та анулює його на справедливих засадах» (стаття 195 Конституції Нікарагуа від 1 грудня 1950 р.). Відтак, компетенція глави держави в питаннях громадянства має два вектори: прийняття до громадянства і його позбавлення.

Конституційна практика окремих країн в правовому регулюванні питань, що досліджуються, має певні винятки, наприклад, у США громадянство в порядку натуралізації надається на основі рішень окружних федеральних судів, а не глави держави. У Бельгії «натуралізація здійснюється федеральною законодавчою владою» (стаття 9 Конституції Бельгії від 17 лютого 1994 р.), а не королем. Проте навіть і за таких обставин громадянство надається, як правило, від імені глави держави. У країнах Латинської Америки позбавлення громадянства (стосовно натуралізованих і тих, що мають громадянство за народженням) є одним із видів додаткового покарання, що призначається судом за деякі види злочину (шпигунство, зрада) [664, с. 63].

Конституційне законодавство низки країн світу визнає право глави держави (монарха і президента) надавати громадянство (підданство) у пільговому режимі (без дотримання цензу проживання) тим категоріям осіб, які, на його думку, можуть принести особливу користь для держави. Указом Президента України громадянство України було надано громадянам США, Грузії, Ізраїлю та інших країн, після чого вони свого часу змогли обійняти в Україні високі державні посади (О. Квіташвілі – Міністр охорони здоров'я України, А. Абромавичус – Міністр економічного розвитку і торгівлі України, Н. Ярецько – Міністр фінансів). Отже, глава держави в дискреційному порядку вирішує питання щодо надання громадянства (підданства), проте воно має здійснюватися в межах конкретного правового поля.

Підсумовуючи вищенаведене, доходимо таких висновків:

1) глава держави як орган державної влади наділений нормотворчою компетенцією, компетенцією, що передбачена його правовим статусом як верховного головнокомандувача збройних сил держави, а також квазісудовою

(помилування) і номінаційною (нагородження, присвоєння почесних та інших звань, присвоєння титулів вирішення питань у сфері громадянства) компетенцією;

2) юридично виправданим, політично доцільним і допустимим є надання главі держави в аспекті делегованого законодавства права приймати правові акти, юридична сила яких прирівнюється до закону, лише в разі воєнної загрози, порушення територіальної цілісності, суверенітету, екологічного лиха, тобто вичерпного переліку питань, передбаченого Основним Законом держави, за умови здійснення обов'язкового дієвого парламентського контролю, проте таку нормотворчу компетенцію глави держави не може бути виправдано прогалинами в законодавстві чи недієздатністю парламенту;

3) національна правова система потребує прийняття Закону України «Про помилування в Україні», який би містив норми, що: а) визначають основні поняття («помилування», «акт про помилування»), види помилування, суб'єктів подання клопотання про помилування; б) встановлюють умови і порядок здійснення помилування; в) визначають повноваження Департаменту з питань помилування Адміністрації Президента України і Комісії при Президентові України з питань помилування; г) встановлюють перелік матеріалів, які мають значення для розгляду цього питання тощо.

Висновки до розділу 4

Узагальнивши компетенцію, як основоположний елемент конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах, можна сформулювати такі підсумкові положення, висновки, рекомендації і пропозиції:

1. Конституційно-правове представництво держави її главою – це легітимна репрезентація інтересів країни і народу, що він здійснює шляхом розроблення, прийняття правових актів, так і шляхом вчинення нормативно передбачених церемоніальних, організаційних, розпорядчих та інших дій. За своєю суттю конституційно-правове представництво держави – це вид політико-правової діяльності уповноваженого суб'єкта. За своїм змістом представництво держави – це реалізація главою держави законодавчо визначеної предметної компетенції шляхом виконання ним певних державно-владних повноважень. За формою представництво держави – це вчинення конкретних церемоніальних, організаційних та інших дій, які за потреби супроводжуються прийняттям певних правових актів.

2. Представницька компетенція глави держави – це зумовлений політико-правовим призначенням у механізмі держави, визначений Конституцією і законами України комплекс державно-владних повноважень у сфері здійснення відносин і представництва держави як на міжнародному рівні, так і в середині країни, механізм реалізації яких передбачений нормами національного і міжнародного права. Особливість конституційних норм, що визначають внутрішньопредставницьку компетенцію глави держави, полягає в тому, що вони за своїм змістом є програмно-декларативними, тому для повноцінної правозастосовної діяльності цієї компетенції потрібне не стільки професійне тлумачення, скільки вичерпна їх нормативна конкретизація. У протилежному випадку урочисте декларування внутрішньопредставницької компетенції глави держави («гарант державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання конституції», «гарант прав і свобод людини», «арбітр і гарант стабільної діяльності публічної влади») залишиться лише на папері, незважаючи на те, що

наведені та інші аналогічні положення є засадничою основою нормативного корпусу всіх національних конституцій. Конституційні норми, які визначають зовнішньопредставницьку компетенцію глави держави, за своїм змістом є більш конкретними і предметно визначеними (церемоніально-статусна репрезентація держави; дипломатична політика; укладення міжнародних договорів, оголошення війни) тощо.

3. Установча компетенція глави держави – це встановлені й гарантовані конституційним законодавством його права та обов'язки, які знаходять об'єктивізацію в юридично значимих формах його дискреційної чи погоджувальної діяльності щодо утворення, реорганізації, злиття, ліквідації, затвердження структури певних державних органів, визначення їх чисельності й мережі, а також вчинення дій щодо фізичних осіб, пов'язаних з призначенням, переведенням їх на посаду чи звільненням з посади, заповненням вакансії або надання згоди на вчинення наведених вище дій іншими уповноваженими суб'єктами. Установча компетенція глави держави може поділятися за суб'єктивним складом, функціональною спрямованістю, за ступенем самостійності, гілками влади, повнотою формування державного органу.

4. Установча компетенція глави держави щодо уряду різниться способами її реалізації (дискреційна, дольова, за згодою, статусно-декларативна), що об'єктивує ступінь його функціональної самостійності в установчому процесі. Установча значимість глави держави у формуванні уряду може варіюватися від номінально-декларативної до дискреційно-повновладної.

5. Зважаючи на те, що в демократичній державі управління на місцях здійснюють обрані територіальними громадами муніципальні органи та їх посадові особи, пропонуємо внести системні зміни до Конституції України в частині розширення повноважень органів місцевого самоврядування і ліквідації місцевих державних адміністрацій. Відтак, положення статей 118, 119 Конституції України мають бути скасовані, внаслідок чого звужується установча компетенція Президента України, оскільки він втратить право призначати на посаду голів місцевих державних адміністрацій.

6. З метою запобігання зловживання владою Президентом України пропонуємо доповнити частину 1 статті 6 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 р. другим реченням такого змісту: «У разі не внесення Президентом України такого подання до Верховної Ради України протягом трьох місяців з моменту спливу повноважень члена (-ів) Центральної виборчої комісії, Верховна Рада України уповноважена призначати на посади та звільняти з посад членів Центральної виборчої комісії на основі пропозицій депутатських фракцій і груп». Законодавче унормування такої «перехідної» установчої компетенції від глави держави до парламенту апріорі можливе й щодо інших державних органів чи їх посадових осіб, зокрема до половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Голови і половини складу Ради Національного банку України тощо.

7. Контрольна компетенція глави держави – це його права та обов'язки, форми і методи їх реалізації у сфері здійснення нагляду та перевірки діяльності законодавчо визначених суб'єктів публічної влади, зокрема органів державної влади, їх посадових осіб. Основними формами контрольної компетенції глави держави є: скасування актів уряду, інших органів виконавчої влади; накладення вето на рішення уряду; право на отримання інформації від державних чи муніципальних органів, їх посадових осіб; дострокове припинення повноважень парламенту; накладення вето на закони, прийняті парламентом; право звернення глави держави до суду; дострокове припинення повноважень уряду.

8. Особливість контролю, суб'єктом якого є глава держави, що здійснюється за діяльністю певних державних органів та їх посадових осіб, полягає в тому, що це вид політико-правового контролю, за результатами якого може настати винятково конституційно-правова, проте не адміністративна чи кримінальна, відповідальність.

9. Відносини глави держави і парламенту передбачено змістом їхньої компетенції і становлять систему послідовних та взаємопов'язаних дій, спрямованих на досягнення певного результату, і реалізуються у формі:
а) організаційно-установчого процесу, що полягають у реалізації їх установчої

компетенції як «один щодо одного» (призначення главою держави виборів до парламенту і, навпаки, призначення парламентом виборів президента; обрання глави держави парламентом; прийняття (або неприйняття) відставки глави держави; складення присяги главою держави в парламенті та ін.), так і щодо інших органів державної влади (формування уряду, органів судової системи, органів виконавчої влади; заповнення вакантних посад аторнея, судді та ін.); б) організаційно-законодавчого процесу, що полягають у вчиненні ними конкретних процесуальних дій, пов'язаних з розробленням, прийняттям та промульгацією законів держави. З метою недопущення ситуації безстрокового ненабрання чинності законом, який подолав вето Президента України і протягом десяти наступних днів не був ним підписаний та оприлюднений, а також протягом трьох наступних днів не був офіційно оприлюднений Головою Верховної Ради України за його підписом, пропонуємо унормувати ці відносини шляхом автоматичного винесення такого закону на всенародне петиційне голосування. У разі, якщо протягом десяти наступних днів закон отримав підтримку не менше як двадцяти п'яти тисяч голосів, він вважається таким, що набрав чинності за результатами петиційного голосування; в) організаційно-адміністративного процесу, що полягають у реалізації ними передбачених законодавством прав та обов'язків, пов'язаних з поточним порядком організації чи спрямуванням роботи один одного (надання парламентом дозволу главі держави на закордонний візит; послання глави держави до парламенту; відкриття, закриття, скликання ним сесій парламенту); г) організаційно-контрольного процесу, що полягають у реалізації передбачених законодавством прав та обов'язків у сфері здійснення нагляду і перевірки за діяльністю один одного, або інших органів державної влади, їх посадових осіб (призупинення сесії парламенту, скликання позачергової його сесії; запити до глави держави; дострокове припинення повноважень парламенту; консультації; вето на закони, ухвалені парламентом; імпічмент).

10. Обсяг компетенції глави держави в Україні та зарубіжних країнах у відносинах з органами виконавчої влади і характер цих відносин зумовлені, насамперед, правовим статусом глави держави, визначеним положеннями

конституцій країн світу, одні з яких відносять главу держави до виконавчої гілки влади, другі – до законодавчої, треті – до законодавчої і виконавчої, четверті – не містять чіткої належності глави держави до жодної з них, як в Україні, або ж однозначно не відносять до жодної з них.

11. Компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах у відносинах з органами виконавчої влади об'єктивується в таких формах, як участь глави держави в роботі уряду, надання ним доручень уряду і міністрам, звітування останніх перед главою держави, контрасигнування, консультації, складення присяги членами уряду перед главою держави, скасування ним правових актів уряду або призупинення їх дії, установчі відносини, складання повноважень урядом перед новообраним главою держави тощо.

12. З метою посилення відносин глави держави з органами виконавчої влади пропонуємо викласти частину 4 статті 106 Конституції України в такій редакції: «Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 6, 7, 17, 18, 20, 21, 23 цієї статті, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання» (додаток А).

13. В Україні спостерігається законодавча недоврегульованість відносин, які виникають між Президентом України та органами виконавчої влади, що компенсується ухваленням главою держави низки указів, проте останні не можуть замінити законодавчі акти в цій сфері, оскільки це призведе не тільки до «позаконституційного» розширення компетенції глави держави і чергової політичної кризи, а й до порушення пункту 12 частини 1 статті 92 Конституції України: «діяльність органів виконавчої влади» визначається виключно законами. У зв'язку з цим, необхідно прийняти Закон України «Про нормативно-правові акти», який би визначав сферу правового регулювання підзаконних правових актів Президента України та уряду, завдяки чому вдалося б уникнути латентної узурпації державної влади цими суб'єктами публічної влади.

14. Глава держави як орган державної влади наділений нормотворчою компетенцією, компетенцією, що передбачена його правовим статусом як верховного головнокомандувача збройних сил держави, а також квазісудовою

(помилування) і номінаційною (нагородження, присвоєння почесних звань, присвоєння титулів вирішення питань у сфері громадянства) компетенцією.

15. Юридично виправданим, політично доцільним і допустимим є надання главі держави в аспекті делегованого законодавства права приймати правові акти, юридична сила яких прирівнюється до закону, лише в разі воєнної загрози, порушення територіальної цілісності, суверенітету, екологічного лиха, тобто вичерпного переліку питань, передбаченого Основним Законом держави, за умови здійснення обов'язкового дієвого парламентського контролю, проте таку нормотворчу компетенцію глави держави не може бути виправдано прогалинами в законодавстві або недієздатністю парламенту.

16. Національна правова система потребує прийняття Закону України «Про помилування в Україні», який би містив норми, що: а) визначають основні поняття («помилування», «акт про помилування»), види помилування, суб'єктів подання клопотання про помилування; б) встановлюють умови і порядок здійснення помилування; в) визначають повноваження Департаменту з питань помилування Адміністрації Президента України і Комісії при Президентові України з питань помилування; г) встановлюють перелік матеріалів, які мають значення для розгляду цього питання тощо.

РОЗДІЛ 5

ГАРАНТІЇ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ЯК ЕЛЕМЕНТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

5.1. Гарантії конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах

У доктрині права інститут гарантій конституційно-правового статусу глави держави, порівняно з депутатськими і суддівськими гарантіями, досліджено вкрай фрагментарно. Учені, досліджуючи конституційно-правовий статус глави держави, здебільшого оминають питання гарантій [9, с. 8 – 9; 675]. Конституційне законодавство в частині правового регулювання гарантій статусу глави держави є вкрай лаконічним. До того ж необґрунтовано широке доповнення гарантій правового статусу глави держави різними видами привілеїв зумовлює засекреченість низки таких правових документів. Водночас зв'язок слів «гарантія» і «глава держави», як свідчить аналіз джерел права, не завжди спрямовано на розкриття саме гарантій конституційно-правового статусу глави держави. Так, С.А. Агафонов, констатує, що «правовий статус Президента України включає в себе також елемент гарантування», має на увазі «нормативно закріплений обов'язок Президента бути гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності» [9, с. 74], а не гарантії безпосередньо статусу глави держави. Отже, поняття «гарантії правового статусу глави держави» доктрина права визначає по-різному. Крім того, конституційне законодавство не розкриває зміст таких понять, як: «гарантії», «імунітет» і «привілеї» конституційно-правового статусу глави держави, що нівелює відмінність між ними. Отже, актуальність дослідження гарантій статусу глави держави зумовлена необхідністю обґрунтування низки теоретичних і практичних питань.

Дослідження поняття «гарантії конституційно-правового статусу глави держави» зумовлює необхідність аналізу етимології слова «гарантія». Гарантія

(франц. *garantie* – забезпечення) – це умови, що забезпечують успіх чого-небудь; порука в чомусь, забезпечення чого-небудь [557, с. 29]. Основу гарантій становлять певні умови, тобто відповідні правила і вимоги, які уможливають здійснення, утворення чого-небудь або сприяють чомусь [565, с. 441]. Проте умови є лише висхідною обставиною певної діяльності, натомість її здійснення передбачає використання суб'єктом системи прийомів, способів чи засобів, що слугують йому знаряддям у процесі досягнення певної мети [558, с. 307]. Отже, гарантії виявляються через такі поняття, як «засоби», «способи» й «умови» [327, с. 14]. Таке філологічне розуміння слова «гарантії» покладено в основу галузевих понять. У теорії права юридичні гарантії – це норми права, що становлять правовий механізм, покликаний сприяти реалізації правових актів [467, с. 524]. Гарантії державного службовця – це встановлені законом правові поручительства, спрямовані на забезпечення сприятливих умов для його діяльності [637, с. 466]. У цивільному праві гарантії – це спосіб забезпечення виконання зобов'язань [699, с. 556]. «Гарантія – один із засобів забезпечення виконання зобов'язань, який застосовується виключно у відносинах між юридичними особами» [704, с. 110]. Відтак, одним із видів гарантій є гарантії правові.

Глава держави є одним із вищих органів державної влади (найвищим у правовій системі Брунею, Оману, Катару), на якого покладаються найважливіші функції у сфері державного управління, логічною є регламентація гарантій його правового статусу нормами конституції держави. За такого підходу виокремимо конституційні гарантії правового статусу глави держави. Такі гарантії мають найвищу юридичну силу і становлять основу всіх інших правових гарантій. Конституційні гарантії, з одного боку, спрямовані на охорону передбачених Основним Законом держави інститутів, одним з яких є глава держави, а з іншого – становлять механізм забезпечення дотримання, виконання, застосування і використання норм права главою держави [699, с. 554 – 555]. Відтак, гарантії є засобом, що забезпечує перехід від передбачених конституцією можливостей до реальної дійсності [592, с. 105 – 106]. Отже, юридична значимість гарантій полягає

в забезпеченні найсприятливіших умов для реалізації главою держави державно-владних повноважень, наданих йому конституцією.

Отже, гарантії конституційно-правового статусу глави держави – це встановлена конституцією і законами держави система умов, засобів і способів, необхідних для забезпечення безперешкодної і повноцінної реалізації ним державно-владної компетенції. Ознаки гарантій такого статусу глави держави – це основні кваліфікуючі характеристики, які визначають сутність і зміст гарантій, їх мету та призначення в системі правового регулювання статусу глави держави.

Такі гарантії: а) поділяються на конституційні, законодавчі, підзаконні, проте неприпустимим є прийняття індивідуально-владних правових актів, приписи яких регламентують гарантії конкретного глави держави (Казахстан); б) мають постійний характер дії, тобто їх функціональність не вичерпується кількістю застосування, проте система гарантій істотно звужується у разі припинення повноважень глави держави; в) не є тотожними привілеям, тобто особливим перевагам і пільгам особистісного чи матеріального характеру, наданих главі держави законом (інколи звичаєвим правом), що зумовлює не тільки виняткове його становище, а й ставлення до нього порівняно з іншими категоріями осіб [562, с. 573]. Такими привілеями є право на титул, звільнення від сплати податків, на прислугу за рахунок коштів платників податків, на забезпечення державною резиденцією у відставці та ін. Проте сутність гарантій правового статусу глави держави мають становити не привілеї, а умови й підстави успішного здійснення ним своїх повноважень; г) забезпечуються законами і державою [417, с. 142], яка створює загальні й навіть спеціальні умови для реалізації таких гарантій, а в разі їх порушення застосовує заходи державного примусу. О.Ф. Нікітін навіть визначає гарантії статусу як обов'язок держави захищати, створювати правові, соціальні і культурні умови для реалізації прав суб'єктами правовідносин [418, с. 12]; г) мають бути зумовлені об'єктивною доцільністю, яка полягає в забезпеченні ефективної реалізації главою держави його компетенції; е) поширюються на носія певного титулу чи звання, проте «набір гарантій» діючого глави держави і його наступників не повинні суттєво

відрізнятися за своїм змістом та обсягом, що, з одного боку, забезпечує дотримання принципу правової визначеності при зайнятті цього поста, а з іншого – утримує носіїв влади від спокуси розширення гарантій.

Множинність гарантій конституційно-правового статусу глави держави актуалізує питання їх класифікації. В.Ф. Погорілко зазначав, що «за конституціями більшості країн президенти мають розгалужену систему гарантій своєї діяльності у вигляді стримувань і противаг» [282, с. 487]. На нашу думку, зведення гарантій конституційно-правового статусу глави держави лише до системи «стримувань і противаг» не охоплює всієї повноти гарантій, оскільки їх практична об'єктивізація знаходить лише функціональний вияв. Конституційна ж практика свідчить, що система гарантій правового статусу глави держави є значно ширшою, оскільки охоплює гарантії не тільки функціонального (наприклад, ускладнений порядок притягнення до відповідальності), а й, скажімо, статичного характеру, зокрема право на звання чи/або титул глави держави. Отже, гарантії конституційно-правового статусу глави держави є комплексним явищем.

Інші вчені поділяють гарантії залежно від сфери суспільних відносин: на загальні (економічні, ідеологічні та політичні) і на спеціальні, тобто юридичні гарантії [327, с. 16], проте використання такого критерію не ставить у центр дослідницької уваги саме юридичні гарантії. Д.А. Керімов пропонує поділити гарантії на суб'єктивні й об'єктивні [254, с. 15], що є вкрай сумнівним, оскільки будь-яка класифікація має суб'єктивний характер.

Результати аналізу критеріїв класифікації гарантій конституційно-правового статусу глав держав свідчать, що найбільш прийнятною і доцільною є їх класифікація за призначенням у правовому регулюванні відносин, пов'язаних зі статусом глави держави. До системи гарантій належать: а) конституційно-правові; б) процесуально-організаційні; в) матеріально-фінансові; г) організаційно-правові; д) атрибутивно-церемоніальні.

Конституційно-правові гарантії правового статусу глави держави встановлені конституцією. Це означає, що зміна правового статусу глави держави зумовлює внесення змін до конституції. Окремі вчені вважають, що однією з

гарантій правового статусу може бути встановлений нормами самої конституції «механізм недоторканності», тобто заборона вносити «зміни новими законами» до тих чи інших конституційних приписів [153, с. 76]. Цю думку поділяє й І.Й. Магновський [372, с. 31]. М.М. Ковалевський зазначав, що ця гарантія може існувати виняткового за умови, що її зміст буде стояти над законами [261, с. 758]. Отже, у конституції може бути прописано гарантії недоторканності певних основ чи інститутів. На нашу думку, така пропозиція є слушною щодо найбільш важливих інститутів влади (природні права людини, державний суверенітет та ін.), проте не інституту глави держави.

Іншою конституційно-правовою гарантією правового статусу глави держави є те, що конституція має установчий характер, правові приписи якої встановлюють загальнообов'язковість правових актів глави держави і визначають перелік повноважень глави держави, що не уможлиблює зменшення їх обсягу чи змісту шляхом прийняття судових рішень або законодавчих актів. Так, конституції країн світу встановлюють вичерпний перелік підстав дострокового припинення повноважень глави держави: відставка (Сербія, Словенія, Східний Тимор, Мексика, Монголія, Ліберія, Угорщина, Україна), імпічмент (Аргентина, США, Франція, Польща, Україна), за станом здоров'я (у тому числі й стійка недієздатність) (Азербайджан, Камбоджа, Ліберія, Угорщина, Польща, Сирія, Словенія, Україна), за рішенням референдуму (Австрія, Ісландія) [279, с. 87], інститут відкликання глави держави парламентом із займаного ним поста (стаття 84 Конституції В'єтнаму 15 квітня 1992 р.) тощо. Крім того, конституція може встановити вимогу довічного збереження за главою держави певного звання. Так, Конституція України закріпила за главою держави право довічного збереження звання Президента України, якщо тільки він не був усунений з поста в порядку імпічменту (частина 3 статті 105). Таким чином, унормування конституційно-правового статусу глави держави Основним Законом держави становить важливу складову системи гарантій його правового статусу.

Процесуально-організаційні гарантії конституційно-правового статусу глави держави – це особливий вид правових гарантій, які встановлюють систему

спеціальних умов, способів, засобів і процедур, що регламентують особливий порядок охорони і захисту глави держави, його законних прав та інтересів. Ними є: недопустимість звуження конституційно визначених компетенційних повноважень глави держави як за обсягом, так і за змістом; визначення процедури їх реалізації; особливий порядок притягнення його до відповідальності тощо.

Глава держави на час виконання своїх повноважень користується правовим імунітетом (правом недоторканності). «Недоторканність (імунітет) глави держави полягає в тому, що він не підлягає арешту, затриманню, обшуку, проти нього не можуть застосовуватися заходи фізичного впливу, спеціальні засоби та зброя. Монарх не підлягає кримінальній, адміністративній відповідальності взагалі, а президент – за винятками, передбаченими конституцією, і лише після припинення своїх повноважень» [544, с. 217 – 218]. Імунітет (від лат. *immunitas* – звільнений від чого-небудь) – сукупність прав та привілеїв, якими закон наділяє певну особу (організацію, представництво будь-якої держави) з метою здійснення нею політичної діяльності [462, с. 331]. Імунітет є правовим, оскільки він встановлюється нормами права. В юриспруденції правовий імунітет трактується як особливий матеріально-процесуальний привілей, який поширюється на визначене в нормах міжнародного або внутрішньодержавного права коло суб'єктів, що регламентує їх спеціальний статус шляхом надання додаткових гарантій і переваг [584, с. 105], зміст яких полягає в ускладненому порядку притягнення їх до відповідальності. На думку Ю.Г. Просвіріна, імунітет за певних умов виявляється як певна потреба [500, с. 122], що набула закріплення у звичаях, а згодом і в нормах права [352, с. 113].

За французькою доктриною права інститут імунітету виник у франкській державі у зв'язку з бажанням феодалів отримати захист від самого короля. Володільці «імунітетних грамот» короля, на думку Ф. де Куланжа, виходили з-під юрисдикції місцевих чиновників і підпорядковувалися безпосередньо королю [236, с. 351 – 353]. Проте його співвітчизник М. Крелль стверджує, що інститут імунітету виник у Римській імперії [343, с. 45], що зумовило процес соціальної і правової стратифікації, тобто статусного розшарування населення держави [564,

с. 752]. Німецька доктрина права пов'язує виникнення імунітету з «вічовими зібраннями», під час яких зберігався мир, порушення якого прирівнювалося до державної зради [672, с. 7 – 8]. За звичаєвим правом імунітетом наділялися й послы [471, с. 56]. В англосаксонській доктрині права виникнення імунітетних відносин пов'язано з особами духовного сану і феодалами, які отримували імунітет від короля. Щоправда, британські вчені зазначають про «вольності» (liberties), «привілеї» (franchises) стосовно англійських монархів [465, с. 571], а слово «імунітет» вони оминали як таке, що не розкриває ні змісту статусу таких осіб, ні їхнього реального становища. Відтак, в англійському конституційному праві імунітет і недоторканність визначались як привілеї [355, с. 520]. Отже, виникнення імунітету пов'язане з юридичним захистом феодалів, послів і релігійних сановників, проте не правителів держави. Наявність привілейованого становища в монарха сприймалася в суспільстві як очевидна річ, тому не було потреби в нормативному його закріпленні. Необхідність правового закріплення імунітету глави держави виникла з появою інших важливих суспільних інститутів, які конкурували з монархом в управлінні державою (парламент), впливові на соціум (католицизм). Чи не вперше нормативне закріплення імунітету глави держави надано в Саксонському зерцалі: «Імператора не може папа, ані хто-небудь інший відлучити від церкви з того моменту, як його посвячено, крім трьох випадків: якщо він сумнівається в істинній вірі, чи коли він залишає свою законну дружину або якщо він руйнує Божий храм» [650, с. 372].

Нормативна фіксація імунітету гарантувала главі держави в законодавчо визначених межах певну свободу дій і можливостей. Носіями такого імунітету стали не тільки монархи, а й президенти [462, с. 332]. Конституції країн світу прямо встановлюють недоторканність глави держави (Бельгія, Йорданія, Марокко, Польща, Україна та ін.). «Персона короля є недоторканною і йому має виявлятися належна повага» (стаття 46 Конституції Марокко від 29 липня 2011р.). Натомість Конституція Йорданії від 8 січня 1952 р. містить уточнення, що правовим наслідком недоторканності короля є його звільнення «від будь-якої відповідальності» (стаття 30). Конституція Бельгії від 17 лютого 1994 р., вказуючи

на недоторканність особи короля, визначає, що відповідальним є не глава держави, а «його міністри» (стаття 88). Отже, недоторканність монарха проектує підвищену відповідальність органів виконавчої влади та їх посадових осіб.

Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень (частина 1 статті 105 Конституції України). Конституційний Суд України у своєму Висновку від 11 липня 2001 р. № 3–в/2001 у справі про Римський Статут зазначив: «Недоторканність певної категорії посадових осіб – це не їх привілей; вона пов'язана з виконанням ними важливих державних функцій, а тому відповідно до Конституції України і міжнародно-правових зобов'язань України не може розглядатися як гарантія їх безкарності; недоторканність народних депутатів України, Президента України, суддів передбачає лише спеціальні умови притягнення їх до кримінальної відповідальності» (підпункт 2.2.2 підпункту 2.2. пункту 2 мотивувальної частини Висновку) [104]. Отже, орган конституційної юрисдикції вказав, що сутність імунітету полягає в ускладненому механізмі притягнення глави держави до відповідальності.

На нашу думку, вживання в тексті конституції слова «недоторканність» у сув'язі із словосполученням «глава держави» є архаїчним і навіть філологічно та юридично нелогічним. Етимологія слова «недоторканність» означає «гарантію від усяких посягань з боку кого-небудь», така недоторканність «охороняється законом» [560, с. 301], проте норми конституції не встановлюють абсолютної недоторканності глави держави. Відтак, очевидною є невідповідність змісту і словесної форми правового виразу. Вочевидь більш вдалим і доцільним є використання щодо глави держави такого терміна як «імунітет», який трактується як «непідпадання глави держави під дію окремих правових норм» і «звільнення глави держави від дії окремих правових норм» [559, с. 23]. Відтак, імунітет глави держави не є абсолютним.

Матеріально-фінансові гарантії конституційно-правового статусу глави держави – це встановлена законодавством система певних умов, способів і засобів матеріально-грошового і матеріально-технічного характеру, що стимулюють і водночас забезпечують його функціональну діяльність, пов'язану з реалізацією

ним державно-владної компетенції. Видатки на утримання Президента України, його Адміністрації щорічно у Державному бюджеті встановлюються окремим рядком. Протягом останніх років розмір асигнувань на зазначені цілі є майже аналогічним обсягу видатків на утримання Кабінету Міністрів України.

Національне законодавство наділяє глав держав певним матеріально-фінансовим забезпеченням, обсяг і зміст яких різняться. У монархічних країнах кошти на утримання глави держави (короля та його родини) щорічно виділяються із державного бюджету [596, с. 146] шляхом прийняття Цивільного листа. «Закон встановлює цивільний лист на період кожного правління» (стаття 89 Конституції Бельгії від 17 лютого 1994 р.). У Кувейті грошове утримання Еміра «призначається законом на термін його правління» (стаття 78 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р.). Проте Король Бахрейну спеціальним Королівським Декретом самостійно встановлює розмір власного бюджетного забезпечення і королівського двору (стаття 33 Конституції Бахрейну від 14 лютого 2002 р.). Глава держави може звільнитися від сплати податків (Свазіленд), проте останніми роками європейські монархи відмовляються від такої прерогативи і воліють нарівні з іншими особами сплачувати встановлені законом податки (за винятком Королеви Великої Британії).

Розмір грошового утримання президента як глави держави традиційно встановлюється парламентом шляхом прийняття ним законодавчого акта. У кожній країні склалася своя традиція і практика матеріально-фінансового забезпечення глави держави, тому його розмір і види можуть суттєво відрізнятися. Наприклад, законодавство США встановило таке забезпечення Президента: заробітна платня 200 000 дол. на рік (підлягає оподаткуванню), представницькі витрати в сумі 50 000 дол. на рік (не оподатковуються), витрати на поїздки в сумі 100 000 дол. на рік (не оподатковуються), пенсійне забезпечення у відставці – 63 000 дол. (оподатковується) [619, с. 332]. Матеріально-фінансове забезпечення Президента Уругваю Х. Мухіка, обраного главою держави у 2009 р., становить: заробітна плата в розмірі 12 000 дол. на місяць (середня зарплата в

країні 775 дол. на місяць), державна дача, транспортні засоби [184], проте майже 90 % заробітної плати він віддає на добродійність.

Матеріально-фінансове забезпечення Президента України встановлене Постановою Верховної Ради України «Про забезпечення, обслуговування та охорону Президента України» від 4 січня 1992 р. № 2033 – XII, відповідно до якої заробітна плата глави держави в Україні становить 22 мінімальні заробітні плати. О.В. Петришин зауважує, що в демократичних державах високо оплачується праця державних чиновників «других ролей», проте в недемократичних відмінність в оплаті вищих і нижчих чиновників може досягати десятків разів [441, с. 31]. Така ситуація спостерігається і в Україні. Водночас Президентіві України, відповідно до цієї Постанови, на період перебування його на посту надаються заміська резиденція та службова квартира в місті Києві, спеціально обладнані літак і вертоліт, автомобільний транспорт. За рахунок державного бюджету здійснюються витрати на представницькі цілі, медичне і санаторно-курортне обслуговування його та дружини, а охорона Президента і членів його родини забезпечується службою безпеки Президента [482].

Згідно з Постановою Верховної Ради України «Про забезпечення, обслуговування та охорону Президента України» від 4 січня 1992 р. № 2033 – XII, після виходу у відставку за Президентом України «довічно зберігається розмір посадового окладу, надається державна дача з необхідним обслуговуванням, охороною і транспортним забезпеченням, зберігається медичне та санаторно-курортне обслуговування його та дружини». Отже, законодавство України встановило систему гарантій, пільг і привілеїв конституційно-правового статусу як діючого Президента України, так і «президента у відставці».

Уряд України, прийнявши Розпорядження «Про забезпечення, обслуговування та охорону Л.Д. Кучми» від 19 січня 2005 р. № 15–р., встановив забезпечення «президента у відставці», а саме:

а) щомісячне грошове утримання у розмірі місячного фонду оплати праці Президента України. Це означає, що «президент у відставці», відповідно до наведеного вище Розпорядження Уряду, має право на отримання грошового

забезпечення в розмірі заробітної плати діючого Президента України, натомість у Постанові Верховної Ради України «Про забезпечення, обслуговування та охорону Президента України» від 4 січня 1992 р. № 2033 – XII йдеться лише про «збереження розміру посадового окладу» Президента України, що значно менше, ніж його заробітна плата. Отже, очевидним є перевищення меж своїх повноважень Кабінетом Міністрів України в частині встановлення грошового забезпечення «президента у відставці». Кабінет Міністрів України, ухваливши рішення про забезпечення «президента у відставці» щомісячним грошовим утриманням у розмірі місячного фонду оплати праці Президента, вийшов за межі своєї компетенції, оскільки у своїй діяльності він повинен керуватися Конституцією та законами України, постановами парламенту, що не дає йому права розширювати їх зміст чи трактувати цей зміст на свій розсуд;

б) створити для забезпечення діяльності «президента у відставці» апарат у кількості трьох осіб (радник, два помічники), фінансове забезпечення якого покладається на державний бюджет. Проте законодавство не містить жодної вимоги щодо мети створення такого апарату, тому не зовсім зрозумілими є функціональне призначення і державна доцільність створення такого апарату;

в) надати йому в довічне користування державну дачу з необхідним обслуговуванням та охороною, утримання якої здійснюється за рахунок держави. На нашу думку, державне обслуговування дачі «президента у відставці», оплата комунальних послуг за її користування є привілеями і пільгами, тобто звільненням (повним або частковим) від дотримання встановлених законом загальних правил, виконання обов'язків [560, с. 535], які жодним чином не стосуються гарантій статусу глави держави. Відтак, під гаслом необхідності забезпечення гарантій конституційно-правового статусу глави держави відбувається їх невинуватене доповнення привілеями і пільгами;

г) забезпечити за рахунок держави транспортним обслуговуванням (два автомобілі, чотири водії). Проте таке користування транспортом не обмежується ні в кількісному, ні у фінансовому вимірах;

г) зберегти охорону відповідно до Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 р. [484, ст. 236]. Водночас постає питання: на яких правових підставах здійснюється забезпечення «президента у відставці» державною охороною? Справа в тому, що названий Закон визначає перелік органів державної влади і посадових осіб, яким держава має забезпечити державну охорону. Проте, по-перше, «президент у відставці» за своїм правовим статусом не є органом державної влади, по-друге, відповідно до положень статті 6 згаданого Закону, що визначають перелік посадових осіб (Голова Верховної Ради України, його перший заступник, Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, Голова Конституційного Суду України, Голова Верховного Суду України, Міністр закордонних справ України, Генеральний прокурор України) «президент у відставці» не належить до посадових осіб. Відтак, відкритим залишається питання: у якому статусі «президент у відставці» забезпечується державною охороною. Отже, у процесі правової регламентації конституційно-правового статусу глави держави в Україні з боку уряду спостерігається перевищення меж його повноважень, що потрібно розцінювати як зловживання владою, а з боку парламенту – законодавче нівелювання відмінності між гарантіями, привілеями та пільгами, що призводить до невиправданого обтяження державного бюджету.

Окремі депутати і фракції періодично реєструють в парламенті проекти законів «Про скасування пільг та привілеїв для осіб, уповноважених на виконання функцій держави» (наприклад, законопроект від 15 травня 2015 р. реєстр. № 2868) [497], проте жодного разу народні депутати України їх не підтримали.

Іншим важливим моментом матеріально-фінансового забезпечення глави держави в Україні є проблема засекреченості правових актів уряду і парламенту. Положення Конституції України (статті 34, 40) гарантують кожному право на інформацію, що кореспондує юридичному обов'язку представників влади її надавати, оприлюднювати [669, с. 70]. Відтак, постає питання: яку мету переслідує парламент чи уряд, не оприлюднюючи правові акти, що стосуються гарантій конституційно-правового статусу глави держави, витрачаючи при цьому

кошти платників податків? Такий підхід вищих органів влади щонайменше є нечесним і некоректним щодо свого народу. Зважаючи на вищенаведене, пропонуємо доповнити статтю 92 Конституції України частиною 4 такого змісту: «Матеріально-фінансове забезпечення Президента України, народних депутатів України і членів Кабінету Міністрів України встановлюється виключно законом, положення якого не підлягають засекреченню» (додаток А).

Організаційно-правові гарантії конституційно-правового статусу глави держави – це встановлена конституційним законодавством можливість створення в межах коштів, передбачених у державному бюджеті, системи консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, що здійснюють аналітичне, правове, консультативне, інформаційне, організаційно-технічне, інформаційно-аналітичне та інше забезпечення діяльності глави держави. У Польщі допоміжним органом Президента є Канцелярія Президента (стаття 143 Конституції Польща від 2 квітня 1997 р.), В Азербайджані таким органом глави держави є «виконавчий апарат Президента» (стаття 109 Конституції Азербайджану від 12 листопада 1995 р.). Державна рада є дорадчим органом Президента й очолюється ним же (статті 90, 91 Конституції Східного Тимору від 20 травня 2002 р.). Конституція Південної Кореї від 29 жовтня 1987 р. встановила можливість створення низки консультативних рад «з метою консультації Президента з важливих державних питань» (статті 90 – 93). Конституція Гватемали від 1 березня 1956 р. надала право главі держави на власний розсуд «створювати консультативні органи» для «кращого виконання своїх повноважень» (частина 32 статті 168). Створення допоміжних, дорадчих органів при главі держави передбачено конституціями й інших країн: Монако (стаття 77), Катар (стаття 14), Оман (стаття 43) тощо.

При Президентіві України також діє низка відповідних органів (служби, ради, комітети, комісії та ін.), покликаних забезпечити здійснення ним визначених Конституцією України повноважень. Такі органи є спеціалізованими, проте Адміністрація Президента України створена за функціональним принципом, оскільки забезпечує діяльність президентського апарату в цілому.

Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, натомість Адміністрація Президента – допоміжним органом глави держави, що, на відміну від попереднього органу, не має державно-владних повноважень, тому не є державним органом, а становить лише адміністративний апарат Президента України, гранична чисельність працівників яких відповідно до Указу Президента України від 30 травня 2015 р. № 305/2015 становить 428 штатних одиниць [476].

Президент України своїм указом може створювати допоміжні інституції, що покликані, як вважає Ю.Г. Барабаш, виробляти пропозиції главі держави [35, с. 147]. Так, Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 лютого 2015 р. «Про додаткові заходи щодо зміцнення національної безпеки України» від 12 березня 2015 р. № 139/2015 створено Воєнний кабінет для «обговорення пропозицій» і «розгляду проектів рішень (планів)» у «секторі безпеки і оборони України» [495]. Отже, організаційно-правові гарантії правового статусу глави держави спрямовані на всебічне забезпечення функціональної діяльності глави держави.

Атрибутивно-церемоніальні гарантії конституційно-правового статусу глави держави – це встановлена законодавством система певних умов, способів і засобів, які статусно персоніфікують і вирізняють главу держави від інших представників державної влади. Історія державотворення свідчить про значну кількість державних символів, що належали монархові як главі певної держави: жезл (скіпетр), знамено, ключ, корона, півмісяць, символічні статуї тварин (орел, лев, дракон у країнах Сходу), державні щити, шапки та ін. [113, с. 526]. Проте кількість таких символів поступово зменшилася, що зумовлено втратою монархами на користь парламенту та уряду частини своїх повноважень. Наприклад, випав із когорти монарших атрибутів ключ, що символізував державні фінанси. Корона, скіпетр і мантия є основними символами влади європейських монархів, натомість в Японії до імператорських символів належать: Велике Люстерко і Священна Велика Яшма, а в ОАЕ – Святі Пояси Сили Емірів та особливі ятагани [470, с. 330 – 334]. Офіційними символами глави держави,

відповідно до Указу Президента України «Про офіційні символи глави держави» від 29 листопада 1999 р. № 1507/99, є: Прапор (штанدارт) Президента України, Знак Президента України (орденський ланцюг), Гербова печатка Президента України, Булава Президента України [489]. Такі символи не можна вважати простими ознаками влади, оскільки вони є своєрідним засобом легітимізації державної влади, що супроводжує й оформляє процес надання законності чинній публічній владі та її юридичним приписам [139, с. 18].

Атрибутивно-церемоніальні гарантії конституційно-правового статусу глави держави охоплюють його право на особливе формулярно-церемоніальне звернення до нього (ваша величність, ваша милість, пане президенте та ін.), право на особливий захист честі і гідності глави держави, право на урочистий прийом і підкреслено шанобливе ставлення до глави держави та ін. У Йорданії заборонено публікувати повідомлення образливого змісту про короля та членів його родини [522, с. 187]. Репутація Президента України, тобто суспільна думка про нього, також захищені Конституцією України (частина 2 статті 105): «За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону». Проте Конституція не пояснює, що означає «посягання на честь і гідність», натомість інші джерела права трактують його дуже широко, зокрема як «будь-які діяння, які спричиняють чи можуть спричинити шкоду честі та гідності Президента України» [555, с. 306].

«Образа чи наклеп на Президента України, – за правовою позицією Конституційного Суду України, – можуть розглядатися не тільки як посягання на громадянські права особи, що перебуває на цьому посту, але й як прояв неповаги до Української держави та її народу в цілому» [107]. Отже, конституційний захист звання глави держави, його честі й гідності є ще одним видом гарантій його правового статусу. Проте гарантії правового статусу глави держави мають бути зрозумілими, інформативно доступними, об'єктивно виправданими та юридично визначеними. Нормативно визначений обсяг і зміст таких гарантій має збігатися з практикою їх застосування, вони повинні виступати своєрідним паритетом

матеріальної спроможності держави, об'єктивної необхідності і функціональної дієвості інституту глави держави щодо забезпечення інтересів суспільства.

Підсумовуючи вищенаведене, доходимо таких висновків:

1) гарантії конституційно-правового статусу глави держави – це встановлена конституцією і законами держави система умов, засобів і способів, необхідних для забезпечення безперешкодної і повноцінної реалізації ним державно-владної компетенції. Такі гарантії поділяються на конституційні, законодавчі й підзаконні;

2) систему гарантій конституційно-правового статусу глави держави становлять: конституційно-правові, процесуально-організаційні, матеріально-фінансові, організаційно-правові та атрибутивно-церемоніальні гарантії;

3) гарантії конституційно-правового статусу глави держави в Україні мають формуватися на рівні стандартів правової держави, що зумовлює неможливість їх розширення за рахунок пільг і привілеїв;

4) з метою забезпечення відкритості, прозорості матеріально-фінансового забезпечення вищих органів державної влади та їх посадових осіб пропонуємо доповнити статтю 92 Конституції України частиною 4 такого змісту: «Матеріально-фінансове забезпечення Президента України, народних депутатів України і членів Кабінету Міністрів України встановлюється виключно законом, положення якого не підлягають засекреченню» (додаток А).

5.2. Відповідальність глави держави в Україні та зарубіжних країнах

Правові позиції вчених є вкрай різними щодо вирішення теоретичних і законодавчих питань, пов'язаних з інститутом відповідальності глави держави. Конституція жодної країни світу не розкриває ні змісту цього поняття, ні обсягу недоторканності. Складним є питання щодо належності монарха до суб'єктів юридичної відповідальності. Французький король першим із монархів був виведений «з-під санкцій будь-якого суду» положеннями статті 1043 «Кутюмів Бовезі» (1283 р.) [378, с. 101], завдяки чому став юридично невідповідальним. «Зробити монарха відповідальним, – писали дореволюційні вчені, – значить скинути його» [185, с. 93].

Проте І.О. Ільїн поставив під сумнів догму про «безвідповідальність» монарха. У своїх опонентів з цього питання він запитував: чи варто говорити про безвідповідальність монарха, коли кожній миті його життя загрожує позасудова розправа, насильницьке зняття з престолу, напад змовників чи замах на життя? Іспанський король Альфонс XIII, який пережив замах на своє життя, неодноразово говорив про «небезпеку ремесла». Фактично повнота влади монарха, на думку І.О. Ільїна, «компенсується замахом на його вбивство або щонайменше на зняття його з престолу» [225, с. 443]. Інші вчені стверджували, що закріплення інституту відповідальності монарха як глави держави в тексті конституції є неправильним і навіть абсурдним [15, с. 140]. Та й сучасне конституційне законодавство монархічних країн, надаючи главі держави правовий статус «святості», «покровителя релігії», «недоторканності», фактично виводять його за межі юридичної відповідальності.

Що ж стосується інституту президента, то Конституція США встановила юридичну відповідальність глави держави в порядку імпічменту. Згодом цей досвід на умовах адаптації до національної правової системи і менталітету перейняли інші країни. І все ж питання юридичної відповідальності президента, незважаючи на його загальне конституювання, є одним із недостатньо досліджених. Аналіз спеціальної літератури свідчить, що зарубіжні і вітчизняні

вчені, предметно досліджуючи конституційно-правовий статус глави держави, нерідко оминають увагою це питання [167; 431; 610; 437]. Інші вчені [335, с. 85 – 119; 660; 33, с. 41 – 120; 348, с. 9 – 29; 509, с. 175; 415], досліджуючи питання юридичної відповідальності глави держави, здебільшого акцентують увагу на інституті імпичменту президента, правовій природі позитивної і негативної його конституційно-правової відповідальності, підставах такої відповідальності, проте і надалі залишаються нез'ясованими такі питання, як сутність понять «юридична відповідальність глави держави», «конституційно-правова відповідальність глави держави», види і форми конституційно-правової відповідальності глави держави, види юридичної відповідальності глави держави тощо.

О.Т. Волощук зазначає, що й «дотепер у вітчизняній юридичній науці немає єдиного підходу до визначення поняття самої відповідальності. Навіть у межах конкретної юридичної науки термін «відповідальність» застосовують для визначення різних аспектів діяльності суб'єкта, і кожний вид відповідальності має властиву тільки йому специфіку» [115, с. 69]. Бельгійський учений Р. Маккеон вважає, що термін «відповідальність» увів у науковий обіг А. Бен, який визначав її як «караність» [377, с. 3 – 32.], інші – Томас Гоббс у XII ст. [33, с. 15].

Аналіз конституційного законодавства, спеціальної літератури і державотворчої практики свідчить, що глава держави, зокрема президент, може бути суб'єктом декількох видів юридичної відповідальності, якими є конституційно-правова, цивільно-правова і кримінальна відповідальність.

Ми визначаємо конституційно-правову відповідальність глави держави як встановлену санкціями конституційно-правових норм самостійний вид політико-правової відповідальності, що настає за порушення норм конституційного права і полягає в позбавленні суб'єкта конституційного правопорушення (делікту) блага політичного, матеріального, морального чи іншого характеру.

Ознаки конституційно-правової відповідальності глави держави такі:
а) є видом політичної відповідальності, що полягає в усуненні його від державного управління; б) санкції об'єктивовані в конституції держави; в) є важливою гарантією забезпечення правопорядку в суспільстві та державі,

основ конституційного ладу; г) має особливий механізм реалізації юридичної відповідальності, в якому можуть бути задіяні парламент, орган конституційної юрисдикції, вищий суд загальної юрисдикції тощо.

Підстави конституційно-правової відповідальності – це певні «обставини, наявність яких обумовлює можливість настання юридичної відповідальності» [373, с. 15]. Учені виокремлюють такі підстави конституційно-правової відповідальності: фактичні (йдеться про наявність складу реально вчиненого правопорушення, за скоєння якого передбачено санкції, тобто засоби державного примусу) та юридичні [196, 377 – 378; 373, с. 15 – 16].

Нормативна (або юридична) підстава означає, що в конституційному законодавстві мають бути передбачені вид і міра конституційно-правової відповідальності за порушення норм конституційного права. Так, Президент Коста-Ріки несе юридичну відповідальність якщо: перешкоджає або заважає «прямо або опосередковано загальним виборам»; зазіхає «на принцип вільної зміни Президента»; відмовляється «публікувати і виконувати закони» (стаття 149 Конституції Коста-Ріки від 7 листопада 1949 р.). Відсутність таких підстав апіорі виключає будь-яку конституційно-правову відповідальність президента.

Проте Конституція, як і закони, незважаючи на пряму дію норм першої, будучи правовими актами загальної дії, не можуть виступати правозастосовними актами. Справа в тому, що притягненню будь-якого суб'єкта до конституційно-правової відповідальності мають передувати не тільки фактичне порушення ним конституційної норми, а й ухвалення щодо нього уповноваженим суб'єктом правозастосовного акту (постанови парламенту, рішення органу конституційної юрисдикції, рішення вищого суду загальної юрисдикції тощо).

Водночас для настання конституційно-правової відповідальності глави держави здебільшого необхідна політична воля парламенту, оскільки саме він ініціює процедуру імпічменту і нерідко сам приймає остаточне рішення в цій справі. Дострокове припинення повноважень глави держави – не обов'язок, а право парламенту, оскільки не припинення достроково повноважень глави держави парламентом не спричиняє для глави держави настання юридичних

санкцій. Таке волевиявлення парламенту має бути об'єктивоване в правозастосовному акті, ухваленому з дотриманням законодавчо встановленої процедури. Отже, для того щоб настала конституційно-правова відповідальність глави держави, необхідно третя підстава – процесуальна.

На нашу думку, процесуальна підстава – це законодавчо визначена спеціальна процедура притягнення глави держави до конституційно-правової відповідальності, що здійснюється у зв'язку з прийняттям щодо нього уповноваженим суб'єктом певного правозастосовного акта. Відтак, наявність нормативної і фактичної підстав не є достатніми для настання конституційно-правової відповідальності глави держави, оскільки відсутність правозастосовного акта, що визначає вид, міру, часові межі його покарання, унеможливило здійснення такого покарання [204, с. 6].

У доктрині конституційного права поширеною є думка щодо позитивної і негативної конституційно-правової відповідальності глави держави [217, с. 79 – 88; 73, с. 66 – 67]. Ми обстоюємо ствердну позицію щодо негативної конституційно-правової відповідальності глави держави, проте вважаємо надуманим виокремлення позитивної його конституційно-правової відповідальності. Учені трактують позитивну відповідальність як покладення на суб'єкта конституційно-правових відносин обов'язку виконувати ті чи інші завдання в інтересах розвитку певних відносин і відповідати за свою діяльність [2, с. 453], як відповідальний стан зобов'язаного суб'єкта [415, с. 7]. На жаль, розуміння позитивної відповідальності в конституційному праві підміняється моральним спонуканням суб'єкта до професійного виконання своїх обов'язків, проте моральне ставлення суб'єкта конституційно-правових відносин до виконання таких обов'язків лежить поза межами конституційного регулювання.

Крім того, поняття «позитивна відповідальність» містить певну внутрішню суперечність, оскільки відповідальність передбачає настання для того чи іншого суб'єкта саме негативних наслідків, що виявляється у відповідній втраті морального, матеріального та іншого зразка, а тому немає логічного зв'язку між двома лексичними одиницями «позитивна» і «відповідальність» [206, с. 108].

Відтак, доктрина права безпідставно «підмінює» відповідальне ставлення особи (органу) до своїх державно-владних повноважень, належне виконання своїх обов'язків, юридичну компетентність і професійність такою категорією, як позитивна конституційно-правова відповідальність.

Конституційне законодавство визнає такі наслідки конституційно-правової відповідальності президента, як: а) усунення із займаного ним поста глави держави, що зумовлює не тільки втрату конституційно-правового статусу глави держави і звання «президента», а й нерідко інших почесних звань державних нагород, регалій тощо; б) скасування правових актів глави держави, унаслідок чого такий акт повністю або в окремій частині втрачає чинність.

У доктрині конституційного права невирішеним залишається питання: належить чи не належить скасування правового акта глави держави до конституційно-правової відповідальності. Думки учених з цього приводу різняться. Доктрина теорії права доводить, що всі правові акти, за винятком тих, які наказують вчиняти дії, що прямо заборонені законом, мають вважатися законними й обов'язковими, доки не доведено інше [362, с. 125]. Для того щоб правовий акт було скасовано, необхідно довести його неконституційність, або ж порушення процедури його прийняття, проте в будь-якому випадку повинно мати місце порушення главою держави конституційних норм.

Одні вчені вважають, що скасування правового акта не є формою конституційно-правової відповідальності, оскільки: а) немає суб'єкта відповідальності (порушено формальний критерій) [3, с. 88]; б) у скасуванні незаконного рішення «варто вбачати не форму відповідальності», а один із способів правового впливу, юридичне корегування з метою стабілізації системи правопорядку [332, с. 49]; в) нікого не притягують до відповідальності [76, с. 68]; г) «не тягне жодних обмежень матеріального або юридичного характеру для тих, хто їх видав» [689, с. 40 – 41].

Друга когорта вчених вважає, що таке аргументування не є достатньо обґрунтованим. Відміна акта – це негативний наслідок, що настає для органу (чи посадової особи), який видав його. У цьому випадку виявляється негативна

правова оцінка дій органів, посадових осіб, які видали акт, що суперечить чинному законодавству. Результатом таких дій є настання несприятливих наслідків, а саме: застосування санкцій у вигляді відміни прийнятих ними незаконних актів. Тому ми поділяємо думки І.С. Самощенко, Т.Д. Зражевської, В.І. Лучина, Н.М. Колосової, які вважають, що визнання актів неконституційними та відміна таких актів є однією із санкцій конституційної відповідальності» [373, с. 27 – 28]. У правовій системі України єдиним заходом конституційно-правової відповідальності, що може реально застосовуватися до глави держави, є відміна прийнятих ним правових актів у разі визнання їх неконституційними [57, с. 74].

Вважаємо, що скасування правових актів глави держави є особливим видом його конституційно-правової і навіть політичної відповідальності, що спричиняє негативні наслідки для нього у вигляді змушення останнього здійснювати свою нормотворчу діяльність у певних законодавчих межах, тому немає достатніх правових підстав стверджувати, що відповідальність абстрагується від глави держави. Незважаючи на те, що скасування правових актів глави держави не передбачає дострокове припинення його повноважень, не зумовлює втрату ним правового статусу глави держави і різних видів гарантій, проте системне скасування його актів формує його негативний імідж, ставить під сумнів його професійну компетентність і законність такої діяльності.

Негативні юридичні наслідки для глави держави можуть виникнути в разі притягнення його до конституційно-правової відповідальності за процедурою імпічменту, референдного голосування, відкликання із займаного поста тощо.

Імпічмент є беззаперечним елементом побудови правової держави, «діяльність якої підпорядковується праву», а суб'єкти правовідносин несуть «відповідальність згідно з правовим законодавством» [269, с. 15]. Імпічмент (від англ. *impeachment* – осуд, обвинувачення, від старофр. *empeachment* – перешкода) – процедура притягнення парламентом до відповідальності глави держави, вищих посадових осіб держави у разі вчинення ними злочинів [700, с. 666]. Інститут імпічменту існує в правовій системі будь-якої республіки. Так, у президентських республіках, де парламент позбавлений права, виразити недовіру уряду,

відправити його у відставку, імпічмент є найважливішим засобом взаємодії законодавчої і виконавчої влади, розглядається як один із компонентів системи стримувань і противаг [678, с. 87].

В.М. Шаповал розрізняє за своїм походженням і процедурою дві моделі імпічменту: англійську та американську, між якими, на його думку, існують суттєві відмінності. «Наслідком реалізації процедури імпічменту за англійською моделлю може бути визначення кримінального покарання, а імпічмент за американською моделлю може мати за безпосередній наслідок тільки дострокове припинення повноважень, що в такому випадку є конституційно-правовою санкцією. Відмінності існують і стосовно послідовності видів юридичної відповідальності, яка може наставати внаслідок реалізації відповідних процедур. Засудження президента, притягнутого до кримінальної відповідальності за рішенням парламенту, автоматично призводить до його усунення з посади. Усунення президента у порядку притягнення до конституційної відповідальності уможливорює і подальше притягнення особи, яка обіймала цю посаду, до кримінальної відповідальності за ті самі діяння, що спричинили припинення повноважень президента і кваліфіковані як злочин» [679, с. 280]. В Україні існує американська модель імпічменту, оскільки мета імпічменту – усунення глави держави із займаного ним поста. «Притягнення особи, що займає пост президента, до кримінальної відповідальності можливе лише після дострокового припинення його повноважень у порядку імпічменту... Слід зауважити, що в цьому випадку до кримінальної відповідальності притягається не президент, а громадянин, що обіймав посаду президента» [544, с. 217 – 218].

Знаковою в цьому аспекті є правова позиція Конституційного Суду України, висловлена ним у Рішенні від 10 грудня 2003 р. № 19-рп/2003 у справі щодо недоторканності та імпічменту Президента України, відповідно до якої встановлена Конституцією України процедура імпічменту є способом притягнення Президента України до конституційної відповідальності і за своєю правовою природою не аналогічна обвинуваченню особи відповідно до норм Кримінально-процесуального кодексу України. Тому немає підстав вважати

досудовим слідством проведення розслідування тимчасовою слідчою комісією, що створюється парламентом. У разі порушення кримінальної справи проти глави держави на нього поширювалася б юрисдикція уповноважених органів протягом усього періоду досудового слідства та розгляду справи в судах, що позбавило б його права недоторканності та можливості належним чином виконувати покладені на нього конституційні повноваження. Отже, імпічмент є позасудовим конституційним процесом, за змістом якого парламент у разі вчинення злочину Президентом України може достроково припинити його повноваження, усунувши з поста (абзаци 2, 3 мотивувальної частини) [511, ст. 2704].

Англійська і американська моделі традиційно залучають до процедури імпічменту не тільки суд, а й парламент. Так, ініціатива розгляду питання про відповідальність Президента належить Зборам (стаття 87 Конституції Македонії від 17 листопада 1991 р.), Національній Асамблеї (стаття 119 Конституції Сербії від 30 жовтня 2006 р.), Бундестагу або Бундесрату (стаття 61 Конституції ФРН від 23 травня 1949 р.), спільно Палаті депутатів і Сенату (стаття 90 Конституції Італії від 22 грудня 1947 р.) тощо.

Важлива роль парламенту в процесі імпічменту зумовлена історичною традицією. Королівський суд не мав права судити короля, тому цей обов'язок покладался на представницький орган. Англійський парламент поєднував у собі дві інституції: законодавчу і судову, що фактично не обмежувало його можливості покарати будь-якого опонента [185, с. 98]. Так, парламент мав право за процедурою *ad hoc* приймати закон, тобто акт обвинувачення (*act of attainder*), що визначав вид і міру покарання для конкретної особи (страата, позбавлення волі, конфіскація майна) [660, с. 110]. Водночас акт обвинувачення приймався не стільки щодо самого короля, скільки до тих, хто претендував на корону.

Важливим аспектом інституту юридичної відповідальності є співрозмірність правопорушення і покарання. Італійський теоретик кримінального права Ч. Беккарія справедливо зауважував, що «суворість покарання має залежати від важкості злочину» [48, с. 83]. Що ж стосується інституту імпічменту, то таке співвідношення не витримує жодної критики,

оскільки юридичним наслідком вчинення главою держави «державної зради» як одного з найбільш важких злочинів є його усунення із займаного поста. Термін «державна зрада» в конституційному праві, порівняно з його розумінням у кримінальному законодавстві, має «більш розпливчасту інтерпретацію», що зумовлює скоріш політико-правову, ніж суто кримінально-правову відповідальність президента [57, с. 75]. Тому «державну зраду», на думку Ж. Жикель, можна тлумачити як «серйозний недогляд при виконанні президентських обов'язків» [338, с. 78], оскільки таке правопорушення в контексті юридичної відповідальності глави держави перебуває на стику політики і права. Відтак, не співрозмірними є важкість злочину і легкість покарання.

У правових системах країн світу унормовані різні підстави дострокового припинення повноважень президента в порядку імпічменту, а саме: державна зрада (Італія, Чехія, Словенія, Франція), порушення присяги (Литва), негідна поведінка (Ірландія), скоєний кримінальний злочин (Естонія, Україна), порушення конституції і законів держави (Македонія, Сербія, ФРН) тощо. Проте, зважаючи на статус президента як гаранта конституції, на нашу думку, логічно визнати, що порушення ним конституції є однією з підстав дострокового припинення повноважень глави держави в порядку імпічменту. До того ж таке порушення конституції, як доводить Р. Мартинюк, має бути умисним [388, с. 107]. Сьогодні багато країн світу визначили «порушення конституції» як підставу імпічменту глави держави (Болгарія, Польща, ФРН, Хорватія та ін.). Така позиція є слушною, оскільки сфера компетенції глави держави не може бути ширшою, ніж сфера його юридичної відповідальності.

Президента України, відповідно до статті 111 Основного Закону держави, може бути усунено з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. На нашу думку, оптимальними є підстави дострокового припинення повноважень президента, визначені Конституцією Італії від 22 грудня 1947 р.: «Президент Республіки не відповідальний за дії, здійснені під час виконання своїх функцій, за винятком

державної зради або посягання на Конституцію» (стаття 90). Такий підхід урівноважує сферу компетенції президента з його юридичною відповідальністю.

У доктрині конституційного права висловлено думку, що така підстава дострокового припинення повноважень глави держави як «порушення конституції» у зв'язку із законодавчою невизначеністю цього поняття зумовлює розширення повноважень Конституційного Суду України, який повинен дати «фахову оцінку діям Президента України на предмет їхньої відповідності Основному Закону України» [388, с. 107, 108].

Отже, учені, зважаючи на різні правові підстави, допускають можливість проведення процедури імпічменту за двома процесуальними формулами, де остаточне рішення приймає парламент (у разі вчинення президентом злочину) або орган конституційної юрисдикції (якщо відбулося порушення конституції). На нашу думку, такий підхід до унормування практичної реалізації процедури імпічменту ще більше ускладнить процедуру імпічменту. Відтак, існує необхідність законодавчого унормування поняття «порушення конституції»

У державотворчій практиці України за чверть століття її незалежності не було жодної спроби практичної реалізації інституту імпічменту стосовно глави держави. Відтак, постає питання щодо причин виникнення такого становища. Це питання є логічним та актуальним, оскільки фактично недосяжною реальністю є прихід до державної влади сумлінних, порядних і чесних людей [38, с. 24]. Об'єктивна відповідь на це питання полягає в неврегульованості процедури реалізації матеріальних норм, пов'язаних з цим інститутом. Конституція України (стаття 111) містить загальний порядок реалізації процедури імпічменту. Частина таких конституційно визначених процедур не викликає запитань, зокрема: «питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України; висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України; за наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України» тощо.

Проте до іншої частини конституційно визначених процедур є запитання, а саме: «для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі» (частина 3 статті 111 Основного Закону держави). З тексту Конституції не вбачається, якими мають бути повноваження цієї комісії, що означають такі категорії, як «спеціальний прокурор», «спеціальні слідчі» тощо. Відсутність Закону України «Про тимчасові комісії Верховної Ради України» унеможлиблює формування відповідей на ці питання. Щоправда, Закон України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» прийнято 15 січня 2009 р. № 890 –VI, проте Конституційний Суд України своїм Рішенням від 10 вересня 2009 р. № 20–рп/2009 визнав його неконституційним з підстав порушення встановленої процедури набрання ним чинності [514]. Прийняття такого Рішення унеможливило проведення процедури імпічменту в Україні. По суті в незалежній Україні так ніколи і не діяв механізм реалізації процедури імпічменту, що зумовлює негайне законодавче унормування цього питання.

3 березня 2015 р. у Верховній Раді України за № 2278 зареєстровано проект Закону «Про спеціальну тимчасову слідчу комісію парламенту з розслідування справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту» (авторами цього документа є О. Ляшко та члени фракції Радикальної партії) [172]. Проте цей Законопроект так і не набув статусу закону. Вочевидь, прийняття чи неприйняття Закону «Про імпічмент» стане лакмусовим папірцем на тест демократії не тільки Президента України, а й народних депутатів України.

Виправити ситуацію може парламент України шляхом прийняття Закону України «Про імпічмент Президента України» або Закону України «Про відповідальність вищих органів державної влади», який може врегулювати порядок діяльності та повноваження спеціальної тимчасової слідчої комісії, створення якої передбачено частиною 3 статті 111 Конституції України. Справа в тому, що прийняття лише Закону України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної

Ради України» не охопить правовим регулюванням весь комплекс правовідносин, пов'язаних з інститутом імпічменту Президента України. Відтак, пропонуємо внести зміни до Закону України «Про регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р., виклавши частину 1 статті 174 цього Закону в такій редакції: «Спеціальна тимчасова слідча комісія проводить свою роботу відповідно до Конституції і законів України».

Конституційно невизначеним аспектом процедури імпічменту є питання стосовно «перевірки справи Конституційним Судом України» і його «висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент» (частина 6 статті 111 Конституції України). Конституція України не дає відповіді на питання: у яких межах і в який спосіб орган конституційної юрисдикції має здійснювати таку «перевірку», і відповідно до яких «стандартів», «зразків», «процесуальних вимог» має вивірятися «конституційність процедури розслідування» цієї політичної справи. Водночас у цьому аспекті потребують уточнення такі питання, як «межі «обізнаності» Конституційного Суду України в цій справі, способи предметної співпраці з іншими органами влади, їх посадовими особами тощо. Такі «вимоги» не прописані ні в Конституції України, ні в Законі України «Про Конституційний Суд України», тому вважаємо, що ці питання мають стати предметом правового регулювання Закону України «Про Конституційний Суд України», зокрема Глави 15 «Проведення у справах», передбачених пунктом 3 статті 13 цього Закону».

І.А. Тимченко на засіданні Конституційного Суду України (17 квітня 1997 р.) визнав, що в незалежній Україні «Конституція сприймалася передусім як символ, аніж як Основний Закон», дія якого «мала, по суті, декларативний характер» [600, с. 3], і не становила дієвий правовий інструмент. Тому в умовах недоврегулювання процедури імпічменту матиме місце значний суб'єктивізм під час прийняття Конституційним Судом України «висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент», за якого годі сподіватися на юридичне, а не політично мотивоване рішення.

Ще одним важливим аспектом процедури імпічменту глави держави в Україні є необхідність «отримання Верховною Радою України висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину» (частина 6 статті 111 Конституції України). Така вимога конституцієдавця абсолютно виправдана, оскільки наявність складу злочину має встановлювати суд, а не парламент. Парламент, як стверджують І.О. Кресіна, А.А. Коваленко, С.В. Балан, «оцінює можливість Президента України вчинити такий злочин і, таким чином, дає політичну і правову оцінку дій даної особи» [335, с. 46].

Проте важко поділити наукову позицію згаданих учених, які вважають, що після усунення Президента України з поста «звинувачення в злочині може і не підтвердитися, особа може бути виправдана». На нашу думку, немає жодних підстав стверджувати про таке «виправдання». По-перше, постає питання: таке звинувачення може не підтвердитися яким органом державної влади і яким правозастосовним актом? Якщо йдеться про висновок Верховного Суду України, то не існує вищої інстанції, яка б могла юридично спростувати наявність складу злочину в діях чи бездіяльності глави держави. Водночас рішення і висновки Конституційного Суду України мають імперативний характер і є обов'язковими до виконання. По-друге, парламент апріорі може скасовувати своє попереднє рішення, проте постає питання: на яких правових підставах він «виправдає» екс-президента за наявності встановленого Верховним Судом України висновку про те, що «діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину»? Вважаємо, що можливість такого «виправдання» президента повністю руйнує принцип правової визначеності.

Наступним важливим аспектом процедури імпічменту глави держави в Україні є конституційне положення про те, що «рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу». На нашу думку, така конституційно визначена кількість голосів парламентаріїв є завищеною, тому має бути знижена до двох третин від його складу парламенту.

Конституційне законодавство країн світу встановило низку інших правових відстав, порушення яких зумовлює втрату конституційно-правового статусу глави держави. Одним із них є незаконний виїзд глави держави за кордон. Так, Президент Нікарагуа може залишати територію країни під час виконання своїх функцій тільки з дозволу Конгресу на строк, що не перевищує трьох місяців (стаття 187 Конституції Нікарагуа від 19 листопада 1986 р.). Президент Перу також втрачає свій пост у разі виїзду з національної території без дозволу Конгресу або його неповернення в обумовлені терміни (стаття 113 Конституції Перу від 31 жовтня 1993 р.). Така підстава позбавлення правового статусу глави держави є раціональною, оскільки зумовлена фактичним усуненням Президента від виконання ним державно-владних повноважень, що становить реальну загрозу конституційному устрою держави, її суверенітету, територіальній цілісності тощо.

Не менш важливою формою конституційно-правової відповідальності глави держави є відкликання із займаного ним поста, тобто примусове дострокове припинення повноважень глави держави [556, с. 592]. Утім цей інститут не набув значного поширення в законодавстві країн світу. І все ж він існує в окремих національних правових системах. Так, Президент Словаччини відповідно до Конституції держави від 1 вересня 1992 р. може бути відкликаний з поста народним голосуванням, що призначається постановою Національної ради, прийнятої не менше як трьома п'ятими голосами депутатів від її конституційного складу. Проте, якщо Президент не був відкликаний народним голосуванням, він розпускає Національну раду, а строк повноважень його перебування на цьому посту починає новий відлік.

С.В. Балан, характеризуючи правову природу інституту відкликання, зауважує, що це політична відповідальність, вміщена в нормативно-правову форму у вигляді норм конституції і законів [33, с. 147]. Дійсно, не можна заперечити політичну складову такої відповідальності глави держави, проте її об'єктивізація в санкціях конституційних норм дає підстави стверджувати, що відкликання є видом конституційно-правової відповідальності.

Конституційне законодавство окремих країн світу вказує, що пост Президента є вакантним у зв'язку з відсутністю його на посаді протягом тривалого часу (стаття 44 Конституції Кіпру від 16 серпня 1960 р.). Таке формулювання конституційної норми є вкрай вразливим з позицій практичного застосування, оскільки незрозуміло: який проміжок часу необхідно вважати тривалим. Німецька правознавиця К. Топф зазначає про необхідність визначення і дотримання в юриспруденції «розумних строків» [210, с. 12]. Дійсно, неприпустимим є «розпливчате» формулювання конституційних норм, тому «тривалість» відсутності глави держави на посту необхідно окреслити не тільки певним строком, а й причинами такої відсутності.

Різні підстави відсутності глави держави на посту зумовлюють настання неоднакових юридичних наслідків. Так, якщо це було пов'язано зі стійкою фізичною або розумовою нездатністю, а не з переховуванням від слідства, несанкціонованим виїздом за кордон тощо, то глава держави, втрачаючи свій пост, не позбавляється звання «президента» і за ним зберігаються певні гарантії. Проте в разі неправомірних дій глави держави він втрачає не тільки свій пост, а й позбавляється всіх гарантій і привілеїв. З наведеного вбачається об'єктивна необхідність однозначності й формальної визначеності конституційних норм.

Відставка, тобто остаточне звільнення з поста із забезпеченням пенсії [556, с. 640], є однією з підстав дострокового припинення повноважень глави держави. Проте відставка не є видом конституційної відповідальності, оскільки здійснюється главою держави шляхом добровільного подання письмового звернення (заяви) до парламенту і не призводить до позбавлення системи певних гарантій та привілеїв «у відставці». На думку вчених, однією з форм конституційно-правової відповідальності президента є звіт [407; 316, с. 123]. Вважаємо, що така позиція вчених не має достатніх правових підстав, оскільки президент звертається до народу, публічних інститутів влади з посланнями, а не звітами. Отже, конституційно-правова відповідальність є тим видом юридичної відповідальності, що застосовується фактично лише до президента, а не монарха.

Глава держави може нести не лише конституційно-правову, а й цивільно-правову відповідальність. Проте відповідальність глави держави в цивільних справах може бути, як уточнюють учені, не особистою, а майновою, і позови в монархіях, на відміну від республік, подаються не до самого монарха, а здебільшого до органу, що здійснює управління королівським майном [660, с. 69].

На нашу думку, президент держави як носій не лише публічно-правового статусу, а й фізична особа, зобов'язаний на рівні з іншими громадянами держави дотримуватися норм закону (наприклад, при укладанні різних видів договорів: дарування, спадкування, заповіту, шлюбу; сплачування податки та аліментів), тому очевидними є сенс і доцільність притягнення глави держави до цивільно-правової відповідальності. При цьому законодавство може визначити відміну від загального порядку процедуру притягнення його до такої відповідальності. Отже, недоторканність глави держави не є абсолютною.

Неоднозначними є конституційне законодавство країн світу щодо визнання глави держави суб'єктом кримінальної відповідальності. Кримінальна відповідальність – це передбачене Кримінальним кодексом обмеження прав і свобод особи, яка вчинила злочин, що індивідуалізується в обвинувальному вирокі суду [339, с. 29]. Президент Мальдів несе кримінальну відповідальність за звинуваченнями у здійсненні ним злочину під час виконання своїх президентських обов'язків, проте Народне зібрання має право шляхом прийняття резолюції припинити судовий процес до закінчення строку його повноважень (стаття 127 Конституції Мальдів від 7 серпня 2008 р.). Президенти Бразилії, Лівану і Кіпру також несуть кримінальну відповідальність, наприклад, Президент Бразилії – за вчинення «загальнокримінальних злочинів» і «зловживання владою» (статті 85, 86 Конституції Бразилії від 5 жовтня 1988 р.). Отже, окремі країни визнають чинного президента суб'єктом кримінальної відповідальності.

Постає питання: чи існує інститут кримінальної відповідальності чинного Президента України? 15 жовтня 2002 р. суддя Ю.О. Василенко, маючи, на його думку, достатні докази того, що в діях чинного Президента України Л. Кучми вбачається склад злочину, порушив проти нього дві кримінальні справи, чим

створив прецедент на всьому пострадянському просторі. Згодом цей суддя зауважив: «Мене цікавив суто правовий погляд на це, тобто що з цього приводу говорить закон» [224]. Іншими словами, суддя Ю.О. Василенко намагався знайти відповідь на питання: чи можна чинного Президента України притягнути до кримінальної відповідальності. Цей судовий прецедент у наукових і політичних колах було сприйнято неоднозначно. Так, В.В. Медведчук назвав такий крок судді «правовим нігілізмом», О.В. Лавринович – «дискутивним», посилаючись на недоторканність Президента України, Б.П. Футей – правомірним, оскільки порушення кримінальної справи не порушує гарантій його недоторканності та не стосується процедури імпічменту. М.В. Савчин, проаналізувавши національний досвід, зауважив: «Питання про порушення кримінальної справи щодо Президента України під час здійснення ним своїх повноважень сьогодні так і залишається дискусійним» [281, с. 396]. Проте Ю.О. Василенко вважає: «Принцип недоторканності Президента, полягає в тому, що Президент не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності. Тобто порушувати кримінальну справу проти нього можна, але притягнути його до кримінальної відповідальності не можна, оскільки існує певна процедура» [224].

Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р., визначаючи вичерпний перелік суб'єктів, щодо яких можливе відкриття кримінального провадження, а також обвинувачення у вчиненні ними кримінальних правопорушень, вказав лише на «Президента України, повноваження якого припинено» (частина 9 статті 31) [340, ст. 88]. Крім того, цей Кодекс встановив особливий порядок кримінального провадження щодо «кандидата у Президенти України» (пункт 3 частини 1 статті 480), натомість названий документ не розглядає чинного Президента України як суб'єкта кримінальної відповідальності і не відносить його до тих осіб, проти яких можна порушувати кримінальну справу. Отже, принцип недоторканності чинного глави держави України надає йому повні гарантії від будь-якого кримінального переслідування і кримінального покарання.

Водночас постає питання: наскільки виправданим є такий обсяг недоторканності чинного глави держави, оскільки він фактично стає поза межами дії кримінального законодавства, тобто понад галузевим законодавством? Конституційне законодавство країн світу по-різному вирішує це питання. «Виняток із загального правила, – як зауважує С.Г. Серьогіна, – становить Португалія, де процедура імпічменту по суті поєднана з кримінальним переслідуванням» [544, с. 217 – 218]. У Греції та Угорщині кримінальне переслідування глави держави за діяння, не пов'язані зі здійсненням повноважень президента, можливе тільки після закінчення строку цих повноважень [679, с. 288]. Натомість проти Президента Коста-Ріки можна порушити кримінальне провадження, проводити кримінальне переслідування, він може бути засуджений за згоди Законодавчих зборів (стаття 151 Конституції Коста-Ріки від 7 листопада 1949 р.). Таким чином, конституційно-правова практика допускає можливість притягнення глави держави до кримінальної відповідальності, проте вимагає дотримання спеціальної процедури, складовою якої є згода парламенту.

Важливим є питання адміністративної відповідальності глави держави. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747–IV встановив, що Вищий адміністративний суд України може визнати «дії чи бездіяльність» Президента України «протиправними» і зобов'язати його «вчинити певні дії» (частина 5 статті 171–1). Проте цей Кодекс не визначив механізм притягнення глави держави до такої відповідальності, що фактично унеможлиблює й сам факт відповідальності. Ми вважаємо, що Президент України є носієм не лише публічно-правового статусу, а й фізичною особою, яка зобов'язана на рівні з іншими громадянами дотримуватися, наприклад, правил дорожнього руху, тому він апріорі може бути суб'єктом адміністративної відповідальності (наприклад, штраф; відшкодування шкоди, заподіяної його протиправними рішеннями, діями чи бездіяльністю).

Підсумовуючи наведене, доходимо таких висновків:

1) юридична відповідальність глави держави – це вид соціальної відповідальності, яка полягає в застосуванні до нього передбачених

законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою. Президент може бути суб'єктом таких видів юридичної відповідальності, як конституційно-правова, цивільно-правова і кримінальна відповідальність;

2) конституційно-правова відповідальність глави держави – встановлений санкціями конституційно-правових норм самостійний вид політико-правової відповідальності, що настає за порушення норм конституційного права і полягає в позбавленні суб'єкта конституційного правопорушення (делікту) блага політичного, матеріального, морального чи іншого характеру;

3) нормативна (юридична) і фактична підстави не є достатніми умовами для настання конституційно-правової відповідальності глави держави, оскільки відсутність правозастосовного акта, що визначає вид, міру, часові межі його покарання, унеможливорює здійснення такого покарання. Відтак, необхідна третя, зокрема, процесуальна підстава – це законодавчо визначена спеціальна процедура притягнення глави держави до конституційно-правової відповідальності, що полягає в прийнятті уповноваженим суб'єктом певного правозастосовного акта;

4) юридичними наслідками конституційно-правової відповідальності президента є: усунення із займаного ним поста глави держави, що зумовлює втрату ним правового статусу глави держави, звання «президента», інших почесних звань, державних нагород, регалій тощо. Такі юридичні наслідки можуть настати в разі імпічменту, незаконного виїзду глави держави за кордон, відкликання, безпідставної відсутності на посаді протягом тривалого часу;

5) сфера компетенції президента має бути співрозмірною його юридичній відповідальності;

6) Президент України може бути суб'єктом конституційно-правової і цивільно-правової (матеріальної) відповідальності, проте не кримінальної;

7) прийняття Закону України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» не охопить правовим регулюванням весь комплекс правовідносин, пов'язаних з інститутом імпічменту Президента України. Тому пропонуємо: а) внести зміни до Закону України «Про регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р.,

виклавши частину 1 статті 174 цього Закону в такій редакції: «Спеціальна тимчасова слідча комісія здійснює свою роботу відповідно до Конституції і законів України»; б) прийняти Закон України «Про імпічмент Президента України», що врегулює порядок діяльності та повноваження спеціальної тимчасової слідчої комісії, створення якої передбачено частиною 3 статті 111 Конституції України.

5.3. Удосконалення конституційно-правового статусу глави держави в Україні на підставі досвіду зарубіжних країн

У процесі порівняльного аналізу конституційного законодавства зарубіжних країн та України виявилось, що відносини, пов'язані з тимчасовою відсутністю або тимчасовою нездатністю глави держави виконувати свої державно-владні повноваження в національному законодавстві, на відміну від більшості зарубіжних країн, не врегульовані, що становить серйозну і недопустиму з позицій правової логіки законодавчу прогалину.

Конституція України встановила порядок заміщення поста глави держави, який є вакантним, тобто вільним, ніким не зайнятим [556, с. 282]. В Україні вакантним пост глави держави стає внаслідок його відставки, неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я, усунення з поста в порядку імпічменту і смерті (частина 2 статті 108 Конституції України). Так, у разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового глави держави покладається на Голову Верховної Ради України (стаття 112 Конституції України). Проте очевидно є необхідність доповнення Основного Закону держави нормами, які б урегулювали питання тимчасового заміщення поста глави держави в Україні.

Стан тимчасової відсутності глави держави на своєму посту або його тимчасової нездатності виконувати належні йому державно-владні повноваження може бути зумовлений низкою об'єктивних чинників (операційне втручання, тимчасова втрата главою держави дієздатності і т.д.). Крім того, глава держави має право на відпустку тощо. Так, Сенат може надати Президенту Колумбії тимчасову відпустку, звільнивши його на цей час від виконання своїх обов'язків; Президент може в разі хвороби залишити на необхідний час свою посаду, попередньо повідомивши про це Сенат, а в період розпуску Сенату на канікули – Верховний суд (стаття 123 Конституції Колумбії від 5 серпня 1886 р.). Отже,

можуть настати певні обставини, за яких очевидно є об'єктивна необхідність тимчасової заміни глави держави на цьому посту.

Порівняльний аналіз конституційного законодавства свідчить про те, що питання про тимчасову заміну глави держави не постає в тих країнах, у правових системах яких вкоренився інститут віце-президента. Віце-президент має конституційне право, відповідно до положень Основного Закону, заміщувати главу держави в разі тимчасової його відсутності в Аргентині, Болгарії, Болівії, США, Гондурасі, на Кіпрі, у Лаосі, Ліберії та ін. У Колумбії Конгрес кожні два роки обирає особу, яка заміщає Президента в разі його відсутності, у тому числі й тимчасової. Отже, спосіб тимчасового заміщення глави держави віце-президентом дебільшого поширений у країнах Латинської Америки, правовій системі яких характерна сильна президентська влада.

Проте запровадження інституту віце-президента в Україні, з огляду на національну ментальність, правові традиції, а також намагання конституцієдавця і суспільства не допустити посилення державно-владних позицій глави держави, не прийнятний, тому є сенс проаналізувати врегулювання окресленої нами проблеми у тих країнах, правові системи яких не містять інституту віце-президента. Це Албанія, Домініканська Республіка, Греція, Італія, Монголія, Польща, ФРН, Угорщина та ін. Конституції наведених вище та інших країн унормовують, на відміну від Основного Закону України, відносини, пов'язані з тимчасовою відсутністю чи/або нездатністю глави держави виконувати свої повноваження.

Так, в Італії функції Президента у всіх випадках, коли він не може їх виконувати, здійснюються Головою Сенату (стаття 86 Конституції Італії від 22 грудня 1947 р.), в Албанії – Головою Кувенду (стаття 91 Конституції Албанії від 21 жовтня 1998 р.), у Польщі – Маршалом Сейму, який тимчасово приймає на себе обов'язки Президента (стаття 131 Конституції Польщі від 2 квітня 1997 р.), у Греції – Головою Парламенту, або Головою попереднього складу Парламенту, або уряд колегіально заміщує президента (стаття 34 Конституції Греції від 11 червня 1975 р.), у Монголії – Головою Великого Державного Хуралу (стаття 37 Конституції Монголії від 15 квітня 1992 р.) тощо. Отже, конституційне

законодавство низки країн, у яких немає інституту віце-президента, закріпило саме за спікером парламенту право тимчасового заміщення поста глави держави.

Зважаючи на те, що Україна є парламентсько-президентською республікою, в якій обов'язки Президента України в разі вакансії цього поста покладаються на Голову Верховної Ради України, логічним є покладення на спікера парламенту обов'язків Президента у разі тимчасової відсутності або/чи тимчасової його нездатності виконувати свої функції. Отже, пропонуємо внести зміни до Конституції України, а саме: статтю 112 Конституції України доповнити частиною 2, виклавши її в такій редакції: «2. Якщо Президент України не може тимчасово виконувати свої функції, він у письмовій формі повідомляє про це Голову Верховної Ради України, який тимчасово приймає обов'язки Президента України. Якщо Президент України не в змозі повідомити Голову Верховної Ради України про тимчасову неможливість виконання ним своїх функцій, факт перешкоди їх виконання Президентом України за конституційним поданням щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, а в міжсесійний період за конституційним поданням Голови Верховної Ради України встановлює Конституційний Суд України шляхом ухвалення висновку. Голова Верховної Ради України в період тимчасового виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені частиною 1 цієї статті Конституції України» (додаток А).

«Конституція України є єдиним, цілісним актом, а тому внесення будь-яких змін до неї потребує, – як зазначив Конституційний Суд України у своєму Висновку від 11 липня 2000 р. № 2–в/2000, – системного підходу» [104]. Це означає, що внесення змін до Конституції України має бути злагодженим, тобто не містити суперечностей. У зв'язку з цим, виникає потреба викласти частину 2 статті 106 Конституції України в такій редакції: «Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам, за винятком підстав, передбачених Конституцією України». На нашу думку, наведені вище зміни до Конституції України є об'єктивно необхідними, оскільки сприяють не тільки

повноцінному врегулюванню конституційно-правового статусу глави держави в Україні, а й запобігають виникненню політичного колапсу в державі.

Заслуговує на увагу конституційне законодавство тих країн світу, які унормовують правовий статус глави держави у відставці, зокрема не тільки регламентують збереження за ним певних гарантій і привілеїв, а й встановлюють обґрунтовані заборони та обмеження. У цьому контексті заслуговує на увагу державотворча практика Греції. «Президент Республіки, що подав у відставку до закінчення строку повноважень, не може брати участь у виборах, що проводяться у зв'язку з його відставкою» (стаття 32 Конституції Греції від 11 червня 1975 р.).

На нашу думку, така конституційна новела була б доречною і в Основному Законі України, тому пропонуємо доповнити статтю 109 Конституції України частиною 2 такого змісту: «2. Президент України не може брати участь у виборах, що проводяться у зв'язку з достроковим припиненням його повноважень унаслідок відставки». Логіка такої конституційної новели є очевидною, оскільки унеможливорює абсурдність передвиборної ситуації, настання якої можливе за умови дії положень статті 109 Конституції України в чинній редакції (додаток А).

Президент України як глава держави є органом публічної влади, який зобов'язаний здійснювати свою діяльність відкрито і гласно в інтересах держави й суспільства. Останні мають право знати не тільки про практичні кроки глави держави в тій чи іншій сфері державної політики, яку він здійснює, приймаючи певні правові акти, а й бути обізнаними з намірами глави держави, його позицією щодо ситуації в державі чи навіть у світі. Тому вважаємо за необхідне використати досвід Португалії, відповідно до якого Президент Португалії зобов'язаний «висловлюватися щодо всіх серйозних надзвичайних випадках життя Республіки» (стаття 134 Конституції Португалії від 2 квітня 1976 р.).

Вочевидь, така конституційна новела стала б слухною і на національному ґрунті, оскільки українське суспільство має право знати позицію глави держави щодо його міжнародної, дипломатичної, кадрової політики, намірів у сфері оборони держави, конституційного реформування та ін. Дієва реалізація такої конституційної норми могла б здійснюватися шляхом щотижневих звернень глави

держави до Українського народу або проведення брифінгів. З огляду на це, пропонуємо викласти пункт 31 частини 1 статті 106 Конституції України в такій редакції: «31) оприлюднює свою позицію щодо важливих питань загальнодержавного значення і надзвичайних ситуацій в Україні». Натомість пункт 31 частини 1 статті 106 Конституції України вважати пунктом 32 частини 1 статті 106 цієї Конституції (додаток А).

Удосконалення конституційно-правового статусу глави держави в Україні на підставі досвіду зарубіжних країн є доцільним в аспекті унормування процедури імпічменту, здійснення якої має регламентуватися Законом України «Про імпічмент Президента України». Проте маємо визнати, що правова ефективність цього Закону здійснюватиметься в разі його прийняття на основі оновлених положень Конституції України.

По-перше, це стосується підстав імпічменту. Оптимальними, на нашу думку, є підстави дострокового припинення повноважень президента в порядку імпічменту, що визначені Конституцією Італії від 22 грудня 1947 р.: «Президент Республіки не відповідальний за дії, здійснені під час виконання своїх функцій, за винятком державної зради або посягання на Конституцію» (стаття 90), Конституцією Греції від 11 червня 1975 р.: «Президент Республіки не несе будь-якої відповідальності за дії, здійснені при виконанні ним своїх обов'язків, за винятком державної зради або навмисного порушення Конституції» (стаття 49), Конституцією Болгарії від 13 липня 1991 р. (стаття 103), яка юридичною підставою імпічменту президента також встановила державну зраду і порушення Конституції. Вважаємо, що такі дві юридичні підстави, як державна зрада та умисне порушення Конституції України, мають бути зафіксовані в частині 1 статті 111 Основного Закону держави.

Відтак, постає питання: чим зумовлений вибір наведених підстав у частині реалізації такої конституційно-правової відповідальності, як імпічмент? Зважаючи на безперешкодний доступ Президента України до будь-якої секретної інформації в державі і значний його вплив на органи та структури державної влади (Національний банк України, Генеральна прокуратура України, Служба безпеки

України, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Збройні Сили України, місцеві адміністрації), очевидно є фактично безпрецедентна можливість глави держави вчинити такий злочин як державна зрада, об'єктивна сторона якого може мати різні форми прояву (безпідставне надання громадянства України громадянам іншої держави, що неправомірно відкриває їм шлях до політичних і державних посад у країні; укладення завідомо не вигідних для України міжнародних договорів, текст яких може містити секретні положення; надання іноземній державі секретної інформації і т.д.). Таке широке трактування державної зради глави держави може мати місце в процесі реалізації процедури імпічменту, оскільки Основний Закон України, на відміну від конституцій інших держав, не розкриває поняття «державна зрада». «Державною зрадою Сполученим Штатам вважається тільки ведення війни проти них або приєднання до їх ворогів і надання їм допомоги і сприяння» (Розділ 3 Статті III Конституції США). Довести такий злочин вкрай складно, проте посилено за наявності політичної волі й нормативної регламентації процедури імпічменту.

Що стосується іншої підстави імпічменту – умисне порушення Конституції України, то на необхідність її конституціоналізації вказує практика національного державотворення. Так, Н.В. Александрова, І.К. Коліушко доводять, що Президент України фактично одноособово призначає глав місцевих адміністрацій, хоча Основний Закон держави такого права йому не дає [519, с. 89], оскільки голів місцевих державних адміністрацій має призначати на посаду і звільняти з посади Президент України тільки за поданням Кабінету Міністрів України (частина 4 статті 118 Конституції України). Відтак, незважаючи на те, що Конституція України розмежувала установчі й контрольні повноваження глави держави та уряду щодо місцевих органів державної виконавчої влади, на практиці має місце умисне порушення норм Конституції Президентом України, що є неприпустимим у правовій державі. Вирішення цієї проблеми можливе шляхом внесення доповнень до Конституції України в частині визначення підстав усунення глави держави в порядку імпічменту.

З огляду на наведене, пропонуємо викласти частину 1 статті 111 Конституції України в такій редакції: «Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту в разі умисного порушення ним Конституції України, вчинення ним державної зради або іншого злочину» (додаток А). Правова логіка такого юридичного викладу підстав імпічменту об'єктивує співрозмірність сфери компетенції Президента України з його юридичною відповідальністю.

По-друге, наступним не менш важливим аспектом процедури імпічменту глави держави в Україні, який фактично унеможлиблює успішне завершення цієї процедури, є конституційне положення про те, що «рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймає Верховна Рада України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу» (частина 6 статті 111 Конституції України). На нашу думку, така конституційно визначена кількість голосів народних депутатів України, необхідних для успішного голосування, як уже зазначалося, є однозначно завищеною.

Показовим у цьому аспекті є досвід зарубіжних країн. Наприклад, відповідальність Президента Македонії встановлює Конституційний Суд Македонії двома третинами голосів від загальної кількості суддів (стаття 87 Конституції Македонії від 17 листопада 1991 р.), такою ж кількістю голосів суддів Конституційного Суду приймається рішення і в Словенії (стаття 109 Конституції Словенії від 23 грудня 1991 р.). У Вірменії постанову про звільнення від посади Президента приймають Національні Збори на підставі висновку Конституційного Суду не менше ніж двома третинами голосів від загального числа депутатів (частина 3 статті 57 Конституції Вірменії від 5 липня 1995 р.). Навіть у Білорусі Президент вважається зміщеним з поста, якщо за це рішення проголосувало не менше двох третин від повного складу Ради Республіки і не менше двох третин від конституційного складу Палати представників (частина 2 статті 88 Конституції Білорусі від 24 березня 1994 р.).

Отже, беручи до уваги досвід зарубіжних країн, у яких парламент (Білорусь, Вірменія) або орган конституційної юрисдикції (Македонія, Словенія) приймає

рішення про усунення президента із займаного ним поста двома третинами голосів від свого конституційного складу, пропонуємо внести зміни до речення першого частини 6 статті 111 Конституції України, в якому словосполучення «не менш як трьома четвертими», замінити іншим – «не менш як двома третинами» (додаток А).

По-третє, важливим аспектом у процесі реалізації імпічменту Президента України є роль і місце в ньому «спеціального прокурора». По-перше, конституційне законодавство України не розкриває правовий статус «спеціального прокурора», його функціональну значимість і межі повноважень у процесі реалізації імпічменту, що вкрай ускладнює його предметну діяльність у цьому процесі. По-друге, зі змісту конституційного законодавства не вбачається: в яких субординаційних і координаційних відносинах перебувають «спеціальний прокурор» та органи прокуратури, у тому числі й Генеральний прокурор України.

Президент України де-факто і де-юре має значний вплив на Генерального прокурора України, оскільки останній призначається і звільняється главою держави (пункт 11 частини 1 статті 106 Конституції України). Конституційна практика свідчить, що Верховна Рада України, яка дає згоду на такі кадрові зміни, фактично завжди безапеляційно погоджується з кадровою пропозицією Президента України. За таких обставин глава держави наділений дієвими важелями впливу на органи прокуратури, що може призвести до тиску на «спеціального прокурора» як безпосереднього суб'єкта процедури імпічменту.

На нашу думку, для України привабливим може стати досвід конституційного врядування тих країн світу, у правових системах яких прокуратура входить до структури Міністерства юстиції (Франція, Польща, США, Японія), а Генеральний прокурор обіймає посаду заступника міністра юстиції. У такому разі кадрові зміни в системі прокуратури буде виведено зі сфери установчої компетенції Президента України, унаслідок чого, з одного боку, мінімізується вплив глави держави на них, а з іншого – прокуратура поступово відійде від радянських стандартів і наблизиться до європейських цінностей. Механізм наділення установчою компетенцією глави держави щодо Генерального

прокурора України не виправдав себе в Україні. Фактичним доказом цього стала часта змінюваність осіб, які обіймали цю посаду в 2014 – 2016 рр., тому вважаємо за можливе використати державотворчий досвід інших країн (наприклад, Словенії, Естонії).

Узагальнивши зарубіжний досвід у виокремленій нами сфері, вважаємо, що:

- а) Генеральний прокурор України має призначатися на посаду і звільнятися не указом Президента України, а постановою Верховної Ради України за поданням Кабінету Міністрів України;
- б) прокуратура має входити до структури Міністерства юстиції України, а Генеральний прокурор України обіймати посаду заступника Міністра юстиції України (додаток А).

За такого підходу, з одного боку, політична відповідальність за діяльність органів прокуратури має покладатися на уряд, що стимулюватиме його до оптимізації роботи прокуратури, а з іншого – усуне можливість тиску глави держави на органи прокуратури, у тому числі й у процесі реалізації інституту імпічменту.

По-четверте, наступним важливим аспектом, який пов'язаний з інститутом імпічменту президента і потребує, на нашу думку, конституційного закріплення, є питання правового статусу особи, яка обіймала пост президента. Справа в тому, що Конституція України не містить заборони щодо особи, яку було усунено з поста Президента України в порядку імпічменту, балотуватися на пост Президента України, на посаду народного депутата України. Вважаємо, що така прогалина в Основному Законі держави є небезпечною. Відтак, пропонуємо доповнити статтю 111 Конституції України частиною 7 такого змісту: «Президент України, усунений з поста в порядку імпічменту, не може обіймати політичні посади в державі, зокрема пост Президента України, посади народного депутата України або члена Кабінету Міністрів України» (додаток А).

На нашу думку, корисним для України є державотворчий досвід країн мусульманського та арабського світу (Бахрейн, Йорданія, Катар та ін.), законодавство яких забороняє главі держави укладати міжнародні договори, що містять «секретні пункти». Водночас, беручи до уваги прецедент укладення

договору в місті Харків 21 квітня 2010 р. «Про пролонгацію базування російського Чорноморського флоту в Севастополі до 2042 року», на момент укладення якого термін перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України закінчувався лише через сім років (28 травня 2017 р.), проте В.Ф. Янукович, обраний Президентом України на п'ятирічний строк (2010 – 2015 рр.), вийшовши за межі своїх компетенційних повноважень, безпідставно «пролонгував» перебування флоту Російської Федерації на території України на 25 років (з 2017 до 2042 рр.), пропонуємо: а) викласти пункт 3 частини 1 статті 106 в такій редакції: «3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України, які не можуть містити секретні пункти; Президент України має право продовжити дію лише тих міжнародних договорів, строк дії яких закінчується в період його перебування на посту глави держави, але не раніше як за рік до закінчення строку дії договору чи його повноважень» (додаток А), що зумовить внесення відповідних доповнень і до положень Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. № 1906 – IV [486, ст. 540]; б) зобов'язати Президента України призначати всеукраїнський референдум щодо ратифікації найважливіших політичних, економічних, військових міжнародних договорів і денонсації тих із них, ратифікація яких викликала масове збурення.

Вважаємо, що потенціал всеукраїнського референдуму [477, ст. 634], на відміну від інших країн, наприклад Австрії, В'єтнаму, Ісландії [279, с. 87], не використаний в аспекті вирішення питання дострокового припинення повноважень глави держави. Відтак, пропонуємо доповнити частину 2 статті 108

Конституції України пунктом 5 такого змісту: «5) відкликання Президента України із займаного ним поста за рішенням, прийнятим на всеукраїнському референдумі» (додаток А). Отже, зарубіжний досвід конституційного врядування дає підстави для удосконалення конституційно-правового статусу Президента України.

Висновки до розділу 5

Узагальнивши гарантії та відповідальність, як елементи конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах, можна сформулювати такі підсумкові положення, висновки, рекомендації і пропозиції.

1. Гарантії конституційно-правового статусу глави держави – це встановлена конституцією і законами держави система умов, засобів і способів, необхідних для забезпечення безперешкодної і повноцінної реалізації ним державно-владної компетенції. Систему таких гарантій статусу глави держави становлять: конституційно-правові, процесуально-організаційні, матеріально-фінансові, організаційно-правові та атрибутивно-церемоніальні гарантії.

2. Гарантії конституційно-правового статусу глави держави в Україні мають формуватися на рівні стандартів правової держави, що зумовлює неможливість їх розширення за рахунок пільг і привілеїв.

3. З метою забезпечення відкритості, прозорості матеріально-фінансового забезпечення вищих органів державної влади та їх посадових осіб пропонуємо доповнити статтю 92 Конституції України частиною 4 такого змісту: «Матеріально-фінансове забезпечення Президента України, народних депутатів України і членів Кабінету Міністрів України встановлюється виключно законом, положення якого не підлягають засекреченню» (додаток А).

4. Юридична відповідальність глави держави – це вид соціальної відповідальності, яка полягає в застосуванні до нього передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою. Президент може бути суб'єктом таких видів юридичної відповідальності, як конституційно-правова, цивільно-правова і кримінальна відповідальність.

5. Конституційно-правова відповідальність глави держави – встановлений санкціями конституційно-правових норм самостійний вид політико-правової відповідальності, що настає за порушення норм конституційного права і полягає в позбавленні суб'єкта конституційного правопорушення (делікту) блага політичного, матеріального, морального чи іншого характеру.

6. Нормативна (юридична) і фактична підстави не є достатніми умовами для настання конституційно-правової відповідальності глави держави, оскільки відсутність правозастосовного акта, що визначає вид, міру, часові межі його покарання, унеможливорює здійснення такого покарання. Відтак, необхідна третя, зокрема, процесуальна підстава – це законодавчо визначена спеціальна процедура притягнення глави держави до конституційно-правової відповідальності, що полягає в прийнятті уповноваженим суб'єктом певного правозастосовного акта.

7. Юридичними наслідками конституційно-правової відповідальності президента є: усунення із займаного ним поста глави держави, що зумовлює втрату ним правового статусу глави держави, звання «президента», інших почесних звань, державних нагород, регалій тощо. Такі юридичні наслідки можуть настати в разі імпічменту, незаконного виїзду глави держави за кордон, відкликання, безпідставної відсутності на посаді протягом певного строку.

8. Сфера компетенції президента має бути співрозмірною його юридичній відповідальності.

9. З метою врегулювання правовідносин, пов'язаних з інститутом імпічменту Президента України, пропонується: а) прийняти Закон України «Про імпічмент Президента України» (або Закон України «Про відповідальність вищих органів державної влади»), що врегулює порядок діяльності та повноваження спеціальної тимчасової слідчої комісії, створення якої передбачено частиною 3 статті 111 Конституції України; б) внести зміни до Закону України «Про регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р., виклавши частину 1 статті 174 цього Закону в такій редакції: «Спеціальна тимчасова слідча комісія проводить свою роботу відповідно до Конституції і законів України».

10. Для заповнення законодавчої прогалини в частині регулювання правовідносин, пов'язаних з тимчасовим виконанням обов'язків Президента України, пропонується доповнити статтю 112 Конституції України частиною 2 такого змісту: «2. Якщо Президент України не може тимчасово виконувати свої функції, він у письмовій формі повідомляє про це Голову Верховної Ради України, який тимчасово приймає обов'язки Президента України. Якщо

Президент України не в змозі повідомити Голову Верховної Ради України про тимчасову неможливість виконання ним своїх функцій, факт перешкоди їх виконання Президентом України за конституційним поданням щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, а в міжсесійний період за конституційним поданням Голови Верховної Ради України встановлює Конституційний Суд України шляхом ухвалення висновку. Голова Верховної Ради України в період тимчасового виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені частиною 1 цієї статті Конституції України».

11. Статтю 109 Конституції України пропонується доповнити частиною 2 такого змісту: «2. Президент України не може брати участь у виборах, що проводяться у зв'язку з достроковим припиненням його повноважень унаслідок відставки».

12. Пропонується з метою забезпечення прозорості і відкритості функціональної діяльності глави держави викласти пункт 31 частини 1 статті 106 Конституції України в такій редакції: «31) оприлюднює свою позицію щодо важливих питань загальнодержавного значення і надзвичайних ситуацій в Україні». Натомість пункт 31 частини 1 статті 106 Конституції України вважати пунктом 32 частини 1 статті 106 цієї Конституції.

13. З метою забезпечення співрозмірності сфери компетенції Президента України з його юридичною відповідальністю, пропонується викласти частину 1 статті 111 Конституції України в такій редакції: «Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі умисного порушення ним Конституції України, вчинення ним державної зради або іншого злочину».

14. Враховуючи досвід зарубіжних країн, у яких парламент (Білорусь, Вірменія) або орган конституційної юрисдикції (Македонія, Словенія) приймає рішення про усунення президента із займаного ним поста двома третинами голосів від свого конституційного складу, пропонується внести зміни до речення

першого частини 6 статті 111 Конституції України, в якому словосполучення «не менш як трьома четвертими», замінити іншим – «не менш як двома третинами».

15. Пропонується доповнити статтю 111 Конституції України частиною 7 такого змісту: «Президент України, усунений з поста в порядку імпічменту, не може обіймати політичні посади в державі, зокрема пост Президента України, посади народного депутата України або члена Кабінету Міністрів України».

16. Пропонується використати досвід країн мусульманського та арабського світу, законодавство яких забороняє главі держави укладати міжнародні договори, що містять «секретні пункти», шляхом викладу пункту 3 частини 1 статті 106 Конституції України в такій редакції: «3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України, які не можуть містити секретні пункти; Президент України має право продовжити дію лише тих міжнародних договорів, строк дії яких закінчується в період його перебування на посту глави держави, але не раніше як за рік до закінчення строку дії договору чи його повноважень».

17. Пропонується зобов'язати Президента України призначати всеукраїнський референдум щодо ратифікації найважливіших політичних, економічних, військових міжнародних договорів і денонсації тих із них, ратифікація яких викликала масове збурення в суспільстві.

18. Пропонується доповнити частину 2 статті 108 Конституції України пунктом 5 такого змісту: «5) відкликання Президента України із займаного ним поста за рішенням, прийнятим на всеукраїнському референдумі». Такий підхід має місце і в розвинених країнах.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено результати дослідження, які засвідчують вирішення наукової проблеми системи доктринальних знань щодо конституційно-правового статусу глави держави в Україні та зарубіжних країнах, якісного вдосконалення конституційно-правового статусу Президента України з урахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду.

За результатами дослідження, крім тих, що зазначені в науковій новизні одержаних результатів, сформульовано такі основні положення, висновки і пропозиції:

1. Доктринальні дослідження конституційно-правового статусу глави держави ознаменувалися таким: а) у стародавній період (від найдавніших часів до V ст. н.е.) філософи вперше виокремили такі вимоги щодо правового статусу правителя держави, як віковий ценз, індемнітет (матеріальна винагорода), ценз проживання, підзаконність, повноваження, структурне і функціональне відокремлення глави держави від державних «мужів», перевага одноособового інституту глави держави перед колегіальним; б) період середньовіччя (від V ст. н.е. до XVI ст.) ознаменувався відчутним впливом релігії на формування доктрини про правовий статус глави держави, за якою монарх визначався «посланником Божим» і гріховною людиною водночас, тому богослови не ототожнювали його з Богом, і не наділяли абсолютними повноваженнями, що зумовило формування вчення про конституційну монархію; у період Нової історії (від XVI ст. до поч. XX ст.) вченими обґрунтовано інститут виборного глави держави і доведено належність верховної влади не главі держави, а народу, який є носієм державного суверенітету; період Новітньої історії (від поч. XX ст. і донині), незважаючи на дослідження окремих аспектів конституційно-правового статусу глави держави, так і не ознаменувався знаковими доктринальними дослідженнями в цій сфері.

2. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в Україні від давніх часів і донині становить вісім етапів: утвердження одноосібної публічної

влади в додержавний період (від давніх часів до IX ст.); князівська влада Київської Русі і Галицько-Волинської держави (IX – XIII ст.); монархічна влада Литовської держави і Речі Посполитої (XIV – поч. XVII ст.); гетьманська влада (40-ві рр. XVII ст. – 1764 р.); абсолютна монархічна влада (російська та австрійська (з 1867 р. Австро-Угорська) імперії) (II пол. XVIII ст. – 1918 р.); боротьба за утвердження національного інституту глави держави в Україні (1917 – поч. 1920-х рр.); глава держави радянського періоду (1922 – 1990 рр.); інститут президента в незалежній Україні (1991 р. – донині).

3. Прообразом формування конституційно-правового статусу глави Давньоруської держави стали князі (кагани, конунги), натомість національно-ментальним підґрунтям формування конституційно-правового статусу Президента України став інститут гетьмана, який за своїм правовим статусом був наближений до президента, а не монарха.

4. Утвердження конституційно-правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї відбувалося в різний спосіб: а) у період з XII по XV ст. – шляхом військових походів, приборкання місцевої знатті; б) у період з XVI по XVIII ст. – здебільшого еволюційним шляхом, тобто через проведення численних реформ, ініційованих монархами. Унаслідок цього правовою основою набуття главою держави абсолютної влади були не конституції, а правові акти, ухвалені безпосередньо монархами: в) у період з кінця XVIII ст. по XX ст. – здебільшого в радикальний спосіб, тобто шляхом переворотів. Натомість початок XXI ст. свідчить про тенденцію до еволюційного способу зміни юридичної форми глави держави.

5. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в країнах романо-германської правової сім'ї ознаменувалася поділом країн на ті, в яких монархічна форма глави держави є незмінною (Бельгія, Монако), тимчасово замінювалася президентом (Іспанія, Нідерланди), замінена президентом (Австрія, Італія, Німеччина, Португалія, Польща, Франція тощо).

6. Конституційно-правовий статус Президента США формувалася як певне протиставлення конституційно-правовому статусу монарха Великої Британії.

Конституційно-правовий статус Президента США на практиці еволюціонує в напрямі посилення його влади.

7. Генеза конституційно-правового статусу глави держави в традиційній правовій сім'ї формувалася як під впливом сильних національно-державотворчих традицій (Японія, Китай), так і змішаних, тобто національних і привнесених (Монголія, країни Африки) тощо. Генезі конституційно-правового статусу глави держави на Сході властивий еволюційний характер, а не революційне заперечення попередньої юридичної форми глави держави, як у країнах Заходу.

8. Конституційно-правовий статус глави держави в Японії і Китаї ґрунтується на неоднакових ідеологічних концепціях. В Японії продукувалася доктрина, за якою японський імператор є священною особою, тому його особисті якості не були першозначущими, а пост японського імператора обіймали лише представники «однієї монаршої лінії». Натомість імператор Китаю вважався не «живим богом», а лише провідником між «Небом» і землею, тому його особисті якості були вкрай важливими для отримання «небесної санкції» на управління державою. Теорія «небесного мандату» санкціонувала легітимну зміну династичних ліній у Китаї, натомість в японській формулі «бансей іккей» (одна лінія навіки) утілюється принцип безперервного правління імператора.

9. Прообразом інституту глави держави в сучасних мусульманських країнах став інститут халіфа, теологічна складова статусу якого (намісник пророка на землі, належність його до нащадків пророка, поєднання світської і релігійної влади, обмеження його дій приписами Корану і Сун) стала висхідною основою формування його конституційно-правового статусу.

10. Формуванню конституційно-правового статусу глави держави Ізраїль передував процес самоідентифікації та усвідомлення єдності іудейського народу, підґрунтям якого стала релігійно-культурна і національна єдність. Конституційно-правовий статус президента як юридичної форми глави держави Ізраїль є усвідомленим вибором її ідеологів.

11. Правосуб'єктність глави держави є комплексним поняттям з такими елементами, як порядок зайняття поста, вимоги до кандидата на цей пост, порядок

припинення його повноважень, титульне представництво, строковість чи безстроковість перебування особи на посту глави держави тощо.

12. Матеріально-статусні принципи конституційно-правового статусу глави держави – це обумовлені правовою природою засадничі вимоги-правила, визначені й гарантовані конституційно-правовими актами, які відображають сутність глави держави та його стійкий правовий стан у системі інших державних органів. Ними є такі принципи, як публічність і демократичність, структурної самостійності в системі розподілу влад, позапартійності, поєднання змінюваності і незмінюваності, несумісності поста глави держави з іншими посадами або видами діяльності.

13. Організаційно-функціональні принципи конституційно-правового статусу глави держави – це встановлені й гарантовані конституційно-правовими актами засадничі вимоги-правила, які визначають предметну діяльність глави держави відповідно до мети його функціонального призначення. Ними є: принцип законності функціональної діяльності глави держави, відкритості такої діяльності, заборони передавати свої повноваження іншим суб'єктам, обов'язковості ухвалення рішень, дискреційності, детермінованості функціональної діяльності.

14. Компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах у відносинах з органами виконавчої влади об'єктивується в таких формах, як участь глави держави в роботі уряду, надання ним доручень уряду і міністрам, звітування останніх перед главою держави, контрасигнування, консультації, складення присяги членами уряду перед главою держави, скасування ним правових актів уряду або призупинення їх дії, установчі відносини, складання повноважень урядом перед новообраним главою держави тощо.

15. Запропоновано звузити установчу компетенцію Президента України в частині призначення і звільнення з посад голів місцевих державних адміністрацій та розширити повноваження органів місцевого самоврядування, оскільки місцеві державні адміністрації має бути ліквідовано.

16. З метою недопущення ситуації безстрокового не набрання чинності законом, який подолав вето Президента України і протягом десяти наступних днів

не був ним підписаний та оприлюднений, а також протягом трьох наступних днів не був офіційно оприлюднений Головою Верховної Ради України за його підписом, запропоновано унормувати ці відносини шляхом автоматичного винесення такого закону на всенародне петиційне голосування. У разі, якщо протягом десяти наступних днів закон отримав підтримку не менше як двадцяти п'яти тисяч голосів, він вважається таким, що набрав чинності за результатами петиційного голосування (додаток А).

17. З метою посилення відносин глави держави з органами виконавчої влади запропоновано викласти частину 4 статті 106 Конституції України в такій редакції: «Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 6, 7, 17, 18, 20, 21, 23 цієї статті, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання» (додаток А).

18. Глава держави як орган державної влади наділений представницькою, установчою, контрольною, нормотворчою компетенцією, а також компетенцією, що передбачена його правовим статусом як верховного головнокомандувача збройних сил держави, квазісудовою (помилування) і номінаційною (нагородження, присвоєння почесних звань, присвоєння титулів, вирішення питань у сфері громадянства) компетенцією.

19. Юридична відповідальність глави держави – це вид соціальної відповідальності, яка полягає в застосуванні до нього передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою. Президент як глава держави апріорі може бути суб'єктом конституційно-правової, цивільно-правової (матеріальної), адміністративної і кримінальної відповідальності.

20. Нормативна (юридична) і фактична підстави не є достатніми умовами для настання конституційно-правової відповідальності глави держави, оскільки відсутність правозастосовного акта, що визначає вид, міру, часові межі його покарання, унеможлиблює здійснення такого покарання. Відтак, необхідна третя, зокрема, процесуальна підстава – це законодавчо визначена спеціальна процедура

притягнення глави держави до конституційно-правової відповідальності, що полягає в прийнятті уповноваженим суб'єктом певного правозастосовного акта.

21. Юридичними наслідками конституційно-правової відповідальності президента є усунення із займаного ним поста глави держави, що зумовлює втрату ним правового статусу глави держави, звання «президента», інших почесних звань, державних нагород, регалій тощо. Такі юридичні наслідки можуть настати в разі імпічменту, незаконного виїзду глави держави за кордон, відкликання, безпідставної відсутності на посаді протягом певного строку.

22. Прийняття Закону України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» не охопить правовим регулюванням увесь комплекс правовідносин, пов'язаних з інститутом імпічменту Президента України. У зв'язку з цим, запропоновано: а) внести зміни до Закону України «Про регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р. № 1861 – VI, виклавши частину 1 статті 174 цього Закону в такій редакції: «Спеціальна тимчасова слідча комісія здійснює свою роботу відповідно до Конституції і законів України»; б) прийняти Закон України «Про імпічмент Президента України» або «Про відповідальність вищих органів державної влади», що врегулює порядок діяльності та повноваження спеціальної тимчасової слідчої комісії, створення якої передбачено частиною 3 статті 111 Конституції України.

23. Національна правова система потребує прийняття Закону України «Про помилування в Україні», який би визначив поняття «помилування» та «акт про помилування», види помилування, суб'єктів подання клопотання про помилування; встановив умови і порядок здійснення помилування; визначив повноваження Департаменту з питань помилування Адміністрації Президента України і Комісії при Президентові України в питаннях помилування; встановив перелік матеріалів, що мають значення для розгляду цього питання тощо.

24. Систему гарантій конституційно-правового статусу глави держави становлять конституційно-правові, процесуально-організаційні, матеріально-фінансові, організаційно-правові та атрибутивно-церемоніальні гарантії.

25. Для заповнення законодавчої прогалини, пов'язаної з тимчасовим виконанням обов'язків Президента України, запропоновано доповнити статтю 112 Конституції України частиною 2 такого змісту: «2. Якщо Президент України не може тимчасово виконувати свої функції, він у письмовій формі повідомляє про це Голову Верховної Ради України, який тимчасово приймає обов'язки Президента України. Якщо Президент України не в змозі повідомити Голову Верховної Ради України про тимчасову неможливість виконання ним своїх функцій, факт перешкоди їх виконання Президентом України за конституційним поданням щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, а в міжсесійний період за конституційним поданням Голови Верховної Ради України встановлює Конституційний Суд України шляхом ухвалення висновку. Голова Верховної Ради України в період тимчасового виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені частиною 1 цієї статті Конституції України» (додаток А).

26.3 метою забезпечення прозорості й відкритості функціональної діяльності глави держави запропоновано викласти пункт 31 частини 1 статті 106 Конституції України в такій редакції: «31) оприлюднює свою позицію щодо важливих питань загальнодержавного значення і надзвичайних ситуацій в Україні». Натомість пункт 31 частини 1 статті 106 Конституції України вважати пунктом 32 частини 1 статті 106 цієї Конституції (додаток А).

27.3 метою комплексної нормативної регламентації конституційно-правового статусу глави держави в Україні запропоновано прийняти Закон України «Про Президента України», що має містити: Розділ I «Загальні положення» (правовий статус Президента України, його місце в системі органів державної влади, головні завдання, принципи діяльності, правові засади діяльності, право на звання, місцезнаходження); Розділ II «Порядок зайняття поста Президента України» (вимоги до кандидата на пост глави держави, порядок висування, процедура інаугурації, строки повноважень, несумісність поста); Розділ III «Порядок припинення повноважень Президента України» (складення повноважень у зв'язку з обранням нового Президента України, підстави і порядок

тимчасового заміщення поста Президента України, підстави і порядок дострокового припинення повноважень Президента України); Розділ IV «Компетенція Президента України» (загальні питання компетенції, зокрема вирішення питань державного управління у сфері завдань внутрішньої і зовнішньої політики, делеговане законодавство; видова компетенція; компетенція Президента України у відносинах з Верховною Радою України; компетенція Президента України у відносинах з Кабінетом Міністрів України; компетенція Президента України у відносинах з іншими органами державної влади, правові акти Президента України); Розділ V «Організація діяльності Президента України» (порядок організації та діяльності консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб Президента України, підготовка проектів актів Президента України, набрання ними чинності); Розділ VI «Гарантії забезпечення діяльності Президента України» (імунітет, оплата праці, порядок надання відпустки, матеріально-побутове забезпечення, державна охорона, трудові гарантії, пенсійне забезпечення); Розділ VII «Перехідні та прикінцеві положення» (набрання чинності законом, поширення його дії, втрата чинності іншими актами).

28. Запропоновано зобов'язати главу держави призначати всеукраїнський референдум щодо ратифікації найважливіших міжнародних договорів і денонсації тих із них, ратифікація яких викликала масовий спротив у суспільстві.

29. Запропоновано доповнити частину 2 статті 108 Конституції України пунктом 5 такого змісту: «5) відкликання Президента України із займаного ним поста за рішенням, прийнятим на всеукраїнському референдумі» (додаток А). Такий підхід існує і в демократичних країнах (Словаччина).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Abdur Rahim. The Principles of Muhammad an Jurisprudence According to the Hanafi, Maliki, shafri and Hanbali Schools / Abdur Rahim – Wesport : Hyperion Press, 1981. – 206 p.
2. Авакьян С. А. Конституционная ответственность / С. А. Авакьян // Российская юридическая энциклопедия. – М. : ИД ИНФРА-М, 1999. – 1110 с.
3. Авдеенкова М.П. Конституционно-правовые санкции и конституцион-но-правовая ответственность / М. П. Авдеенкова // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 85 – 89.
4. Авер'янов В. Б. Органи виконавчої влади в Україні / В. Б. Авер'янов. – К.: ІнЮре, 1997. – 48 с.
5. Авер'янов В. Б. Проблеми реформування державного управління та адміністративного права / В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, В. П. Нагребельний, В. Л. Коваленко // Правова держава. – К. : Ін Юре, 1999. – Вип. 10. – С. 47 – 71.
6. Авер'янов В. Б. Система органів виконавчої влади: проблеми реформування у світлі конституційних вимог / В. Б. Авер'янов // Право України. – 2003. – № 9. – С. 24 – 30.
7. Агавельян Ю. В. Государственность и парламентаризм в Ливане : Востоковед. сб.– М. [б. м.], 2001. – Вып. 2. – 374 с.
8. Агапітова І. В. Цинський Китай кінця XVIII – першої третини XIX ст. у сприйнятті західних спостерігачів : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І. В. Агапітова. – О., 2006. – 20 с.
9. Агафонов С. А. Інститут Президента в системі державної влади України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / С. А. Агафонов. – К., 2003. – 179 с.
10. Адміністративне право України : [підруч.] / [Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, О. В. Дьяченко та ін.] ; за ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
11. Аквінський Фома. Коментарі до Аристотелевої «Політики» / пер. з латини О. Кислюка ; передм. В. Катусенка. – К. : Основи, 2003. – 794 с.

12. Александров Н. Г. Социалистические принципы советского права / Н. Г. Александров // Советское государство и право. – 1957. – № 11. – С. 17 – 18.
13. Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А. С. Алексеев. – М. : Типогр. Тов. И. Д. Сытина, 1907. – 71 с.
14. Алексеев А. С. К учению о юридической природе государства и государственной власти / А. С. Алексеев. – М., 1894. – С. 32.
15. Алексеев А. С. Министерская власть в конституционном государстве. Ее основы, роль и современное положение / А. С. Алексеев. – Харьков : Типогр. и литогр. М. Зильберберг, 1910. – 305 с.
16. Алексеев А. С. Монархический принцип в конституционном государстве / А. С. Алексеев // Юридические записки. – Ярославль, 1908. – Вып. 1. – С. 1 – 250.
17. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – [2-е изд., перераб. и доп.] / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 2002. – 608 с.
18. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М., 1982. – Т.1. – 390 с. – Т. 2. – 420 с.
19. Алексеев С. С. Проблемы теории права : уурс лекций : в 2 т. / С. С. Алексеев. – Свердловск : Свердлов. юрид. ин-т, 1972. – Т. 1. – 396 с.
20. Алексеев С. С. Теория государства и права : [учеб.] / С.С. Алексеев. – М., 2001. – С. 315.
21. Алиев С. М. История Ирана. XX век / С. М. Алиев. – М. : РАН, Ин-т востоковедения; М.: Крафт+, 2004. – 648 с.
22. Аль-Дахери Мусайд Дайфулла Каид. Правовой статус главы государства в Республике Йемен и Арабской республике Египет: сравнительное исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право»/Аль-Дахери Мусайд Дайфулла Каид. – Казань, 2005.– 26 с.
23. Антисери Дарио. Западная философия от истоков до наших дней : в 4 т. Т. 3. Новое время ; пер. с итал. / Д. Антисери, Дж. Реале. – СПб. : Петрополис, 1996. – 796 с.
24. Аристотель. Сочинения: в 4 т. / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.

25. Арзамасов Ю. Г. Правовая природа и технологии подготовки нормативных актов Президента РФ / Ю. Г. Арзамасов, Д. В. Пожарский // Гражданин и право. – 2007. – № 9. – С. 12–22.
26. Артамонов О. Д. История зарубежной литературы в XVII – XVIII вв. : [учеб.] / О. Д. Артамонов. – М. : Просвещение, 1988. – 608 с.
27. Articles of the Constitution of Qatar [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://http://worldconstitutions.ru/?p=92>.
28. Атоян О. Н. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века) : [курс лекций] / О. Н. Атоян ; отв. ред. А. Н. Литвинов. – Луганск : РИО ЛИВД МВД Украины, 2001. – 470 с.
29. Ashe P. The Chronicles of Uganda / P. Ashe. – L., 1971. – P. 459–480.
30. Баглай М. В. Президенты Российской Федерации и США. Роль, порядок выборов, полномочия / М. В. Баглай. – М. : Норма, 2008. – 144 с.
31. Баймуратов М. О. Міжнародне приватне (колізійне) право України: правосуб'єктність осіб (теоретико-методологічні аспекти) : [моногр.] / М. О. Баймуратов, Р. В. Чернолуцкий. – Суми : Університет. книга, 2009. – 252 с.
32. Байо Ламин. Кризис политической системы и гражданская война в Республике Сьерра-Леоне / Л. Байо. – М. : [б.м.], 2001. – 55 с.
33. Балан С.В. Співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності у здійсненні державної влади : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Балан Сергій Вікторович. – К., 2007. – 223 с.
34. Banerjee A. Ch. Indian Constitutional Documents 1757–1939, In Three Volumes, Volume 1: 1757–1858, Calcutta, 1948. – 352 p.
35. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : [моногр.] / Ю. Г. Барабаш. – Х. : Право, 2008. – 220 с.
36. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Барабаш Юрій Григорович. – Х., 2004. – 205 с.
37. Барак Аарон. Судейское усмотрение / Аарон Барак ; [пер. с англ.]. – М. : Норма, 1999. – 376 с.

38. Баренбойм П. 3000 лет доктрины разделения властей. Суд Сьютера / П. Баренбойм. – М. : Белые Альвы, 1996. – 223 с.
39. Барихин А. Б. Большая юридическая энциклопедия / А. Б. Барихин. – М.: Книж. мир, 2010. – 960 с.
40. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь / А. Б. Барихин. – М. : Книжный мир, 2007. – 792 с.
41. Бартольд В. В. Иран / В. В. Бартольд. – К. : Альтернативи; М. : Евролинц, 2003. – 358 с.
42. Басу Дурга Дас. Основы конституционного права Индии ; пер. с англ. / под общ. ред. М. М. Сайфулина / Басу Дурга Дас. – М. : Прогресс, 1986. – 664 с.
43. Баумейстер А. О. Фома Аквінський: вступ до мислення. Бог, буття і пізнання / А. О. Баумейстер. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 408 с.
44. Бахрах Д. Н. Административное право : [учеб.] / Д. Н. Бахрах. – М. : Изд-во БЕК, 1999. – 368 с.
45. Бачило И. Л. Функции и структура управления / И. Л. Бачило. – М. : Юрид. лит., 1976. – 198 с.
46. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – 1093 с.
47. Weyme Klaus. Die politische Theorien der Gegenwart / Weyme Klaus. – Berlin, 2000. – 389 s.
48. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М. : Фирма «Стелс»: Бимпа, 1995. – 303 с.
49. Бен-Гурион Д./Давид Бен-Гурион – Иерусалим: Лексикон, 1988. – 42 с.
50. Березка С. В. Конституционно-правовой статус главы государства в России и в Украине: сравнительно-правовой аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / С. В. Березка. – М., 2003. – 28 с.
51. Бержель Ж –Л. Общая теория права /– пер. с фр. / Бержель Ж –Л. – М. : Nota bene, 2000. – 576 с.

52. Берман Г. Д. Право і революція: Формування західної традиції права / Г. Д. Берман. – К. : IRIS, 2001. – 652 с.
53. Бехруз Х. Порівняльне правознавство : [підруч.] / Х. Бехруз; Одеська національна юридична академія. – О. : Фенікс, 2009. – 464 с.
54. Белов Д. М. Порівняльно-правовий аналіз інституту президентства в Україні та Франції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Белов Дмитро Миколайович. – К., 2005. – 225 с.
55. Библия. Старий Заповіт. Перша книга царств. Глава 8, пункти 4 – 5. – СПб. : Изд-во Санк-Петербургу монетного двора, 1878. – 1600 с.
56. Birch A. H. Representation / A. H. Birch. – London, Pall Mall Press, 1971. – 149 p.
57. Бисага Ю. Ю. Юридична відповідальність органів державної влади та місцевого самоврядування: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Бисага Юрій Юрійович. – Ужгород, 2011. – 215 с.
58. Быструхина О. О. Глава государства в странах Восточной Европы: На примере Республики Польша : автореф. дис. на ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / О. О. Быструхина. – М., 2004. – 27 с.
59. Битяк Ю. П. Державна служба в СРСР і розвиток її демократичних основ : [навч. посіб.] / Ю. П. Битяк. – К. : УМК ВО, 1990. – 64 с.
60. Бычков В. В. Эстетика отцов церкви. Апологеты. Блаженный Августин / В. В. Бычков. – М. : Ладомир, 1995. – 593 с.
61. Бірюк Л. І. Науково-експертний висновок як засіб застосування доктринального тлумачення у рішеннях Конституційного Суду України // Л. І. Бірюк // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 1. – С. 33 – 39.
62. Блаженный Августин. Творения. Т. 2 : Теологические трактаты / сост. С. И. Еремеева. – СПб. : АЛТЕЯ, 1998. – 752 с.
63. Богданова Н. А. Категория статуса в конституционном праве / Н. А. Богданова // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1998. – № 3. – С. 3 – 20.

64. Богданова Н. А. Система науки конституционного права / Н. А. Богданова. – М. : Юристъ, 2001. – 256 с.
65. Бодрухин В. М. Князівська влада і проблеми державотворення в Україні (XII–XIV ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Бодрухин. – Донецьк, 2005. – 39 с.
66. Бодрухин В. М. Формування української державності у добу середньовіччя [Текст]: монографія / В. М. Бодрухин [и др.]; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2008. – 158 с.
67. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) : [моногр.] / І. Й. Бойко. – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2009. – 628 с.
68. Бойцова В. В. Дискреционная власть / В. В. Бойцова, Л. В. Бойцова // Российская юрид. энциклопедия. – М. : ИНФРА– М, 1999. – 1110 с.
69. Болдырева Г. Н. Новая и новейшая история стран Азии и Африки : [учеб. пособ.] / Г. Н. Болдырева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1995. – 315 с.
70. Большая юридическая энциклопедия / [авт. кол. В.В. Аванесян, С. В. Андреева, Е. В. Белякова, Е. В. Глазова и др.]. – М. : Изд-во Эксмо, 2007. – 688 с.
71. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Р. Зорькина, В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 790 с.
72. Большой юридический словарь / под ред. проф. А. Я. Сухарева. – [3-е изд. доп. и перераб.]. – М. : ИНФРА-М, 2010. – VI, 858 с.
73. Большой юридический словарь / под. ред. А. В. Малько. – М. : Проспект, 2011. – 704 с.
74. Боргош Ю. Фома Аквинский ; пер. с польск. М. Гуренко / Ю. Боргош. – М.: Мысль, 1975. – 183 с.
75. Борисов Г. А. О системе принципов, действующих в правовой сфере / Г. А. Борисов // Проблемы правоведения : межвед. науч. сб. – К. : Вища шк., 1976. – Вып. 34. – С. 14–25.

76. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976. – 216 с.
77. Бренье Ф. Евреи и Талмуд / Ф. Бренье. – Париж, Rapid-Imprimerie, 1928. – 112 с.
78. British Parliamentary Papers. Colonies. Africa. Nigeria, Sessions 1888 – 1899. – Shannon, 1971. – P. 397 – 398.
79. Бузескул В. П. История афинской демократии / вступ. ст. Э. Д. Фролова; науч. ред. Э. Д. Фролова, М. М. Холода. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. – 480 с.
80. Бумбур Ю.М. Герменевтика і поезія / Ю.М. Бумбур // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія. – 2011. – Вип. 5. – С. 5 – 7.
81. Бурова И. И. The History of England. Absolute monarchy / И. И. Бурова. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 234 с.
82. Бурова И. И. История Англии. Парламентская монархия / И. И. Бурова. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 224 с.
83. Бялоблещкий Збігнев. Стабільність та ефективність урядів у політичних системах країн Східної Європи : [моногр.] / З. Бялоблещкий. – Л. : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2013. – 469 с.
84. Вальденберг В. Є. Древнерусские учения о пределах царской власти : очерки рус. полит. лит. от Владимира Святого до конца XVII в. / В. Е. Вальденберг. – М. : Территория будущего, 2006. – 366 с.
85. Василевич Г. А. Конституционное право зарубежных стран : [учеб.] / Г. А. Василевич, Н. М. Кондратович, Л. А. Приходько; под общ. ред. Г. А. Василевича. – Минск : Книж. Дом, 2006. – 480 с.
86. Василевич Г. А. Парламент Республики Беларусь: конституционно-правовой аспект / Гуманитарно-экономический. негос. ин-т Республики Беларусь / Г. А. Василевич. – Минск : Право и экономика, 1995. – 356 с.
87. Васильев К. В. Истоки китайской цивилизации / К. В. Васильев ; отв. ред. Т. В. Степугина. – М. : Восточ. лит., 1998. – 319 с.

88. Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем / НАН Украины, Ин-т государства и права им. В. М. Корещкого ; общ. ред. Е. Б. Кубко. – К. : ЮРИНКОМ, 1997. – 192 с.
89. Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я. Р. Веберс. – Рига : Зинатне, 1976. – 231 с.
90. Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. – 1995. – № 17. – Ст. 179 [Электронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/org282/basic/text0161.htm>.
91. Великий енциклопедичний юридичний словник / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корещкого ; ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2007. – 992 с.
92. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – [2-ге вид., переробл. і допов.]. – К. : Юридична думка, 2012. – 1020 с.
93. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
94. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь: Перун, 2007. – 1736 с.
95. Великобритания. Эпоха реформ / [Л. О. Бабынина и др.] ; ред. А. А. Громыко. – М. : Весь Мир, 2007. – 536 с.
96. Венгеров А. Б. Теория государства и права : [Ч. 1 : Теория государства] / А. Б. Венгеров. – М. : Юристь, 1995. – 256 с.
97. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность / А. В. Венедиктов. – М.-Л. : АН СССР, 1948. – 839 с.
98. Верстов В. В. Нормативные правовые акты Президента Российской Федерации (теоритический и историко-правовой анализ) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / В. В. Верстов. – Краснодар, 2006. – 31 с.
99. Вестминстерские статуты / пер. с лат. и ст.-фр. Е. В. Гутновой. – М., 1948. – С. 7 – 36.

100. Верховна Рада підтримала відставку голови СБУ В. Наливайченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://gazeta.ua/articles/politics/_rada-zvilnila-nalivajchenka/632443.
101. Виконавча влада і адміністративне право / за ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін юре», 2002. – 668 с.
102. Вилар П. История Испании / П. Вилар ; пер. с фр. И. Борисова. – М. : АСТ; М. : Астрель, 2006. – 223 с.
103. Виноградов В. Г. Римское право в средневековой Европе / В. Г. Виноградов. – М. : Изд. А. Карцева, 1910. – 99 с.
104. Висновок Конституційного Суду України від 11 лип. 2000 р. № 2–в/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=8747>.
105. Висновок Конституційного Суду України від 11 лип. 2001 р. № 3-в/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>.
106. Висновок Конституційного Суду України від 1 квіт. 2003 р. № 19-рп/2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>.
107. Висновок Конституційного Суду України від 1 квіт. 2010 р. № 1–в/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=106427>.
108. Висновок Конституційного Суду України від 19 верес. 2013 р. № 2–в/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>.
109. Висновок Конституційного Суду України від 16 черв. 2015 р. № 1–в/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=276619>.
110. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе; отв. ред. В. А. Патюлин / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 230 с.
111. Віденська Конвенція про консульські зносини від 24 квіт. 1963 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.uazakon.com/documents/date_5r/pg_ifwzwo/index.htm.

112. Вітвіцький С. С. Державний контроль у сфері ліцензійної діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Вітвіцький Сергій Сергійович. – Х., 2004. – 178 с.
113. Влайков С. Книга на символите / Светозар Влайков. – В. Тырново : Фабер, 2003. – 236 с.
114. Володарі гетьманської булави : історичні портрети / авт. передмови В. А. Смолій. – К. : Варта, 1995. – 557 с.
115. Волощук О. Т. Конституційно-правова та політична відповідальність уряду як вищого органу державної влади / О. Т. Волощук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2012. – Вип. 628. Правознавство. – С. 69 – 73.
116. Wolferen Karel Van. The enigma of Japanese people and politics in a stateless nation / Wolferen Karel Van. – L. : Macmillan London ltd, 1989. – 496 p.
117. Воронцова В. Г. Інституціоналізація / В. Г. Воронцова // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2 : Д – Й. – С. 703 – 704.
118. Вуд Джон. Дипломатический церемониал и протокол / Д. Вуд, Ж. Серре ; пер. с англ. Ю. П. Клюкин и др. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 416 с.
119. Woodron Wilson. Congressional Government / Woodron Wilson. – New York : Meridian, 1956. – P. 170.
120. В Ізраїлі сформована нова правляча коаліція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.de/2-V7@0W;V-AD>@<>20=0-=>20-?@02;OG0-:>0;VFVO/a-18435869?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-a>.
121. Габричидзе Б. Н. Конституционный статус органов Советского государства / Б. Н. Габричидзе. – М. : Юрид. лит., 1982. – 184 с.
122. Галицько-Волинська держава XII – XIV ст. : зб. наук. праць : у 2 кн. Кн. 1 / [упоряд. О. С. Кучерук]. – Л. : Світ, 2002. – 128 с.
123. Гамільтон А. Федераліст: коментар до Конституції Сполучених Штатів / [А. Гамільтон и др.] ; пер. з англ. Н. Комаров. – К. : Сфера, 2002. – 490 с.
124. Гатинян А. Правовой статус и осуществление структурных элементов норм / А. Гатинян // Проблемы правового статуса субъектов права : межвуз. сб. – Калининград : Изд-во Калининград. ун.-та, 1976. – 188 с.

125. Гельвеций К. А. Об уме / К. А. Гельвеций / пер. с фр. Э. Радлова / К. А. Гельвеций. – М. : ОГИЗ, 1938. – 395 с.

126. Галямина И. Г. Проектирование государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования нового поколения с использованием компетентностного подхода / И. Г. Галямина // Материалы семинара «Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы». – М. : Издат. центр, 2004. – 66 с.

127. Гарашук В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні : [моногр.] / В. М. Гарашук. – Х. : Фоліо, 2002. – 176 с.

128. Георгиевский С. М. Мифические воззрения и мифы китайцев / С.М. Георгиевский. – СПб. : Типогр. И. Н. Скороходова, 1892. – 133 с.

129. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн : [навч. посіб.] / А. З. Георгіца. – Чернівці : Рута, 2000. – 431 с.

130. Гергей, Ене. История папства / Е. Гергей; пер. О. В. Громов. – М. : Республика, 1996. – 463 с.

131. Герцль Т. Еврейское государство. Опыт новейшего разрешения еврейского вопроса / пер. В. Бен-Зев / Т. Герцль. – Одесса : Издание книж. магазина Я. Х. Шермана, 1896. – 295 с.

132. Герцль Т. Из истории государства Израиль / Теодор Герцль. – Иерусалим: Лексикон, 1988. – 38 с.

133. Герцль Т. / Теодор Герцль. – Иерусалим : Лексикон, 1988. – 33 с.

134. Гессен В. М. Основы конституционного права / В. М. Гессен. – Петроград : Издание Юрид. книж. склада «ПРАВО», 1918. – 437 с.

135. Гессен В. М. О правовом государстве / В. М. Гессен. – СПб. : Изд. Н. Глаголева, 1906. – 62 с.

136. Гизо Ф. История английской революции : пер. с фр. / Ф. Гизо. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1996. – (События, изменившие мир). Т.1.– [Б.м.]:[б.и.], 1996. – 480 с.

137. Гісем О. В. Країни Азії, Африки, Латинської Америки на шляхах незалежного розвитку / О. В. Гісем. – К. : КМУЦА, 1995. – 80 с.

138. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб.] / В. П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.

139. Глушаков А. Ю. Государственно-правовые символы в системе легитимизации публичной власти древней и средневековой Руси IX – I пол. XV: историко-правовые исследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук спец. 12.00.01 «История государства и права; история учений о праве и государстве» / Алексей Юрьевич Глушаков. – СПб., 2003. – 26 с.

140. Гоббс Т. Собрание сочинений : в 2 т. Т. 1. / пер. с лат. и англ. ; сост. ред. изд., авт. вступ. ст. В. В. Соколова / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1989. – 622 с.

141. Годованець В. Ф. Деякі питання застосування інституційного методу в дослідженні проблеми «глава держави в українському державотворенні» / В. Ф. Годованець, О. О. Житник // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 5. – С. 115 – 122.

142. Годованець В. Ф. Конституційне право України : [навч. посіб.] / В. Ф. Годованець, А. С. Головін. – К. : Персонал, 2011. – 386 с.

143. Горшенев В. М. Контроль как форма деятельности / В. М. Горшенев, И. Б. Шахов. – М. : Юрид. лит., 1987. – 176 с.

144. Горшенев В. М. Природа статуса должностного лица / В. М. Горшенев, О. В. Петришин // Проблемы социалистической законности : науч. сб. / отв. ред. В. Я. Таций. – Харьков : Выща шк., 1988. – Вып. 22. – С. 9 – 16.

145. Государственное право Германии / [М. Ахтенберг, П. Бадур, Е. Бекенферде и др.]. – М. : Изд-во : Й. Изензее, П. Кирххоф, 1994. – Т. 1. – 310 с.

146. Грабчук О. В. Помилування: гуманізм чи необхідність покарання / О. В. Грабчук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zhzh.info/publ/54-1-0-7195>.

147. Градовский А. Д. Собрание сочинений : в 7 т. – Т. 7 : Начала русского государственного права / А. Д. Градовский. – СПб. : Типогр. М. М. Стасюлевича, 1907. – 481 с.

148. Гражданское право : в 4 т. Т. 1 : Общая часть : [учеб.] / отв. ред. Е. А. Суханов. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 720 с.

149. Грацианский П. С. Политическая наука во Франции. Критические очерки : [моногр.] / П. С. Грацианский. – М. : Наука, 1975. – 183 с.
150. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / [редкол. П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. IV. – 544 с.
151. Гулыга А. В. Гегель / А. В. Гулыга. – М. : Соратник, 1994. – 256 с.
152. Гурвич Г. С. Некоторые вопросы советского государственного права / Г. С. Гурвич // Советское государство и право. – 1957. – № 12. – С. 104 – 112.
153. Гуренко М. М. Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини і громадянина / М. М. Гуренко. – К. : [б.в.], 2001. – 218 с.
154. Гуржій О. І. Іван Скоропадський / О. І. Гуржій, О. П. Реєнт. – К. : Арій, 2013. – 384 с.
155. Гурне Бернар. Державне управління / Б. Гурне; пер. з фр. В. Шовкун; Інститут держ. управління та самоврядування при Кабінеті Міністрів України. – К. : Основи, 1993. – 165 с.
156. Гусарев С. Д. Теорія права і держави: [навч. посіб.] / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко – К. : Правова єдність, 2008. – 270 с.
157. Гутнова Е. В. Возникновение английского парламента (Из истории английского общества и государства XIII в.) / Е. В. Гутнова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1960. – 580 с.
158. Greater South Africa plans for a Better World. The Speeches of J.C. Smuts. – Johannesburg, 1940. – P. 37 – 40.
159. Grzybowski K. «Corona Regni» a «Corona Regni Poloniae» / K.Grzybowski // Czasopismo prawno-historyczne. – Poznań, 1957. – Т. IX, Zeszyt 2. – S. 299 – 313.
160. Давид Р. Основные правовые системы современности / пер. с фр. В. А. Туманова / Давид Р., Жоффре-Спыноза К. – М. : Междунар. отношения, 2009. – 456 с.
161. Дамс Х. Г. Франсиско Франко / Х. Г. Дамс / [пер. с нем. И. Жаровой]. – Ростов-н/Д. : Феникс, 1999. – Серия «След в истории». – 352 с.

162. Dahl R. A. Equality and Power an American Society / R. A. Dahl // Ed by V. William, H.J. Ehrlich. – South Bend, Ind.: University of Notre Dame Press, 1961. – P. 73 – 89.

163. Dahl R. A. Hierarchy, democracy, and bargaining in politics and economics / R. A. Dahl // Research frontiers in politics and government. – Washington : Brookings Institution, 1955. – P. 45 – 69.

164. Dahl R. A. Who governs? Democracy and power in an American city / R. A. Dahl. – New Haven and London Yale University Press, 1961. – 355 p.

165. Дахова І. І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Дахова Ірина Іванівна. – Х. : Нац. юрид. акад. імені Ярослава Мудрого, 2006. – 197 с.

166. De Gunten B. Les institutions de la France B. De Gunten, A. Martin, M. Niogret / De Gunten B – Paris : Editions Nathan, 1998. – 358 p.

167. Дёгтев Г. В. Становление и развитие президенства в России: теоретико-правовые конституционные основы / Г. В. Дёгтев. – М. : Юристъ, 2006. – 237 с.

168. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямувати свій розум і відшукувати істину в науках / пер. на укр. В. Андрушко, С. Гатальська / Р. Декарт. – К. : Тандем, 2001. – 104 с.

169. Демишель А. Институты и власть во Франции: институционные формы государственно-монополистического капитализма / пер. с франц.; под ред. М.А. Крутоголова / Демишель А., Демишель Ф., Пикемаль М. – М. : Прогресс, 1977. – 230 с.

170. Дмитриев Ю. А. Система государственной власти в России и в мире: историко-правовая ретроспектива: [моногр.] Ю.А. Дмитриев, А. М. Николаев. – М. : [Б. м.], 2002. – 840 с.

171. Добржанський О. В. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Добржанський. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 574 с.

172. Добряк Ю. Ляшко та компанія зареєстрували в Раді закон про імпічмент Президента / Ю. Добряк // Преса України. – 2015. – 3 берез. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uapress.info/uk/news/show/64798>.

173. Довгань В. М. Правовий статус Європейського Парламенту в системі органів Європейського Союзу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Довгань Віктор Миколайович. – Л., 2006. – 197 с.

174. Долежан В. В. Дія системи стримувань і противаг у відносинах між законодавчою і президентською владами в Україні / В. В. Долежан // Парламентаризм в Україні: теорія і практика : збірн. міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2001. – 234 с.

175. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – 349 с.

176. Древняя Русь в свете зарубежных источников / [М. В. Бибииков и др] ; ред. Е. А. Мельникова. – М. : Логос, 1999. – 608 с.

177. Дудоров Д. И. Основы мусульманского права. Религиозно-правовые учения мусульманского Востока : [краткий энциклопед. словарь-справоч.] / Д. И. Дудоров. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2005. – 464 с.

178. Дурденевский В. Н. Иностранное конституционное право в избранных образцах / В. Н. Дурденевский. – Л. : Гос. изд-во, 1925. – 261 с.

179. Дурденевский В. Н. Конституции Востока: Египет, Турция, Персия и др. / В. Н. Дурденевский. – Л. : ГИЗ, 1926. – 180 с.

180. Durkheim É. Leçons de sociologie. Physique des moeurs et du droit. – Paris, PUF, 1950. – P. 61.

181. Экс-президента Египта приговорили к смертной казни (16 черв. 2015р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.segodnya.ua/world/eks-prezidenta-egipta-prigovorili-k-smertnoykazni-624316.html>.

182. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек ; отв. ред. И. Ю. Козлихин; Ассоциация Юридический центр. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 750 с.

183. Ellis A. B. Tshi-speaking people of the Cold Coast of West Africa, Theirs Religion, Manners, Customs, Laws, Languages etc / Ellis A. B. – L., 1887. – P. 304.

184. Ернандес В. Найбідніший президент / В. Ернандес [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2012/11/121115_poorest_president_uruguay_yg.shtml.

185. Эсмен А. Общие основания конституционного права / под ред. М. М. Ковалевского. – М. : Изд-во К. Т. Солдаиенкова, Типо-литография В. Рихтер, 1898. – 420 с.

186. Егорин А.З. История Ливии. XX век / А.З. Егорин; отв. ред. В. В. Наумкин. – М. : РАН, Ин-т востоковедения, 1999. – 563 с.

187. Елманова В. К. Высшее образование за рубежом (США, Великобритания, Франция, ФРГ, Япония, КНР) : [учеб. пособ.] / В.К. Елманова. – Л. : Ленингр. ун-т, 1989. – 50 с.

188. Еремин В. Н. История правовой системы Японии / В. Н. Еремин. – М.: РОССПЭН, 2010. – 294 с.

189. Єрмолаєв В. М. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVII ст.) : [навч. посіб.] / В. М. Єрмолаєв, А. І. Козаченко. – Х. : Право, 2002. – 176 с.

190. Ефимов Д. П. Современные конституции / Д. П. Ефимов. – М., 1905. – С. 620 – 668.

191. Жданов В. Л. Концепция «трех миров» Мао Цзэдуна в контексте традиционных политических доктрин Китая : автореф. дис. на ... канд. полит. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки / В. Л. Жданов. – Екатеринбург, 2005. – 20 с.

192. Житник О. О. Філософсько-правові засади інституту глави держави в українському державотворенні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / О. О. Житник. – К., 2012. – 20 с.

193. Жуковська Н. Ю. Легітимність / Н. Ю. Жуковська // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К – М. – 792 с.

194. Жупанський О. Він думав лише про Іспанію та її інтереси / О. Жупанський // Персонал. – 2006. – № 50 (201). – С. 26 – 27.

195. Журавель М. В. Генеральний уряд як інститут державного управління Гетьманщини другої половини XVII – середини XVIII століття: історико-правове дослідження : [моногр.] / М. В. Журавель; Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. – О. : Фенікс, 2012. – 206 с.

196. Загальна теорія держави і права : [підруч.] / [М. В. Цвік та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф, акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2010. – 584 с.

197. Загнітко А. П. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова: 100 000: від А до Я / А. П. Загнітко, І. А. Щукіна. – Донецьк : БАО, 2008. – 704 с.

198. Задорожний Ю. А. Основи римського приватного права : [навч. посіб.] / Ю. А. Задорожний. – К. : Істина, 2012. – 344 с.

199. Задорожний Ю. А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та Україні : [моногр.] / Ю. А. Задорожний. – К. : Київський університет, 2009. – 173 с.

200. Задорожня Г. В. Глава держави Ватикан: особливості конституційно-правового статусу / Г. В. Задорожня // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2015. – № 4. – С. 65 – 71.

201. Задорожня Г. В. Доктрина про правовий статус глави держави в період Нового часу: паралелі із сучасністю / Г. В. Задорожня // Підприємництво, господарство і право. – 2014. – № 7 (223). – С. 56 – 61.

202. Задорожня Г. В. Доктринальні дослідження правового статусу глави держави: історико-правовий екскурс / Г. В. Задорожня // Адміністративне право і процес. – 2014. – № 3 (9). – С. 172 – 181.

203. Задорожня Г. В. Нормативна регламентація правового статусу глави держави / Г. В. Задорожня // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 5 (травень). – С. 31 – 37.

204. Задорожня Г. В. Повноваження глави держави в механізмі юридичної відповідальності парламенту України / Г. В. Задорожня // Держава та регіони. Серія: Право. – 2012. – № 4 (38). – С. 5 – 9.

205. Задорожня Г. В. Розвиток інституту глави держави в правових системах Ізраїлю та Іраку: порівняльний аналіз / Г. В. Задорожня // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія. Юридичні науки. – 2014. – Вип. 6 – 2. – Т. 1. – С. 85 – 89.

206. Задорожня Г. В. Щодо конституційно-правової відповідальності / Г. В. Задорожня // Право України. – 2007. – № 9. – С. 107 – 109.

207. Задорожня Г. В. Юридичні форми глави держави на території України / Г. В. Задорожня // Право та державне управління. – 2014. – № 3 (16). – С. 4 – 8.

208. Задорожня Г. В. Восточная традиция формирования конституционно-правового статуса главы государства: ценный опыт для взаимодействия / Г. В. Задорожня // Труд. Профсоюзы. Общество. – 2015. – № 1. – С. 48 – 53.

209. Задорожня Г. В. Истоки формирования конституционно-правового статуса главы государства в Украине / Г. В. Задорожня // «Legea și viața» («Закон и Жизнь»). – 2014. – № 10. – С. 63 – 67.

210. Зайцева О. Репутація поліпшується в судах / О. Зайцева // Закон і бізнес. – 2012. – 22 черв. – № 25 (1064). – С. 12.

211. Закон Ради міністрів Української Держави про відкриття чотирьох кафедр українознавства у Харківському та Новоросійському державних університетах від 28 вересня 1918 р. // ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 1. Оригінал.

212. Закон Ради міністрів Української Держави про відновлення українського козацтва від 10 серпня 1918 р. // ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 9–10. Засвідчена копія.

213. Законотворча діяльність: словник термінів і понять / за ред. акад. НАН України В. М. Литвина. – К. : Парламент. вид-во, 2004. – 344 с.

214. Залётный А.А. Философская теология Декарта и постсоветское декартоведение / А.А. Залётный. – М. : Моск. гос. ун-т, 2001. – 56 с.
215. Заруба В. М. Історія держави і права України: [навч. посіб.] / В. М. Заруба. – К. : Істина, 2006. – 416 с.
216. Заяць Н. В. Народне представництво: сутність, суб'єкти та особливості здійснення в Україні : [моногр.] / Н. В. Заяць. – Луцьк : Волин. обласна друкарня, 2012. – 300 с.
217. Заяць Н. В. Особливості прояву позитивної конституційно-правової відповідальності в діяльності інститутів народного представництва / Н. В. Заяць // Науковий вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 2. – С. 79 – 88.
218. Згурская М.П. Загадки истории. Страна древних ариев и Великих Моголов / Згурская М., Корсун А., Лавриненко Н. – Харьков: Фолио, 2011. – 380с.
219. The American Presidency. – N.Y., 1960. – 238 p.
220. Иванов В. М. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / В. М. Иванов. – К. : Атіка, 2007. – 728 с.
221. Иванов С.А. Основные аспекты соотношения закона и подзаконного нормативного правового акта / С. А. Иванов // Государство и право. – 2004. – № 8. – С. 23 – 29.
222. Иванов Ю. А. История государства и права зарубежных стран : [учеб.-метод. пособ.] / Ю. А. Иванов, Ю. В. Сорокина. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1997. – 224 с.
223. Иванов Р.Ф. Президентство в США/ Р.Ф. Иванов. – М.: Знание, 1991.– 62с.
224. Івшина Л. Професійна хвороба суддів – байдужість до людини за ґратами / Л. Івшина // День. – 2006. – 3 черв. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/nota-bene/yuriy-vasilenko-profesiynahvoroba-suddiv-bayduzhist-do-lyudini-za-gratami>.
225. Ильин И. А. Собрание починений : в 10 т. / сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы. – М. : Русская книга, 1994. – Т. 4.– 624 с.
226. Иностранное конституционное право ; под ред. В. В. Маклакова. – М.: Юристъ, 1986. – 508 с.

227. Иоффе О. С. Спорные вопросы учения о правоотношении / О. С. Иоффе // Очерки по гражданскому праву : сб. ст. ; отв. ред. О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. – 64 с.

228. Ісаєвич Я. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Данила Галицького) / Я. Ісаєвич // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 3 – 9.

229. Ислами М. Взгляд на исламскую революцию в Ираке / М. Ислами. – К. : Альтернативи ; М. : Евролинц, 2003. – 359 с.

230. История / отв. ред. А. Е. Жуков. – М. : ИВ РАН, 1999. Т. 1 : С древнейших времен до 1868 года. – М. : [б.и.], 1999. – 663 с.

231. История Африки в документах, 1870 – 2000 : в 3 т. Т. 1: 1870–1918 / общ. ред. А. Давидсон; РАН, Ин-т всеобщ. истории. Центр африканских исследований МГУ / ред. Г. Цыпкин. – М. : Наука, 2005. – 499 с.

232. История Германии : [учеб. пособие для студ. вузов]: в 3 т. / [Л. П. Белковец и др.]; отв. ред. С.А. Васютин, Е. П. Глушанин. – М. : [б.и.], 2008. – Т. 1 : С древнейших времен до создания Германской империи. – 544 с.

233. История Германии : [учеб. пособ.] : в 3 т. / [А. М. Бетмакаев и др.] ; отв. ред. Ю. В. Галактионов. – М. : [б.и.], 2008. – Т. 2 : От создания Германской империи до начала XXI. – 671 с.

234. История государства и права зарубежных стран : [учеб.] / под общ. ред. Н.А. Крашенинниковой, О.А. Жидкова. – М.: Изд-во НОРМА, 2001. – Ч.1. – 624 с.

235. История государства и права зарубежных стран : [учеб.] : в 2 т. / общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинникова. – М. : НОРМА (Издат. группа НОРМА-ИНФРА М), 2001. – Т. 2. – 712 с.

236. Histoire des institutions politiques de l'ancienne France 6 ttT5. – Les origins du systeme feudal. – Paris, 1892. – P. 351 – 353.

237. Історія держави і права України: [практикум] / за ред. А. Є. Шевченка. – Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2012. – 248 с.

238. История Китая / [Л. Васильев и др.] ; ред. А В. Меликсетов. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 732 с.

239. История Индии / сост. А. Р. Андреев. – М.: Альтернатива, 2004. – 772 с.
240. История Ирана / сост. С. А. Шумов, А. Р. Андреев ; подгот. текстов А. И. Булдаков. – К. : Альтернативи ; М. : Евролинц, 2003. – 359 с.
241. История политических и правовых учений / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Инфра-М_Кодекс, 1995. – 461 с.
242. История политических и правовых учений : [учеб. для вузов] / под общ. ред. акад. РАН, д-ра юрид. наук В.С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2004. – 944 с.
243. История Японии / отв. ред. А. Е. Жуков ; РАН, Институт востоковедения. – М. : ИВ РАН, 1999. Т. 1 : С древнейших времен до 1868 года. – М. : [б.и.], 1999. – 663 с.
244. История Японии / отв. ред. А. Е. Жуков. – М. : ИВ РАН, 1999. – Т. 2 : 1868–1998. – М. : [б.и.], 1999. – 704 с.
245. Kagame A. La code des civilization du Ruanda precoloniare. – Bruxelles, 1952. – P. 125 – 131.
246. Kaggwa, sir Appolo. The Customs of the Buganda / Appolo Kaggwa. – N. Y., 1934. – P. 74 – 90.
247. Камалутдинов К. Я. Цицерон о роли и месте *princeps* в политической системе римского общества (по материалам трактата «О государстве») / К. Я. Камалутдинов // Античный мир и археология. – Саратов, 1986. – Вып. 6. – С. 19 – 31.
248. Кандидати на пост Президента України: Офіційний сайт Центральної виборчої комісії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/vp2014/wp003pt001f01=702.html>.
249. Кастельо Е. Р. Евреи. 2000 лет истории / Е. Р. Кастельо, У. М. Капон ; пер.с англ. И. Моничев. – М. : Рус. Вавилон, 1998. – 240 с.
250. Качур В. О. Становлення та розвиток державно-правових інститутів Канади в XVII – 60-х роках XIX ст. : автореф. дис. на ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / В. О. Качур. – Х., 2003. – 20 с.

251. Кащенко С. Г. Всеобщая история государства и права новейшего времени : [учеб. пособ.] / С. Г. Кащенко; Тавр. нац. ун-т им. В. И. Вернадского, Киев. ун-т права НАН Украины, Междунар. асоц. историков права. – Симферополь : Доля, 2006. – 695 с.
252. Кеймен Г. Испания: дорога к империи / Г. Кеймен ; пер. с англ. А. Демин, В. Капустина. – М. : АСТ [и др.], 2007. – 768 с.
253. Келлерман Б. Страна Хризантем/ пер. Э.К. Пименовой / Б. Келлерман. – Л. : Мысль, 1927. – С. 16.
254. Керимов Д. А. Обеспечение законности в СССР / Д. А. Керимов. – М. : Госюриздат, 1956. – 210 с.
255. Кессиди Ф. Х. Сократ / Ф. Х. Кессиди. – СПб. : Алетейя, 2001. – 352 с.
256. Кириченко В. П. Нова історія країн Азії, Африки та Латинської Америки : [навч. посіб.] / В. П. Кириченко. – К. : Либідь, 2002. – 168 с.
257. Кістяківський Б. О. Вибране / Б.О. Кістяківський; упоряд. Л. П. Депенчук; ред. В. Ф. Жмир [та ін.]. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.
258. Кистяковский Б. А. Сушность государственной власти / Б. А. Кистяковский. – Ярославль : Типогр. губ. правл., 1913. – 41 с.
259. Китаева А. В. Обеспечение законности и дисциплины в деятельности органов государственной власти Российской Федерации: автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право» / А. В. Китаева. – СПб., 2005. – 22 с.
260. Ключевский В. О. Полный курс русской истории / В. О. Ключевский ; [ред. А. Лебедева]. – Х. : Глобус, 2010. – 511 с.
261. Ковалевский М. М. Государственное право европейских государств (1883) / М. М. Ковалевский // История политических и правовых учений : хрестом. / под общ. ред. Г.Г. Демиденко. – Харьков : Факт, 1999. – 1079 с.
262. Коваленко А. А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія і практика / А. А. Коваленко. – К. : [б .в.], 2002. – 509 с.
263. Коваль Л. В. Адміністративне право : [курс лекцій] / Л. В. Коваль. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.

264. Кожокин Е. М. История бедного капитализма: Франция XVIII – первой пол. XIX века / Е. М. Кожокин. – М. : РОССПЭН, 2005. – 367 с.
265. Козлихин И. Ю. Из истории создания президентской власти в США / И. Ю. Козлихин // Правоведение. – 1984. – № 4. – С. 64 – 68.
266. Козлова Е. И. Конституционное право России : [учеб.] / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – М. : Юристъ, 1999. – 520 с.
267. Козлова Н. В. Правосубъектность юридического лица / Н. В. Козлова. – М. : Статут, 2005. – 476 с.
268. Koenigsberger Helmut. The government of Sicily under Philip II of Spain. – London, 1951. – P. 50.
269. Колодій А. М. Громадянське суспільство та правова держава: проблеми і шляхи розбудови / А. М. Колодій // Право України. – 2010. – № 7. – С. 12 – 17.
270. Колодій А. М. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : [підруч.] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 504 с.
271. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
272. Колодій А. М. Теорія держави і права / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков. – К. : Юрінформ, 1995. – 336 с.
273. Коломієць Ю. М. Державне право зарубіжних країн: загальна частина: [навч. посіб.] / Ю.М. Коломієць. – Х.: Харків. ун-т внутр. справ, 2010. – 211 с.
274. Колпаков В.К. Адміністративне право України: [підруч.] / В. К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 752 с.
275. Кольбенко А. Передумови прийняття та зміст Вестмінстерського статуту 1931 р. утворення Британської співдружності / А. Кольбенко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Вип. 59. – С. 87 – 91.
276. Колюшин Е. И. Конституционное (государственное) право России : [курс лекций] / Е. И. Колюшин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1999. – 381 с.
277. Коментар до Конституції України / під ред. В. Ф. Опришка. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1998. – 410 с.
278. Constituent Assembly Debates. Vol. IV. – ND, 1952. – P. 743, 846.

279. Конституции государств Европы: сб. в 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 2. – 840 с.

280. Конституції зарубіжних країн : [авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, В. Марцеляк та ін.] / за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. – 664 с.

281. Конституційне право України. Академічний курс: [підруч.]: у 2 т. / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2008. – Т. 2. – 800 с.

282. Конституційне право України / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 2000. – 732 с.

283. Конституційне (державне) право зарубіжних країн : навч. посіб. / [В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін та ін.]; ред. В. М. Бесчастний. – К. : Знання, 2007. – 467 с.

284. Конституційний закон Канади від 17 квіт. 1982 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pdp.org.ua/legislation/bills-foreign/279-49-14>.

285. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1995. – № 18. – Ст. 133.

286. Конституционное (государственное) право зарубежных стран; учеб.: в 4 т. [Кашкин С. Ю., Маклаков В. В., Осавелюк А. М. и др.] ; под ред. Б. А. Страшуна. – М.: БЕК, 1995 – 2001. – Т. 1–2 : Общая часть. – 1995. – 778 с.

287. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учеб.]: в 4 т. – Т. 2. / под ред. Б. А. Страшуна. – М. : Норма, 2008.– 448 с.

288. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учеб.]: в 4 т. Т. 4 : Часть особенная: страны Америки и Азии / отв. ред. Б. А. Страшун. – М. : Норма, 2001. – 656 с.

289. Конституционное право зарубежных стран : [учеб.] / под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М. : НОРМА, 2000. – 832 с.

290. Конституционное право зарубежных стран : учеб. / [М. В. Баглай, Г. В. Бобылев, Ю. Е. Карлов и др.] ; [общ. ред. М. В. Баглай и др.]. – М. : Норма, 2006. – 1056 с.
291. Конституционное право. Энциклопедический словарь / отв. ред. С. А. Авакьян. – М. : «НОРМА» – «Инфра – М», 2000. – 688 с.
292. Конституционное право [Текст]: ученик / отв. ред. А. Е. Козлов – М.: Издательство БЕК, 1997. – 464 с.
293. Конституционное право: словарь / отв. ред. В. В. Маклаков. – М. : Юристь, 2001. – 560 с.
294. Конституція Албанії від 21 жовт. 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php>.
295. Конституція Бельгії від 17 лютого 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php>.
296. Конституція Бразилії від 5 жовт. 1988 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mykprzs.ru/konstituciya-brazilii-1988-russkij-tekst>.
297. Конституція Ірландії від 29 грудня 1937 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php>.
298. Конституція Ісландії від 17 червня 1944 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php>.
299. Конституция Исламской республики Иран от 15 нояб. 1979 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/arhives/83/5>.
300. Конституция Королевства Испания от 27 декабря 1978 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.spain.com.ua/constitucion_del_reyno_de_espana
301. Конституция Королевства Камбоджа от 21 сент. 1993 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://worldconstitutions.ru/arhives/315/2>.
302. Конституция Королевства Нидерланды от 17 февраля 1983 года // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ ; ред. Окуньков Л. А. – М. : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 482.

303. Конституція Непалу від 15 січня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/?p=320>.

304. Конституція Німецької імперії (Веймарська Конституція) від 11 серпня 1919 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

[http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919\(08\)11.reich.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919(08)11.reich.php).

305. Конституция Объединенных Арабских Эмиратов от 18 июля 1971 г. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://worldconstitutions.ru/archivers/89/2>.

306. Конституція Республіки Ірак від 15 жовт. 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/archives/338/3>.

307. The Constitution of the Kingdom of Swaziland from June, 14, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---ilo_aids/documents/legaldocument/wcms_125409.pdf.

308. Конституція Сирійської Арабської Республіки від 26 лют. 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/archives/459/2>.

309. Конституція Східного Тимору від 20 травн. 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/archives/336/4>.

310. Конституція США від 17 верес. 1787 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=USA&language=e>.

311. Конституція Франції від 3 вересня 1791 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://access-info.org.ua/konstitutsija_frantsii_3_sentjabrja_1791_g.

312. Конституція Швейцарії від 18 квітня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/archives/135/5>.

313. Контроль та нагляд у державному управлінні : [навч. посіб.] / за ред. В. М. Гаращука. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1999. – 55 с.

314. Kopalinski W. Słownik symboli / Władysław Kopalinski. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2006. – 526 s.

315. Копейчиков В. В. Загальна теорія держави і права : [навч. посіб.] / В. В. Копейчиков. – К. : Юрінком, 1997. – 317 с.

316. Кордун О. О. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: [моногр.] / О.О. Кордун, К.О. Ващенко, Р.М. Павленко; за заг. ред. О. О. Кордуна. – К. : МАУП, 2000.– 248 с.

317. Коркунов Н. М. Русское государственное право. Введение и общая часть / Н. М. Коркунов. – СПб. : Типогр. М. М. Стасюлевича, 1899. – Т. 1. – 573 с.

318. Костів М. В. Адміністративна правосуб`єктність юридичних осіб: теоретичні та практичні аспекти: [моногр.] / М. В. Костів. – Л. : ПП Лукашук В., 2006. – 152 с.

319. Костомаров Н. И. Гетманство Выговского / Н. И. Костомаров ; [перепеч. из журн. «Основы». – 1861. – № 4, 7. – Петербург : Типограф. И. П. Кулиша, 1862. – 112 с.

320. Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. – СПб.: Алетейя, 1998. – 445 с.

321. Котляревский С. А. Конституционное государство. Юридические предпосылки русских Основных Законов / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова / С. А. Котляревский. – М. : Зерцало, 2004. – 392 с.

322. Котляревский С. А. Правовое государство и внешняя политика / С. А. Котляревский. – М. : Междунар. отношения, 1993. – 368 с.

323. Котціан О. Між федералізмом та централізмом. Розвиток та значення регіональної свідомості на буковині / О. Котціан // *Аннали Буковини*. – 1997. – № 3. – С. 647 – 650.

324. Котюк В. О. Теорія прва : [курс лекцій] / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.

325. Кофанов Л. Л. Lex et ius: возникновение и развитие римского права в VIII – III вв. до н. э. / Л. Л. Кофанов. – М. : Статут, 2006. – 575 с.

326. Кофанов Л. Л. Характер царской власти в Риме VIII – VI вв. до н.э. / Л. Л. Кофанов // *Антиковедение и медиевистика : сб. науч. тр. / отв. ред. В. В. Дементьева/ Л. Л. Кофанов.* – Ярославль, 2001. – Вып. 3. – С. 14 – 24.

327. Кохан Н.В. Гарантії трудових прав працівників та шляхи їх удосконалення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Кохан Наталія Василівна. – Івано-Франківськ, 2008. – 204 с.

328. Кравченко В. В. Контрольно-наглядові функції вищих органів державної влади України: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / В. В. Кравченко. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. – 20 с.

329. Кравченко В. В. Конституційне право України : [навч. посіб.] / В. В. Кравченко. – К. : Атіка, 2002. – 480 с.

330. Кравченко В. В. Конституційне право України : [навч. посіб.] / В. В. Кравченко. – [6-е вид., виправ. та допов.]. – К. : Атіка, 2008. – 592 с.

331. Красавчиков О. А. Социальное содержание правоспособности / О. А. Красавчиков // Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 12 – 25.

332. Краснов М. А. Публично-правовая ответственность представительных органов за нарушение законов / М. А. Краснов // Государство и право. – 1993. – № 6. – С. 46 – 56.

333. Краткий политический словарь / [В. П. Абаренков и др.]; сост. и общ. ред. Л. А. О니кова, Н. В. Шишлина. – [6-е изд., доп.]. – М. : Политиздат, 1989. – 623 с.

334. Креленко Д.М. Франциско Франко: путь к власти / Д. М. Креленко. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2002. – 216 с.

335. Кресіна І.О. Інститут імпічменту: порівняльний політико-правовий аналіз / І. О. Кресіна, А. А. Коваленко, С. В. Балан. – К.: Юрид. думка, 2004. – 173 с.

336. Кривенко Л. Т. Ефективність конституційного законодавства / Л. Т. Кривенко // Законодавство: проблеми ефективності / [Авер'янов В.Б., Бобровник С. В., Головченко В. В. та ін.] / НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Наук. думка, 1995. – С. 46 – 78.

337. Криворучко А. В. Изменение правового статуса английской Ост-Индской компании и колонизация Индии в 1600–1758 годах / А. В. Криворучко // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 528–536.

338. Крылова И. С. Аппарат государственного управления современной Франции / И. С. Крылова. – М. : Наука, 1982. – 276 с.

339. Кримінальне право України. Загальна частина: [підруч.] / [М. І. Бажанов та ін.]; [ред. М. І. Бажанов та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.

340. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. № 4651 – VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9 –10, № 11–12, № 13. – Ст. 88.

341. Крымский А. Е. История мусульманства / А. Е. Крымский ; [ред. кол., вступ. ст. Р. Ж. Баязитов и др.]. – М. : Кучково поле, 2003. – 463 с.

342. Крип'якевич І. Історія України від доісторичних часів до 1914 р. / І. Крип'якевич. – Л. : Світ, 1992. – 555 с.

343. Kroel M. L'immunité franque / Maurice Kroel. – Paris, 1910. – 363 p.

344. Крутоголов М. А. Президент Французской Республики. Правовое положение / М. А. Крутоголов. – М. : Наука, 1980. – 336 с.

345. Крутоголов М. А. Центральные органы власти Французской Республики / М. А. Крутоголов. – М. : Госюриздат, 1956. – 287 с.

346. Крупчан О. Д. Органи виконавчої влади: питання компетенції : [моногр.] / О. Д. Крупчан. – К. : КНЕУ, 2012. – 235 с.

347. Крупчан О. Д. Організація виконавчої влади / О. Д. Крупчан. – К. : УАДУ, 2001. – 132 с.

348. Kuwait – Constitution [Adopted on: 11 Nov 1962] [ICL Document Status: 11 Nov 1962] [Електронний ресурс] – Режим доступу :

http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ku00000_.html.

349. Кузнецов О. В. Англосаксонська модель глобального капіталізму : [моногр.] / О. В. Кузнецов. – К. : Освіта України, 2010. – 492 с.

350. Кузнецов Е. Н. Исполнительное производство Франции / Е. Н. Кузнецов. – СПб. : Издат. Дом Санкт-Петербург. гос. ун-та, 2005. – 285 с.

351. Куйбіда В. С. Організаційно-функціональні принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування : дис. ... д-ра наук з держ. управління : 25.00.04 / Куйбіда Василь Степанович. – К., 2003. – 511 с.

352. Курс международного права : в 7 т. Т. 4 : Отрасли международного права / АН СССР. Ин-т государства и права / отв. ред. И. И. Лукашук. – М.: Наука, 1990. – 270 с.
353. Лабиринты души / Августин Аврелий: Блез Паскаль. Письма к провинциалу. – Симферополь : Реноме, 1998. – 416 с.
354. Лазарев Б. М. Президент СССР / Б. М. Лазарев // Советское государство и право. – 1990. – № 7. – С. 3 – 14.
355. Лазаревский Н.И. Лекции по руському государственному праву : в 2т. Т. 1 : Конституционное право / Н. И. Лазаревский. – СПб.: Типогр. «Слово», 1910.– 479 с.
356. Лафитский В. И. Сравнительное правоведение в образах права. / В. И. Лафитский. – М. : Статут, 2010. – Т. 1. – 429 с.
357. Лебедев К. К. Понятие о содержании хозяйственной правосубъектности / К. К. Лебедев // В кн.: Правосубъектность по гражданскому и хозяйственному праву. Межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск, 1985. – 168 с.
358. Лебедев А. Н. Статус субъекта Российской Федерации (основы концепции, конституционная модель, практика / А. Н. Лебедев. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1999. – 197 с.
359. Лебек Э. Тайная история дипломатии Ватикана / Э. Лебек / пер. с фр. И. И. Кубатько. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – 304 с.
360. Левин И. Д. Современная буржуазная наука государственного права. Критика основных направлений / И.Д. Левин. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 426 с.
361. Legitimacy and procedural justice in prisons. Prison service journal / [Jackson J., Tyler T., Bradford B., Taylor D., Shiner M.]. – 2010. – № 191. – P. 4 – 10.
362. Лейст О. Э. Основные виды юридической ответственности за правонарушение / О. Э. Лейст // Правоведение. – 1977. – № 3. – С. 31 – 39.
363. Лещенко И. И. История государства и права зарубежных стран (Древний мир, Средневековье и новое время) : [учеб. пособ.] / И. И. Лещенко. – [3-е изд., доп.]. – Донецк : Юго-Восток, 2009. – 479 с.

364. Лекомт Б. Таємниці Ватикану / Б. Лекомт ; [пер. О. Мандрика]. – Л. : Свічадо, 2012. – 342 с.
365. Леон Дюги. Конституционное право: Общая теория государства. – Репринт/ вступ. ст. Ю.Н. Оборотова. – Одесса:Юрид. лит., 2005. – 1008 с.
366. Лисенкова О. С. Конституційне закріплення суб'єктів законодавчої ініціативи у Верховній Раді України / О. С. Лисенкова // Конституція України – основа національного розвитку законодавства. – К., 1997. – С. 250 – 254.
367. Литвак О. М. Правова природа інституту президентства : [моногр.] / О. М. Литвак, Н. О. Рибалка. – К. : Атіка, 2010. – 168 с.
368. Литвин В. С. Порівняльний аналіз стабільності урядів країн Центральної Європи і України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Литвин Віталій Сергійович. – Л., 2010. – 301 с.
369. Линц Х. Х. Опасности президентской формы правления / Х. Линц // Теория и практика демократии. Избранные тексты / Х. Х. Линц / [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина]. – М. : Ладомир, 2006. – С. 216 – 223.
370. Лубська М. В. Мусульманське право. Сутність, джерела, структура : [моногр.] / М. Лубська. – К. : Академвидав, 2009. – 256 с.
371. Луїджі Падовезе. Вступ до патристичного богослов'я / пер. з латини Г. Теодорович / Луїджі Падовезе. – Л., 2001. – 184 с.
372. Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Магновський Ігор Йосифович. – К., 2003. – 221 с.
373. Майданник О. О. Конституційно-правова відповідальність / О. О. Майданник. – К. : Товариство «Знання» України, 2000. – 40 с.
374. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве / предисл., коммент. Е. И. Темнова / Н. Макиавелли. – М. : Мысль, 1997. – 639 с.
375. Макиавеллі Н. Роздуми про першу декаду Тіта Лівія / Н. Макиавеллі // Філософія права : [хрестом. для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. М. І. Панова. – К. : Ін Юре, 2002. – 692 с.

376. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб.] / В. С. Макарчук. – К. : Атіка, 2006. – 680 с.

377. McKeon R. The Development and the significance of the concept of responsibility McKeon R. // *Revue Internationale de Philosophie*. – Brussels, 1957. – P. 3 – 32.

378. Маклаков В. В. Государственный строй Франции / В. В. Маклаков – М., 1977. – 235 с.

379. Маклин Э. Формы представительства и система голосования / Э. Маклин // *Современная политическая теория* / [автор-сост. Д. Хелд] / пер. с англ.; под. общ. ред. В. И. Даниленко / Э. Маклин. – М. : NOTA BENE, 2001. – С. 242 – 277.

380. Максимова О. О. Конституционно-правовой статус главы государства в Китае: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; конституционный судебный процесс; муниципальное право» / О. О. Максимова. – М., 2012. – 32 с.

381. Малеин Н. С. Закон, ответственность и злоупотребление правом / Н. С. Малеин // *Советское государство и право*. – 1991. – № 11. – С. 3 – 11.

382. Малиновский В. А. Лидер: президентская власть в Казахстане на рубеже эпох : [моногр.] / В.А. Малиновский. – Астана : Норма – К, 2012. – 528 с.

383. Малюга В. І. Принципи організації та діяльності прокуратури України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Малюга Віктор Іванович. – К., 2002. – 205 с.

384. Мамут Л. С. Проблемы теории государства в современной идеологической борьбе (против буржуазной критики взглядов К. Маркса на государство) / Л. С. Мамут. – М. : Юрид. лит., 1976. – 192 с.

385. Манчуленко Г. Народний депутат України: конституційно-правовий статус / Г. Манчуленко, В. Філіпчук // *Віче*. – 1998. – № 1 – С. 3 – 11.

386. Маркарян С. Б. Япония – Запад: эволюция взаимовосприятия / С.Б. Маркарян // *Япония: конец XX века. Последние тенденции трансформации*. – М. : Ин-т востоковедения РАН, 1996. – 266 с.

387. Марру Анри-Ирене. Святой Августин и августианство ; пер. с фр. О. Головой / Анри-Ирене Марру. – Долгопрудный : Вестком, 1999. – 208 с.

388. Мартинюк Р. Інститут імпічменту в Україні: вади вітчизняної моделі / Р. Мартинюк // Право України. – 2008. – № 2. – С. 105 – 108.

389. Марцеляк О. В. Інститут омбудсмана: теорія і практика / О. В. Марцеляк. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 450 с.

390. Марцеляк О. В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / О. В. Марцеляк. – О., 2004. – 35 с.

391. Марченко В. В. Конституційно-правовий статус уряду в країнах ЄС (на прикладі Франції, ФРН, Іспанії) : [моногр.] / В. В. Марченко; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – К. : Правова єдність, 2010. – 216 с.

392. Марченко В. В. Конституційно-правовий статус уряду в країнах ЄС (на прикладі Франції, Федеративної Республіки Німеччини, Іспанії) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Марченко Володимир Володимирович. – Х., 2008. – 212 с.

393. Марченко М. Н. Теория государства и права : [учеб.] / М. Н. Марченко. – М. : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2007. – 640 с.

394. Марченко М. Н. Правовые системы современного мира : [учеб. пособ.] / М. Н. Марченко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Зерцало-М, 2008. – 528 с.

395. Матвеева Л. В. Бузескул – историк своего времени / Л. В. Матвеева. – К. : Стило, 2008. – 713 с.

396. Махненко А. Х. Государственное право зарубежных социалистических стран / А.Х. Махненко. – М.: Высш. шк., 1970. – 367 с.

397. Медяник В. А. Політичне представництво у функціонуванні державного механізму в перехідних суспільствах : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Медяник В'ячеслав Анатолійович. – Д., 2012. – 203 с.

398. Мельник О. В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади : дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.02 / Мельник Олена Володимирівна. – К., 2000. – 175 с.

399. Менгер А. Новое учение о государстве / А. Менгер ; пер. Л. Жбанкова. – СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1905. – 320 с.

400. Мендрин В. М. История сегуната в Японии (Нихон гайси) : пер. с яп. с примеч. и коммент. : в 2 т. / В. М. Мендрин. – М. : Рос. гос. б-ка, 1999. (Восточная коллекция). – Т. 1. – [Б. м.]: [б.и.], 1999. – 480 с.
401. Мерзляков Н. С. Французская Конституция 1946 года и ее реформа : [учеб. пособ.] / Н. С. Мерзляков. – М. : Изд-во МГУ, 1956. – 32 с.
402. Метлицкая З. Ю. Англосаксонская Англия и нормандское завоевание : аналит. обзор / РАН ИНИРН ; отв. ред. А. Л. Ястребицкая. – М. [б.м.], 2003. – 84 с.
403. Методологические вопросы науковедения/ под ред. В. И. Оноприенко. – К. : УкрИНТЕЦ, 2001. – 332 с.
404. Мец А. Мусульманский ренессанс / А. Мец ; пер. с нем., предисл. библиогр. и указ. Д. Е. Бертельс. – М. : ВиМ, 1996. – 537 с.
405. Мишин А. А. Государственное право США / А. А. Мишин. – М. : Наука, 1976. – 207 с.
406. Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: [учеб.] / А. А. Мишин.– М. : Белые альвы, 1998. – 456 с.
407. Мінаєва І. Конституційно-правова відповідальність органів публічної влади / І. Мінаєва // Державне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: ДРІДУ, 2009. – № 2. – С. 117–124.
408. Молдован В. В. Конституційне право : [навч. посіб.] / В. В. Молдован, В. Ф. Мелашенко. – К. : Юмана, 1996. – 272 с.
409. Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв. / В. В. Момотов. – М. : Зерцало-М, 2003. – 416 с.
410. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье ; сост., пер. с франц. и коммент. примеч. авт. А. В. Матешук. – М. : Мысль, 1955. – 810 с.
411. Мудра О. М. Конституційний статус суб'єктів права законодавчої ініціативи: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Мудра Оксана Миколаївна. – К., 2003. – 193 с.
412. Муниципальное право Украины : [підруч.] / [В.Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін.] ; ред. В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький. – [Стереотип. вид.]. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.

413. Муравйов В. Сучасна система міжнародного права / В. Муравйов, І. Березовська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 37. – С. 53 – 57.

414. Мучник А. Всемирный сионистский заговор / А. Мучник // [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://vybor.ua/article/Persons_and_personalities/vsemirnyy-sionistskiy-zagovor.html.

415. Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Л. Р. Наливайко. – К., 2000. – 16 с.

416. Нашиц А. Теория и законодательная техника / под ред. Д. А. Керимова (послесл.), Мицкевича А. В. ; пер. с рум. И. Фодора / А. Нашиц. – М. : Прогресс, 1974. – 256 с.

417. Нерсесянц В. С. Проблемы общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М., 1999. – 420 с.

418. Никитин А. Ф. Словарь-справочник по праву / А.Ф. Никитин. – М. : Акалис, 1995. – 176 с.

419. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774 – 1918 рр.) / М. В. Никифорак. – Чернівці : Рута, 2004. – 383 с.

420. Ныпорко Ю. И. Конституционные взаимоотношения Президента и Конгресса США в области внешней политики / Ю.И. Ныпорко. – К. : Наук. думка, 1979. – 179 с.

421. Новгородцев П. И. Сочинения / сост., вступ. статья и прим. М.А. Колерова, Н.С. Плотникова / П.И. Новгородцев. – М. : Раритет, 1995. – 448 с.

422. Нойбергер В. Власть и политика в Государстве Израиль: исторические корни и государственное устройство. Ч. 3 : Проблемы конституции в Израиле / В. Нойбергер. – Тель-Авив : Открытый ун-т, 1997. – 160 с.

423. Нойштадт Р. Президентская власть и нынешние президенты / Р. Нойштадт. – М. : Изд-во «Ad Maginem», 1997. – 464 с.

424. Общее учение о государстве: Право современного государства / Еллинек Г., д-р, проф. Гейдельберг. ун-та ; под ред. С. И. Гессена. – [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Н. К. Мартынов, 1908. – Т. 1. – 626 с.

425. Околіта С. В. Справедливість та законність як принципи державно-правового регулювання : дис. ... канд. наук держ. управління : 25.00.02 / Околіта Світлана Вікторівна. – К., 2000. – 178 с.

426. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В. І. стосовно Висновку Конституційного Суду України щодо недоторканності народних депутатів України та суддів вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 16 черв. 2015 р. № 1-в/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=277077>.

427. Оноприенко В. И. Методологические вопросы науковедения / В. И. Оноприенко. – К. : Укр ИНТЭИ, 2001. – 332 с.

428. Опарин А. А. Религии мира и Библия / А. А. Опарин. – Харьков : Факт, 2000. – 176 с.

429. О прокуратуре : Закон Молдовы от 25 дек. 2008 г. № 294 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lex.justice.md/ru/331011>.

430. Орехова І. С. Принципи державного контролю господарської діяльності / І. С. Орехова // Форум права. – 2009. – № 2. – С 309 – 315.

431. Орлов А. Г. Высшие органы государственной власти стран Латинской Америки : [учеб. пособ.] / А. Г. Орлов. – М. : Анкил, 2001. – 152 с.

432. Основний Закон Держави-Міста Ватикан від 7 черв. 1929 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/archives/103>.

433. Основний закон про Президента Держави» від 16 черв. 1964 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/archives/202>.

434. Отрош М. І. Папа Римський як суверен Держави Міста Ватикан / М.І. Отрош // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 366 – 369.

435. Офіційні документи. Офіційне інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.president.gov.ua/documents/index.php?start>.

436. Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід / Р. М. Павленко. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 253 с.

437. Паречина С. Г. Институт президентства: история и современность / под общ. ред. Е. В. Матусевича. – Минск : ИСПИ, 2003. – 163 с.

438. Parker Geoffrey. The grand strategy of Philip II. New Haven / G. Parker. – London, 1998. – P. 50 – 55.

439. Парламентаризм в Україні: інституційне забезпечення, стан, тенденції / Центр Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7 – 8. – С. 3 – 18.

440. Переходная Конституция Непала от 15 янв. 2007 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/?p=320&page=6>.

441. Петришин А. В. Государственная служба: Историко-теоретические предпосылки. Сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ / А. В. Петришин. – Х.: Факт, 1998. – 168 с.

442. Петришина М.О. Нормотворча діяльність в органах місцевого самоврядування в Україні: [моногр.] / М.О. Петришина. – Х.: Право, 2011. – 232 с.

443. Петрів І. М. Конституційно-правові засади організації та діяльності Ради національної безпеки і оборони України: дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 02 / Петрів Ігор Миколайович. – К. : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького, 2004. – 209 с.

444. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс / Л. В. Петрова. – Х.: Право, 1998. – 416 с.

445. Петрушев А. И. Германская история / А. И. Петрушев. – М. : Весь мир, 2003. – 256 с.

446. Петрушевский Д. М. Очерки из истории английского государства и общества в средние века / Д.М. Петрушевский.– Ч. 1. – СПб., 1909. – С. 119.

447. Петухов Г. Е. Понятие должностного лица в советском законодательстве и правовой науке / Г. Е. Петухов, А. С. Васильев // Правоведение. – 1980. – № 3. – С. 40 – 48.

448. Підлуцький О. Франциско Франко: непереможний генералісимум / О. Підлуцький // Дзеркало тижня. – 2001. – № 36 (360). – С. 4.

449. Підпригора О. А. Римське право : [підруч.] / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

450. Pearce Fr. V. Rambles in Lion Land. Three months leave passed in Somaliland / Fr. V Pearce. – L., 1898. – P. 49 – 52.

451. Плантагенет Иоанн. Великая Хартия Вольностей : пер. Д. Петрушевского [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://www.e-reading.me/bookreader.php/45022/Plantagenet_-_Velikaya_Hartiya_Vol'nostei.html.

452. Платон, Аристотель. Политика. Наука об управлении государством / Платон, Аристотель. – М. : Изд-во ЭКСМО; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – 864 с.

453. Платон. Собрание сочинений: в 4 т. / пер. с древнегреч.; общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев; примеч. А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1994. – Т. 3. – 654 с.

454. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підруч. [акад. курс] : у 2 т. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К. : Юридична думка, 2006. – Т. 1. – 544 с.

455. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : [моногр.] / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.

456. Пожарская С. П. Тайная дипломатия Мадрида (Внешняя политика Испании в годы Второй мировой войны) / С.П. Пожарская. – М. : Международные отношения, 1971. – 270 с.

457. Пожарская С. П. Генералиссимум Франко и его время / С. П. Пожарская // Новая и новейшая история. – 1990. – № 6. – С. 164 –185.

458. Покровский С. А. Политические и правовые взгляды С. Е. Десницкого / С. А. Покровский.– М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1955. – 168 с.

459. Полибий. Всеобщая история / пер. с греч и коммент. Ф. Г. Мищенко; вступ. ст. А. В. Короленкова. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 576 с.

460. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави : у 2 т. / [Скрипнюк О. В., Медведчук В. В., Петришин О. В.

та ін.]; за ред. акад. НАПрН України О.В. Скрипнюка. – К.: Логос, 2010. – Т. 2 – 691 с.

461. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

462. Політологічний словник: [навч. посіб.] / ред. М. Ф. Головатий, О.В. Антонюк. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.

463. Положення про контроль за виконанням указів, розпоряджень і доручень Президента України : Указ Президента України від 19 лют. 2002 р. № 155 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/155/2002>.

464. Положення про порядок здійснення помилювання, затв. Указом Президента України від 21 квіт. 2015 р. № 223/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/223/2015>.

465. Pollok and Maitland. History of English Law. Vol. 2 / Frederic Polloc and William Maitland. – Cambridge. 1923. – 699 p.

466. Поляков К. И. Проблема стабильности Сирии в XXI веке / К. И. Поляков, А. Ж. Хасянов // Ближний Восток и современность: сб. ст. – М. [б. м.], 2000. – Вып. 9. – 384 с.

467. Популярна юридична енциклопедія / [кол. авт.: В.К. Гіжевський, В.В. Головченко, В.С. Ковальський (кер.) та ін.]. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.

468. Популярный юридический энциклопедический словарь / [редкол.: О. Е. Кутафин, В. А. Туманов, И. В. Шмаров]. – М.: Большая рос. энцикл., 2000. – 800 с.

469. Постанова Ради міністрів про зняття з себе повноважень і передачу влади Директорії від 14 грудня 1918 р. // ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 15. Арк.1. Рукопис.

470. Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлебкин. – М.: Центрполиграф, 2006. – 543 с.

471. Права, за яким судиться малоросійський народ 1743 р. / [К.А. Вислобоков (упоряд.): Ю.С. Шемшученко (відп. ред.)]; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Книга, 1997. – 547 с.

472. Правовые проблемы гражданской правосубъектности / отв. ред. О. А. Красавчиков. – Свердловск : УрГУ, 1978. – 156 с.

473. Премьер Таиланда подтвердил, что выборы пройдут в начале 2016 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cis-emo.net/ru/news>.

474. Присяжнюк А. Й. Організаційно-правові засади державного контролю у сфері виконавчої влади: [моногр.] / А.Й. Присяжнюк. – К.: Золота хвиля, 2011. – 398 с.

475. Про вибори Президента Української РСР: Закон Української РСР від 7 лип. 1991 р. № 1299–XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 33. – Ст. 450.

476. Про внесення змін до Указу Президента України від 14 лип. 2014 р. № 592 : Указ Президента України від 30 трав. 2015 р. № 305/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/3052015-19083>.

477. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 6 листоп. 2012 р. № 5475–VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 44 – 45. – Ст. 634.

478. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України від 4 черв. 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.president.gov.ua/news/32988.html>.

479. Про громадянство України : Закон України від 18 січ. 2001 р. № 2235–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.

480. Про Державний Протокол та Церемоніал України : Указ Президента України від 22 серп. 2002 р. № 746/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/746/2002>.

481. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців: Закон України від 15 трав. 2003 р. № 755 – IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – Ст. 263.

482. Про забезпечення, обслуговування та охорону Президента України : Постанова Верховної Ради України від 4 січ. 1992 р. № 2033 – XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2033-12>.

483. Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон Української РСР від 7 лип. 1991 р. № 1293–XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 33. – Ст. 445.

484. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 4 берез. 1998 р. № 160/98 – ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 35. – Ст. 236.

485. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 7 жовт. 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 9. – Ст. 58.

486. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906 – IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

487. Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення : Закон України від 23 верес. 1997 р. № 538/97–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 48. – Ст. 296.

488. Про невідкладні заходи щодо відновлення діяльності Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим : Розпорядження в. о. Президента України від 16 трав. 2014 р. № 865/2014-рп [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/17674.html>.

489. Про офіційні символи глави держави : Указ Президента України від 29 листоп. 1999 р. № 1507/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1507/99>.

490. Про Представника Президента України у Конституційному Суді України: Указ Президента України від 27 лип. 2007 р. № 667/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/667/2007>.

491. Про Президента Української РСР : Закон Української РСР від 7 лип. 1991 р. № 1295–XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 33. – Ст. 446.

492. Про Президента Республіки Казахстан: Конституційний Закон Казахстану від 26 груд. 1995 р. № 2733 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://www.akorda.kz/ru/page/434>.

493. Про Президента Української РСР : Закон України від 5 лип. 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 445.

494. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лют. 2010 р. № 1861 – VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14 – 15, № 16 – 17. – Ст. 133.

495. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 лютого 2015 року «Про додаткові заходи щодо зміцнення національної безпеки України»: Указ Президента України від 12 берез. 2015 р. № 139/2015 [Електронний ресурс].–

Режим доступу : <http://www.rnbo.gov.ua/documents/389.html>.

496. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання: Закон України від 11 груд. 2003 р. № 1382 – IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. – № 15. – Ст. 232.

497. Про скасування пільг та привілеїв для осіб, уповноважених на виконання функцій держави: проект Закону від 15 трав. 2015 р. № 2868 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH27O00I.html.

498. Про Стратегію національної безпеки України : Рішення РНБО України від 6 трав. 2015 р., затв. Указом Президента України від 26 трав. 2015 р. № 287/2015 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://www.rnbo.gov.ua/documents/396.html>.

499. Проект Закону про позбавлення В. Януковича звання Президента України // Офіційний сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://rada.gov.ua>.

500. Просвирин Ю. Г. Гарантии депутатской деятельности в развитом социалистическом обществе / Ю. Г. Просвирин. – Воронеж, 1982. – 342 с.

501. Прудников М. Н. История государства и права зарубежных стран : [учеб.] / М. Н. Прудников. – М. : ЮНИТИ, 2009. – 543 с.

502. Пухан И. Римское право : [учеб.] / И. Пухан, М. Поленак-Акимовская: перевод с македонского В. А. Томсинова, Ю. В. Филиппова / под ред. В. А. Томсинова. – М. : Изд-во ЗЕРЦАЛО, 1999. – 448 с.

503. Рабеманандзара Р. Мадагаскар. История мальгашской нации / Р. Рабеманандзара. – М. [б.м.], 1956. – С. 230.

504. Рабінович М. П. Основи загальної теорії права та держав : [навч. посіб.] / М. П. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

505. Рабінович П.М. Права людини і громадянина : [навч. посіб.] / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.

506. Радченко О. В. Структура правового становища (статусу) парламентарія як посадової особи / О. В. Радченко // Підприємство, господарство і право. – 2004. – № 8. – С. 128 – 130.

507. Радченко О. В. Ціннісний вимір трансформації державно-політичного режиму в Україні : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / О. В. Радченко. – Запоріжжя, 2010. – 33 с.

508. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней : в 4 т. – Т. 3: От Возрождения до Канта / Дж. Реале, Д. Антисери. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1996. – 796 с.

509. Ретвих Н. П. Законоположения о министерствах и конституционных государствах / Н. П. Ретвих // Журнал Министерства юстиции. – 1907. – № 6. – С. 175 – 191.

510. Рішення Конституційного Суду України від 17 трав. 2001 р. № 5–рп/2001 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-12>.

511. Рішення Конституційного Суду України від 10 груд. 2003 р. № 19–рп/2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 51. – Ст. 2704.

512. Рішення Конституційного Суду України від 5 жовт. 2005 р. № 6–рп/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9891>.

513. Рішення Конституційного Суду України від 5 жовт. 2005 р. № 7– рп/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>.

514. Рішення Конституційного Суду України від 10 верес. 2009 р. № 20– рп/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=70521>.

515. Рогов В. А. Государственный строй Древней Руси : [учеб. пособ.] / В. А. Рогов. – М. : ВЮЗИ, 1984. – 80 с.

516. Роговенко Д. С. Правовий статус Рахункової палати України : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 07 / Роговенко Дмитро Сергійович. – К. : Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2007. – 201 с.

517. Родригес А. М. История стран Азии и Африки в Новейшее время : [учеб. для вузов] / А. М. Родригес. – М. : Проспект, 2008. – 512 с.

518. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П. Розанвалон ; пер. з фр. Є Т. Марічев. – К. : Києво-Могилянська акад., 2009. – 286 с.

519. Розвиток публічного права в Україні (доповідь за 2009 – 2019 роки) / за заг. ред. Н.В. Александрової, І. К. Коліушка. – К. : Вид. Конус-Ю, 2011. – 726 с.

520. Романцов В. М. Становлення Гетьманщини в українській історіографії (40-ві роки XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. М. Романцов. – Донецьк, 2006. – 38 с.

521. Российский прокурорский надзор: [учеб.] / [Ю. В. Корневский, Л. А. Прокудина; В. П. Рябцев и др.]; ред. А. Я. Сухарев. – М. : Изд-во Норма : Издат. группа Норма – Инфра–М, 2001. – 374 с.

522. Роуз-Екерман С. Корупція та урядування: причини, наслідки та зміни / С. Роуз-Екерман; пер. з англ. С. Кокізіук, Р. Ткачук. – К. : К.І.С., 2004. – 296 с.

523. Савиньи Ф. К. фон. Система современного римского права : в 8 т. / пер. с нем. Г. Жигулина ; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря / Савиньи Ф. К. фон. – М. : Статут, 2012. – Т. II. – 573 с.

524. Савицкий П. И. О новых изменениях в Конституции Бельгии / П. И. Савицкий // Российский юридический журнал. – 2010. – № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.center-bereg.ru/o2638.html>.

525. Сажина В. В. История государства и права зарубежных стран : [учеб. пособ.] / В.В. Сажина, Д.Е. Тагунов.– Минск: Книжный дом, 2005.– 279 с.

526. Салмин А. Современная демократия / А. Салмин. – М. : Изд-во «Ad Marginem», 1997. – 448 с.

527. Санаи Мехди. Иран и иранцы / М. Санаи. – К. : Альтернативи; М. : Евролинц, 2003. – 358 с.

528. Сапронова М. А. Арабский Восток: власть и конституции / М. А. Сапронова. – М. : РОССПЭН, 2001. – 216 с.

529. Sartori G. Comparative Constitutional Engineering. An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes [second edition] / Giovanni Sartori. – London : Macmillan, 1997. – P. 131 – 132.

530. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited G. Sartori / Sartori G. – Chatham, Ney Jersey : Chatham House Publishers, 1987. – P. 73.

531. Saudi Arabia – Constitution [Adopted on: March 1992] [Adopted by Royal decree of King Fahd] [ICL Document Status: Oct 1993] [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/sa00000>.

532. Саурбек Жанибек. Сравнительно-правовой анализ и основные этапы развития средневекового законодательства Японии / Ж. Саурбек. – Алматы : [б.и.], 2005. – 327 с.

533. South Africa Act 1909 // Select constitutional documents illustrated South African History 1795 – 1910 / Ed. by Gr. W. Eybers . – L., 1924. – P. 518 – 558.

534. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире / Н. А. Сахаров. – М. : Юрид. лит., 1994. – 176 с.

535. Сахле М. А. Отражение федеративной природы российского государства на статусе Президента Российской Федерации / М. А. Сахле. – М. : МАКС Пресс, 2010. – 22 с.

536. Св. Тома з Аквіну. Сума теологій / пер. з латини П. Содомори / Св. Тома з Аквіну. – Л. : Сполом, 2010. – 520 с.

537. Светлов Э. У врат молчания. Духовная жизнь Китая и Индии в середине первого тысячелетия до н. э. В поисках Пути, Истины и Жизни / Э. Светлов. – Брюссель : Жизнь с Богом, 1973. – Кн. 3. – С. 48.

538. Светлов Р. В. Гнозис и экзегетика / Р. В. Светлов. – СПб. : РХГИ, 1998. – 480 с.

539. Сворак С. Д. Генеза та трансформація органів державної влади Київської Русі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / С. Д. Сворак. – К., 2011. – 19 с.

540. Себайн Джордж Г. Історія політичної думки / пер. з англ. / Г. Себайн Джордж, Л. Торсон Томас. – К. : Основи, 1997. – 838 с.

541. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. Сергеевич. – СПб. : Типогр. М. М. Стасюлевича, 1910. – 667 с.

542. Сергійчук І.М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець ХХ ст.): [навч. посіб.] / І. М. Сергійчук. – Суми : Університетська книга, 2002. – 284 с.

543. Серебренников В. П. Конституционное право Франции / В. П. Серебренников. – Минск : Белорус. гос. ун-т, 1976. – 240 с.

544. Серьогіна С. Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні: [моногр.] / С. Г. Серьогіна. – Х. : Ксілон, 2001. – 280 с.

545. Серьогін В. О. Конституційний принцип гласності у діяльності органів державної влади України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Серьогін Віталій Олександрович. – Х., 1998. – 192 с.

546. Синчук В. Л. Контроль за діяльністю органів прокуратури України: адміністративно-правові засади: [моногр.] / В. Л. Синчук / за заг. ред. С. М. Гусарова. – Х. : НікаНова, 2014. – 424 с.

547. Sinha B. S. Legal History of India / B. S. Sinha. – Allahabad, 1976. – 425 p.

548. Сіренко В. Ф. Інтереси і влада / В. Ф. Сіренко. – К.: Оріяни, 2006. – 536 с.

549. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: [підруч.] / пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
550. Скомороха Т.В. Акти Президента України: конституційно-правовий аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Скомороха Тарас Вікторович. – К., 2012. – 208 с.
551. Scocpol Th. Rentier state and sh'a islam in the inanian revolution: Comments on Skocpol: N. Keddie, E. Ahmad, W. Goldfrank // Theodore and Society. – Amsterdam, 1982. – Vol. 11. – № 3. – P. 265 – 304.
552. Скрипнюк О. В. Марсиль Падуанський. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К – М. – 792 с.
553. Словарь иностранных слов и выражений / авт.-сост. Е. С. Зенович. – М. : ООО «Издательство Астрель», 2004. – 778 с.
554. Словарь терминов по истории государства и права зарубежных стран / Восточн. ин-т экономики, гуманитарных наук, управления и права; [сост. Р. Ф. Гарипов, Н. И. Хабибулина]. – Уфа : Восточ. ун-т, 2000. – 76 с.
555. Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України : за станом на 1 трав. 1999 р.] / [упоряд. О. В. Богачова та ін.] ; відп. ред. В.Ф. Сіренко, С.Р. Станік. – К. : Оріяни, 1999. – 501 с.
556. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1 : А – В. – 800 с.
557. Словник української мови: в 11 т. / за ред. П. П. Доценка, Л. А. Юрчук. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 2 : Г – Ж. – 551 с.
558. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні/ [укл.: А.А. Бурячок, А.П. Білоштан, Н. П. Дзятківська та ін.]. – К. : Наук. думка, 1972. – Т. 3. – 744 с.
559. Словник української мови: в 11 т. / [ред. А.А. Бурячок, П.П. Доценко]. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 4 : І–М. – 840 с.
560. Словник української мови: в 11 т. Т. 5 / [ред. В. О. Винник, Л. А. Юрчук]. – К. : Наук. думка, 1974. – 840 с.

561. Словник української мови: в 11 т. Т. 6 / [ред. А.В. Лагутіна, К. В. Ленець]. – К. : Наук. думка, 1975. – 832 с.
562. Словник української мови: в 11 т. Т. 7. – К.: Наук. думка, 1976. – 724 с.
563. Словник української мови: в 11 т. Т. 8 / [ред. В. О. Винник та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977. – 928 с.
564. Словник української мови : в 11 т. Т. 9 / [ред. І. С. Назарова та ін.]. – К. : Наук. думка, 1978. – 916 с.
565. Словник української мови : в 11 т. Т. 10 / [редкол. : І.К. Білодід (голова) та ін.] ; ред. А.А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1979. – 660 с.
566. Смирнов Е. Р. Королевская власть и парламент в средневековой Англии: динамика правового статуса : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Смирнов Евгений Рафаилович. – Н. Новгород, 2002. – 180 с.
567. Смолій В. А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Темпора, 2009. – 679 с.
568. Собрание починений: в 4 т./ пер. с древнегреч.; общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи ; авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев ; примеч. А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1994. – Т. 3. – 654 с.
569. Совгиря О. В. Конституційне право України : [навч. посіб.] / О. В. Совгиря, Н. Г. Шукліна. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.
570. Советский энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 1632 с.
571. Советско-израильские отношения : [сб. док.] : в 2 т. Т. 1, кн. 1: 1941 – 1953. / Ин-т востоковедения РАН, Центр им. Каммингса Тель-Авивского ун-та. – М. : Междунар. отношения, 2000. – [Б. м.]: [б.и.], 2000. – 560 с.
572. Соколов В. В. Проблема философского и религиозного Бога в системе воззрений Декарта / В. В. Соколов // Бессмертие идей Декарта. – М. : ИФРАН, 1997. – С. 58 – 70.
573. Социология: энциклоп. / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др.]. – Минск : Книж. Дом, 2003. – 1312 с.

574. Sparks J. R. Legitimacy and Order in Prisons / J.R. Sparks, A.E. Bottoms // *The British Journal of Sociology*. – Vol. 46. – №1 (Mar., 1995). – P. 45 – 62.

575. Сравнительная политика: основные политические системы современного мира / [Т. Г. Авксентьева и др.] ; общ. ред. В. С. Бакиров, Н. И. Сазонов. – Харьков : Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2005. – 592 с.

576. Сталин И. В. Вопросы ленинизма / И. В. Сталин. – М. : Госюриздат, 1939. – 612 с.

577. Статут про державний устрій, права і вільності УНР: Конституція Української Народної Республіки від 29 квіт. 1918 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n000230018?nreg=n000230018&find=8>.

578. Stephen Hess. Organizing the Presidency / Stephen Hess. – Washington, DC: Brookings Institution, 1976. – P. 3.

579. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : [навч. посіб.] / С. Г. Стеценко. – К. : Атіка, 2008. – 624 с.

580. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : [підруч.] / М. М. Страхов ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Академія правових наук України. – Х. : Право, 2001. – 415 с.

581. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : [підруч.] / М. М. Страхов. – К. : Видавничий дім «Ін юре», 2003. – 584 с.

582. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1994. – 736 с.

583. Судебная власть / под ред. И. П. Петрухина. – М. : ООО «ТК Велби», 2003. – 720 с.

584. Суменков С. Ю. Привилегии и иммунитеты как общеправовые категории: дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Сергей Юрьевич Суменков. – Саратов, 2002. – 197 с.

585. Сухонос В. Вибори глави держави в умовах монархії / В. Сухонос // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2009. – № 2–3. – С. 93 – 97.

586. Сухонос В. В. Конституційно-правовий статус глави держави: порівняльний аспект: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Сухонос Володимир Вікторович. – К., 2012. – 400 с.

587. Сухонос В. Статус глави держави в умовах демократичного режиму / В. Сухонос // Право України. – 2013. – № 8. – С. 106 – 113.

588. Сучасний словник іншомовних слів / [уклад.: О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.

589. Tamames R. Estructura economica de Espana / Ramon Tamames. – Madrid, 1960. – P. 198 – 199.

590. Тарасов А. Президентский контроль за правоохранительной деятельностью / А. Тарасов // Профессионал. – 2002. – № 4. – С. 12 – 15.

591. Тедески П. Пробуждение Африки / П. Тедески. – ИЛ, 1952. – 142 с.

592. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / відп. ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

593. Теория государства и права : [учеб.] / под. ред. Г. Н. Манова. – М. : БЕК, 1996. – 336 с.

594. Теория государства и права : учеб. для юрид. вуз. / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М. : М-НОРМА, 1997. – 570 с.

595. Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков; С. Л. Лисенков та ін.]. – К. : Юрінформ, 1995. – 189 с.

596. Терещук М. М. Різновиди монархічної форми правління: порівняльна характеристика / М. М. Терещук // Держава і права. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 38. – С. 145 – 146.

597. Тимошенко В. І. Легітимація / В. І. Тимошенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К – М. – 792 с.

598. Тимошенко В. І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.): [моногр.] / В. І. Тимошенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 358 с.

599. Тимчасовий закон Ради міністрів Української Держави про Верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави ясновельможного пана гетьмана всієї України // Державний Вістник. – 1918. – № 30. – 4 серп. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=1219503&cat_id=66.

600. Тимченко І.А. Вступне слово при відкритті першого пленарного засідання Конституційного Суду України / І. А. Тимченко // Вісник Конституційного Суду України. – 1997. – № 2. – С. 3 – 4.

601. Тихомиров А. Д. Философские проблемы правовой компартивистики : [открытая лекция] / А. Д. Тихомиров. – К. : Логос, 2009. – 32 с.

602. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. – М. : ГУП Облиздат, ТОО Алир, 1998. – 672 с.

603. Тихомиров Л. А. Самодержавие и народное представительство [Электронный ресурс] / Л. А. Тихомиров // Режим доступа :

http://www.patriotica.rugosudarstvo/tikh_sdnп.htm.

604. Тихомирова Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров / под ред. М. Ю. Тихомирова. – М., 2006. – 972 с.

605. Тихомиров Ю. А. Публичное право : [учеб.] / Ю. А. Тихомиров. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 339 с.

606. Тихомиров Ю. А. Современное публичное право : [моногр. учеб.] / Ю. А. Тихомиров; Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. – М. : ЭКСМО, 2008. – 446 с.

607. Ткач О. І. Модернізація політичних систем країн Латинської Америки / О. І. Ткач. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 312 с.

608. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 2000. – 608 с.

609. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 2000. – 176 с.

610. Тодыка Ю. Н. Президент Украины: конституционно-правовой статус / Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский; Национальная юридическая академия Украины

им. Ярослава Мудрого, Академия правовых наук Украины. – Харьков : Факт, 1999. – 256 с.

611. Толстогузов А.А.. Очерки истории Японии VII–XIV вв.: становление феодализма / А. А. Толстогузов. – М. : Восточная лит., 1995. – 333 с.

612. Тополь Ю. О. Правові системи сучасності: поняття та проблеми класифікації / Ю. О. Тополь // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002 – № 3 – С. 27 – 34.

613. *Traité de droit constitutionnel*, op. cit., s. III. – Paris [s. a.], [s. d.]. – P. 110.

614. Третьякова Т. А. История государства и права зарубежных стран : [учеб. пособ.] / Т. А. Третьякова, М. Н. Гуренко. – К. : Правник, 1999. – 199 с.

615. Трошин Ю. А. История стран Азии и Африки в новейшее время: 1918 – 2000 : [учеб. пособ.] / Ю. А. Трошин. – М. : Весь мир, 2004. – 593 с.

616. Туманс Х. Рождение Афины. Афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII – V вв. до н.э.) / вступ. ст., науч. и лит. ред. Э. Д. Фролова / Х. Туманс. СПб. : ИЦ «Гуман. Академия», 2002. – 544 с.

617. У ВАСУ оскаржили указ Президента про помилування Луценко // Політика. – 2013. – 14 жовт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.unian.ua/politics/841889-u-vasu-oskarjili-ukaz-prezidenta-pro-pomiluvannya-lutsenko.html>.

618. Уайт Е. Патриархи и пророки : пер. с англ. / Е. Уайт. – Пос. Заокский [Тульск. обл.] : Источник жизни, 1998. – 788 с.

619. Уилсон Дж. Американское правительство / Д. Уилсон ; [пер. Г. А. Стеценко и др.]. – М. : Прогресс: Универс, 1995. – 512 с.

620. Украинская государственность в XX веке: историко-политологический анализ / [В. Адамский и др.]; рук. авт. кол. А. Дергачев. – К. : Політ. думка, 1996. – 436 с.

621. Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 рр. / упоряд. : Іван Крип'якевич, Іван Бутич. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 383 с.

622. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 рр. Книга друга / упоряд. : Іван Бутич. – К. : НТШ, 2006. – 800 с.

623. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687 рр.) / [упоряд. : Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко]. – К. – Л., 2004. – 1088 с.

624. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность / М. Уоллерстайн // Полис. – 1992. – № 6. – С. 156 – 163.

625. Филиппов А.В. «Стостатейные установления Токугава» 1616 г. и «Кодекс из ста статей» 1742 г. Право, общество и идеология Японии первой половины эпохи Эдо / А.В. Филиппов. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1998. – 186 с.

626. Философская энциклопедия : в 5 т. / глав. ред. Ф. В. Константинов. – М. : Сов. энцикл., 1967. – Т. 2. – 576 с.

627. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Республика, 2001. – 719 с.

628. Философский энциклопедический словарь / под ред. В. А. Лунченка. – М. : ИНФРА-М., 2003. – 576 с.

629. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – [2-ге вид., переробл. і допов.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

630. Фоско Мараини. Япония. Образы и традиции / Фоско Мараини. – М., 1980. – С. 158.

631. Фрай Н. Государство Фюрера: Национал-социалисты у власти: Германия, 1933 – 1945 / Н. Фрай ; пер. Л. Ю. Пантина. – М. : РОССПЭН, 2009. – 255 с.

632. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : [підруч.] / О. Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.

633. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории / И. Я. Фроянов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1974. – С. 43.

634. Фролов С. Е. Принципы права (вопросы теории и методологии) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00. 01 / Фролов С. Е. – Кострома, 2001. – 168 с.

635. Фролов Ю. В. Компетентностная модель как основа оценки качества подготовки специалистов / Ю. В. Фролов, Д. А. Махотин // Высшее образ. сегодня, 2004. – № 8. – С. 34 – 41.

636. Фурса С. Я. Нотаріальний процес. Теоретичні основи / С. Я. Фурса. – К. : Істина, 2002. – 320 с.
637. Халипов В. Ф. Энциклопедия власти / В. Ф. Халипов. – М. : Академич. Проект; М. : Культура, 2005. – 1056 с.
638. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 352 с.
639. Хаманева Н. Ю. Административно-правовой статус гражданина РФ / Н. Ю. Хаманева. – М. : ИГиП РАН, 2000. – 235 с.
640. Харитонов Є. Проблеми визначення та характеристика засад статусу фізичної особи у цивільному законодавстві України / Є. Харитонов, О. Харитонova // Приватне право. – 2013. – № 1. – С. 106 – 117.
641. Haskins C. H. Normal Institutions / Haskins C. H. – Cambridge, 1918. – P. 153.
642. Hasler P.W. The House of Commons (1558 – 1603). History of Parliament Trust / P. W. Hasler. – L., 1981. – 267 p.
643. Хейг Кристофер. Елизавета I Английская : пер. с англ. / К. Хейг. – Ростов-н/Д. : Феникс, 1997. – 320 с. – С. 119.
644. Hertslet E. The Map of Africa by Treaty / E. Hertslet. – L., 1909. Vol. II. – P. 614 – 619.
645. Хесс Реми. 25 ключевых книг по философии: пер. с фр. С. М. Каюмова, Ю.Ф. Пучкова / Реми Хесс. – Челябинск: Урал LTD, 1999. – 366 с.
646. Хмель А. О. Франсіско Франко: від солдата до глави держави (політичний портрет) / А. О. Хмель // Наукові праці «Історія». – 2010. – Вип. 127. – Т. 140. – С. 72 – 77.
647. Хміль М. М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Хміль Микола Миколайович. – Х., 2005. – 199 с.
648. Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн : [навч. посіб.] / Н. М. Хома. – К. : Каравела : Новий Світ-2000, 2003. – 480 с.

649. Хоружий Г. Ватикан: історія і сучасність / Г. Хоружий. – Л. : Місіонер, 2007. – 280 с.

650. Хрестоматія пам'яток феодального державства і права країн Європи. Державство давніх франків. Англо-Саксонське державство і др. / под. ред. акад. В. М. Корецького. – М. : Госюриздат, 1961. – 950 с.

651. Хрестоматія по історії державства і права зарубіжних країн : в 2 т. / отв. ред. Н. А. Крашенинникова. – Т. 1 : Давній світ і Середні віки / сост. О. Л. Лысенко, Е.Н. Трикоз. – М. : Изд-во НОРМА, 2003. – 816 с.

652. Хрестоматія по історії державства і права зарубіжних країн / [сост. : Л. Н. Мамейскулов, Д. А. Тихоненков]; под ред. Л. Н. Мамейскулова. – Харків : Право, 2011. – 872 с.

653. Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 1 : 3 найдавніших часів до початку ХХ ст. : [навч. посіб.] : у 2 т. / [В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький]; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – 463 с.

654. Хрестоматія по історії Давнього Сходу : [учеб. посіб.] : в 2 ч. Ч. 1. / под ред. М. А. Коростовцева, И.С. Кациельсона, В. И. Кузицина. – М. : Высш. шк., 1980. – 328 с.

655. Хрестоматія пам'яток феодального державства і права країн Європи / под ред. В. М. Корецького. – М. : Юрид. лит., 1961. – 951 с.

656. Хризостом (Ієромонах) Вселенський Собор: слово Папи Іоанна ХХІІІ / Хризостом (Ієромонах). – Брюссель: Життя з Богом, 1963. – 40 с.

657. Хроніки: Литовська і Жмойтська, і Быховца. Летописи: Баркулабовська, Аверки і Панцырного. – М. : Наука, 1975. – 320 с.

658. Цвік М. Про делегування законодавчих повноважень / М. Цвік // Правова система України: теорія і практика. – К., 1993. – С. 120 – 122.

659. Цыпкин А. Л. Право на захист в радянському кримінальному процесі / А. Л. Цыпкин. – Саратов : Приволж. книж. изд., 1959. – 367 с.

660. Червяцова А. О. Конституційно-правова відповідальність в системі видів юридичної відповідальності: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Червяцова Аліна Олегівна. – Х., 2004. – 202 с.

661. Черкасов А.И. Глава государства и правительство в странах современного мира. Конституционно-правовое регулирование и практика / А. И. Черкасов. – М.: Экзамен, 2006. – 222 с.

662. Черноголовкин Н. В. Теория функций социалистического государства / Н. В. Черноголовкин. – М. : Юрид. лит., 1970. – 215 с.

663. Чиркин В. Е. Глава государства. Сравнительно-правовое исследование / В. Е. Чиркин. – М. : Норма : Инфра-М, 2010. – 240 с.

664. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран : [учеб.] / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 2001. – 600 с.

665. Чиркин В. Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт / В. Е. Чиркин. – М. : Зеркало, 1998. – 448 с.

666. Чиркин В. Е. Основы государственной власти: [учеб. пособ.] / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 1996. – 112 с.

667. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. Ч. 1. Общее государственное право / Б. Н. Чичерин. – М. : Типогр. Т-ва И. Н. Кушнеровъ и К, 1894. – 484 с.

668. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. Часть III. Политика / Б. Н. Чичерин. – М. : Типогр. И. . Кушнерьова и К, 1898. – 556 с.

669. Чиж І. С. Гарантія свободи: без вільного слова не буває вільної людини : за матер. радіоциклу «Конституцією гарантовано» / І. С. Чиж. – К. : Навч. книга, 2004. – 334 с.

670. Човган В. Аналіз нового Положення про порядок здійснення помилування та врахування у ньому пропозицій громадськості / В. Човган [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1430478161>.

671. Шакарян М. С. Понятие субъектов советского гражданского процессуального права и правоотношения и их классификация / М. С. Шакарян // Труды ВЮЗИ. – М., 1971. – Т. XVII. – С. 70 – 165.

672. Шалланд Л. А. Иммунитет народних представителів: в 2 т. Т. 1: Часть историческая / Л. А. Шалланд. – Юрьев : Тип. К. Матиссена, 1911. – 375 с.

673. Шарма М. П. Государственный строй Индийской республики / М.П. Шарма. – М. [б. м.], 1958. – С. 22.

674. Шатіло В. А. Теоретичні проблеми інституту президентства в Україні: автореф. дис. на ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / В. А. Шатіло. – К., 2005. – 18 с.

675. Шатіло В. А. Теоретичні проблеми інституту президентства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Шатіло Володимир Анатолійович. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 179 с.

676. Шатилова С. А. История государства и права зарубежных стран : [учеб. пособ.] / С. А. Шатилова. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 272 с.

677. Шаповал В. М. Виконавча влада та конституційна модель розподілу влад в Україні / В. М. Шаповал // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2012. – Вип. 641 : Правознавство. – С. 32 – 39.

678. Шаповал В. М. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз / В. М. Шаповал. – К. : Програма-Л, 1995. – 136 с.

679. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : [підруч.] / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 472 с.

680. Шаптала Н. К. Деякі питання практики конституційного судочинства України в 2011–2012 роках // Вісник Конституційного Суду України. – 2013. – №1. – С. 82 – 96.

681. Шаптала Н. К. Конституційне право України : [навч. посіб.] / Н. К. Шаптала, Г. В. Задорожня. – Запоріжжя : Дике Поле, 2012. – 480 с.

682. Шахов В. А. Взаємодія і взаємовплив гілок влади: світовий досвід і Україна / Політична реформа – гарантія демократичного розвитку українського суспільства : наук.-метод. матеріали на допомогу лекторам / заг. ред. В. І. Луговий, В. М. Князєв. – К. : Вид-во УАДУ, 2003. – 160 с.

683. Швейцер А. Благоговение перед жизнью ; пер. с нем. / А. Швейцер. – М., 1992. – 576 с.

684. Шепс Ю. Г. Теодор Герцль: человек, проложивший путь политическому сионизму / пер. с нем. О. Е. Рывкиной / Ю. Г. Шепс. – Ростов-н/Д., 1998. – 288 с.

685. Шевчук В. П. Історія української державності : курс лекцій : [навч. посіб.] / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 480 с.

686. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Издание Бр. Башмаковых, 1910. – 520 с.

687. Шиханов Р. Б. Главы государств и правительств стран Африки, Азии, Австралии и Океании : [хронол. справоч.] / Р. Б. Шиханов. – Запорожье : РА «Тандем-У», 2000. – 299 с.

688. Школа С. М. Деякі питання щодо порядку здійснення помилування в Україні / С. М. Школа // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 419, 422.

689. Шон Д. Т. Конституционная ответственность / Д. Т. Шон // Государство и право. – 1993. – № 7. – С. 35 – 43.

690. Шорина Е. В. Контроль за деятельностью органов государственного управления в СРСР / Е. В. Шорина. – М. : Наука, 1981. – 301 с.

691. Шрам В. П. Интересная книга о злоупотреблении правом / В. П. Шрам // Государство и право. – 1997. – № 4. – С. 122 – 124.

692. Шумов С. А. Иранская хроника / С. А. Шумов, А. Р. Андреев. – М.: РАН, Ин-т востоковедения. – М. : Крафт+, 2004. – 648 с.

693. Шхагапсоев З. П. Законотворческий процесс в Российской Федерации / З. П. Шхагапсоев, А. К. Карданов, М. К. Кумышева. – Краснодар : Краснодар. акад. МВД России, 2005. – 104 с.

694. Щуцкий Ю. К. Китайская классическая «Книга перемен» : [моногр.] / Ю. К. Щуцкий; ред. А. И. Кобзев. – М. : Восточ. лит., 1997. – 606 с.

695. UAE Constitution [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.helplinelaw.com/law/uae/constitution/constitution03>.

696. Юдин Ю.А. Высшие органы государства в странах Тропической Африки: проблемы капиталистической ориентации / Ю.А. Юдин. – М.: Наука, 1980. – 238с.

697. Юридический энциклопедический словарь / под общ. ред. В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 2001. – VI, 450 с.

698. Юридический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. – М.: Институт новой энциклопедии, 2007. – 1152 с.
699. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 1: А – Г / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.– К.: Укр. енцикл., 1998. – 672 с.
700. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 2 : Д – Й. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.– К.: Укр. енцикл., 1999. – 744 с.
701. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 3: К – М. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.– К.: Укр. енцикл., 2001.– 792 с.
702. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 4: Н – П. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.– К.: Укр. енцикл., 2002.– 720 с.
703. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 5: П – С / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.– К.: Укр. енцикл., 1998.– 736 с.
704. Юридичний словник-довідник ; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Феміна, 1996. – 696 с.
705. Юсеф Н. Н. Мусульманская цивилизация: влияние религии и культуры на современные международные отношения / Н. Н. Юсеф. – К.: Персонал, 2012. – 271 с.
706. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / [редкол. : П.С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
707. Якуба К. Институт президентства в Республике Мали : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / К. Якуба. – Ростов-н/Д., 2011. – 26 с.
708. Януковича позбавили звання президента // Українська правда. – 3015. – 31 трав. – [Електронний ресурс]. –
Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/02/4/7057451>.
709. Янюк Н. В. Адміністративно-правовий статус посадової особи : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 07 / Янюк Наталія Володимирівна. – Л. : Львів. нац. ун-т імені І. Франка, 2002. – 168 с.
710. Япония: общество и культура : реферат. сб. / отв. ред. А. И. Фурсов. – М. : ИНИОН РАН, 1999. – 170 с.

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А
ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
рекомендованих пропозицій і доповнень до Конституції України

№ з/п	Чинна редакція	Запропоновані зміни
1	<p>Стаття 85. До повноважень Верховної Ради України належить:</p> <p>25) надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;</p>	<p>Стаття 85. До повноважень Верховної Ради України належить:</p> <p>25) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Кабінету Міністрів України Генерального прокурора України; Генеральний прокурор України обіймає посаду Першого заступника Міністра юстиції України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;</p>
2	Стаття 92	<p>Стаття 92 (доповнити частиною 4)</p> <p>Матеріально-фінансове забезпечення Президента України, народних депутатів України і членів Кабінету Міністрів України встановлюється виключно законом, положення якого не підлягають засекреченню.</p>
3	Частина 5 статті 94	<p>Частина 5 статті 94</p> <p>У разі якщо протягом трьох наступних днів такий закон не був офіційно оприлюднений Головою Верховної Ради України та опублікований за його</p>

	опублікування.	<p>підписом, він автоматично вноситься на всенародне петиційне голосування. У разі якщо протягом десяти наступних днів закон отримав підтримку не менше як двадцяти п'яти тисяч голосів, він вважається таким, що набрав чинності за результатами петиційного голосування.</p> <p>Частина 5 статті 94 Конституції України вважається частиною 6 статті 94 цієї Конституції.</p>
4	<p>Частина 2 статті 103</p> <p>Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.</p>	<p>Частина 2 статті 103</p> <p>Президентом України може бути обраний громадянин України за народженням віком від тридцяти п'яти до сімдесяти років, який має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.</p>
5	<p>Стаття 106. Президент України:</p> <p>3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;</p>	<p>Стаття 106. Президент України:</p> <p>3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України, які не можуть містити секретні пункти; Президент України має право продовжити дію лише тих міжнародних договорів, строк дії яких закінчується в період його перебування на посту глави держави, але не раніше як за рік до закінчення строку дії договору чи його повноважень;</p>

6	<p>Стаття 106. Президент України:</p> <p>31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.</p>	<p>Стаття 106. Президент України:</p> <p>31) оприлюднює свою позицію щодо важливих питань загальнодержавного значення і надзвичайних ситуацій в Україні;</p> <p>32) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.</p>
7	<p>Стаття 106. Президент України:</p> <p>11) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України;</p>	<p>Стаття 106. Президент України:</p> <p>Виключається</p>
8	<p>Частина 2 статті 106</p> <p>Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.</p>	<p>Частина 2 статті 106</p> <p>Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам, за винятком підстав, передбачених Конституцією України</p>
9	<p>Частина 4 статті 106</p> <p>Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21, 23 цієї статті, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання.</p>	<p>Частина 4 статті 106</p> <p>Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 6, 7, 17, 18, 20, 21, 23 цієї статті, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання.</p>
10	<p>Стаття 108</p> <p>Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:</p>	<p>Стаття 108.</p> <p>Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:</p>

	<p>1) відставки;</p> <p>2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;</p> <p>3) усунення з поста в порядку імпічменту;</p> <p>4) смерті.</p>	<p>1) відставки;</p> <p>2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;</p> <p>3) усунення з поста в порядку імпічменту;</p> <p>4) відкликання Президента України із займаного ним поста за рішенням, прийнятим на всеукраїнському референдумі;</p> <p>5) смерті.</p>
11	Стаття 109	Стаття 109 (<i>доповнити частиною 2</i>)
		Президент України не може брати участь у виборах, що проводяться у зв'язку з достроковим припиненням його повноважень унаслідок відставки.
12	Частина 1 статті 111	Частина 1 статті 111
	Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.	Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі умисного порушення ним Конституції України, вчинення державної зради або іншого злочину.
13	Частина 6 статті 111	Частина 6 статті 111
	Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу	Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як не менш як двома третинами від її конституційного складу ....

14	Стаття 111	<p>Стаття 111 (доповнити частиною 7)</p> <p>Президент України, усунений з поста в порядку імпичменту, не може обіймати політичні посади в державі, зокрема пост Президента України, посади народного депутата України або члена Кабінету Міністрів України.</p>
15	Стаття 112	<p>Стаття 112. (доповнити частиною 2)</p> <p>2. Якщо Президент України не може тимчасово виконувати свої функції, він у письмовій формі повідомляє про це Голову Верховної Ради України, який тимчасово приймає обов'язки Президента України. Якщо Президент України не в змозі повідомити Голову Верховної Ради України про тимчасову неможливість виконання ним своїх функцій, факт перешкоди їх виконання Президентом України за конституційним поданням щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, а в міжсесійний період за конституційним поданням Голови Верховної Ради України встановлює Конституційний Суд України шляхом ухвалення висновку. Голова Верховної Ради України в період тимчасового виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені частиною 1 цієї статті Конституції України.</p>
16	Статті 118, 119.	<p>Виключаються</p>

ДОДАТКИ
ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
 рекомендованих пропозицій і доповнень до
 Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. № 474-XIV

№ з/п	Чинна редакція	Запропоновані зміни
1.	Стаття 9. Право бути обраним 1. Президентом України може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, володіє державною мовою і проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років.	Стаття 9. Право бути обраним <i>(внести зміни до частини 1 та доповнити її другим реченням)</i> 1. Президентом України може бути обраний громадянин України за народженням віком від тридцяти п'яти до сімдесяти років , який має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Не можуть бути висунуті кандидатами у Президенти України громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі або мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо цю судимість не погашено і не знято у встановленому законом порядку.
1	Стаття 51. Реєстрація кандидата на пост Президента України 1. Центральна виборча комісія реєструє кандидата на пост Президента України за умови отримання таких документів:	Стаття 51. Реєстрація кандидата на пост Президента України <i>(доповнити частину 1 пунктом 2-1)</i> 1. Центральна виборча комісія реєструє кандидата на пост Президента України за умови отримання таких документів: 2-1) адреса місця проживання із зазначенням часу проживання в Україні підтверджується документом,

		<p>виданим Центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері реєстрації фізичних осіб;</p>
2	<p>Стаття 56. Скасування рішення про реєстрацію кандидата на пост Президента України</p> <p>1. Центральна виборча комісія приймає рішення про скасування реєстрації кандидата на пост Президента України у разі:</p>	<p>Стаття 56. Скасування рішення про реєстрацію кандидата на пост Президента України (<i>додати частину 1 пунктом б</i>)</p> <p>1. Центральна виборча комісія приймає рішення про скасування реєстрації кандидата на пост Президента України у разі:</p> <p>б) виявлення подвійного громадянства кандидата на пост Президента України;</p>

**ДЕРЖАВНА СЛУЖБА
ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ УКРАЇНИ**

вул. Білоруська, 24, м. Київ, 04655, МСП 655, тел.(044) 594-16-01, факс(044) 594-16-00
e-mail: sdfm@sdfm.gov.ua Код ЄДРПОУ 37471802

« 15 » 10 2015 № 4448/0320-05
на _____ від _____ **ДОВІДКА**

**про практичне впровадження результатів дисертаційного дослідження
Задорожньої Галини Володимирівни «Конституційно-правовий статус
глави держави в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз»**

Результати роботи над дисертаційним дослідженням Задорожньої Г.В. були враховані у роботі Державної служби фінансового моніторингу України в процесі підготовки Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року.

Окремі положення дисертаційного дослідження Задорожньої Г.В. враховані при проведенні лекційних занять з курсу «Боротьба з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванням тероризму та фінансуванням розповсюдження зброї масового знищення», а також публікації Задорожньої Г.В. використовуються в якості рекомендованих джерел.

Сформульовані в роботі Задорожньої Г.В. «Конституційно-правовий статус глави держави в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз» пропозиції та узагальнення використані у роботі Навчально-методичного Центру Держфінмоніторингу як такі, що є науково обґрунтованими і мають методичну та практичну цінність для формування засад державної політики України.

**Перший заступник Голови Державної
служби фінансового моніторингу України
доктор юридичних наук, професор**

А.Т. Ковальчук

СУДДЯ
КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

вул. Жилинська, 14, м. Київ, 01033

22.10.2015р.

№ _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Результати дисертаційного дослідження Задорожньої Галини Володимирівни за темою „Конституційно-правовий статус глави держави в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз“, представлені на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, були використані у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів вимогам статей 157 і 158 Конституції України.

Використання наукових розробок Задорожньої Г.В. (підрозділ 4.2. „Установча компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах“, підрозділ 4.4. „Компетенція глави держави в Україні та зарубіжних країнах у зносинах із парламентами“) було зосереджено в аспекті аналізу компетенції Президента України і Верховної Ради України в процесі їх взаємодії щодо визначення мережі, утворення, реорганізації та ліквідації судів (підпункт 3.2. пункту 3 мотивувальної частини Висновку Конституційного Суду України від 19 вересня 2013 року № 2–в/2013).

Суддя
Конституційного Суду України,
кандидат юридичних наук

Н. К. ШАПТАЛА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІЇВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ ІМЕНІ ГЕТЬМАНА
ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
KYIV STATE MARITIME ACADEMY
AFTER HETMAN PETRO
KONASHEVICH-SAHAYDACHNYI

вул. Фрунзе, 9, м. Київ, 04071, Україна
тел./факс: (044) 463-7470, тел: 417-1757
E-mail: academy@maritime.kiev.ua

9, Frunze St., Kyiv, Ukraine, 04071
tel./fax: (+38044) 463-7470, tel: 417-1757
E-mail: academy@maritime.kiev.ua

Вихід № 01/5-1528
Від «05» 11 2015 р.

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження

Комісія у складі: ректора Паніна В.В., декана Юридичного факультету Задорожного Ю.А., завідувача кафедри теорії та історії держави і права Хохленко О.М. склала цей документ з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження професора кафедри теорії та історії держави і права Юридичного факультету КДАВТ імені гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, кандидата юридичних наук Задорожньої Галини Володимирівни на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за темою «Конституційно-правовий статус глави держави в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз».

Комісією встановлено, що результати дисертаційного дослідження використовуються в процесі підготовки фахівців-юристів в галузі знань 0304 Право напряму підготовки 6.030401 Правознавство за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» при викладанні навчальних дисциплін: підрозділи 1.1., 1.2., 2.2. – 2.6. (Історія держави і права України; Історія держави і права зарубіжних країн); підрозділи 4.1. – 4.6.; 5.1. – 5.3. (Конституційне право України; Державне будівництво та місцеве самоврядування; Державне право зарубіжних країн).

Встановлено, що з урахуванням результатів дисертаційного дослідження складені Навчальні робочі програми і навчально-методичні рекомендації з наведених навчальних дисциплін. Крім того, матеріали дисертаційного дослідження використані при підготовці навчального посібника «Конституційне право України» (2012 р.), рекомендованого МОН України (Лист № 1/1 -10899 від 22 листопада 2012 р.), який використовується в навчальному процесі при підготовці юристів денної і заочної форм навчання за наведеним вище напрямом.

Завідувач кафедри теорії та
історії держави і права, к.ю.н., доцент

О.М. Хохленко

Декан юридичного факультету,
к.ю.н., доцент

Ю.А. Задорожний

Ректор, д.т.н., професор,
Заслужений діяч науки і техніки України

В.В. Панін

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТРАНСПОРТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

01 010, Київ, вул. Суворова, 1, т.ф. +38 (044) 280 8203, т. +38 (044) 280 8765, e-mail: general@ntu.edu.ua

12.11.15 № 3090/Р825

на № _____

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження Задорожньої Галини Володимирівни на тему: «Конституційно-правовий статус глави держави в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз»

Матеріали дисертаційного дослідження за темою «Конституційно-правовий статус глави держави в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз», що представлено на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, використовуються під час проведення занять з таких навчальних дисциплін, як «Проблеми конституційного права», «Конституційне право», «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Державне право зарубіжних країн» при підготовці фазівців за напрямом 6.030401 «Правознавство» освітньо – кваліфікаційний рівень «Бакалавр».

У навчальному процесі при підготовці студентів за вказаним напрямом використовується навчальний посібник Задорожньої Г.В. «Конституційне право України» (рекомендований МОН України Лист № 1/1-10899 від 22.11.2012 р.) (у співавторстві), в якому містяться матеріали дисертаційного дослідження (Розділ 10 «Конституційно-правовий статус Президента України»).

Завідувач кафедри конституційного та адміністративного права, д.ю.н., професор А.А. Козловський

Декан факультету економіки, менеджменту і права, к.т.н., професор О.О. Бакуліч

Проректор з навчальної роботи, к.т.н., проф. О.К. Гришук

